84Ук7
Г65

Ол. Гончар

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТВОРИ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ П'ЯТИЙ

Олесь Гончар

ТВОРИ В СЕМИ ТОМАХ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТОМ П'ЯТИЙ

Тронка
Роман
у новелах

Бригантина
Повість

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1988

84Ук7
Г65

В пятый том вошли
отмеченный Ленинской премией
роман в новеллах «Тронка»,
в котором рассказывается
о наших современниках,
жизни совхоза, расположенного
в приднепровских степях,
а также повесть «Бригантина»,
посвященная воспитанию
молодого человека.

Примітки
Віталія Коваля

Г 4702590200—069
М205(04)—88 передплатне.

ISBN 5—308—00055—7

ISBN 5—308—00266—5

© Склад, примітки, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1988 р.

Тронка

Роман
у новелах

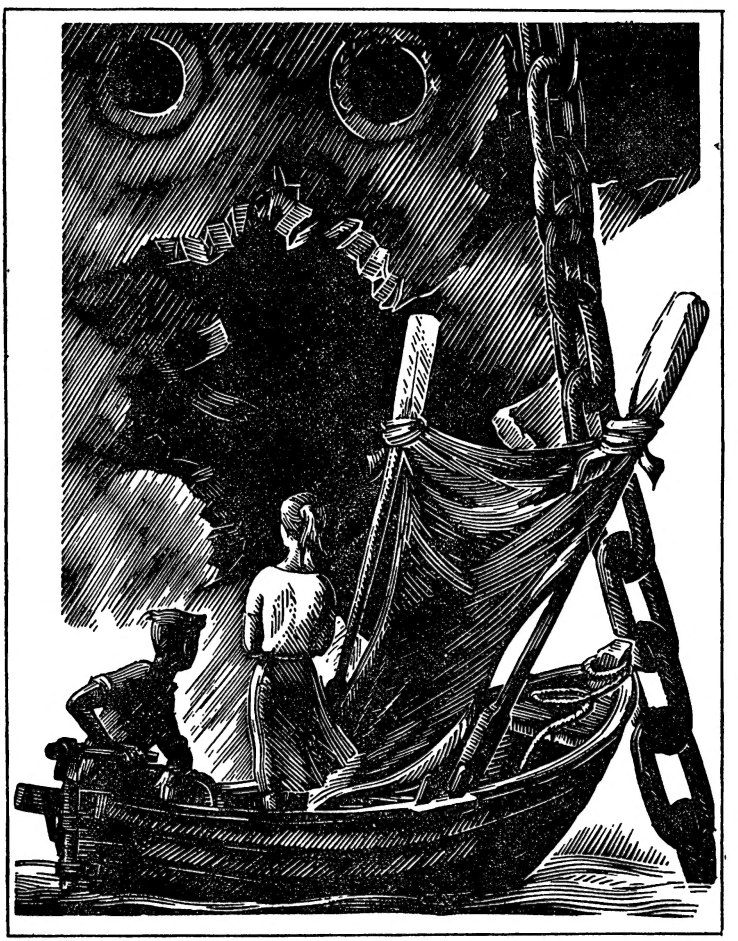

І

ТИ — ЛІТАЙ

— Ніщо мені так не пахне, як наш степ,— каже молодий Горпищенко, льотчик реактивної авіації, приїжджаючи до батька-чабана у відпустку.

І якось так випадає щоразу, що батька застає він не в хаті і не в кошарі, а в степу, просто серед пасовищ, де старий стоїть коло отари з гирлигою, в черевиках солдатських і в усіх своїх чабанських обладунках: пояс, а на поясі джермало, що дісталось йому у спадок ще від діда-чабана, і ріг баранячий з нафталіном — рани вівцям присипати, і пляшка суміші креоліну з дьогтем — теж для гоєння ран, і, звичайно ж, ножиці, щоб простригати вівцям очі, бо, буває, так позаростають, що й шпичаків не бачать, проколюють очі об них.

Чабан Горпищенко собою незавидний, але в степу він якось далеко видний. Низькорослий, осадкуватий, прогартований вітрами, шкіра на ньому пропечена, як шкураток, а очі вже сиві од старості чи вицвіли від сонця та від неба, і самі вони мають барву вилинялого степового неба.

У всеозброєнні постає перед сином старий Горпищенко. Про таких чабанів кажуть, що він природний чабан, і хоч зростом його природа й не щедро дарувала, але тим вразливіший він, коли йдеться про його батьківську честь. З суворою гідністю і навіть настороженістю жде він, поки син, вставши з газика, підійде до нього, зірко стежить, чи син не зробить якогось промаху, чи не образить його чимось, не порушить давнього звичаю. І хоч сином його в радгоспі пишаються, бо знають, що він льотчик неабиякий, сьогодні реактивний сокіл, а завтра, може, полетить на такі планети, де ні отар, ні степів не буде, проте батька й це не виводить з рівноваги, він стоїть і з суворістю жде належної синової шани, а перед ним його гирлига з мідною, рясно розгравійованою брейцарою.

А коли вже син поздоровкається і промаху ніякого в етикеті не зробить, тоді вицвіла текуча блакить батькових очей враз наливається ніжністю.

— Не забув? — ставить він перед сином гирлигу, де на брейцарі викарбувана з дитинства знайома синові

кудлата чабанська вівчарка.— З яких частин складається гирлига, ану?

— Брак, барнак, брейцара і держак! — чітко відповідає син, і цим йому вже забезпечена ласка старого на весь час відпустки.

Хто незнайомий глянув би збоку на них, аж неймовірним здалося б, щоб цей щуплявий, до чорноти просмалений сонцем чоловічок та дав життя цьому білявому ставному юнакові, який, виструнчившись, стоїть перед ним. Син усміхається, розглядаючи батькові обладунки.

— Ну як, здорово? — звертається він до сержанта-водія, що теж, злегка усміхаючись, виглядає з кабіни газика.

Хто-хто, а син знає, що добра половина цих обладунків у звичайний час зосталася б лежати вдома, бо нічого зайвого чабан не візьме в таку спеку носити з собою по степу, а якщо вже він так спорядився, якщо вже оту мідну напівстерту брейцару начищено до блиску, то це ради зустрічі з сином, це для того, щоб у таку врочисту мить батькові було чим погамувати своє чабанське й старістю не притуплене честолюбство.

Стоять вони удвох коло отари в степу — один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі; один з гирлигою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність до найдавнішого фаху людського, а другий з емблемою у вигляді крил на кашкеті, хоча найпрудкіші крила вже не можуть зрівнятися з тими швидкостями, на яких він живе. Стоять, а біля них збилася жаркою купою отара, збилася густо, в щільник. Бруднувато-білі, вже острижені мериноси надсадно дихають, ховають голови від спеки у власну тінь, а за ними у безкрай степ, і степ, і марево маревіє,— марево чи синява неба спустилася до землі, млисто розсіялась серед просторів.

Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю — сонце таке сліпуче тут світить, ніби ти опинився на якійсь уже іншій, ближчій до сонця планеті.

І все тут пахне. І хоч пахне не якимись там особливими пахощами степового різнотрав'я, бо траву тут майже геть стирловано, одначе син таки каже істинну правду, що ніщо йому так не пахне, як цей степ, навіть коли він пахне просто гарячим лоєм отари, батьковим

чабанським духом та відкритою навстіж сухою кошарою, яку зараз посилено дезинфікує сонце.

Одна з овець забентежилась, почала мекати в бік кошари, і льотчик, глянувши туди, помітив, як між кущами кураю стрибає щось схоже на зайченя. Стрибає невміло, натужно, стрибне і впаде, наче підстрелене, потім зводиться знов.

— Отож, кажуть, бог є,— загомонів батько.— А де ж він є? Хай ми прогрішили, а ягня? За що його він скалічив?

Жваво, майже підбігцем старий чабан кинувся до ягняти, взяв його на руки, приніс, поклав до вівці, і вона одразу заспокоїлась.

— Бач, як ноженята йому покрутило. Інші бігають, вибрикують, а цього щоразу треба підносити до матері; само не встигає за сакманом...

— Це ж чого воно таке?

— Таке вродилось, та ще й не одне: троє таких калічок у сьогорічному окоті...— Старий враз насупився, похмарнів.— А в Японії, я чув, дітей тридцять тисяч калічками народилось, це правда?

Син промовчав, нічого не відповів. Помітивши, що водій жде розпорядження, льотчик відпустив його, сказав на прощання:

— До завтра.

Чабан насторожився: до завтра? Чому до завтра? Оце така відпустка? Старий ще більше насупився, але доскіпуватись не став: той же чабанський гонор не дозволяв йому бути причепливим, лізти не в своє. Син тим часом став розпитувати про життя, і батько, заохочений його цікавістю, незабаром гомонів уже про те, що найдошкульніше його пече: про настриг вовни в цьому році та про випаси, що їх дедалі скорочують, принагідно вилаяв начальство, яке, мовляв, не прислухається до чабанів.

— Худоби щорік більшає, розвели її стільки, що ферми тріщать, а прийде зима — годуй чим хочеш. Хіба ж не було, що корів шлангами підв'язували до бантин? Підв'яжуть та ще пробують і доїти! Отак хазяйнуємо,— розпалювався старий.— Навесні, коли зовсім прикрутило, приїздить порадник з області: ка́мкою годуйте! Січіть, здобрюйте і годуйте. А то спите тут, не вишукуєте. Стільки морської трави пропадає по узбережжю, а в них худоба дохне!

— Та худоба ж ка́мки не їсть! — здивувався син.— Вогонь і той її не бере. Бензином, бувало, обіллємо, бензин обгорить, а ка́мка вся ціла...

— Отож такий «новатор»... Ну, я на глум не пішов, не став дурну їхню ка́мку збирати... Мало зовсім з ними не розплювався. Геть хотів уже кинути чабанування та перебратися жити на Центральну, заніс був і гирлигу директорові в кабінет: кому передати, кажіть? Та тільки нікому й передати, бо не густо тепер вас, охочих до чабанування. Молоді? Вони начабанують! Йому аби верхи на велосипеді отару завертати! Не він овець, а вівці його пасуть... На кожній руці в нього по годиннику, один спішить, другий відстає, так він поглядає на той, що спішить, по ньому пасе... А ми ж не вічні. Нас не стане, кому оцю,— батько аж сердито пристукнув об землю гирлигою,— кому її передати?

— То, може, мені? — посміхається син на батьківську мову.

Старий пильно дивиться на нього, на його кашкет.

— Ні, ти — літай.

І після мовчанки знов:

— Тобі — літати.

Неквапом рушають вони до своєї чабанської оселі, рівно, обопліч ступають по цій твердій забучавленій землі, де льотчик, здається, ще недавно бігав чабанчуком. Рідна сива земля чабанська... Дикі коні гасали з правіку по ній. Чумацькі мажари з кримською білою сіллю важко рухалися по ній... Мітлиця під ногами тече, тонконіг, типчак. Нема тут боліт, нема мерзлоти, твердь цілинна, спресована віками... Така твердь, що могли б звідси й міжпланетні кораблі стартувати.

Осторонь кошар, на белебні, височить кущик тополь, біліють чабанські будиночки; там уже біганина, метушаться жінки-чабанки, пір'я летить аж у степ, і чути дзвінкий, дівочий, безтямно радісний скрик:

— Ура! Петрусь приїхав!

І вже мчить звідти сестра Тоня, летить, зблискуючи колінами, попереду всіх, а за нею, як хвіст за кометою,— гурт малечі. Розрум'янена, ошаленіла, Тоня з розгону налітає на брата, кидається йому на шию, верещання дівоче полохає всю домашню живність, після цього брат, жарко обцілований, вихопившись, як з полум'я, відзначає про себе, що сестра таки здорово підросла за час його відсутності, стала зовсім уже піддів-

ком. Налита, туга, мов вишня, очі горять, стріляють блиском, волосся на голові накрутила по-модному. Широко, в один захват кинула очима по степу.

— Де ж таксі?

— А я цього разу не на таксі.

— Газиком? З полігона дали? Ну, а коли ти вже прилетиш до нас, Петрику, на своєму? На тому, що швидше звуку?

— Колись таки прилечу...

— У нас же є де сісти, глянь!

І вона обвела рукою степ, де світлий океан марева розлився. Рівнина така, що кавун на баштані тут найвища гора.

Вся трепетно-збуджена, Тоня вихоплює в брата з рук його дорожню валізу і мчить з нею вперед, раз у раз озираючись весело на брата, а русяве пухнасте волосся вже розпустилось і метляється їй на плечах.

— Клопіт з нею, та й годі,— каже батько з невдоволенням, більше вдаваним.— Ото як накудляла... То кінським хвостом підніме, то розпустить, як утопленицяя... Хіба їй екзамени в голові?

На подвір'ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, повно качат, курчат та кролят, чабанські собаки лащаться, всюди пір'я біліє, а над пір'ям, над курчатами-качатами, над відкритою літньою кухнею-кабичкою, що вся шкварчить і пашить,— над усім цим ясніє добра, всеобіймаюча материна усмішка.

Мати. Вона всміхається, сонце іскриться в краплинах сліз на щоках, повні розчервонілі руки вона похапцем витирає об фартух, губи їй дрижать хвилюванням і шепочуть уже щось найпестливіше, найніжніше, і,пірнувши в тепло її грудей, льотчик на мить перестає бути льотчиком, і нема за ним вздовж і впоперек облітаного неба, ні шалених надзвукових швидкостей, нема ні команд, ні тривог, ні небезпек, а є тільки затишок та насолода віднайденого щасливого дитячого світу. Однак це тільки миттєве, потім знову все стає на свої місця, і він перед нею вже приїжджий льотчик, майже гість, і мати, погамувавши кипіння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з чабанами та чабанками. Ось він розмовляє, жартує з Демидом та Демидихою, у яких дітей купа, часом приїжджі думають, що це внуки Демидові, а то все його сини... Потім льотчик знову коло матері, і вона має змогу по-

вести його по двору, показати копичку сіна, що батько накосив і приберіг ради нього, бо обоє вони знають, як любить син спати на сіні, потім цілою родиною оглядають тополькн, ще зеленіють густою соковитою зеленню, якої немає й близько в цьому голому, рано вигоряючому степу.

— Як там з неба їх... чи видно? — питає батько.

— Мов на долоні,— відповідає син, розглядаючи тополеве віття.— Славні тополькн, гарно підросли.

І наступного літа він оглядатиме їх, мірятиме оком, тільки тоді тополеве гілля розів'ється ще більш.

Того року, як пішов син в авіаційне, посаджено ці молоді тополькн. Лише степовик знає, як нелегко їх викохати тут, у степу, на вітрах. Та викохав чабан Горпищенко, поливав, напував колодязною водою. Бо для того ж і посаджено, щоб росли, ставши для сина маяками рідного дому, щоб він бачив їх з неба!

Розрослись тополі, роззеленілись. Стоять вище хати чабанської, на весь степ видніючи, і всі тутешні льотчики добре знають, як свій орієнтир, цю чабанову тополину зірку. Впізнають її й льотчики сільськогосподарської авіації.

А надвечір між тополями, де затінок тримається цілий день і степова трава хвилястими рунами лежить по землі, стоять столи на честь льотчика, а за столами сидять чабани.

Уже випито першу чарку, і молодий, відварений по-чабанськи валашок пашисто парує в мисках, в тих самих мисках, з якими старий Горпищенко ніяк примиритись не може, бо по чабанському звичаю тузлук треба їсти, як він каже, тільки з дерев'яних ночовок. Він і сьогодні довго змагався з жінками з цього приводу, погрожував позмітати геть зі столу їхні тарілки та виделки, і тільки після того, як виявилось, що дідівські дерев'яні ночовки вже розсохлися, чабанський ватаг пішов на поступки цивілізації. Він і сам тепер нарівні з іншими їсть із сучасної тендітної тарілочки, що йому, ніби для жарту, підставила Тоня.

А мати все пригощає сина:

— Ось тобі хрящик... Ось реберце... Ти ж любиш,— підкладає вона йому гарячої найніжнішої баранини, підсовує юшку, де відварена цибуля плаває кільцями, і льотчик, ласуючи тузлуком, солонцюючи густою щербою, шанобливо слухає батькову мову.

— Я — давній,— гомонить старий атагас.— Я звідти, де пішки ходили. Де на волах їздили. На конях гасали. Вітер! Птах! — то було найшвидше. А ти ось тепер в сталь загорнешся — і в небо, як снаряд. Зблиснеш, наче та ракета,— і вже тебе нема.

— А хіба ви, тату, бачили ракету? — смішливо подає голосок Тоня.

Чабан глянув на дочку суворо, виждав тишу.

— Бачив.

І хоч присутні тут уперше це від нього чують, але нема в них недовіри: хтозна, може, й бачив.

— Яка ж вона, тату, ракета?

— А така, як і його літак,— киває старий на сина.— Опецькувата, блискуча... Викапаний літак, тільки крила обрубані.

Корній, чабан правої руки, зсутулений, зморщений, як стручок, хоча літами й не старий, вважає, певне, що зараз саме час наскаржитись льотчикові на свого сусіда — полігон (в Корнія це вже стало звичкою — на все в світі скаржитись).

— Скажи ти їм, Петре, в тебе ж там повно дружків на полігоні,— хай не забороняють нашим отарам на їхні землі заходити,— каже він кутуляючи.— Бо раніш таки давали трохи вольготностей, а тепер овечаті й межу переступити не смій... Уралову, начальнику полігона, скажи, він тобі ж друг.

— Що ж я йому скажу? — посміхається льотчик.— Щоб дозволив вам з вівцями під бомби лізти?

— Послухай Корнія, він тобі наплачеться,— каже весело батько.— Звідусіль йому утиски, кривди, а як чарку вип'є, так сам перший у бійку лізе...

— Дарма що ото голова інеєм взялась,— додала Корніїха,— а на Центральній недавно так розбушувався, що дружинники навіть остригти хотіли, мені відбороняти довелось...

— Через те, Корнію, й на полігон тебе не пускають, що ти забіяка, а там люди мирні,— пояснив жартом чабан Горпищенко, і всі сміються.

Тоня тим часом, нахилившись до матері, шепоче їй в захваті:

— Гляньте, мамо, єй же єй, в нашого Петруся гагарінська усмішка! Це в них тепер, видно, мода така...

— Тобі вже й мода... Він завжди так усміхався,— тихо відповідає мати, а сама не може відвести очей

від сина, що, скинувши кітель, вільно сидить у своїй зеленій льотчицькій сорочці з таким же зеленим галстуком, що він його собі дозволив тільки трохи послабити,— бо це ж таки в себе вдома, за батьковим столом.

Усмішка усмішкою, а оті ранні залисинки, що з'явились на лобі, найбільше тривожать матір. Кажуть, що льотчики та підводники рано лисіють, не від легкого то, певне, життя. Як він живе? Яка його робота? Куди він літає, що його радує і що смутить — нічого про це матері невідомо. Наче відгомін неспокійного синового життя, чує вона тільки щоденний гуркіт у високості, грізний, могутній, що ніби рве, проламує небо. Досі ніяк не може мати звикнути, що небо, ясне, приморське, над нею весь час гуркоче. Влітку і взимку. Вдень і вночі. Людям всього радгоспу, всіх відділків (що вона їх по давній пам'яті ще зве хуторами) доводиться вічно жити під цим бентежливим гуркотом. І хоч інші, можливо, до цього й призвичаїлись, вважають це природним, адже поряд полігон, до якого здалеку летять чиїсь сини на свою грізну роботу, а вона, льотчицька мати, все не може звикнути до цих гуркотань, вибухів, струсів. Вона ж бо ще пам'ятає інше небо, те небо, що озивалося до людини тільки перекатами грому, впродовж літа тільки орли в ньому та шуліки кружляли тихо, беззвучно. Коли квочка занепокоїться і курчата грудочками покотяться по двору, так і пильнуй,— то вже в небі орел чи шуліка завис.

— Супутники... Ракети... А мені ще ж впомку, як ми побачили вперше яроплан,— каже Демидова мати, стара костиста жінка, до якої туляться онуки з обох боків.— На панському току саме молотили, а він летить... І молотарку спинили, стоїмо, та хрестимось, та все дивимось, як він поволі-поволі по небу пролітає...

— А тепер блись! гурк! — і вже він там, де мороз сизий, хоч на землі в цей час жарота сорок градусів,— хвалькувато виголошує за сина Горпищенко-чабан.— Мені, чабану, і то дух перехоплює, коли він ото вгору на небо дереться... Поліз і поліз кудись аж на сьоме небо... Росте сила, ростуть швидкості, та тільки чим воно все це скінчиться, сину?

— А тим,— тамує посмішку син,— що літатимем ще швидше. І далі. І вище. Може, навіть зовсім без крил. А крила нам зостануться лише на спомин, як вам брей-

цара. Або як морякам зостались на спомин від минулих часів паруси.

Чабан лівої руки Демид, контужений з війни і відтоді глухуватий, лупає очима, щось хоче спитати.

— А це правда, Петре, що і кров із шкіри виступає, так тебе тисне на тих швидкостях? — нарешті запитує він.— І що, буває, й непритомніє ваш брат?

— Зі мною не траплялося. Якби трапилось, то з вами тут чарку не пив би,— сказав гість жартома, але після цього тінь якась промайнула по обличчю, ніби згадав щось зовсім не жартливе і для них далеке.— Бувають, звичайно, перевантаги, так тебе вдавлює, аж в очах темніє, а потім... Коли льотчик уже влітався та добре відчуває літак, нічого йому не страшно. Був, правда, у нас один курсант, намучилися з ним: землі боявсь. Йому приземлятись, а він вхопиться за ручку і просто сік з неї чавить.

— Ну й що з ним? — спитала тривожливо Корнієва жінка.

— Відчислили.

— Може, й тебе, сину, відчислять? — несамохіть вихопилось у матері.

— Не ті вітри дмуть, щоб відчисляти,— заперечив батько.— Та й чого ради? Молодий, здоровий, тямущий... Я ось на що вже, а й то часом душа тенькне: хоч би раз! Раз хоч би піднятись туди, де й птах ніякий не бував... І ти, стара, гордись сином. Подумай ти тільки: щодня в небі!

— І щодня... на волосинці.

— Хто не рискує, той шампанського не п'є,— вкинув Корній, а молодиця його, що, напіводвернувшись, годувала груддю малого, так глипнула при цьому на чоловіка, що він аж зіщулився, бо всі знали — рука в Корніїхи важка і частенько вона витягала господаря за чуба з чайної на Центральній.

Тоня підсунулась ближче до брата.

— Сіробаба розповідав, що коли вперше без інструктора вилітаєш, то в повітрі співати хочеться. Кожен курсант, каже, в першім польоті співає, це правда?

— Хто співає, сестричко,— всміхнувся брат,— а кому й не до співу.

І, погасивши усмішку, він став знову серйозним, зосередженим. Поглинутий якимись думками, мовчки дивиться крізь тополі на чабанські гирлиги, що, мов але-

барди, висять рядком під хатою на білій, освітленій призахідним сонцем стіні, де їх злегка коли-не-коли погойдує вітерець.

Батько щось роздумує, потім каже присмучено:

— Діди й прадіди пішки ходили, хоч, мабуть, не один в душі сокола носив...

Міг би він ще сказати, як синова крилатість скрашує і його буденне чабанське життя, міг би розповісти, як уночі, коли зорі в польоті розтинають темряву над степом (аж не одразу розбереш, чи зірка то, чи літак), він, ведучи отару, шукає в зорянім просторі й синову летючу зірку; як і вранці, коли сріблясті реактивні, вихопившись десь із приморського аеродрому, стрімко йдуть у височінь і тягнуть угору білі стрічки, думається батькові, чи то часом не син пролетів та й розписався тасьмою в небі над рідним вранішнім степом. Міг би розповісти, як жде свого сокола у відпустку і як святкує нарешті душа його, коли син отак сидить під тополями у чабанському товаристві, самою своєю з'явою змінивши одноманітність батькового життя.

— Крім тебе, Петре, всі ми тут зібрались такі, що ніколи в житті не літали,— оглянув своїх побратимів Демид.— Той глухий, той кривий, той ребер недолічується, куди нам до літання... Люди, що не літали,— це ж диво для тебе, Петре, га?

— Серед тих, що пішки ходять, теж люди різні є: і безкрилі й крилаті.

— То так. Всі ми, піхота, війни скуштували,— підтвердив не зовсім улад Демид і знову допитував: — Розкажи хоч, які ми є звідтіля, з висоти? Чи хоч видно нас? Чи як комахи? Як кузьки які-небудь повзаємо по землі?

«Не кузьки ви і не комахи,— хотів би відповісти їм льотчик.— І з найбільшої висоти бачу я ваші руки загрубілі і ваші обличчя, опалені вітрами, бачу вас в куряві чорних бур і в моросяних холодних дощах... Змалечку знаю ваш труд. Знаю, що праця чабанська зовсім не така, як дехто її собі уявляє. Бути чабаном — це не просто прогулюватись з гирлигою по степу та їсти кашу чабанську. Чабан — це той, хто все життя на ногах, кого спека продублює і осінні мряки пронизують до кісток, і, коли інші ще сплять, ви вже з отарами виходите з кошар у мокрі поля, на свої цілоденні вахти...»

— Чабани — ви теж робітничий клас,— каже він їм серйозно.

— Чуєте? — охоче підхоплює батько.— Ми теж робітничий клас! А то ж як? І не тільки тому, що платимо внески профспілкові, а що робочий день наш кінчається опівночі, а встаєш, ще й чорти навкулачки не б'ються.

— Кожне ягнятко через твої руки перейде,— ожвавів Демид, в якого де й глухота поділась.— Отару ведеш — не присядеш, все попереду та попереду! Все пильнуй, щоб вона в тебе з-під п'яти траву брала.

— А коли стрижка настає! — вигукнув Корній.— Поту не менш проллєш, як інший біля домни!.. Та ще й спецодягом нас покривдили,— скаржливо бубонить він до Петра.— Видали чоботи на два сезони, а в кошарах гнояка, ти ж знаєш яка... Там чоботи хай і залізні — за місяць згорять!

— Отож так ви свого домагаєтесь,— викрикнула Демидиха, люто червоніючи.— Директор троса до колодязя ніяк не випише! Посікся, порвався на цур'я, днями як зачепило мого тетерю, мало з цебром в колодязь не потягло!

— Та й про пенсії пора подумати,— буркнув Демид.

— Кому? Нам? — з'яструбів господар.— Нам до пенсій ще — як до Москви рачки!

Жінки регочуть, і чабанята регочуть, і Тоня сміється заливисто, позираючи раз у раз на брата, як він на все це реагує.

— А у висоту... далеко ж ви літаєте? — питає згодом Корній, розчервонівшись носом.

Льотчик мружиться в веселій загадковості:

— Беріть відстань, що пройдете з отарою за добу, та поставте її сторч — ото й буде наша висота.

Уявивши таку височінь, мати аж ойкає:

— Ой боже!

— Що ти божкаєш? — коситься на неї чоловік.— Не бог тепер, а Гагарін!

Він знову наливає келишки. Цілим товариством випивають за здоров'я льотчика:

— Лебединого тобі віку!

А за літньою кухнею-кибичкою, за кролятником сонце край степу сідає. Росте, розбухає в червоногарячій туманності. Погляди чабанів якусь мить прикуті до нього. Буває вечірня зоря золота, буває рожева, а ця ось багряністо-туманна, червона, густа.

— Завітрюжить, видно, завтра,— каже Корній.

— А ось для нас ці прикмети вже не дійсні,— зауважує льотчик трохи сумовито.

— Чому не дійсні? — дивується батько.— Хіба вже не віриш?

— Не в тім річ. Лише до цього обрію, тату, доки око вхопить, ці прикмети мають силу. А в нас інші радіуси. Нам — що синоптик скаже.

На деякий час за столом настає тиша. Чути, як найменший Корніїв посопує на руках у матері.

Просто від отари підійшов з гирлигою ще один чабан — Микола Карнаух, високий худий чоловік без лівого ока, що витекло на фронті. Сяк-так пригостившись, Карнаух підсів до старшого чабана, і чути було, як він стишеним голосом розповідає про якусь «оту», що «знов не пасеться», що «заскучала чогось»,— йшлося, видно, про хвору вівцематку. Карнаух незабаром знову пішов до отари, а Горпищенко після цього був уже не в тому настрої, як до розмови з ним, палив цигарку, мовчав.

Тоня, пересівши до брата, схилилась до нього в таємничості, щось зашепотіла над вухом, хоч про її тайни тут і чабанята знають.

— Як добре, що ти приїхав,— чує брат її гарячий шепіт.— Допоможеш мені одну зоряну загадку розгадати... Разом з твоєю телеграмою листа ось одержала.— Тоня при цьому витягла з-під вирізу плаття кінчик зім'ятого листа і, показавши братові, знов заховала глибше на грудях.— Чудасія — не лист: одні крапки та тире!

— Морзянкою? Здорово живеш,— жартує брат.

— То з космосу листи нашій Тоні йдуть,— встряє весело Демидиха, чиї вуха завжди нашорошені так, що чують за верству.— Признайся, Тонько, хто ж хоч він?

— Наче я знаю,— Тоні обличчя так і спалахнуло.

— Це, мабуть, той, що по радіо Тоню вітав,— приколисуючи дитину, сказала Корнієва молодиця і потім звернулась до льотчика: — Ціла ж тут історія в нас була, Петре... Сидимо отак увечері, слухаємо радіо, аж раптом звідти, з приймача, голос хлоп'ячий: «Тоню, Тоню! Ти чуєш мене? Яку тобі пластинку поставити?» Кашлянув, засміявся і поставив «Верховину»...

— Знає, шибеник, яка й пісня Тоні найбільше до вподоби,— докинув Корній.

— Пустощі то все,— сказав батько суворо.— Краще про науку думала б.

А мати теж докірливо кивнула на Тоню:

— Оце ж такі тепер учениці пішли. Екзамени заходять, а їй дівування вже на умі...

— Хіба ж я просила мені писати? — вигукнула Тоня ображено.

— Такі листи, та ще зашифровані,— це теж наука,— заступився за сестру брат.— Кортить прочитати?

— Ой кортить!— спалахнула Тоня.

— Давай сюди, спробуєм розгадати твою шифровку...

— Ні, ні, ні! — схопилася Тоня і, притискаючи листа рукою до грудей, майнула від товариства.

По якійсь хвилині вона вже, розшаріла, стояла за тополею, визиркувалась в люстерко. Мати й там крізь листя побачила її:

— Бач, уже викуклюється. Гей, дівко!

— Що ти все гійкаєш на неї,— захистив батько свою улюбленичку.

— Дзига, тільки й крутиться перед дзеркалом. Усе вищипується, брови їй не такі!

— Птахи півжиття те тільки й роблять, що вищипуються,— примирливо сказав Демид.— Сидить собі десь на могилі й годинами вищипується, чистить перо... Бо це й для краси їм треба, і для здоров'я.

— Не довго вже вищипуватись, раз ото пише якийсь,— сказала Корнієва жінка, а стара мовчазна чабанка, мати Демидова, підкинула:

— Не ганьте, не ганьте дівчину. Може, то її вже судьба їй пише.

— Незчуєтесь, як після Клави і цій весілля гуляти,— сказав Корній ласо, мовби вже наперед смакуючи те прийдешнє весілля.

Горпищенко при згадці про старшу дочку, в якої заміжжя склалось не зовсім вдало, спохмурнів.

— Рано патякати про весілля. Ще від тієї зашпори не відійшли.

— Годі,— підвелася мати.— Набалакались. Спочивати Петрусеві пора.

І вже прибираються столи, пустіє подвір'я, вже одна по одній починають зникати з-під хати чабанські алебарди...

А степ сизіє, бузковіє, гасне. Вечірня зірка, далека

невідома красуня, алзмано світить з неба на чабанське подвір'я, де в задумі походжає льотчик.

Не в хаті стелить синові мати постелю, стелить йому там, де він любить: надворі, на сухому духмяному сіні,— копичку ж ту батько недарма приберіг. Роздягнувшись у хаті, син виходить на подвір'я в трусах, у майці. Без мундира такий простий, такий свій: Тоня знову крутиться біля нього.

— Ну, давай уже, розшифруємо,— каже брат.

Світла ще досить, щоб можна прочитати ту азбуку з крапок-тире, і Петро її читає вільно, як звичайнісінький текст: «Пише тобі той, хто в просторі ефіру шепоче твоє ім'я. Щоб долетіло воно й до інших планет. Але не задавайся. Будь догадливіша. Твій навіки!»

— Що ж, вітаю,— весело каже брат, повертаючи їй листа.— Тільки тепер сама опановуй морзянку... Хоча наступного листа він тобі, мабуть, уже складе не морзянкою, а знаками давніх інків...

— Але ж хто, хто? — дівчина аж кулачки стинала, радісно нетямлячись.

— Ти знов за своє,— гримає на Тоню батько, підійшовши до них уже з гирлигою.— Марш звідси! Матері поможи он посуд прибрати...

А сина веде до копички, до розстеленого сіна, жде, поки син вляжеться. І мати підходить запитати:

— Не мулько? Не колеться?

— Як на пуху.

— Ну, то й добраніч.

І обоє тихо залишають його — віч-на-вїч із степом, із зоряним небом.

Південні ночі майже без вечорів, тільки захід одпалав — темніє одразу, раптово, небо вже — тьма космосу з крупинками зірок де-не-де. Любить він такі ночі безвечірні, і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі. Їх, певне, любили споглядати мудреці — і халдеї, і елліни...

Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки. Місяць зійшов, прадавнє козацьке сонце, на якому тепер наш вимпел лежить... Лежить та жде когось, зарившись у космічній, не торканій вітрами пилюці... Хто знайде його? Хто першим туди полетить? Тиша, тиша, мов на дні океану. Океан місячної ночі розливається навкруги. І глибину тиші не зменшує ні сюрчання коника десь у траві, ні шелест тополиного

вершечка... Як він любить цей зоряний степ уночі! Десь пісня тане далека, наче крізь сон. Повітря чисте, запашисте. А над тобою простір, всіяний зорями: світлою порошею курить Чумацький Шлях — шлях твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дьогтярних сорочках... Проходили і не знали, що над ними скрутились в спіралі галактики, а тепер і до них, до заглиблених у безвість галактик, сягає твій розум. Але чи справді сягає? Чи справді наш розум всесильний, всемогутній? У найпотаємніші глибини оті космічні промінь думки твоєї чи проникне?

Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко: навіть скошена, навіть ставши вже сіном сухим, вона продовжує співати по-степовому.

— Петрику? Ти ще не спиш?

Це Тоня. Не була б вона Тонею, якби й тут не навідала брата. Водило її по двору, водило, а перед сном таки прокралась лисицею, присіла край постелі.

— Ти тільки не подумай погано про цього листа, Петрику, нічого такого не подумай... Я вже й порвала його. Це хтось просто пожартував.

— Ну, а хто ж таки автор?

— Не знаю, чесне піонерське. Трішки, правда, догадуюсь, та тільки я нуль уваги в той бік... Одначе годі про це. Ти мені краще про себе розкажи... Про які-небудь випадки незвичайні, пригоди...

Зачувши пісню десь далеко, брат запитав:

— Де то співають?

— Мабуть, на п'ятому відділку... З ферми дівчата йдуть.

— Гарно співають. Ти питала, чи правда, що ми співаєм у польоті. Був у нас випадок, Тоню... Один наш льотчик забув кисень перед польотом включити. Клацав у доміно до останнього, а тут команда, схопився, побіг — знаєш, як це буває... Набрав висоту, кисню нема, став непритомніти. З землі посилають йому команди — не відповідає, нічого не чує і... співа! Це буває в такому стані. При зниженні знову прийшов до тями, посадив літака, навіть не пошкодив. Ну, звичайно, за кисень кому слід перепало, льотчикові само собою, а ми після всього питаємо: «Скажи, що ти хоч ото мугикав? Де ти пісню таку видер? Зовсім якась незнайома...» — «А це,— каже,— мати колись мені в дитинстві співала... Я й сам уже цієї пісні не пам'ятав, а як

став непритомніти, вона мимоволі виринула, пробилася із самих надр, із глибини підсвідомості...» Так що, Тоню, льотчики не тільки від захвату співають.

— Ну, а в отакі ночі ви літаєте?

— Звичайно. Тихо, місячно, ніч саме для польотів.

— А над морем ти літав уночі? В зоряну тиху ніч?

— Літав.

— Гарне?

— Нам не подобається.

— Чому?

— Тому якраз, що зоряне: над тобою небо й зірки, і під тобою таке ж небо й зірки. Не знаєш, які зірки справжні... Просто в фантастиці якійсь зоряній летиш... Досвідченому льотчикові, звісно, нічого, а якщо новачок — безвість, зоряний хаос кругом, лінія горизонту втрачена, починає «виправляти» літак, хоч насправді він іде рівно, «виправляє» і завалює... Летіти в зоряну ніч над морем для нашого брата, вважай, не менш клопітна справа, як і фронт грози пробивати...

— А хіба ви і в грозу літаєте?

— Взагалі-то не випускають, слово синоптика — закон, але ж і синоптик усього не передбачить...

І, помовчавши, ніби вагаючись, розповідати Тоні чи ні, брат став упівголоса згадувати якогось льотчика, певне, близького йому, і як він, льотчик той, перед вильотом запитав свого старшого: «А ото ж гроза?» — і вказав на тучу, могутню, синю, що над горами стоїть (бо аеродром їхній там, де ліси, де високі гори...). «Та гроза й тиждень стоятиме»,— заспокоїв його старший.

Справді, буває, що вона й тиждень стоїть там, у горах, а ми літаємо... Але цього разу сталось інакше...

І далі брат розповідає, як той льотчик попав у страшну грозу над горами, і такий фронт грози був могутній, що ніяк не можливо було його пробити. Стало темно в літаку, просто чорно, тільки спалахи блискавок, що крешуть ось-ось поруч тебе, всі прилади відмовили, вихід один — катапультуватись. І він катапультується, тобто вистрілює себе з літака разом із сидінням... Але довелось це робити при такій великій швидкості, що й шоломофон зірвало, роздягло й роззуло — саме шмаття лишилось на льотчикові від його бриджів та від чобіт... А найгірше, що руку пошкодило. Цього він, правда, одразу не відчув, виявив травму, тільки коли потягся до парашута. Не слухається рука! Переломило! Друга,

на щастя, послухалась. Шарпонув парашут, і душа замліла: парашут розкрився, але драний весь, самі клапті над головою! (Ні, не бійся, Тоню, то просто була система парашута така: купол не суцільний, а смужками-стрічками...)

— І ось уяви собі, летить ця обшматована, обдерта людина у хмарах, рука їй переламана, і життя її тримається якщо не на волоску, то тільки на отих парашутних смужках, дощ ллє, темрява, електричні розряди б'ють зовсім близько... І все ж та людина почувала себе людиною, бо вона перемагала темряву, і грозу, і всю силу стихій...

— Ну, а де ж приземлився той льотчик?

— Приземлився в якомусь міжгір'ї, в гірській ярузі... Першим знайшов його там чабан (у горах теж є чабани), питає: «Ти наш?» І дивиться на тебе, мов на прибульця з інших світів...

Затамувавши подих, слухає Тоня брата. Сидить, не щурухне, поклавши голову на підібгані коліна. А коли брат замовк, по якійсь хвилині запитала:

— Ну, а тепер... Він знову літає?

— У нас прислів'я: більше літаєш — більше живеш... Трохи відлежався, рука зрослася, і знову — в політ! Правда, він тепер тимчасово на інших літаках, на важких машинах утюжить небо...

І в його інтонації Тоня відчула щось схоже на смуток чи жаль за чимось.

— Скажи, Петрусю, льотчик той, що катапультувався... це був ти?

Брат засміявся, злегка штовхнув її в плече:

— Відбій. Спати пора.

— Знаю, знаю, то був ти! — вигукнула Тоня, підхопившись і віддаляючись до хати.— А після такої катапульти в космос послати можуть?

— Це секрет, сестричко,— сказав він їй з усміхом у голосі.

І знову тиша, безгоміння степу, тільки стебельце сіна рівно бринить, торкнуте нічним вітерцем, заколисує. Солодко слухати йому цю одвічну музику степу, що її ні на яких інших планетах не буде... Влігся зручніше, у легеньку ковдру закутавсь — і тіло розтануло.

І по степу поволі рухається отара, і незвичайний цієї ночі бреде коло неї чабан. Об'їждчик зустрів би — не впізнав. Не в шапці сьогодні старий чабан, не в кар-

тузі затяганому, а в бравому льотчицькому кашкеті, що крила на ньому є. В руках гирлига, на голові розкішний льотчицький кашкет при місяці поблискує... Догадався б об'їждчик: приїхав, значить, Горпищенків син у відпустку.

Спить син, спочиває на сіні, одежа його лежить у хаті, акуратно складена на стільці, і тільки кашкет оцей з крилами цілу ніч ходитиме по степу при отарі, і аж удосвіта, коли вже перші реактивні загуркочуть у небі, повернеться кашкет знову до хати й тихо ляже зверху на доладно складений льотчицький мундир.

II

АЗБУКА МОРЗЕ

Починаючи з досвітку, цілий ранок над радгоспом гуркочуть літаки.

Літаки володіють піднебессям, а низько над радгоспними землями білокрила армія чайок наступає на кузьку. З ранньої весни побачиш цих птахів у степу; трактор оре, а вони в'ються за ним білою заметіллю, йдуть попаски за плугами, визбирують із ріллі хробаків. Та найбільше роботи їм зараз, коли хліба стоять у наливі, коли ненажерна кузька пластмасово поблискує всюди на колосках, випиваючи з них молоде молочко.

З самого рання летять чайки в поля, у глиб суходолу, летять, мов на роботу, і трудяться, аж поки спека не вдарить. Працювали б і далі, якби було де напитись.

— А щоб їх згага не томила, розставили б ви їм у степу коритця з водою,— порадив якось Горпищенко-чабан голові робіткому Лукії Назарівні Рясній.— Вони тоді вам цілий день трудитимуться... Без зарплати. І без трудоднів. Не те що ми, грошолюби.

В обов'язки Лукії Назарівни не входить брати шефство над пернатими, однак вона не залишилась глухою до чабанової думки. Вдома Лукія Назарівна поділилася цим із сином своїм, Віталієм.

— Тільки ж і коритця для водопою... Хто їх робитиме та з чого?

А син і підказав... Наступного дня старшокласники в години виробничого навчання уже готували біля майстерень водопійні коритця для чайок. Брали для цього

старі, спрацьовані скати, розрізали їх навпіл по кругу, і з одного ската виходило по дві круглі, оригінальної форми посудини, а коли яка протікала, то її тут, на ходу, й вулканізували.

Самим старшокласникам випало й везти грузовиком свої вироби на третій відділок, розставляти коритця на його землях, поміж хлібами.

Повен хлопців і дівчат грузовик мчав у вранішній степ. Від високих хлібів ще тінь прохолодна лягає на шлях, бо сонце тільки підіймається, воно ще червоне, не сліпуче, не розплавилось від власного жару, воно ще як квітка: і таке воно тобі гарне, як і цей степ та небо, вмите росою, все тобі сміється навкруги, особливо коли ти сидиш у кузові, де повно веселощів-жартів, де гаряче й тісно від твоїх друзів-однокласників, для яких ця експедиція в степ обернулась на веселу прогулянку!

Після школи, після класів — опинитися серед такого роздолля... Це той степ, де людина з гирлигою ще недавно була як цар, де елеватор, що видніє на обрії, здається зовсім близько, хоч до нього пішки два дні ходьби; це край рівнин неосяжних, де природа розмахнулася широко, щедро, з океанським безмежжям... Зелені вали посадок. Темні далекі скирти, що, мов голови китів, впродовж дня виринатимуть з океану марева. Чабан з отарою на смузі неба... А далі на північ — хліба й хліба, смагляві густі пшениці, що навіть юне десятикласницьке око радують своїм повноколоссям.

Понад двадцять тисяч гектарів землі в однім господарстві, тридцять тисяч тонкорунних овець бродять отарами по степових відділках — такі тут масштаби, такі простори. Буває, влітку дощ над одним відділком пройде, а над другим його в той день і не бачили, тільки дітвора пострибає на шляху по пилюці, галасуючи до неба: «Дощику-накрапайчику, накрапай, накрапай!..» Колись би тут могло розміститися ціле князівство, а зараз це все одне трудове чабансько-хліборобське господарство, і керують ним такі, як Віталієва мати — депутатка й голова робіткому — і вічно заклопотані керуючі відділками, та гроза їхній — директор радгоспу Пахом Хрисантович, сухарюватий, хворий на виразку шлунка чоловічок, що сидить у своєму кабінеті при світлі лампи і вдень, як Діоген у бочці, бо вікна йому знадвору затуляє зеленими лапами листатий веселий виноград. На стіні в директора карта радгоспних зе-

мель, що витягнулись чоботом на десятки кілометрів від моря в глибину материка, і коли Пахом Хрисантович показує приїжджому цей чобіт на карті, то не забуває додати:

— Бачите, ми формою, як Італія.

Італія не Італія, а простір такий, що співати хочеться, і пісня сама собою схоплюється над десятикласницьким грузовиком.

Співають усі, за винятком Ліни Яцуби, дочки майора-відставника, яка в їхній школі не так давно і чи не знає ще всіх їхніх пісень, чи, може, в неї якась незлагода вдома, бо під очима аж синьо — наче дівчина плакала вночі. Коли Ліна не в дусі, її краще не чіпати, хай сидить собі ото відлюдком в кутку кузова та споглядає степ.

Зате дзвінкоголоса Тоня Горпищенко від заливистого співу збуджено розблищалась своїми горіхово-карими, так і грає, пострілює ними по хлопцях, не помічає, здається, тільки сусіда свого — Віталика Рясного, хоч вони й сидять обоє на одному колесі: відтиснувши хлопця, Тоня вільно вмостилася поряд із ним, а помічати — не помічає.

А Віталик цей вартий більшої уваги, дарма що ото ніяково щулиться біля Тоні та ховає розгублену усмішечку в долоню, вартий вже хоча б тому, що не раз витягував Тоню за вуха по фізиці та математиці... Навдивовижу тямковитий хлопець: і вчиться добре,— бо все йому дається легко, за іграшки,— і руки має просто золоті, для домогосподарок свого кутка він в техніці перший авторитет. Полагодити примус, керогаз, замінити розетку? Біжи гукай Віталика Рясного. Треба комусь поставити антену над хатою, заглянути в радіоприймач,— знову ж кличуть свого покладистого механіка, і він іде на цей промисел безвідмовно, працюватиме до ночі, поки не зробить, що слід. Подобається йому копатися в усьому та вигадувати різні штуковини. А вдома в нього просто чудеса: цієї весни він сконструював у себе якусь особливу телевізійну антену, таку, що ловила, що йому заманеться; з усього кутка стали бігати до Віталика дивитися на те диво, на ті випадкові блукаючі зображення, що то одне, то друге раптом промайне по екрану, невідомо звідки і взявшись: той каже — грецьке, той — італійське, а той півжартома

висловлює догадку, що, може, з Марса. Так було, аж поки не дізнався про це товариш Яцуба, відставник.

— Ти, мілєйший, лови, лови, та знай що,— насварився він на Віталія.

Хлопцеві б промовчати, а він відгризнувся:

— Ви мені не указ.

— А хто ж тобі указ? Ти, чого доброго, станеш весь світ ловити?

— Якщо вдасться — ловитиму.

— А дозвіл? Хто дав тобі на це право, мілєйший?

— А хто дав вам право чіплятись до мене?

— Не тобі питати мене, молокосос. Я по праву старшого з тобою говорю. І настійливо раджу: поверни антену куди слід...

Віталій тримався вперто, але кінчилося тим, що майор кудись подзвонив, кудись написав і таки домігся того, що хлопець мусив переробити антену й направити її на свій обласний телецентр.

— Оце наспівались, мілєйший,— підморгнув до Віталія Грицько Штереверя, вкублившись між дівчатами, і всіх розсмішило це його «мілєйший», бо знають, в чий город камінець; одна Ліна, ображена за батька, глянула на Штереверю гостро, серйозно:

— Хочеш, щоб я встала? Зупиню машину й зійду!

І сміх ту ж мить припинився, а Тоня, щоб загасити інцидент, вигукнула буйно:

— Гляньте, відьма нас доганяє!

«Відьма» в її устах — це ота пузата цистерна-молоковоз, що від самої Центральної кушпелить услід грузовикові, далеко блищить з куряви написом «МОЛОКО», хоч зараз вона везе звичайнісіньку воду.

В повітрі багато чайок, що мчать мовби навперегінки з грузовиком; великі, сліпучо-білі, вони летять гінко, розмашисто, поспішають невідхильно у степ на роботу.

— Ось вони, наші трудівниці,— каже Алла Ратушна, задерши в небо своє маленьке, в ластовинні личко.— Я читала, що в якомусь місті стоїть пам'ятник чайці...

— Чайці? Пам'ятник? — недовірливо витріщається Штереверя.— За що така честь?

— За те, що врятували людям поля від нашестя сарани. Хіба за це не варто?

Дедалі більше чайок. Видовище вражаюче, мальовниче: безмежжя хлібів, а над ними — безліч білих крил

у польоті... Мигтять, віражують, на льоту хапають, здзьобують кузьку з колосків. А вантажна машина, можливо, здається їм суденцем, так і шугають над ним крилато-білі чорноголові красуні...

— Знаєте, як ці чайки звуться? — вихоплюється Марійка Ситник, жвава, кирпатенька.— Середземноморські!

— Невже вони аж звідти? — Тоня чи не вперше за дорогу обертається до Віталика.

Хлопець відповів глухо:

— Вони і в нас на Смаленому гніздяться.

При згадці про Смалений хлопці й дівчата з сміхом звертають погляди на Кузьму, свого атлетичного складу однокласника:

— Ось кому Смалений впомку!

— До нових віників наш Кузя його не забуде!

Острів Смалений, найближчий із цілого архіпелагу островів, що належить державному заповіднику, вони відвідали ще пуцьверінками-п'ятикласниками під час однієї з екскурсій, що їх любить організовувати незмінний їхній біолог Василь Карпович, який і зараз їде з ними, тільки сидить не в кузові, а поруч з водієм, у кабіні. А тоді він пішки, походом повів їх на Смалений, де колись баклани влаштовували свої пташині ярмарки, і коли сідали, то стільки їх було, що острів ставав від них справді як смалений,— звідти й назва така. Під час їхньої екскурсії бакланів на Смаленому вже не було, зате чайок та крячків не злічити, вони там гніздилися величезними колоніями. Коли баркас з юними екскурсантами причалив до острова і діти висипали в його зарості, то ціла хмара — біла! криклива! — знялась над школярами, сонця не стало видно за птаством, що не переставало літати й кричати весь час, доки дітвора перебувала на острові. Крім чайок, були там качки-крохалі, і качка сіра, і галагас, велика, така славна пеганка, і морські голуби... Ідеш, а на землі ніде ногою ступити: гнізда, яйця, голенькі пташата плутаються в траві, одні вже вбираються в пух, а ті лиш вилуплюються, пробиваються дзьобиками в шкаралупки до цього світу, щоб знятись і політати над ним, подивитись, який він є.

Екскурсія їхня тоді розбрелася по острову, а там лобода татарська вища тебе. Віталій, найменший у класі, почував себе в ній, як у лісі, продирався крізь щавель

кінський, крізь бур'яни гігантські — в небі сердита, криклива хмара птахів, а під ногами шурх! та шурх! — гадюки. Оцей Кузьма, що зараз сидить та регоче, як дорослий дядько, тоді ненароком наступив на гадюку, і вона вжалила його в ногу — ох, як він галасував! Василь Карпович, прилігши, сам висмоктував з нього отруту, а за вчителем і Тоня припала — висмоктувала та спльовувала вбік, і всіх вразило, що вона не боїться, про це потім і в шкільній стінгазеті писали, а вона тільки знизувала плечима:

— Пхи! Що тут такого? В мене батько чабан, він мене навчив.

І хоч Кузьма після укусу таки перехворів, температуру йому нагнало, і нога була як колода, але, бач, вижив, і, видно, той укус на здоров'я пішов йому: вигнався, плечима ширший за вчителя.

— Ти, Кузьмо, хоч би «Красную Москву» Тоні подарував,— жартує Марійка Ситник,— за невідкладну допомогу в будяках...

— Від нього діждешся,— нахмурюється вдавано Тоня, хоч очі налиті сміхом.— Боїться навіть у кіно повести.

— А й поведу!

— А чи піду, спитав би? Вуса спершу заведи! А то ще й пуху нема!

— Іч, оса! Недаром кажуть, що в кожній жінці три краплі гадючої крові є...

— А скільки в тобі зосталось? Ох, як ти тоді репетував. Аж ніздрі зеленіли! Аж пуп вилазив!

На повороті їх силою інерції звалює в купу, падають одне на одного, вищать, лящать, а Віталієві хочеться, щоб ще більше було таких віражів, щоб дорога їхня не кінчалася, і Тоня частіше отак падала на нього гарячим тугим своїм тілом.

Та ось машина зупиняється серед хлібів, і всі учасники експедиції гамірно висипають з кузова, летять на землю порізані гумові скати, і Василь Карпович, сивовусий, бадьорий, гукає весело:

— Ану, розбирайте їх, оці ваші колеса фортуни!

І Віталик хапає те, на якому вони сиділи разом з Тонею, чомусь йому хочеться саме те, хапає і хомутом надіває на шию через плече. Колесо терпко пахне гарячою гумою та ще, може, пилом тих невідомих доріг, по яких воно прокотилось, а пшениці, що стоять від обрію до обрію, теж пахнуть, аж п'янять, і створюють якийсь

урочистий настрій. Колосся зблизька величезне, воно саме наливається, а по колосках блищать всюди темно-коричневі гудзики занімілих кузьок, що їх чайки, в'ючись, схоплюють просто з колосся.

Василь Карпович розпоряджається, що робити, кому куди йти, а Віталія й Тоню, може, тому, що вони стояли поруч в цю мить, він посилає разом:

— Несіть і несіть он туди межівником, там поставите...

Тоня, підхопивши бідончик із водою, подалася попереду, а Віталій із своїм скатом за нею, він так і несе його, перекинувши через плече, мов рятівне коло, але й коло це не рятує хлопця від того хвилювання, що збурило його, як тільки вони віддалилися від шляху і залишились удвох. Доки сидів з Тонею в кузові, почувався так, ніби на одній парті з нею сидить, а зараз і слова не знаходить, власна ніяковість сковує його, і гаряча кров раз у раз бурхає в обличчя.

Тоні ж як ніде нічого, подалася й подалася попереду, все далі між хліба, тільки шумлять в цупких пиріях ворсисті її шаровари, а зверху на них розвівається легеньке ситцеве платтячко. Тоня крутить головою — роззирається, русяве волосся блищить на сонці, воно зібране в жмуток, піднялося кінським хвостом, що, непокірно вигнувшись на потилиці, робить Тоню зараз чимось схожою на римського воїна. Перепадало їй уже за той модний передчасний хвіст! І вдома не раз нагінка була, й на шкільних комсомольських зборах критикували, але до неї якось і критика не липне, вона й після того весела, безжурна, здається, тільки й жде атестата зрілості, щоб уже ні від кого не залежати і вільно крутити собі зачіски, які захоче.

А межівнику їхньому й краю нема, кудись він побіг аж за виднокрай, і тільки колосся хилиться звідти і звідси, та вика польова синіє, березка плутається під ногами, та червоно, росяно палає горошок...

Нарешті вона зупиняється. Ставить бідончик і озирається навкруги. Висока могила-курган здіймається неподалік серед розливу хлібів, оборана, неторкана, в сивих полинах. Ніде нікого, тільки кузов грузовика та оболонка цистерни визирають над пшеницями хтозна й де та віддалені голоси долинають — десь наче за обрієм перегукуються хлопці.

Небо чисте, тільки на виднокрузі ледь помітно проступають перламутрово-білі хмарки-оболоки. Недовге їхнє життя: як непомітно з'явились, так непомітно й зникнуть, розтануть до полудня. А зараз ще біліють, мов вітрила далеких фрегатів, обступають по видноколу цих двох, що на межівнику, чарують зір своїм вітрильним повногруддям.

— Ну, клади ж,— першою схаменулася Тоня.— Стоїш як чмелений. Скидай того хомута.

Це вона про колесо, з яким він так і стовбичить перед нею, ніби забув, для чого його сюди волік.

Віталій стоїть похнюплено, скутий власною ніяковістю. Йому стає жарко, якось аж млосно під її поглядом, наче перед ним не Тоня, а якась незнайома дівчина, що розглядає його вивчально, майже критично. Мовби її очима він глянув цієї миті на себе і побачив постать свою незавидну і як вуха горять йому малиново, а це дурне колесо, він почуває, робить його ще меншим, ніби придавлює до землі, йому здається, що Тоня блискає з-під чорних брів на нього аж наче з погордою, її, зіркооку, мовби дивує, що це за хлоп'я перед нею залізло у хомут і стоїть ні в сих ні в тих. Там, де мусив би стояти красень, полігонний лейтенант який-небудь, нахнюплено стоїть він, майже пацан, з віхтиком солом'яної чуприни на голові, з очима буденно-сірими, дрібненькими, з обличчям худим та в плямах веснянкуватих, ніби в солонцях...

— Отут кладімо! — виводячи хлопця з заціпенілості, вказує Тоня місце на межівнику.

Віталій, однак, помічає, що й Тоня зараз якась не така, якась сторожка, строгіша, не посміхається до Віталія так безтурботно, як, бувало, в школі, під час перерви.

— Та жвавіш повертайсь! Не снідав, чи що?

Віталій, почуваючи себе недорікуватим і безсловесним, незграбно скидає з себе свою завулканізовану гуму, слухняно кладе колесо в пирій, де вказала Тоня, потім, нахилившись, ще навіщось поправляє його, ніби це має якесь значення для чайок. Тоня діловито наливає з бідончика води, зоставляє трохи, щоб і собі напитись, і одразу ж припадає до бідончика й п'є нахильці, і, поки вона п'є, Віталій невідривно дивиться на неї, на її витягнуту до бідончика тонку смагляву шию. П'ючи, Тоня захлюпалася водою, аж за груди потекло, і вона, втра-

тивши свою ту сторожкість, щиро, дзвінко засміялась від холодного водяного лоскоту.

— Хочеш? — якось подивовано глянула на Віталія, коли напилась.

І, передаючи йому бідончик, ненароком чи, може, навмисне торкнулась рукою його руки. Ледь-ледь торкнулась, а хлопець від того доторку весь спаленів і враз пройнявся якоюсь досі не знаною, не переживаною ніколи ніжністю до всього.

Пити йому, власне, не хотілось, але він теж став дудлити цю теплу вже воду, набрану сьогодні на Центральній з артезіана, а, напившись, решту води вилив у гумове кружало, у це розпластане серед пирію їхнє колесо фортуни. Тепер води в ньому було майже повно, віднині в спеку з нього питимуть чайки. Обоє стояли над колесом притихлі, ждали, поки вода заспокоїлась, і поволі стало проступати з неї глибоке-глибоке небо і їхні напівзатемнені, напівосвітлені сонцем нахилені над колесом обличчя. Чайка пролетіла в небі, і її теж було видно у воді.

— Тільки чи найдуть вони, Віталику, цей наш водопій?

Він прогув якимось ніби не своїм, згубленим голосом:

— Найдуть...

Після цього вони ще якийсь час дивилися на це розстелене у них під ногами небо, і вже й самі не впізнавали себе в ньому, були вони і вже ніби й не вони.

— Крейсер!

— Крейсер зайшов у затоку!

Це хтось гукає згори, там уже, на самім вершечку кургану, зібрався гурт хлопців і дівчат; вони дивляться у бік моря, а до них інші збігаються звідусіль, навіть Василь Карпович у своїм білім картузі подерся по крутосхилу кургану до гурту.

— Гайда! — гукнула Тоня й першою шугнула в хліба.

Незабаром обоє вони вже були там, серед однокласників.

Коли збігти на могилу, на саму вершину цього покритого сивими травами глобуса, то звідси видно далеко, видно, як степ маревіє на південь, а край нього на обрії ракетним сліпучим металом блищить смужка моря, морський лиман. Води лиману завжди блищать пустинно, лише коли-не-коли, найчастіше літніми ран-

ками, буває, там з'явиться біле крило рибальського парусника, який потім довго-довго, цілу вічність, пропливає по лінії небосхилу...

А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині, посеред затоки, темну непорушну гору якусь.

Крейсер? Звідки він взявся? Навіть не схожий був на корабель, дикою темною скелею стояв серед сліпучості, нездвижно вкарбований у просторінь моря і неба. Ні Віталій, ні Тоня не пригадують, щоб у ці води заходили судна такого типу, здається, не було цього й раніш. А він — ось зайшов. І став. Як загадка. Як сфінкс їхнього далекого миготливого моря. Прийшов ніби для того, щоб розбентежити їхню молоду уяву, привернути до себе спантеличені погляди і цих підлітків-старшокласників, що защурухли на могилі, і аж ген — тих трактористів, що край дороги теж позупинялися в подиві, і чабанів усього радгоспного узбережжя.

— Завітав гість,— каже Василь Карпович.— Давно такого не бачили. В тридцяті роки один заходив такий, і після того не було...

І що найдивніше — цей зайшов, видно, надовго. Став на якір, завмер. Це було просто сенсаційно, щоб військове судно таких розмірів зайшло в тихі неглибокі води їхньої затоки і кинуло якір на видноті в усього степу.

Розглядаючи судно, Віталій і Тоня перезиркувалися між собою, обмінювались усмішками, в яких зараз було щось схоже на таємницю, зближуючу, нікому, крім них, не доступну. Навіть і ця загадкова поява крейсера була для них ніби не зовсім випадковою, той крейсер був теж ніби причетний якимось чином до цього їхнього душевного зближення, що так несподівано виникло на межівнику і по-новому освітило їх одне одному. Почуття близькості не минало, співучий настрій душі мовби увінчувався тепер ще й цим прибуттям морського гостя, його величавим візитом, і їх би не здивувало, якби він зараз всіма своїми гарматами просалютував з тих розливів сонця їхньому настроєві, таємному квітуванню цього нового для них обох почуття.

А друзів їхніх цікавило інше.

— Як ви гадаєте, Василю Карповичу, довго він тут стоятиме?

— А який на ньому може бути екіпаж?

— Крейсер то чи есмінець?

Василь Карпович знизував плечима. Про судно, про наміри того судна він знав не більше, ніж його учні. Стояли всі гуртиком, до різі в очах вглядалися в те морське дивовисько, марно намагаючись розпізнати щонебудь з того, що було приховано від них відстанню.

— Може, там і сигналіст стоїть,— пускався в здогади Кузьма,— та сигнали на берег передає азбукою Морзе? Але хіба ж його звідси розгледиш?

При згадці про азбуку Морзе вуха одного з хлопців почервоніли. І від однієї дівчини це не приховалось: вона прикусила губу, щоб не розсміятись...

— Ну, друзі, час додому, час! — нагадав Василь Карпович і, ковзаючись по траві, по стріблястій нехворощі, першим став спускатись з кургану.

— Тільки під ноги дивіться,— попереджав він своїх вихованців.— Уважні будьте — акти про безпеку наших полів ще й досі не підписано. Мінери обстежували, різні комісії були, а заактувати поки що ніхто не зважився.

Тривожна засторога вчителя мимоволі торкнулася душі кожного, всі звернули увагу, що могила підозріло порита якимись ровами, рови вже позаростали травою — то, видно, були солдатські окопи та траншеї, бо тут, на цьому кургані, під час війни нібито стояла зенітна батарея... Земля в таких місцях і справді могла таїти в собі міни чи й бомби, начинені смертоносною вибухівкою. Полином поросла могила, вівсюгом та сивою нехворощею, вітерець обдуває траву, і вона блищить, тече, як вода... І хоч, крім Василя Карповича, ніхто з них війни не зазнав, відома вона їм тільки з переказів та кінофільмів, але тут раптом почали спадати на думку різні нещасні випадки з радгоспними дітьми, що їх багато калічилося після війни у полях... Згадалось, що один учитель їхньої школи, молодий фронтовик, у перші роки після війни загинув отак у степу, рятуючи школярів, відкидаючи міну від них.

Сходячи з могили, ступали обережно, після вчителевого застереження кожен почував себе так, мовби він справді ступає по іржавих невибухлих мінах, і тільки опинившись внизу, враз загомоніли, з веселим лементом подалися до шляху.

Повертаючись додому, Тоня й Віталій сиділи в кузові нарізно, в протилежних кутках, ніби трохи соро-

мились одне одного, хоч нічого ж між ними наче й не сталось.

Товариство не докучало їм, бо знову в кузові стояв регіт, бурхали веселощі, і коли на віражах їх звалювало в купу, то з тієї купи чулися завзяті хлоп'ячі вигуки:

— Тощо! Тощо!

Досить-таки безглузді вигуки, як на слух когось стороннього, а для них це улюблене їхньою вчителькою «тощо» було мов пароль, мов заклик до веселощів, бо разом із тим словечком вони мовби чують і виразно-розмірений голос своєї Марії Олексіївни, що диктує їм контрольну, чують з її суворих уст і свій жартівливий, самими ж колективно вигаданий текст диктанту:

«Він її о-бі-ймав, при-гор-тав, брав за та-лі-ю тощо...»

— Тощо! Тощо! — скандують вони вже разом, і в кузові знову бурхає регіт.

Іншим разом Віталій теж тільки сміявся б, а зараз при грубуватих цих пустощах йому ставало аж ніяково, може, тому, що хлопець був повен все тієї ж особливої ніжності, що заполонила його на межівнику. Тоня, оця вертуха, оця смаглявка, це вона була й тут причинницею душевних його розбентежень, вона виповнила його новим, ні з чим не зрівнянним почуттям. Дивна річ: вкупі провчилися стільки років і Тоня була для нього ну як усі, тільки й того, що її доводилося частіше виручати, бо вчилася вона так собі й завжди клянчила, щоб їй підказували; крім усього іншого, ще їй просто подобалось одержувати потай записки під час контрольних, бути, так би мовити, в центрі уваги всього класу, що силкується вирятувати її. Викликана до дошки, Тоня розважала всіх своєю боротьбою з труднощами, героїчним викручуванням, бо хоч їй усі дружно й підказували на мигах, однак вона й мигів тих не завжди могла второпати і тільки витріщалась за спиною вчителя, на льоту хапаючи підказки, іноді так невпопад, що й саму її розбирав сміх. Однолітка з дівчатами класу, вона, проте, раніше за них розквітла, красовито вирівнялась дівочим станом, налилася тугенькими груденятами, і хлопці з класу подейкували, що вона вже й підгулює, що вояки, приїжджаючи з полігона, нібито накидають на неї оком. Заморочений своїми антенами, сусідськими примусами та технічними журналами, Віталій досі мало такі речі й помічав, а ось тепер враз помітив. Тоня стала для нього понад усе. Як тепер

між ними складеться? Чи захоче Тоня із ним дружити? Чи тільки так поманить, полегковажить, запаморочить та й майне далі? Адже ій одне задоволення — крутити голови хлопцям, про неї навіть самі дівчата кажуть: «Оце ще наш вихор! Не знає, на кому й спинитись...»

Машина наближається до Центральної. Дощувальні пристрої, що працюють в городній бригаді, женуть в небо височенні водограї, водяним прохолодним пилом так і війнуло звідти на всіх. Дівчата заухкали. Та одразу ж після цього сліпучого дощу довелось висипати з кузова: приїхали.

Тоня зіскочила з машини коло подвір'я старшої сестри, в якої вона квартирує під час занять, а Віталик схопився біля радіовузла, не міг же він минути його й не зайти до свого найщирішого друга Сашка Литвиненка. В конторі порожньо, саме обідня перерва, двері в радіорубку відчинені навстіж, але Сашка нема, тільки навушники його лежать на столі та інструментів кинутих купа, знак того, що господар десь поблизу. Голос Сашка, чистий, контральтовий, чути десь із кімнати бухгалтерії, видно, він там жартує з дівчатами, а тут тільки ластів'ята цівкають у гнізді, приліпленому в кутку, під самою стелею. Це ж додуматись треба приліпити його отам до жмутка проводів, серед мальовничого виноградного листя обоїв... Не боячись ні апаратури, ні людини, ластівки так і змигують білогрудо через вікно, влітають та вилітають — джик! джик! Всівшись на Сашковому місці, Віталик в задумі вивчає будову гнізда, ластівки завжди дивують його своїм інженерним умінням,— треба ж зуміти так зробити, щоб гніздо не відліпилось від жмуття проводів, не впало. Над засохлим мулом (що його нібито ластівки своєю слиною цементують) ще й кінську волосінь, як антену, наплутано,— тією волосінню ластівка малят своїх прив'язує, щоб не повипадали з гнізда. Така розумна мати!

Від ластів'ячого гнізда Віталіїв погляд перехоплюється — в котрий уже раз! — на грамоти та дипломи, порозвішувані на стінах. Ці дипломи в різний час присуджено Сашкові за перемоги на змаганнях радіолюбителів-короткохвильовиків. Одержати їх було тріумфом не лише для господаря, а й для Віталія теж, бо відтоді як Сашко Литвиненко, закінчивши школу, став працювати ось тут радистом на радгоспному радіо-

вузлі, ця радіорубка стала для Віталія його другою домівкою, і все зв'язане з нею він бере до серця, як своє. Скільки вечорів вони тут протовклися удвох із Сашком, лагодячи приймачі та студіюючи статті в технічних журналах, скільки разів, посхилявшись лобами, до пізньої ночі розбирали за цим столом різні схеми та вишукували рішення завдань, що їх одержує Сашко як заочник... Серед дипломів увагу привертають кілька незвичайних, одержаних Сашком із країн народної демократії: земна куля, оповита стрічкою з написом «Avia», грамота у вигляді напівскрученого папірусу з червоною сургучевою печаткою — ця надійшла з Варшави, Сашко й туди досяг...

Одне лихо — на милицях стрибає Сашко. Міною його покалічило ще хлопчаком (тоді, коли той фронтовик-учитель загинув), ногу порвало, зостався на все життя скаліченим. Але ж характер! Інший у такому стані зіскнів би, став би нудьгарем, песимістом чорним, а Сашко не піддався. З усіх своїх друзів Віталій не знає людини більш життєрадісної, людини такої чистої і світлої душі. До милиць своїх Сашко ставиться насмішкувато, з якимось веселим презирством. Ось і зараз, влетівши в радіорубку, він з порога шпурляє обидві милиці в куток, наче хоче закинути їх на край світу.

Вхопившись однією рукою за спинку стільця, він другою радісно б'є Віталика по плечу:

— Здоров!

— Здоров.

— Майора — зборов?

— А хай йому... не доборов.

І при цьому — для випробу сили — міцний потиск рук.

Від Сашкового потиску у Віталія аж пальці злипаються, бо, літаючи на своїх милицях, Сашко так натренував м'язи рук, що вони в нього як у спортсмена. Віталик, правда, теж не якийсь там білоручка, у відповідь він здавлює Сашкову п'ятірню так, що радиста аж подив бере:

— О, ти сьогодні моцний!

Всідаючись, Сашко за звичкою стріпує пасмом м'якого хвилястого чуба — якось він уміє отак артистично стріпувати цим чубом, відкидає всю хвилю назад легким хвацьким помахом голови. Обличчя тонковиде, очі, сині, веселі й гарячі, так і зблискують. За час їхньо-

го товаришування Віталій наче вперше сьогодні помічає в другові оцю його вроду, вперше майнула думка, що хлопець такої синьоокості мусить подобатися дівчатам.

— Чув новину?

— Ти про крейсер? — Сашко надіває навушники.— Ще б пак не чути. Всіх тут сколотила його поява... Я пробував навіть зв'язатися з ним — не відповідає.

У навушниках Сашко стає одразу серйозним, офіційним, зосередженим, вже він тепер увесь там, в ефірі.

— Ні, нема,— каже він по якомусь часі, і Віталій догадується, що це він знову пробував ловити радіорубку крейсера.

Після цього Сашко одразу ж кидається стрімголов у свою стихію, викладає другові все, що він думає про ідею космічного ретранслятора,— чиюсь статтю про це він щойно проштудіював у журналі. Запальність Сашкова росте й росте, він уже, замість Віталія, наче бачить перед собою автора статті, гаряче полемізує, ловить його на чомусь, висміює, а Віталій тим часом думає: «Нащо ти мені все це говориш? Нащо мені твій ретранслятор, і та стаття, і вся ця музика, коли є на світі Тоня, і ми сьогодні з нею стояли в степу серед колосків над гумовим колесом і бачили себе в ньому, бачили разом себе в глибокому-глибокому небі»...

— Ти не слухаєш мене? — здивувався Сашко.— Тобі не цікаво? Ну, марш тоді звідси! Не можу терпіти людей, що з ідіотською усмішкою пасуть ластів'ят, коли йдеться про речі серйозні.

— Невже я посміхався? — дивується Віталик.— Вибач.

І посміхається знов.

Після того як домовлено іти разом увечері в кіно, після того як добутий Сашком із шухляди свіжий номер журналу «Радіо» уже в руках у Віталія і помахом олівця обкреслено статтю, яку «неодмінно, неодмінно треба прочитати»,— після цього:

— Бувайте здорові, громадянине!

— Я вам не громадянин!

— А хто?

— Я — начзаготскот!

І під цим «начзаготскот» знову ж таки треба розуміти не справжнього заготовача, а відставника Яцубу, що в баталії з Віталиковою антеною вийшов поки що переможцем.

Крокує додому Віталик. Іде, й щаслива усмішка блукає на хлоп'ячих устах. В ліричній своїй задумі хлопець торкає рукою пухнате віття туйки, гладить ніздрюватий гарячий камінь загорож, поки рука черкнула і кам'яну скіфську бабу, що стоїть біля двору старої Дорошенчихи, припасована замість стовпчика для хвіртки. Наткнувшись на неї, Віталій аж сахнувся, дивився на камінну бабу так, наче не бачив її тисячу разів раніш... Сивий, з'їдений часом камінь, груба робота, сліди стертої віковими вітрами посмішки. Століттями десь на кургані в степу стояла — ідолом скіфським чи половецьким, а тепер ледь збереглись сліди якогось мережива на кам'яному вбранні, звичайним стовпчиком стоїть, для хвіртки припасована... Додумався хтось закопати біля двору, і тепер навіть уночі, якщо п'яний, йдучи з чайної, наткнеться на цей прикметний стовпчик, то одразу визначить свої координати.

— Віталику!

В глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама чабаниха Дорошенчиха, вона теж ніби з каменю тесана. Цілі години сидить так — плечима до степу, очима до моря,— виглядає сина, що десь у далекому плаванні. Мовчить скіфська, загадково усміхнена, у своїй кам'яній мережаній одежі, мовчить цілими днями й ця, в суворому смутку, в старечій непорушності нічного свого виглядання. А коли син не прибуде, то, здається, вона й окаменіє і буде тоді в парі з скіфською німувати біля цих воріт, сина й тоді ждучи.

Охайна, прибрана, в білій чистій хустинці, сидить, жде.

— А йди лишень, сину, сюди...

Коли хлопець підходить до неї, стара запитує, чи бачив він те судно, що в лимані стоїть, та що чув про нього, і, довідавшись, що хлопець на власні очі бачив його, стала з незвичайною жвавістю допитувати — яке ж собою те судно? Чи біле воно? Та чи з високими щоглами, чи таке тобто, як те океанське, фотографія якого висить у неї в хаті і яке водить її син... Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він, син її — капітан Дорошенко,— прибув із далеких плавань додому, прибув би кораблем аж сюди та кинув якір на видноті у рідного степу, поблизу материної домівки.

Хлопець, однак, змушений розчарувати стару. Не

біле воно. І не з високими щоглами. Сиза залізна гора маревіє серед моря. Бойове судно, на якому в бінокль, певне, можна було б помітити і жерла гармат.

Увечері Сашко й Віталій поспішають у кіно. Сашко навіть не підозрює, як його друг ждав цього вечора, ждав як ніколи, бо ж не мав сумніву Віталій, що Тоня неодмінно прибіжить до клубу, адже вона бігає на всі фільми підряд — гарний він чи поганий.

По дорозі до них пристають ще кілька хлопців, і вони йдуть до клубу цілою ватагою. Сашко розмашисто скакає між ними на своїх милицях, завзято критикує назву фільму:

— Ще подивимось одну любов. «Любов у вересні», «Любов у березні» і теде... і тепе... Я вже бачив не менше як тисячу і одну любов!

Усі сміються, і сам він теж. Глянеш збоку, йому ніби аж розвага скакати на отих милицях, так звично-розгонисто кидає він себе вперед, метляючи своїм буйним чубом.

Були вони вже біля клубу, коли Віталик враз, на подив хлопців, круто змінив курс, рвонув убік.

— Ти куди?

- Ідіть без мене.

— Громадянине!

— Ідіть!

І, спаленівши, кинувся від них у парк, в гущавінь, хлопці не встигли й спитати, який його гедзь укусив.

А гедзь той був тут, поблизу... Хлопці, здається, не помітили, а Віталій вмить уздрів серед натовпу саме ту особу, яку уздріти хотів. Аж опекло Віталика, аж памороки йому забило від того, що він побачив. Тонька стояла біля клубу, стояла в колі сержантів з полігона і хихи та реготи з ними справляла. І гадки не мала про якогось там Віталика, вихизовувалась безтурботно перед сержантами, а вони перед нею козирились нафабрені, як до параду. Браві такі, що куди там Віталієві до них братись, він одразу відчув своє жалюгіддя, готовий був крізь землю провалитись, побачивши, що він зайвий...

У парку безлюдно, весь парк ще нагрітий після спекотного дня. Млостиво, гаряче-духмяно дихає тамариск, туя дурманить своїм запахом, аж голова чуманіє. Тунелями потяглися туєва алея, ялівцева алея, що зосталися

ще від давнього планування... Високий пірамідальний дуб, а внизу навколо нього — поясом знову туя, покручена, м'язиста, в її тропічно-густих кущах дітвора любить бавитись вечорами, і Віталик ще недавно тут гасав,— грали у ховачка або залізуть було в кущі й ревуть тарзанами (намагаючись перекричати гучномовець, що день і ніч реве біля чайної), а за ними ганявся директор — він дуже пильнує цей парк... Ось японська софора, диковинне південне дерево, що квітує у липні білим та запахущим квітом. Зовні софора трохи схожа на акацію, тільки молодою гілки їй навмисне покрутять та пов'яжуть, і вона росте тоді, як плакуча... А стрючками софори можна чистити взуття, блищить після них, мов наведене лаком,— про такі якості софори ще не довідались ті форсисті сержанти з полігона, що забирали з робкоопу весь гуталін...

Як зацькований, блукав Віталій по закутках парку, місця собі не знаходив. Котрий же з тих сержантів — його суперник? Котрому з них вона злодійкувато-щасливо потискатиме руку в темряві кінозалу? Той не той, і той ніби не той... Можливо, його суперником виявиться отой циганкуватий, що газиком до робкоопу щотижня підскакував якраз за гуталіном, доки Віталик його не просвітив: «Навіщо гуталіном? Краще стручками софори — як лакові будуть!» Після того навіть біля клубу він стоїть-стоїть оце в гурті, а тоді шасть за кущ, зірве стручечок і вже наярює свої хромові! Потім, озирнувшись сюди-туди, ще й сукнинку вихопить із задньої кишені та нею шарне, а тоді гарненько халявку присадить, щоб гармошкою була... Але ж Тонька, зрадниця, вітровійка, як вона могла так легко змінити паруси? Якби знав, кроку за нею сьогодні б не ступив по отому межівнику... Сама ж присіла на колесі біля нього, бісики очима пускала, а він уже й розтанув, уявив собі хто зна й що...

Вдома Віталика ніхто не зустрів. Матері ще не було з роботи. Позаглядав у каструлі, перехопив сього-того і присів до приймача, поринув у звуковий хаос ефіру. Музика, позивні, лемент мов, джази, меси, церковні відправи... Живе планета своїм життям, веселиться, співає, молиться, і нема їй ніякого діла до того, що діється у якогось там Віталія на душі. Що людству до Віталикових переживань, що йому до цієї маленької мік-

роскопічної драми, котра десь там розігрується у вівчарському степовому радгоспі?

Тоня зараз у клубі, сидить у темряві між своїми сержантами. Віталій до болю виразно уявляє Тоню, як пашить її обличчя, як збуджено блищать у пітьмі очі, як дихає вона розбентежено... Якось ще в сьомому класі були вони разом на дитячому сеансі в кіно, і тоді Віталієві випало сидіти поруч із Тонею; коли загасили світло, вона сиділа незвично притихла й, здається, не дихала, а коли фільм почався, нахилилась до Віталика і в темряві раптом хап його за руку. Жаром його так і обсипало! І фільму вже не бачив, і не чув нічого... Після того ніколи більше не сідали поряд у кіно і жодного разу не згадували той схожий на сновидіння випадок, хоч десь у підсвідомості ця іхня тайна між ними жила, залишалась. Ніби забули про неї, відійшли від того дитячого, але все ж тайна існувала, і, може, якраз відтоді щось і жевріло в душі, щоб аж сьогодні так блискавично спалахнути під час поїздки в степ на тому розрізаному колесі фортуни.

Уявляючи Тоню в клубній тісняві, Тоню, що аж росте від щастя, вбираючи обома вухами гарячі нашіптування сержантів, Віталій і гадки не мав, що зараз сидять у клубі сержанти з досить-таки кислими мінами, бо те місце, де мусила б сидіти між ними Тоня, безнадійно гуляє.

А Тоня в цей час уже була вдома, самотньо скніла, прищухнувши в темряві сестриної закутаної виноградом веранди, і погляд дівчини був звернений через Чабанишине подвір'я на вікна якраз Віталикової хати. Потім уже й світло у вікнах погасло, а Тоня все не зрушувалась з місця, застигши, мов ота Чабаниха, Дорошенкова мати, що й досі маячить на порозі ганку, тьмяно освітлена щербатим місяцем.

Пізно вже, тиха цвіркотлива ніч навкруги, а Чабаниха сидить, чатує. Завжди їй отак не спиться, коли наближається час приїзду сина у відпустку. До пізньої ночі не зайде баба в хату, бо в хаті їй увесь час щось цокає, наче ходики відбивають час (хоч ходиків у хаті й нема).

— Цокає й цокає десь, а не найду де,— інколи скаржиться вона Тоні.

Яку ж любов треба мати до сина, щоб отак сидіти день при дні, ночами зорі лічити та все виглядати!..

Мабуть, уже сто літ цій Чабанисі, така вона стара,

і про неї, про живу, вже склались у радгоспі легенди. Десь вона з того неймовірно далекого для Тоні світу, де степи були ще всуціль дикими і чабани жили в землянках, де замість вікон шибки були з овечого міхура. А посеред степів стояв палац білоколонний, навколо парк, а в парку — басейни для панського купання. Коли влітку приїздили з міста у степ паничі, то, розгулявшись, вони наливали ці басейни не водою, а справжнісіньким вином, начавленим з місцевого винограду, і вночі при місяці зганяли дівчат-покоївок купатися в тих басейнах. Голі, мов русалки, дівчата з п'яним вереском купалися у вині, а паничі вудили їх вудками, для принади чіпляли на гачок царські троячки та червінці. Було таке правило, що дівчина, уподібнившись рибі, мусить зняти з залізного гачка гроші губами, тоді той червінець чи троячка уже належить їй, і дівчата, захмелівши, відчайдушно ішли на принади. П'яний гамір та зойкіт бурхав у парку цілісіньку ніч, не давав спати сторожам, було весело п'яним слиногубим вудкарям під червіньковими таврійськими зорями, а степові нещасні русалки вибирались з тієї купелі заюшені кров'ю, з порваними, закривавленими губами. Була нібито серед них і Домаха молода, оця Чабаниха: як придивитися вдень, то й зараз можна помітити рубчик у баби на губі. Ще суворішого вигляду надає він її вилицюватому, смаглявому, уже аж чорному обличчю.

Ото звідти вона, де людей вудками вудили, де на залізні гачки хапали закривавлену дівочу вроду та молодість...

— Пішли мої літа, як вітри круг світу,— часом зітхне стара, при нагоді розповівши Тоні щось із тієї давньої давнини.

«А як підуть мої літа? — думає Тоня, вперше в житті сповнена такого душевного сум'яття, розмучена, внутрішньо розпалена всім тим, що сьогодні сталось.— Як житиму я? Чи буду щаслива?»

Тоня думає про старшу свою сестру, в якої вона тут живе. Клава вийшла за демобілізованого шофера, з яким тепер то б'ються, то миряться по тричі на день, нерідко втягуючи й Тоню у свої родинні бучі... Невже і їй трапиться такий грубіян-бруднолайко, хоч поки не п'є — симпатяга чоловік, душа нарозхрист... Спадає на думку Тоні трохи таємнича, туманна історія взаємин голови робіткому Лукії та капітана Дорошенка, про них

ходять чутки, що в молодості щось між ними було, але чи війна, чи інше щось стало на перепоні, так і не зійшлися, так і носять свою любов поокремо — колись раз злетіла в піднебесся життєва їхня пісня та й зосталась там бриніти на все життя.

Ну, а де ж він, її Віталик? Чому не прийшов у кіно? Знову віддав перевагу своїм приймачам, гвинтикам та шурупам, серед яких він порпається вічно? А вона ж його так ждала! Жартувала, сміялася до сержантів, хоч всередині усе горіло, ждала тільки його! Не до фільму було їй, все стало немилим, коли він не з'явився, і досі не знає, що там із ним? Невже все, що без слів між ними промовлялося в степу і в дорозі, що так багато сказало серцю,— невже то тільки вигадала її власна гаряча уява?

Зовсім зненацька захопило сьогодні Тоню нове оце почуття, гаряче сколихнуло душу. Ні, це не назвеш грою в кохання, ще одним хвилинним захопленням, легковажною дівчачою вимрійкою. Це для неї щось нове, досі не звідане, таке, що може весь світ враз тобі сяйвом осяяти або ж болем шматувати, палити душу, як зараз. І якщо їй хочеться, щоб швидше настав новий день, то тільки для того, щоб зустріти, побачити Віталика, його солом'яний чубчик, за який так і кортить його смикнути...

А наступний день починається для них знову працею, тільки цього разу їхній клас працює на шкільному винограднику — підв'язують виноградну лозу.

Листатий чауш, або «волове око», як його тут звуть, буйно розрісся цієї весни, зав'язь на ньому багата, віщує добрі кетяги, великі грона, а зараз поки що тільки бубки дрібні, зелені, то ще тільки буде, коли їхні виногради туго наллються соком, посивіють пилком, туманом візьмуться, своєю вагою налиті грона гнутимуть весь кущ донизу, і з-поміж листя випнувшись, лиснітимуть тьмаво на сонці. А зараз поки що пуп'яночки і весь майбутній кетяг — ніжна гілочка, і на розгалуженнях від неї — зелені кульки, як схема формули складної молекули... Треба торкатися цієї зав'язі обережно, щоб не обламати.

Старшокласники, хлопці й дівчата, розбрівшись, невдовзі позникали в зелених виноградних хащах. І, звісно, це ж була чистісінька випадковість, що Тоні з Віталиком випало гнати один рядок, дівчина сама якось

опинилася поруч із хлопцем в останню мить. Після вчорашнього вони ніби сердились одне на одного і працювали мовчки, хлопець підіймав кущ з усім його листям, з усіма тими зеленими бубками, що наллються згодом соком і стануть повними гронами, а Тоня підв'язувала той кущ зверху шпагатиною. Руки в неї повні, смагляві, тугі. І грона груденят з-поміж листя виноградного так уже по-дівочому пругко випинаються. Смаглі губи і в нього, і в неї — жарко. І враз дівчина, здолавши сторожкість, усміхнулась йому якось особливо, незвичайно.

— Чого тебе вчора в кіно не було?

— А я був... тільки — коло кіно.

— Чому ж я тебе не бачила?

— Зате я тебе бачив. Як перед сержантами викаблучувалась.

— То пусте... А в кіно ж не пішла.

— Чого?

— Так, перехотілось. В останню мить передумала.

Це багато чого хлопцеві сказало. Тоня побачила, яку радість цими словами принесла йому, як він ожив, на виду посвітлішав одразу.

Тоня вже й кущ підв'язала до бетонного стовпчика, а не рухалась далі, прикипіла на місці й зорила крізь кущ на Віталія так, ніби шкодувала, що листя виноградне їх роз'єднує, що хоч і близько, а таки розділені кущем.

— Признайся, Віталику... То ти писав листа?

— Якого листа?

— Наче не знаєш... Азбукою Морзе!

Хлопець помовчав, потім випалив рішуче:

— Я тобі ще й ієрогліфами напишу...

Вона засміялась, і рука її, ніби ненароком, як учора біля бідона, торкнулась його пальців між листям кущa. Руки їхні зблизились між листям, злилися в нервовогарячому потиску і стискалися все міцніше й міцніше. Жарко, паморочливо йому стало. А очі її, напливаючи, сяяли близько, ошаліло, волого... І хоч хлопець був перед нею й незавидний, худий, вихруватий, і обличчя мав обвітрене і в плямах, схожих на солонці, і хоч губи його теж були сухі й шорсткі, проте вона враз вхопила його, притиснула до себе й припала до тих губів. Так і прикипіла до них!

Потім сама й відштовхнула його, зшаленіло озирнулася по винограднику: чи ніхто ж не бачив?

Залита шарким рум'янцем, перемайнула до іншого куща, вхопила той кущ і не знала, що з ним робити, хапливо крутила, вертіла в руках, поки Віталій догадався, що його ж треба підв'язувати, і вони мовчки, невміло-щасливо взялися знов працювати, брали в обійми, підв'язували той кущ чаушу-винограду, що, розбуявшись, ласкаво шелестів до них листям та вився пагінням.

III

ЧЕРВОНА ТОРПЕДА

Неподалік Горпищенкової кошари, на сув'язі звивистих степових доріг, стоїть чабанський колодязь; здалеку червоніє на ньому цебро дивної конічної форми. Яскраво-червона цятка, жарина якась серед безбарвності, серед величавої одноманітності степових просторів.

Після кожної війни цей колодязь чистять. Збираються чабани, по черзі обв'язуються вірьовками, стаючи схожими на затягнутих в лямки парашутистів, і спускаються у вогку колодязну глибінь, щоб вибрати звідти різну нечисть, мул, залізяччя... Цілу купу, чорну, смердючу, навикидають, наллють осторонь від колодязя. Після першої війни витягували з колодязя одне залізяччя, після другої інше, а після третьої... «Та хай вона щезне,— думає Горпищенко-чабан, працюючи біля колодязя,— хай краще ніхто її не побачить, бо після неї, мабуть, і чистити було б нічого, всі колодязі на світі повигоряли б...»

Раннього рання трудяться вони удвох з Корнієм, замінюють трос, що його вдалося нарешті видобути в директора, примуцьовують до нього оте незвичайне, червоне як жар цебро, зроблене з оболонки морської торпеди. Далеко видніє воно в степ, квіткою жевріє, мимоволі зупиняючи на собі око подорожнього, і коли на Центральній розказують якомусь новому чоловікові, як найти в степу кошару знатного чабана Горпищенка, то кажуть:

— Отам, де колодязь з червоною торпедою.

Ціле літо ллється з цієї торпеди вода у ринву, і чабани п'ють із цієї торпеди, ще й котрийсь із проїжджих — чи то буде механік з автолітучки, агроном чи зоотехнік, що роз'їжджає по степу своєю бідаркою,— буває, спеціально заверне сюди, зробить чималий гак, щоб напитись. Бо вода тут справді смачна, солодка, не відгонить, як в інших степових колодязях, тухлими яйцями, у спеку її просто не відіп'єшся. Протягом дня смаглі вуста, чоловічі й жіночі, припадають до цієї торпеди, важке цебро на сталевому тросі раз у раз опускається в тіняву, прохолодну глибину колодязя, черпає й черпає з нього свіжу джерельну воду. І що більше її вичерпують, то вона, здається, ще чистішою й холоднішою стає,— аж зуби від неї ломить.

А чабан Горпищенко тільки радується в душі, дивлячись, як люди смакують його водою, бо її нітрохи не меншає від того, що все літо беруть і беруть. Після останньої війни він попогрів тут чуба, чистячи колодязь, дошукуючись замуленого джерельця, аж поки знайшов-таки, дав йому волю. Тільки від воєнного бруду вичистив, як пішли чорні бурі — довелось іще чистити й після них, бо вони йдуть такі тут, що тисячі тонн пилюки в повітрі висить, ставки замулює, посадки замітає до самих вершечків, а з хат часом з кроквами дахи зриває — летять, як аероплани... Намете, нагорне і в колодязь, не один день потім минає, доки цебро за цебром витягаєш, вибереш весь той намул і знову піде вода як сльоза.

Ніхто достеменно не знає, хто цей колодязь копав, від батьків, від дідів у спадок дістався він теперішнім чабанам. Тільки з переказів глухий гомін доходить, що копали цей колодязь колись чумаки, чиї дороги пролягали в цих сивих степах. І коли молодий Горпищенко-льотчик запитує батька: «Хто цей, тату, колодязь копав?» — то старий не вагаючись відповідає:

— Чумаки, сину, чумаки. Пращури твої.

Льотчикові аж дивно чути, що пращури його були чумаками, хоч він знає про це ще змалку. Ті вусаті, кругло, під глечика, стрижені люди в полотняній, викваціованій дьогтем (проти чуми!) сорочці, що рік у рік ходили через ці сліпучі степи з своїми круторогими, були для льотчика десь у глибинах минувшини, губились для нього в такій часовій та історичній далечі... ну, як античні які-небудь Гомери та Демокріти. Але ще

важче, мабуть, було б уявити самим чумакам, що котрийсь із їхніх нащадків стане крилатим, літатиме в небі, стрибатиме вночі з парашутом з таких висот, де лютує мороз, в той час як земля дихає теплом повного літа і коники в траві сюрчать... Хіба ж уявити було прадідам, що він порухом руки пускатиме в дію сили фантастичні, ламатиме небо пекельним гуркотом двигунів і що й власний свій організм піддаватиме нечуваним випробам, зазнаючи таких перевантаг, коли на якусь мить навіть непритомнієш у польоті, приладів не бачиш, а тоді прийдеш до тями — глядь: є швидкість! Є потрібна швидкість... Якщо ж є швидкість — є життя! — в льотчиків це так.

Відстань, що її проходили чумаки протягом цілого літа, він долає за один рейс, буває, хлопці не встигнуть зіграти й партію в шахи... І все ж у душі він глибоко пишається своїми предками, мужніми людьми, що крізь чуму, крізь безводдя, крізь степові швидкойдучі пожежі прокладали дорогу на кримські озера, копали по путі колодязі, несли сюди життя. Мов давній сон, бринять йому з дитинства легенди чумацькі. Як ходили, як чумакували, як відкривали цей степ... «Узнавали ж свій шлях вдень — по сонцю, і по кряжах, і по могилах; вночі — по зірках і по вітрах». Не раз і під час польотів згадуються Петрові ці слова: по зірках і по вітрах... І коли до нього приїздять товариші з полігона і після спеки розкошують тут свіжою водою з колодязя, не забуває молодий Горпищенко весело спом'янути добрим словом того свого невідомого пращура, який цей колодязь викопав у степу, а батько, якщо він тут присутній, ще й додасть:

— Добре діло за людиною ніколи не пропаде.

Яка краща спадщина, яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з вінцем жовтого ніздрюватого каменю, щільно вкладеного, злеглого так, ніби від природи...

І чабан береже його. Уважно стежить старий Горпищенко, щоб все тут було до ладу — і в колодязі і біля колодязя. Кінчивши клопотатись із тросом та цебром, вони беруться з Корнієм лагодити ринву-корито, в яку деколи, трапляється, аж вівці заскакують, так вона осіла, вгрузла в землю від власної ваги, бо зроблена з важкої двотаврової балки, яку свого часу тягли сюди з садиби Центральної трактором. Користуючись домкра-

том, чабани підважили спершу один її край, підклали цегли, потім підважили другий таким самим чином, вирівняли, і тоді Горпищенко, впрівши, випростався, повеселілий на виду:

— Бачиш, Корнію, не так силою, як умом підняли таку вагу... Стоятиме і при онуках... Ще, може, коли-небудь і нас хто згадає...

— Таких, як ми, не згадують,— бубонить Корній, тримаючись рукою за зуби, що знову йому розболілись.— Ми — трава.

— Дурниці мелеш,— заперечив Горпищенко.— Чому трава? А що без нас було б тут? Чи пив би хто воду з цього колодязя? Давно б його замулило, занесло... А так весь степ п'є.

— Пити — п'ють... А нам що від цього? Хіба так людині жити? З молочаю в чайну, звідти знову в молочай, знов до гирлиги...

— А що, як гирлига? — скипів Горпищенко.— В наш час гирлига й ракета поруч стоять!

Це він має на увазі ті сріблясті літаки, що ними вилискує степ полігонний, та тих командирів, що часом звідтіля заїжджають до нього і шанобливо здоровкаються з старим за руку, і не тільки тому, що він знатний чабан і нагороджений — ще до війни — за свою працю орденом та вміє, як ніхто, варити «кашу в кожусі»,— найбільше ж за розум вони поважають старого, за вдачу його та ще, звісно, за сина. Нікого з чабанів так далеко не пускають з отарами на територію полігона, як Горпищенка, лише йому (якщо тільки тихо там) дозволяють заходити з вівцями туди, куди іншим зась. Так принаймні Корнієві здається. І його трохи аж ревнощі беруть на свого бригадира та на його дружбу з військовими.

— Чого ж тоді, по-вашому,— звертається він до Горпищенка,— так мало охочих іти до нас, щоб вік з гирлигою калатати?

— А давай ось Мишка спитаємо,— посміхається Горпищенко і підгукує Демидового козарлюгу, що неподалік воює з гусаком.— Втри носа, Михайле, і відповідай: чи хотів би ти бути, ось як я, чабаном?

Хлоп'я мовчить, сопе носом, видно, запитання застало його зненацька.

А Горпищенко думає тим часом про свої вічні чабанські незлагоди з дирекцією, про чоботи, що їх цілу зиму

палить гнояка в кошарах, та про ту лихоманку, що настає для чабанів, коли починається стриження овець, з яким вони оце тільки недавно впоралися. У трудовому чабанському сезоні стриження — це робота найвищої напруги, весь радгосп тоді як у штурмі, стригалями йдуть і комбайнери, і шофери, й чабанські жінки, бо чабанів для цієї роботи не вистачає: тисячі ж овець! Каторга, пекло, найважчий це труд, навіть при механізації. Цілоденне мекання, духота, запах сірки, жиропоту, крові, карболки... Стригалі, мотористи, точильники — всі чадіють від гарячого спертого повітря, від овечої сірки, піт заливає очі, раз у раз люди мусять бігати до оцього колодязя, обливатись водою, як прокатники на заводі... Комбінезони їхні — це один мазут, ніхто й прати не береться, темп роботи такий, що нема коли тобі й слова вимовити, ніколи жартом перекинутись.

Жодного зайвого слова, жодного зайвого руху.

— Ніж! — гукаєш, і це означає — давай ніж.

— Руно! — і це означає — забирай руно.

Якщо ти фахівець абиякий, то, тільки електромашинка загуде, овечка в тебе вивертається, б'ється під руками, мусиш її в'язати. А найвищий клас — це коли стрижеш і не в'яжеш. До таких належить він, Горпищенко. Зніме руно, а воно як шовк, як масло, все в блискітках золотистих... З боку дивитись — наче легка робота, але ж як вимордує вона тебе за день... Замордований роботою, вийдеш з кошари, і аж водить тебе... «чабанський вальс» мимоволі танцюєш... Зате ж навесні, коли степ тюльпанами цвіте, а ти виведеш отару на простір, роздолля довкіл, стоїш біля овечат, а вітер струмує, купає тебе, співає у травах. Хіба така праця не може зробити людське життя повноцінним, а людину щасливою? Гирлига? Ну й що? Колодязь цей — моя радість, небо — моя світлиця. Таке моє життя на цій планеті! Хай інший живе інакше, а я так його проживу!

— Ну, то як, Михайле? Будеш чабаном?

Хлоп'я задкує від Горпищенка:

— Я льотчиком буду... Як Петро ваш...

— Ага! — хихикає Корній.— Під стіл пішки ходить, а вже й воно розібралося, де вершки, а де відвійки.

— Нащо ж тобі льотчиком? — допитується Горпищенко.— Куди ти летіти хочеш?

— На Місяць.

— О! Ти щось там забув? Чи чого?

— Не знаю.

— Не знаєш, а дуже хочеш?

— Дуже!

І хлоп'я, вважаючи цю обтяжливу бесіду вичерпаною, дременуло знов до свого гусака.

— Літати, всім літати,— розмірковує вголос Горпищенко.— Само ж не зна, що йому треба на тому Місяці, а вже заміряється... Вже щось його тягне туди, кудись воно поривається...

— Менше б поривалися, легше б на світі жилось,— бубонить Корній.— Для школярів та студентів — усі оті поривання, поки лиха ковшем хапнуть та порозумнішають... Спокій, тиша, достаток — ось що для людини треба. Скільки й живу — то те, то інше людей баламутить. Хочу знати, що вночі ніхто не постукає і не загадає збиратись... Самих лише виконавців скільки за життя перебувало під моїми вікнами, перед скількома начальниками цей Корній навитяжку стояв... Той тебе вчить, той наказує, той повістку вручає... А ви мені спокою дайте. Нічого не прошу, ви прийшли на світ, щоб пожити, і я прийшов пожити, тож не чіпайте мене. Роботу роблю, профспілкові плачу, а що я думаю, яке кому діло? Може, моя чабанська радість — це просто отака он тополя, а під тополею стіл, а на столі пляшка... Холодок, затінок, і я там після роботи сиджу, п'ю свою чесно зароблену чарку...

— Мало цього людині, мало, Корнію,— каже Горпищенко.— Ось вони, сини наші, їх стограмовим щастям не вдовольниш... Уже їм тісно на землі, до інших планет пориваються, в ореолі хочуть свою землю побачити. Спитай його, нащо йому той ореол? Нащо ті планети? Ти щастя шукай, правди в усьому дошукуйся, а не нових світів! Та тільки якраз в тому шуканні, може, і щастя його найбільше... Така вже, видно, природа людська: відімкнув дев'ять замків, хочеться відімкнути й десятий... На що ось я, в якому вже віці, а й то стою іноді в степу, задивлюся на небо і — аж признатися соромно — самому політати кортить. Хоч би один-однісінький раз отам, де вони бувають, й собі побувати... Ну, хай би там парубком був — то й не диво, а то ось скільки живу, стільки й бентега в душі, і кудись тебе тягне, чогось прагне душа... Живеш тут, а надить тебе нетутешнє, краї далекі і як люди далекі живуть...

— А опинишся там — все обернеться навиворіт.

— Це вірно. Під час війни, коли в Будапешті я, у Відні снаряди возив, ох, як звідти сюди поривався, до цих наших, Корнію, степів. Кляті солончаки, а й за ними скучав. Ну, а простори наші, це небо хіба забудеш...

Старий випростовується, погляд його розбентежений, він помітно схвильований: чабан здавна чулий до неї, до цієї одвічної краси степу.

— Крутить, ой крутить же, стерво,— Корній знов скрушно мотає головою: то зуб йому крутить.— Хоча б оце краплю спиртоміцину на корінь, може, занімів би... Та, видно, забули про нас,— це він про те, що їх снідати довго не кличуть.

Ради льотчиків, що приїдуть снідати, там, здається, буде сьогодні каша чабанська, хоч, звичайно, баби навряд чи приготують її так, як це зробив би — будь він трохи вільніший сьогодні — сам Горпищенко. Власноручно варити кашу вожак чабанський береться лише в особливих випадках, але коли вже він почне, то чаклуватиме біля неї, нікого не підпускаючи, присолить, приправить, присьорбне, куштуючи, а відставивши з вогню, ще і в кожух закутає, щоб допрівала; приготувавши, ще ж і прихвалити зуміє, гордий своєю роботою:

— Такої каші ні в якому ресторані не покуштуєш, вона в кожусі варена!..

А поки що в Корнія кишки грають і настрій у нього явно підупадає. Відставивши лопату, він починає звично скаржитись на сонце, що з самого рання уже пече, на клімат, що помітно змінюється на гірше...

— Доралися з природою: літо зійде — дощ не покрапає, взимку снігу не побачиш... Буйні зими які були раніш, де вони тепер?

— Усіх перевиховали, кажуть, і сонце активнішим стало,— жартує Горпищенко і підохочує напарника: — Давай уже доб'ємо.

І вони знову беруться за лопати, засипають багнюку довкола ринви сухою землею, вирівнюють, бо вівці аж ямку вибили на тій місцині, де був колись горбик. Хоч які маленькі ратички, а пилинку за пилинкою рознесли від колодязя землю по степу, і доводиться знов підсипати, зарівнювати. Зате як прийде отара, то й не впізнають вівці свого водопою: де вчора місили багно, сьогодні стало сухо та чепурно, а скособочену сталеву їхню ринву хтось підважив, підняв, аж вітерець тепер попід нею провіває...

Та нарешті можна й пошабашити: господиня, дружина Горпищенкова, йде з відрами до колодязя набрати води, а заодно загадує чабанам збиратися до сніданку.

— Бо Петрусь щось забарився, може, знову аж увечері повернеться,— невесело каже вона, повільно опускаючи торпеду в глибину. Витягла, налила свіжака з тієї торпеди у відра, взяла їх на коромисло обережно, щоб не розхлюпати, понесла, весь час на ходу мовби шукаючи когось поглядом у степу.

Відколи син приїхав, ще й не надивилась вона на нього, бо й дома Петрусь не живе, за ці три дні більше був на полігоні, ніж тут. Відпустка й на відпустку не схожа, хоча, правда, і сам він каже, що опинився тут у справах служби, тільки заїздом. Та, може ж, ще відпустять його, і, звільнившись від клопотів, він приїде надовше, щоб таки відпочити як слід, цілими днями буде читати або грати під тополями в шахи із своїм другом Сіробабою, льотчиком сільськогосподарської авіації, що при нагоді прилітає з Центральної провідати друга і сідає своїм полотняним аеропланом просто під вікнами чабанової хати. Колись вони разом були в училищі і ще там товаришували, а потім як була сесія та був закон про мільйон двісті тисяч, то Сіробаба попав у той мільйон під скорочення, перекваліфікувався і тепер возить пошту в радгосп, підживлює посіви та опилює виноградники... Веселий такий цей Сіробаба, з усіма жартує, і вона рада, що Петро із ним дружить. Сидять собі, грають у шахи чи просто бесідують, а вона щось робить поблизу і краєм вуха слухає їхню розмову, і тоді їй син розкривається більше, ніж будь-коли, в якихось тайнощах своїх, в чомусь мало зрозумілому матері. Чує вона в материнській сторожкості про якісь перевантаги, коли навіть очей не закриєш, і м'язи обличчя перекошуються, і кров стає важкою у жилах... Або, навпаки, гомонять вони між собою про красу польотів, про те, як буває їм гарно, коли вранці-рано повний штиль, «ковбаса-зебра» над аеродромом опускається, ранок погожий, і ти — «летиш, як у маслі»! Та не завжди й вони там купаються, як у маслі. Вдома вона вже звикла, що старий Горпищенко без кінця дирекцію критикує та керуючого відділком батожить на всі заставки, думалось, може, хоч у сина там злагода в усьому, а виходить, і в них буває по-різному. Чимось оті «намордники» їхні Сіробабі не подобаються, «не та,— каже,—

система», хоч і новіша. Сіробаба досі лютиться, згадавши, як одного разу він узяв старий кисневий прилад, бо він ніби зручніший, так начальник побачив — з рук вихопив, подер... І не тому, що начальник поганий, а тому, що апарат той не для найвищих висот, з таким, мовляв, не можна... ка-та-пуль-ту-ватись! А син у тому «намордникуі», важкому, незручному, часом літає ж по кільканадцять годин, не вилазячи з літака, на залізі сидить, закутий в залізо. Та ти іншого застав у ресторані за столом висидіти безперервно двадцять годин, та й то навряд чи витримає, а тут — ще й працюй! Таке його життя. Не диво, що трохи й лисіє вже, віком молодий, а чубчик став як шовк. Але ж сам вибрав собі таке життя, ладен день у день крізь апарат дихати, аби лише бути на тих височезних висотах... Кажуть: соколи. Куди тим соколам до них! Бо коли навіть ось тут, у степах, чорна буря йде, валує, і все небо від неї чорне, і здається, кінця нема у височінь цій куряві, то вони, льотчики, виявляється, і над нею, над бурею, ходять.

— Невже тобі, сину, не страшно там, коли під тобою вся земля бурею окутана?

— Десять тисяч метрів, мамо, висота цим курявним бурям, а вище над бушовищем — блакить чистісінька, сонце світить, ми там по приладах ідемо.

Такий він у неї. За здоров'я синове вона найбільше непокоїться, хай би без апаратів отут повніше надихався чистого степового повітря. Поки тут він — поти й спокій на душі. А як десь у польотах, все їй тривогою повитий світ і годинами не сходить з думки та жінка з Рибальського, що в неї теж був син льотчик і позаторік розбився. Як вона тоді голосила на все село, коли приїхали за нею синові товариші, льотчики з частини! Розповідала потім, що бачила тільки цинковий ящик-домовину, а в ньому наглухо запечатано те, що зосталося від її сина на дев'яносто третьому його вильоті... Дев'яносто два було щасливих, а з дев'яносто третього — цинковий ящик запечатаний... Батько не хоче й думати про таке, бо це ж не війна, нещасливі випадки — то тільки випадки, всюди вони можуть бути, а скільки їх, соколів, ціле літо шугає під самим небом, в найвищій високості, навіть і взимку чуєш їхній гуркіт десь за хмарами, там, де вічно світить сонце!

Сьогодні за сином ще до схід сонця заїхали льотчики з полігона, всі в офіцерських чинах, старший над ними

навіть сивуватий уже, з майорськими зірками в погонах, одначе між собою всі вони рівні, як брати, і хоч із діла суворого, а пожартувати люблять. Той для них просто Павлик, цей Петрусь, той Корольок...

Вона, мати, сказала їм:

— Не вгадаєш, хто між вами й старший.

— У небі, мамашо, всі ми рівні,— всміхнувся їхній командир.— Хоч скільки в літаку нас є, а крила одні на всіх.

Вони поспішали, випили нашвидкуруч по склянці молока, сказали — на снідання будуть...

Погляд материн раз у раз звертається туди, в бік полігона, який давно вже став часткою чабанського життя, владно ввійшов у нього своїм гуркотом, загадковістю, суворим розпорядком... Син усе жартами відбувається, каже, що приїхав з товаришами із своєї частини викликати тутешніх, полігонних, на соцзмагання. Жартує він чи, може, й справді по такому ділу прибув — матір це мало обходить,— знати б їй краще, коли його той полігон відпустить, щоб хоч надивитись на нього могла...

Тільки поставила відра коло хати, як гульк! — котить із степу машина, відкритий газик військовий, і в ньому — повно: начальник полігона Уралов, і Петро, й товариші його, а між офіцерськими кашкетами й Тоня волоссям розвіває. Льотчики всі веселі, один Уралов між ними трохи присмучений, може, тому, що вже не літає, хоч віком ще молодий. Росту невисокого, щуплявий і весь час якийсь ніби напружений — обличчя біле, гостре, худорляве, майже хлоп'яче, і щоразу, коли мати бачить Уралова, їй чомусь стає жаль його, мов рідного сина.

— Як там ваша дівка? — питає вона Уралова про його маленьку донечку.

І він одразу щасливо ніяковіє:

— Росте. Вже сміється...

Старий Горпищенко не встиг і перевдягтися, так і постав перед льотчиками в своєму робочому: ситцева, сіра від пилюки сорочка та латані штани, сандалі на босу ногу, і ніяких на ньому сьогодні чабанських обладунків, ніщо не обтяжує його буденну осадкувату постать.

Тоня, скочивши з машини, одразу підбігла до батька, загомоніла, защебетала, ще й під руку демонстративно взяла, щоб показати перед льотчиками, що вона не соромиться батька, хоч він і в такому вигляді. «Хай він

і в цій незавидній робочій одежі, а я пишаюся ним»,— мовби каже дівчина, вчепившись за батька. У Тоні з батьком дружба своєрідна, без ніжностей зайвих, з ременем ще й досі напоготові, та знає дівчина, що хоч батько в неї й суворий, але сам і захистить, коли слід. Якось ще в восьмому класі дівчата в класі образили її: задавака, довгими своїми віями хвастає, думає, як вії довгі, то вже й на екран! Була в цих нападках частка правди, і, може, тому дівчина пережила їх особливо тяжко, прибігла з школи, як з полум'я, і мерщій до ножиць...

З-під рук у батька вхопила його чабанські ножиці і вже замахнулась ними обстригати, вкорочувати свої вії.

— Скажена!

Він одняв ножиці, дав запотиличника, дочка огризнулася:

— А чого ж вони дражняться! — і розплакалась без стриму.

Батько хоч як був заклопотаний роботою, кинув усе і одразу пішов тоді в школу, подався аж на Центральну наводити правду і лад...

Та часом любов до дочки набирає в нього і зовсім іншого вияву: торік уже велику, майже дівка, батогом одчесав при людях біля кошари. Він на гарбі стоїть, силос скидає, озирнувся — а старшокласниця його внизу, мов на гойдалці, на волячих рогах колишеться. Добре заробила тоді від нього батогом по жижках... Одначе й це іхньої дружби не похитнуло, такі сліди лише на жижках, а в душі не зостаються, і зараз Тоня щиросердо — батькові першому — зливає із кухля.

— Вмийтеся, тату, щоб ще красивіші були!

Корній тим часом до чабанок піддобрюється:

— Чи буде ж там, хазяюшки, крапелина ліків на зуб?

Проте коли вже сіли за стіл, і з'явилася пляшка з білою головкою, і старий Горпищенко спробував був наливати льотчикам чарки, вони дружно один за одним відмовились:

— Я пас.

— І я пас...

— Кого це ви пасете? — пожартував старий.

Льотчик з сивими скронями, подякувавши, пояснив:

— Сьогодні ми непитущі.

Чабан здивовано глянув на сина. І той підтвердив:

— Правда, тату.
— Чого ж це?
— Ми, тату... летимо.

Було це як грім серед ясного неба. Проте батько й виду не показав, тільки втерся мовчки.

А в матері й ложка випала з рук.

— Оце такий відпочинок? Тільки на поріг — і назад! Як же це воно? Відкликають вас, чи що?

— Так треба, мамо,— сказав син, не відриваючись від кулеші, а старий Горпищенко глипнув на дружину суворо-заспокійливо: не встрявай, мовляв, не в своє. Так треба — ясно тобі? Не став і сам доскіпуватись, бо це не личило, бо все своє чабанське життя він прожив і живе під знаком цього «так треба». Старий солдат, він добре знає, як багато часом ховається за цим усталеним висловом і скільки важить для людини її обов'язок — цей невидимий командир твого життя... Думкою, досвідом, душею старого солдата, чиї коні не раз вскакували під артилерійським обстрілом на вогневу і, скаженіючи від жаху, перелітали палаючі мости Європи, цим тяжким солдатським досвідом він одразу осягнув оте синове скупе пояснення, і хоч душа його теж скипалась від болю й досади, зовні він залишався спокійним, похмуро-байдужим, тільки насупився більше, ще й прикрикнув на Тоню, коли та бовкнула щось недоречне про братову «ракетну відпустку»...

Із солідарності з льотчиками господар не налив чарки й собі. Мусив Корній лікувати свій зуб одинцем, а випивши шкалик, приклав долоню до щоки, довго мотав головою.

— Ще дужче крутить,— винувато загомонів він серед тиші під нищівним поглядом своєї молодиці й, тримаючись за щоку, став скаржитись льотчикам:— Отак нас лікують! Приїхала аж із області санітарною летучкою якась швигалка: «Товариші чабани, може, пеньки в кого, підходьте». Оце, думаю, увага до чабана. Всіх чабанів по кошарах об'їжджає, на місці зуби рве, без відриву від виробництва... А в мене якраз пеньок кутній озивається... Починайте з мене, кажу. Запрошує вона мене в свою летучку, велить хапатися за якусь перекладину: тримайся, чабане, міцніше! А сама тим часом запалила спиртівку, щипці туди раз! два! — все чин чином, і хоч сама тонкорука, а як вхопила за корінь, то так скрутила, мов добрий дядько. Аж затріщав, всю

щелепу, здавалось, вивертає... А болить — криком кричав би... Відпльовую кров та лаюсь — чого, мовляв, не заморозили, чи, може, думаєте, як чабан, то йому й не болить? А вона: пробачте, забула захопити те, чим заморожують, зараз поїду, миттю привезу. Та як чкурнула, то й досі везе... Ну, що про таку сказати, га?

— Бо їй хлопці в голові, а не ваші чабанські зуби,— каже Демидиха сердито.

— Не один же ти в неї, Корнію,— заступається за лікарку Демид.— Скільки тих хворих тепер... Фронти, окопи, голодовки — все вилазить боком... Приїхала, попрактикувалась — і далі.

— Не має вона права на мені практикуватись,— обурено вигукнув Корній, вже кутуляючи.— Вимагатиму тепер, хай замість пенька цілу щелепу мені вставить. Тільки ж як її знайти? Тоню, ти там не бачила на Центральній тієї швигалки?

— Не до неї мені було,— блиснула Тоня до всіх своїми горіхово-карими.— В мене екзамен був!

— Ну як? — поцікавився батько.

— Можете привітати. Хоч і жарко було, а здала!

— Що ж ти здавала?

— Твір,— засміялася Тоня і підморгнула братові багатозначно: — На вільну тему!

— І написала його, мабуть, азбукою Морзе? — весело зауважив брат. Тоня зайшлася рум'янцем:

— Ти вгадав.

Матері не подобалось, що вони розмовляють якимись натяками та загадками, і, осікши дочку поглядом, вона звернулась до сина:

— Ти ж, сину, хоч пиши частіше. Та більше описуй про себе. А то он і в госпіталі лежав, і рука була в гіпсу, а ми про те аж коли дізнались... Розказав би хоч тепер, що в тебе з рукою було?

Льотчик мовчки переглянувся з сивуватим своїм командиром і, озброївшись ножем та виделкою, почав неквапом нарізати на сковороді яєчню.

— Нічого страшного, мамо. Рука нормальна. Зрослася як слід. Бачите, пальці всі працюють.— Повеселілий, він ворухнув у повітрі пальцями, демонструючи руку матері.— Рука як рука. Не довша й не коротша.

— І хабарів не бере,— підкинув один з льотчиків.

Усі засміялися за столом, а найбільше ці останні слова батькові припали до душі. Він був полещений,

аж плечі розправив від гордощів за сина, за його руки, що можуть ламатися, а не безчестять батька, як буває в декотрих... Якщо в кого нероби та хапуги часом виростають, ресторанні лобуряки в сорочках розцяцькованих, то в Горпищенка цього нема, його син знає, для чого живе, він недаремно їсть хліб народний...

— А своєму командуванню передайте,— насурмлено каже батько,— що ми тут теж не трава, не затулили нам світ овечі хвости... Бачимо, що й до чого. І трудимось теж на совість. Бо краще вже згоріти на роботі, ніж заіржавіти від неробства.

Демид тим часом, підсунувшись до свого сусіда-льотчика, мовчазного, білобрового, якого товариші називають просто Павликом, починає настирно допитуватись, чи не знає він чого про теперішню долю якогось генерала Іванищева, з яким він разом воював у сорок першому в оточенні... Мало не з кожним приїжджим заводить Демид мову про того свого генерала і дивується, що ніхто про нього не чув і не знає, хоч генерал був справжній, не покинув солдатів у біді. Не чув про нього й Павлик. Слухаючи Демида, він не зводить погляду з Демидового Мишка, який, мовби зачманівши, стоїть перед ним, вп'явшись оченятами в одну точку, а тією точкою є значок у Павлика на грудях, значок у формі маленької бомби, що, наче крапля, ось-ось капне додолу.

— Чого ти дивишся? — нарешті не витримує Павлик.

— Скажіть, а бомба важка?

— Нелегка.

— Мишко в нас мудрець,— зауважує Демидиха з ласкою в голосі.— Вчора підійшов до мене, в одній руці пташеня, а в другій іржавий патрон, ще й куля стирчить у ньому... «Скажіть, мамо, що важче: куля чи голуб?»

— Справді питаннячко,— ледь усміхнувся Уралов своїми блідими губами.— Не одразу й відповіси...

Ще не встали вони із-за столу, як задеренчав у повітрі пропелер над самою хатою, крила гойднулися, вітаючи товариство льотчицьким привітом: Сіробаба прилетів. Уже видно з кабіни голову його в шоломофоні, і чорні вуса, і білозубу посмішку...

— Можайський прилетів! — посхоплювавшись із-за столу, ожвавіло загомоніли льотчики.— Батя вітчизняної авіації!

І загукали в повітря, вказуючи Сіробабі на стіл:

— Сідай! Сідай просто до кулеші!

Для Тоні це було мов кіно дивитись, як Сіробаба, посадивши неподалік свого кукурудзника, вилазить з кабіни, сплигує на землю, здирає з голови шоломофон і вже розвалькувато йде товариству назустріч, широко усміхаючись, і в обох руках у нього блищать, як гранати, пляшки шампанського. Красень — не льотчик. Щоки налиті здоров'ям, цвітуть рум'янцем, а вуса такі пишні, пухнасті, якісь, сказати б, шляхетні... Такі вуса справді лише в кіно можна побачити за двадцять копійок.

— Я ж кажу, що хто не рискує, той шампанів не п'є,— збадьорився Корній, мовби заворожений Сіробабиними пляшками.

— В тім-то й річ, що цей якраз і не рискує,— засміявся вузькоокий льотчик, що його звали Корольок, а старший, командир, додав з добродушною зверхністю:

— Сіробаба тільки при сонці літає... Коли «чуден Днепр при тихой погоде»...

— А коли чорні бурі?

— Тоді сидить і не шурухне... В доміно грає.

Ткнувши котрійсь з жінок пляшки, Сіробаба пішов по льотчиках з обіймами, бо це все, виявляється, були його знайомі та приятелі по дотеперішній службі.

— Курчат возиш? — незлобиво запитав Сіробабу Корольок, коли знову присіли до столу.

— Бери вище,— заперечив Сіробаба, безцеремонно нагортаючи собі в тарілку яєчні з салом.— Дуже важливий буває вантаж, до того ж різний... І курчат з інкубатора, і сперму в термосах із лабораторії, а то ще бабу яку-небудь із заворотом кишок до хірурга. На носилки її і в касету під крило, хай там полементує... А найчастіше, братці, з гербіцидами маю справу. Ви ж тут усі невігласи, певне, й не знаєте, що таке гербіцид? А гербіцид — це такий препарат, що ним колишній військовий льотчик Сіробаба веде хімічне прополювання ланів. Біда тільки, що тих гербіцидів поки що більше нема, ніж є.

— Ви ж і пошту возите,— підказала Тоня.

— І пошту закоханим... Крім того, я ще горох запилюю, і по виноградниках хімікатами війнути — це теж моє амплуа... Не забувайте, що перед вами людина

найширшого трудового профілю — льотчик-універсал,— говорив він далі, заволодівши бесідою. Вистріливши з пляшки корком, поналивав усім шумовиння з такою певністю, що навіть льотчики не зважились відмовитись.— Ну, будьмо! Літаймо! За тебе, Уралов! За здоров'я твоєї дочки,— підняв склянку Сіробаба.— В нього ж там така симпатична степовичка росте...

Уралов знову розцвів при згадці про доньку, а Сіробаба став смачно закушувати, припрошуючи і льотчиків теж:

— Оце їжа так їжа! Це вам не оті спецконсерви, що сто років на складі лежали, а їх потім бортовикові дають...

— Отже, бачу, ти цілком тут акліматизувався? — промовив старший з льотчиків.

— А чого ж не акліматизуватись? — глянув на нього Сіробаба великими, чистими, як у вола, очима.— Чим тут погано? Клімат якраз на мене. У нас коли спека, так уже спека! Коли вітер, так вітер! Роздолля, простір, де хочеш, там і сідай... І люди в степах — де стрінеш людей такої широкої вдачі, де красуні такі, як наші. Ба, яка мулатка! — окинув він поглядом Тоню, аж дівчина спалахнула враз.— Вуса, бачу, тобі мої подобаються,— провів Сіробаба рукою по своїх пухнастих вусах.— До вподоби, еге ж?

— Наче в кіноартиста.

— Тільки мала ти ще виросла до цих вусів,— змінивши тон, суворо кинув він дівчині, і вона зашарілась іще більш.

А Сіробаба вже гомонів до льотчиків:

— Спершу, коли відчислили, ох, як кисло було вашому Сіробабі. Ну, як це гордий реактивний льотчик та стане винищувачем комарів? Приїхав додому, місця не знаходжу, мама, правда, радіє, щаслива, на сьомому небі старушка!

— Та як і не радіти їй,— тихо зауважила Петрова мати.

— А мені, почуваю, без крил життя нема, без крил мені — ну просто тоскнота смертна! — вів далі розповідь Сіробаба.— Іду на аеродром, на найближчий аеродромчик, де загін се-ге авіації базується. Тихо, всі в розгоні, лише де-не-де літаки, як цикади, дрімають по степу та під кущами куняють пасажири на клунках. Наш пасажир, знаєте, терплячий, бере з собою клунок

з харчами. Туман? Нельотно? Він і похилив до автобуса... Спершу ганяли мене по наземних роботах. Глянеш, як літак пурхне в повітря, аж отут тобі смокче... Потім курси для переучування таких гавриків, як я. Були там серед нас і майори, й капітани — всі переучувались на цивільний кшталт... Уявляєте, реактивникові, швидкісникові на полотняному АН-2 опинитись! Цілковите з мого боку презирство. Однак потім, як роздивився... та він же трудяга! Та на ньому ж політати вдосвіта над полем — одна насолода! Курчат возити? Та й що? Хай живе курча, кача й індича — ось мій девіз!

— Що не кажи, а важко в тобі впізнати колишнього військового льотчика,— зауважив підтягнутий, підібраний Корольок.

— Гадаєш, Сіробаба став тут якимсь баптистом,— швидко відреагував Сіробаба.— Цінную твоє діло, але і в свою кашу наплювати не дам. Коли хочеш знати, тут льотчик теж мусить бути класу не тюхтійського. Тут у тебе ні штурмана, ні радиста, сам за всіх — і швець, і жнець. Зате ж натреновуєш око в орієнтації, налягаєш на техніку пілотування, на дядька не надієшся — тільки на себе. Це тобі не просто злітав, відбомбився, влучив не влучив і вертай назад... Ми теж бомбимо, але не по макетах, а по живих ворогах — по осотах, свиріпі, по гусені, по плодожерці!

— Після цього, друзі,— глянув старший на своїх льотчиків,— нам нічого не лишається, як тільки подавати командуванню рапорти та переходити на переучку до Сіробаби. Візьмеш?.

— Прийде час — усі ви перейдете на мирні крила... Ще разом доставлятимемо курчат на Марс чи на іншу якусь планету.

— На отаких таратайках? — всміхнувся Павлик.— Не сміши.

Сіробаба любовно глянув у бік свого зелено-сірого літака, біля якого вже крутилася чабанська дітвора.

— Якщо по суті розібратись, так оце в мене якраз і є справжній літак. Він тобі не болванка яка-небудь, він з крилами, створіння дійсно крилате! І хоч з мого польоту земля не кругла і не в голубому ореолі, але й з такої висоти, запевняю вас, вона чудова! Летиш і милуєшся всім: сріблястою нехворощею, лісосмугами, і ворохами золотими на токах, і білою дівочою косинкою, що майне десь у куряві... Ну і само собою,— він

підморгнув до чабана,— оцими вашими тополями, що п'ятикутно в небо ростуть. Земля та небо — і ти їх єднаєш...

— Сіробабо! Та ти ж поет! — вигукнув Корольок, а Павлик спокійно зауважує:

— Це він тут поетом став, а в нас йому, пригадуєте, скільки разів перепадало за вибрики в повітрі, за його авіакозакування...

— І все ж ваші літаки красивіші,— каже Тоня до брата, мовби втішаючи його.— Правда, Петрусю, що ви могли б через океан — туди й назад — без заправки?

— Тобі це треба? — покосився на дочку чабан Горпищенко і, відсунувши склянку з недопитим шампанським, важко поклав на стіл свої вузлуваті руки.

А Демид палив цигарку за цигаркою та сумовито розмірковував:

— Марнотратство яке на світі, ох, марнотратство... На самі тільки бомби скільки тих грошей дурно йде.

— Один оце він за путнє діло взявся,— кивнув Корній на Сіробабу.

Льотчик з посрібленими скронями, видно, образився, прикипів до Корнія гострим, пронизливим поглядом:

— Ви були на фронті?

— Аякже.

— Скреготали зубами по окопах, що авіація вас не прикриває? Мовчите? Отож-то... Хотілось би, може, й нам, як Сіробабі, штурмувати плодожерку та бур'яни, а доводиться натомість важкі бомбардувальники піднімати в небо. І піднімаємо, бо треба, бо ми з тих льотчиків,— голос його задзвенів,— що на «фанері» літали, в сорок першому шматка броні на нас не було. Зуби кришились від люті, а що ми могли? Скільки нас, окутаних полум'ям, на очах військ у повітрі вибухало, на деревах зависало,— біліє десь на узліссі тільки грудка оплавленого дюралю після нас! — різко закінчив він і аж побагровів від внутрішнього збурення.

— Та я що,— прокутуляв беззубо Корній.— Треба так треба.

— Дітей жалко,— зітхнула Демидиха.

Після цього всі сиділи замислені, примовклі.

Старший льотчик щокою сперся на стиснутий кулак, затуманився в своїй невеселій задумі, мовби казав: знову політ. А хіба може бути інакше, бо десь там такі, як і ми, льотчики, готові — з першої команди — під-

няти в повітря ядерний вантаж... Чи дума його була про фронтових льотчиків — скільки їх знав за війну! — полетять отак удень або в місячну ніч, і немає, не вертаються. Мертвими він їх не бачив, і тому часом ночами здається, що й досі вони десь літають, молоді, вічні, у місячнім зорянім небі...

Секунди йдуть. Командир глянув на годинник, інші глянули теж, і, обмінявшись поглядами, льотчики разом підвелись, стали дякувати господині.

Знову бортова ва́лізка в Петра у руці.

— Ти ж там межу не перелітаєш? — напутньо глянув батько на сина.

— В нас, тату, без порушень.

— Тож-то.

І вже, як у нелегкому, сліпучому сні, ідуть батько, мати й Тоня з льотчиками до колодязя, бо треба ж Петрові дотримати звичаю — напитися з нього на прощання, щоб не забував дороги додому. В земну глибінь, де видно клаптик неба степового, поволі-поволі опускається торпеда-цебро, булькає десь там, у глибині, і так само поволі підіймається звідти, важко перехлюпуючись. Вже ось вона стоїть зверху на бетонному крузі, і свіжу воду, добуту з глибини, пронизує сонце. Аж очі ріже цебро своєю яскраво-червоною оболонкою, мокро вилискуючи на сонці. Мовчки п'ють усі, п'є Петрусь, п'ють друзі його льотчики, п'є й Сіробаба, обійнявши руками цебро, аж крапельки сріблясті зостаються на його чорних пухнастих вусах.

Потім Сіробаба запускає свій біплан. Усі дивляться, як курява здіймається від його гвинта, ціла хмара куряви ховає в собі Сіробабу разом з його літаком, і потім уже в повітрі з цього курявного хаосу раптом вирина́є — крилате! Помахавши крилом усім, що стоять біля колодязя, він бере курс на столицю радгоспу — Центральну, а льотчики, попрощавшись кожен потиском руки, сідають у свій відкритий новенький армійський автомобіль, і голос матері клекоче хвилюванням, коли вона каже:

— Час добрий.

І вже їм шляхами розгінними стелиться степ.

Помчали в напрямі полігона, і доки ідуть, віддаляються в глибінь степову, молодий Горпищенко, розбентежений прощанням, озираючись, усе бачить біля колодязя в полудневій сліпучості матір, сумовито

зіщулену, і Тоню, що тулиться коло неї, і розкошланого, без картуза батька. Випростаний, він незрушно стоїть на узвишші коло цямрини, а поруч, на сталевому тросі, яскраво жаріє, палає на весь степ червона, як серце, торпеда.

IV

ЛУКІЯ, ГОЛОВА РОБІТКОМУ

Океан степів застиг у полудневій сліпучості. Все живе поховалося в тінь, тільки на північній межі радгоспних земель, там, де пролягає траса майбутнього каналу, ламає тишу залізний гуркіт бульдозерів. Могутні, підвладні людині механізми раз у раз з'являються на валу з натужним гуркотом і, грізно зблиснувши ножами до сонця, що стоїть у зеніті, знову провалюються, глухо зникають у розвираному земляному хаосі своїх циклопічних робіт.

Мине час, і вже буде тут русло, блискотітиме аж за обрій дніпровська світла вода, тихо линучи в степ, напуваючи довколишні поля. А поки що тут тільки свіже, як після величезного вибуху, руйновище порушило одвічну дрімоту землі. Нелегко навіть вгадати майбутні береги каналу, між якими ще тільки ходять бульдозери та розрихлювачі, вибираючи грунт з того місця, де буде русло, розтинаючи його впоперек глибочезними траншеями-штреками. Бульдозер за бульдозером так і шугають стрімголов у глибокі пази траншей, а залишені між ними вали рихлої необваленої землі дедалі вищають, ростуть. Здається, таку стіну тільки торкни, так і обвалиться, але спробуй — там тонни грунту. Були випадки, що й привалювало людей. Якось привалило двох робітників, що сіли в холодку поснідати,— так і відкопали їх з розрізаною навпіл хлібиною, з кільцем ковбаси, ще навіть не розламаним... Довго потім слідство велося, все шукали винуватих...

Задуха тут. Зверху на валах хоч обвіє тебе, а в котловані, на дні бульдозерних траншей, спеки налито по вінця, вітерець не дмухне, незвичний там просто зварився б, а ти ще ж і в кабіні бульдозера, в пилюці, в гуркоті, у випарах пального, тобі ще й важелями пра-

цювати весь час. І ти працюєш, перевертаєш степ, бо норми за тебе ніхто не дасть.

Одні ще трудяться, а інші, зважаючи на обідню годину, повиганяли своїх роботів з каналу, вишикували їх у ряд понад валом, і ножі їхні тепер зблискують, як один ніж. Самі ж бульдозеристи тим часом збились у затінку, під польовим вагончиком, що править їм тут за все: і за гуртожиток, і за буфет, і за клуб. Тінь від вагончика така куца, що не може прихистити всіх: сидять, хто в холодку, хто на осонні, хто хліб жує з «Краківською» ковбасою, а хто смокче з пляшки пиво «Жигулівське»; той розкинувся — спить, похропує вже, а інший, приліпивши на губі сигарету, горілиць лежить, розморено спочиває, виставивши себе немилосердному сонцю, ніби воно йому ще мало осточортіло там, серед задухи й безвітря каналу.

А над радгоспним степом тим часом звихрюється клубочком курява, мчить звідти вилиняла директорська «Побєда», підкочує, зупиняється перед таборищем каналобудівників. Тільки з машини виходить не директор, а голова робіткому Лукія Назарівна Рясна, висока повнолиця жінка пригаслої вроди. Заплетені коси, що вкладені на голові тугими витками, роблять її ще вищою. Підходить до робітників, здоровкається. В рухах, у мові є якась природна гідність, впевненість. Вона не всміхається до робітників запобігливо, як це часом буває з іншим начальством, їй не треба до них так усміхатись. Власне, вона їм і не начальство, бо в них є своє БМУ — будівельно-монтажне управління, що отаборилося десь аж на березі синього моря, в курортному містечку, де менше куряви: звідти керувати буцімто видніше. Пряме їхнє начальство не дуже балує їх своїми відвідинами, а вона ось приїхала, тому що вони обирали її, голосували за неї,— вона їхня депутатка.

Ставна, з густими бровами степовичка, обличчя, як і в більшості жінок тут, припалене вітром, щоки горять вишневою смагою. Тільки кинула оком на їхній підобідок, одразу все зрозуміла:

— Всухом'ятку?

Язики, розморені сонцем та пивом, повертаються знехотя:

— Та ще ж канал не готовий...

— Воду не підвели...

— Самі винуваті... Відомо ж: стрілочник завжди винуватий.

Вона мимохідь зазирнула всередину їхнього вагончика, на їхні кубла холостяцькі. Видно, полічила ліжка і прикинула в умі, що не на всіх вистачає навіть цих спартанських ліжок.

— Де спите?

Гурт відповідає ліниво, з прихованою глумотою:

— У будці.

— На будці...

— Під будкою...

— Декому подобається сидьма.

— Декому на кулаці.

— Проте вагончиків ще підкинути обіцяють.

— Один обіцяв, та вмер, тепер другий обіцяє.

І — регіт. Важкий, неквапний. Сміються зуби білі, і очі іскряться сміхом з-під закіптюжених брів, сміються їхні майки засмальцовані й руки пропечені, в мазуті. А за їхніми спинами німотно регочуть їхні бульдозери сяючим блиском ножів. Вони, як і господарі, теж спочивають.

Жарти їхні Лукія вислуховує без посмішки.

— Щось парторга вашого не бачу...

— В нього відгул. Учора дві зміни ішачив.

— А там що? — киває Лукія на вал і повагом рушає туди, ноги її по литки провалюються в грузькому, розрихленому грунті.

Усе їхнє товариство, з якого ніхто й не поворухнувся, спостерігає від вагончика, як Лукія Назарівна зупинила на валу одного з їхніх бульдозеристів, що саме вигорнув землю, про щось перекинулась з ним словом, після чого дверцята відчинились, і вже Лукія Назарівна сідає з бульдозеристом поруч, під тент, і бульдозер одразу ж із скреготом зникає з очей в куряві, в бушовищі розритої траси. Без звички в тій ямі можна зомліти, але голова робіткому не зомліла, бо, зробивши кілька ходок, вона знов з'являється на валу, йде, глибоко провалюючись у сипучому грунті, зате не з чиїхось слів знатиме тепер, який у бульдозериста хліб, яка його праця і як потрібно, щоб тіло його після зміни відпочило по-людському, на ліжку, а не на власному кулаці.

Мова заходить знову про вагончики для ночівлі, та про кухню, якої тут зовсім нема, та про те, що після

зміни навіть вмитися ніде. Вона слухає уважно, нотує в пам'яті їхні скарги і почуває, як потроху коротшає відстань між нею і ними, як ніби м'якшають, відходять душею ці люди, що їм уже, здається, й скаржитись набридло.

— Спробую щось зробити,— каже вона майже похмуро, бо знає, що виконати обіцяне буде нелегко, зустрінуться їй лоби, міцніші залізобетону, бездушні душі, що їх нічим не дошкулиш. Хіба мало цього залізобетону по кабінетах, де їй доводиться бувати у своїх депутатських справах, чи їй не знати ще тих холодних очей, де крижаніє байдужість, чи тих пустих казенних усмішок, що з'являються автоматично, разом з обіцянками, що їх дають тобі, хоча й не збираються ніколи виконувати.

Розвелася ціла порода пустомолотів, закутих у панцир інструкцій служак, яких голими руками не візьмеш, з якими треба вміти воювати, і Лукія — воює! Коли вона виступає на партконференції, то не одного з присутніх кидає в жар, не один із відповідальних втягує голову межи плечі, бо знає, що Лукія, піднявшись на трибуну, озиратись не буде, видасть по заслузі хоч кому.

Від комсомольських часів ще збереглися в ній бурхлива запальність і гостре, безкомпромісне ставлення до людей, збереглася чиста віра її молодості — віра в те, що життя, яке вона будує, яке зі всією пристрастю утверджує,— це життя може й повинно бути досконалим, давати людині повноту радості й щастя.

І яку ж викликає досаду, як лютить її всяка безладь, що так часто ще зустрічається... Хоча б оцей канал, оце стійбище, куди людей з чудовою найсучаснішою технікою виведено, кинуто й забуто... В роки війни вона сама була трактористкою, знає, що таке висидіти зміну за кермом... І ось нема де вмитись, відпочити, сьорбнути якогось приварку. Розмовляючи з робітниками, Лукія зовні спокійна, на обіцянки не щедра, але всередині їй усе клекоче. Епохальна будова, найбільший в Європі канал, в газетах про нього кричимо, і така кричуща неувага до цих справді героїчних людей... Вона вже прикидає собі, куди їй треба вдатись, з ким говорити, щоб була тут кухня, житлові вагончики, газети, радіо, вже зріють у ній ті гарячі слова, які вона вигорне там, де слід.

А поки що каже будівникам:

— Поправлятимем. Тільки ви теж вухами не хляпайте. Разом з вами будемо поправляти. Бувайте.

— Спасибі, що провідали,— чує вона навздогін уже нітрохи не насмішкувате.

— Ох, орли! — каже водій Федя, коли «Побєда» їхня знову мчить радгоспними землями.— Механізмів нагнали достобіса, а вмивальник за три копійки прихопити забули... Ну, це схоже на нас...

Федя цей відзначається тим, що часто-густо обирає напрям руху цілком самостійно і, незважаючи на це, привозить начальство саме куди треба, а чудо своєї інтуїції Федя пояснює дуже просто:

— Де непорядок, туди й везу. Хліб залежується на токах — директора туди. Де силосують — туди неодмінно. Якщо ж ми вчора, скажімо, були з директором на третій фермі й Пахом Хрисантович давав там комусь нагінку, то треба його везти туди й сьогодні: хай перевірить, чи виконано його вказівки.

Ось тільки в Лукії Назарівни бувають іноді такі завихрення настрою, що й сам Федя не вгадає. Доярок десь загледить — давай до них, побачить чабана, що стовбичить у полі,— не мине і його, бо не завернути, мовляв, до чабана — це образити його, адже людина одна-однісінька в степу цілий день, живе слово хоче почути...

Зараз Лукія каже їхати просто на Центральну, дорогою вона розпитує Федю про його сина, бо Федя один з наймолодших батьків у радгоспі, син його починає саме лепетати, вже вимовляє «баба» і «мама», а батька називає поки що не «татом», а просто «єсть», в ознаку того, що батько зараз забіг на хвилинку додому і справді єсть, а не гасає в своїх вічних розгонах.

Коли Феді доводиться возити Лукію Назарівну, він робить це з особливим задоволенням. Йому подобається її манера розмовляти з людьми, з якими вона тримається аж ніби суворо. Їй не треба підбирати якихось там ключів до людських душ, шукати довіри, бо всі й так знають, що вона справедлива, не дасть людину скривдити, заступиться за чесного роботягу перед ким завгодно. Чого-чого, а клопотів їй вистачає. Якщо чоловік розпиячився, то жінка біжить із скаргою найперше до неї, до депутатки. Якщо тобі треба путівку на лікування, то теж, окрім лікаря, ще підеш і до неї,

до голови робіткому, і вона вислухає тебе не менш уважно, ніж найкращий лікар. Нащо вже круто свариться з директором, ніколи, здається, миру між ними нема, а якби не вона, то Пахом Хрисантович аж зашумів би торік навесні, коли худоба почала гинути через нестачу кормів. Лукія Назарівна дарма що тоді на зборах мочалила його нещадно, але перша й заступилась за Пахома в області:

— Якщо знімати, то разом усіх нас знімайте, бо не один він у цьому винен.

Директор у них трудяга, тільки хвороба його замучила, в нього задавнена виразка шлунка, і все він не вибере часу поїхати полікуватись, тільки почне йому Лукія Назарівна про курорт, то Пахом Хрисантович аж підскакує, руками відмахується від її слів, ніби перед ним зароїлися оси:

— Після силосування! Після жнив! Після обмолоту!

І цих «після», «після» у нього з'являється безліч.

— Ох і вимордовує вона його, та язва,— розповідає зараз Федя про директора.— Буває, в степу впаде на землю й качається біля машини, пробачте, аж виє, аж корчить його, просто доходить, а чим я допоможу? Пошліть ви його нарешті!

— Ти ж знаєш, скільки уже разів путівку йому виділяли: не хоче — й край... Уперта, нестерпна людина!

Ні з ким у неї немає стільки сутичок, як з директором, ні з ким у житті вона не сварилася стільки, як свариться з ним, але й поважає вона Пахома Хрисантовича, як небагато кого. З тих він, що рвуть жили на роботі, що, не доживаючи до пенсій, падають на ходу. Вся душа його в господарстві, про що б не йшлося, а на думці в нього — силос, механізми, скати, корми... Зараз оце саме та пора, коли від безлічі клопотів він чманіє, глухне, він просто не чує тебе, якщо тільки твої слова не про силос, не про вовну... Він, сказати б, лицар силосу і жертва його. Директор радгоспу-гіганта, а в костюмчику ходить потертому, ніколи не поїсть вчасно, не відпочине по-людськи, а дочки, які, здається, мусили б найперше про нього подбати, ніби й не помічають, що батько валиться з ніг, хоч після приступу недуги, коли очі западуть і жовтаву блідизну щік укриє чорна щетина, на нього просто глянути страшно — ніби з Освенціму.

Ціле літо у дворі в нього лунає радіола, гомін та сміх не вщухають, одні зяті відбувають, а другі з'являються, бо тут добре, тут курорт, тут в усьому достаток, або, як вони кажуть, «ізобіліє». Закоханий в онуків, Пахом Хрисантович ні в чому дочкам не відмовляє. Дійшло було до того, що дочки самі в бухгалтерію стали приходити одержувати за батька платню (правда, потім перестали, після того як Лукія присоромила їх). Дочки й зяті в Пахома Хрисантовича цілком сучасні, модерні, читають молодих поетів, знаються на музиці й малярстві і цілком резонно вимагають поваги й чуйності до себе та своїх смаків. Ось тільки їм самим якось ніколи не випадає поцікавитись батьковим здоров'ям, та чи він обідав, та який у нього настрій — ніхто й не подумає про те, коли весь їхній гурт весело, наче в ресторані, сідає за щедрий батьківський стіл в той час, як сам батько, закіптюжений, на себе не схожий, десь під посадкою похапки ковтає позаторішні консерви з бляшанки, яку-небудь салаку в томаті. І після цього знову мерщій у роботу, в розгін...

А найбільші радощі його в онуках, яких він безпам'ятно любить, та ще, може, в тому, що на п'ятому відділку кукурудза стоїть, як ліс, аж ворониться... Бо буває ж інакше. Поверталась вона якось з сесії ранньою весною, над півднем саме ішла чорна буря, або, як кажуть по-степовому, «наш чорний степовий дощ»... Курить, жене пилюгу, замітає посадки, край дороги стоїть по колеса заметений газик, а трохи далі, в посівах, що їх буря знищує, зсутулився якийсь чоловічок. Підійшла: Пахом Хрисантович! Курява б'є, січе по ньому порохом, а він, зігнувшись, стоїть, і чорні, як грязюка, сльози течуть по щоках... Ніколи не забуде Лукія тих його чорних сліз, бо й самій часом аж горло перехоплює від люті, коли завіють, підуть валами із безкраю оті курявні бурі, оті азіатські самуми... Коли вже їх наука приборкає?

Бували чорні бурі й раніше. Змалечку їх пам'ятає Лукія, що виросла в цих степах, але зараз стихійні лиха почастішали, бурі йдуть нечуваної сили. Звідки вони йдуть? Чи не відгомін то вже атомних ураганів, загадкових тайфунів, що беруть зачаття десь над Тихим океаном, у тих атмосферних ямах, де від бомб повигоряло повітря?

Машина мчить краєм степу, звідки на всю широчінь

видно морську затоку і силует крейсера, що скелею застиг у сліпучій далечі.

Чула вона, що радгоспні зайдисвіти ходять на те списане судно рубати свинець для грузил та добувати всяку всячину, чула, що й Віталик її вже встиг там з трактористами побувати, хоч про свої походи матері ні слова, зовсім випадково дізналась вона про це. Останнім часом син взагалі мовби віддаляється від неї і Лукія помічає, як поступово вона втрачає свою материнську владу над ним. Якась відстань росте. Для Лукії стає невловимим те, чим син живе, що думає, що замишляє, все це раз у раз висковзає з-під її контролю. Мабуть, справді їй уже несила далі його втримати, потрібен чоловічий би досвід, чоловіча, батьківська рука... Багато чим Віталик тривожить її, тривожить тим гостріше, що немає для неї на світі нікого дорожчого, ніж він, її ніжний, тихий, душевний Віталик. Коли одержала сповіщення про загибель чоловіка, сама собі поклялася: для сина житиму. Для нього, для нього... Сама виховаю, сама виплекаю, хоч би як важко довелося! Не стільки для себе жила всі ці роки, скільки для нього; він був оточений її ласкою, любов'ю, ріс в атмосфері цієї любові... Так швидко виріс! Ще ніби вчора робив моделі суден іграшкових, детекторний приймач збирав, а тепер ось він уже десятий клас кінчає і антени такі для телевізора ставить, що тільки халепа через них, майор Яцуба навіть у район наскаржився, а Лукія з досади, може, аж надто круто з сином обійшлася — наклала заборону на телевізор до кінця навчання. Невпокійливий хлопець. Згадалося чомусь, як позаторік, ще зовсім підлітком, підвозив улітку воду трактористам, а щоб веселіше було, на бочці написав мазутом: «ТУ-104». І досі, де тільки побачить Лукія ту бочку, так і всміхнеться.

Спогади, спогади... Одні веселять Лукію, інші присмучують, наливають груди теплим хвилюванням... Ось Віталій ще зовсім малий, іде вона вулицею з ним, а звідкись — гусак! Сичить, лізе вкусити! Люто наступає гусак, а воно, мале хлоп'я, стиснувши кулачки, іде на того гусака. І хоч само зблідло, боїться, та тільки любові до матері більше, ніж страху... Білоголове, навстовбурчене, кулачки зціпило, а в кулачку — що там у нього? Цвях! з цвяхом на гусака!..

Ось так був малий-малий, а тепер в один рік підскочив, витягся, вирівнявся з хлопцями-однолітками.. Скільки радощів материнському серцю від того, що він добре вчиться, що вчителі його хвалять, кажуть, що в нього є математичні здібності, а що є нахил до всякої механіки, до радіотехніки, це вона й сама знає. Коли їде Лукія на сесію, від сина їй щоразу безліч доручень: зайди, мамо, в радіомагазин, купи те та купи оте, і як привезе йому тих шурупів та гвинтиків, то це йому найкращі гостинці. Цілими днями товчуться в нього на подвір'ї шкільні товариші, яким Віталик допомагає, особливо з фізики та математики; він робить це завжди якось ніби жартома, з усмішечкою, погладжуючи рукою підборіддя (і ніколи не образить товариша, навіть якщо той і тупуватий), і тільки коли розв'язує задачу якусь нелегку, тоді враз стає серйозним, нахмуреним, і Лукія в той момент мовби бачить сина зовсім дорослим, в його майбутньому, в його завтрашньому самостійному житті. Ким він буде? Ким стане? Чи визначним математиком, чи звичайним бухгалтером? Минатиме його життя тут, у радгоспі, чи буде він у далеких, може, навіть космічних мандрах, і вона виглядатиме його додому, як ото виглядає Дорошенчиха свого сина Івана з далеких плавань... Саму Лукію дитинство ласками не балувало, батьків втратила ще в першу голодовку, зазнала всього, живучи й по куркулях, і в комуні, і за роки, що в агротехнікумі вчилася, зате ж хочеться, щоб синова молодість не знала ніякого лиха; Лукія такої думки, що розумну дитину достаток не зіпсує, навіть мотоцикл синові купила, хай катається, аби тільки вчився добре... Ой Віталько! Мабуть, і зараз лежить десь там на спориші, серед товаришів, серед розкиданих підручників, помелює ногами, замисливши над якоюсь задачею, а коли вже надто втомиться, тоді підведе голову:

— Ну, антракт. Може, трохи порегочемо?

І котрийсь із хлопців у відповідь каже:

— Ха!

А другий його підтримує:

— Ха! Ха!

І незабаром вони аж по траві качаються од своїх пустощів, од щирого молодого сміху. Нареготавшись, схаменуться:

— Ну, годі! А то вже кишки болять.

І знову візьмуться до роботи.

Заполонена своїми материнськими думами-клопотами, Лукія й забула про сусіда, що занімів над кермом, аж поки Федя сам нагадав їй про себе:

— Чули, Лукіє Назарівно? — Водій усміхнувся, видно, уявивши щось потішне.— На території нашого радгоспу радіоцвіркун з'явився...

— Що, що? Який цвіркун?

— Знаєте, як ото десь у хаті заведеться: цвірчить і цвірчить, ви до нього, а його нема, зник, принишк... Отак і він, радіоцвіркун,— Федя знов посміхається.— І такі коники виливає на своїй програмі, що будь здоров. Учора, скажімо, передає: «Громадяни бджоли! Будьте пильні! На вулиці Пузатих окопався трутень...»

— Я не знала, що в нас вулиця є така...

— Аякже! Ота, що шлагбаумом перекрита... Де Пахом Хрисантович живе...

— Оце знайшли пузатого. Живіт до спини присох! Ходить як з хреста знятий...

— Та не про нього ж... Завпоштою пузатий? Пузатий. Головбух пузанець? Пузанець. Теж на вітамінах черевце відпустив. А Яцуба, відставник наш? За хвіст бугая ще вдержить,— це ж про нього на цілий світ сказано... Ох і лютиться ж він! Щоб якийсь, каже, шмаркач та мене в ефірі трутнем взивав? Я ж його й під землею знайду! І вже шука...

Мчить авто. Обіч машини з'являються будиночки переселенців — стандартні котеджики, що ними розростається в степ садиба Центральна. Голові робіткому багато доводиться займатись переселенцями, немало зусиль доклала Лукія, щоб чепурні оці будиночки нарешті виросли тут... Скоро їх заселятимуть, а поки що більшість переселенців із своїми сім'ями тулиться в старожилів радгоспу в тісноті. Лукії тільки встигай між сусідами конфлікти залагоджувати... Ткачучки обидві, стара й молода, вже чатують біля двору, ждуть, поки Лукія підійде, щоб залементувати перед нею про якісь нові кривди. Молода — здорова носата дівка, що працює на свинофермі й уже зажила там шани, а мати хоч теж не стара, але змушена сидіти вдома, бо є кого няньчити — онук на руках: його вони теж привезли з Західної. Нема тільки батька в малого — батько десь ховається від аліментів...

Лукія зупиняється біля набурмосених переселенок,

виходить до них, намагаючись розгадати, чим вони цього разу розлючені. На кого скарги висиплють ій. Вже вона раз мирила Ткачуків з їхніми сусідами Кухтіями, що завзялися швидше випхати переселенців з двору, і наче ж після того було вжито надійних запобіжних заходів: курей, щоб не плутати (вони були причиною сварки), старанно пофарбовано, так і бігають по двору ці білі леггорни, як військо, що змішалось на полі битви: в одних крильця помічені чимось червоним, а в других шийки обведені шкільним фіолетовим чорнилом... Так що ж іще?

— Недаром нині курка піла... Курка піє завше на клопіт! — каже стара Ткачучка.

— Що сталось? Знов сусіди?

— Не на сусідів сьогодні кривдимось...

Лукія заходить з жінками до хати: тут брудно, повітря важке, постеля збита кублом, тільки й веселять око рушнички яскраві на стінах... Гарненьке дитинча спить у колисці.

— Так чого ж курка піла?

— А піла... Яцуба з обшуком приходив... Оце Ядзі віддяка! За те, що з свинарника днями й ночами не вилазить!

Лукія здивована: «Обшук? З якої речі? І по якому праву? Звідки в нього повноваження такі?»

Жінки, аж захлинаючись словами, навперебій виливають їй своє обурення. Атож, обшукував! Зайшов, під піч заглядав, і в кошик зазирав, і в лежанку — радіо якесь шукав... Стасик (у них ще є Стасик, одноліток Віталіїв, в одному класі вчаться і навіть товаришують), обурений свавіллям відставника, щось сказав наперекір йому, і вже вони як завелися тут — хоч людей клич! Той на того «берійовець», а той на того «бандера». Мабуть, якби попалося що хлопцеві під руку, то й гріха не минути, все міг би зробити за таку тяжку образу... Одного разу Кухтій теж обізвав був Стасика цим лайливим словом, то хлопець цілу ніч здригався в риданнях, бо як йому чути на себе таке, коли якраз ті бандити-бандери батька його замордували... А Яцуба ще й рану ятрить: всі ви, каже, такі, нікому з вас не вір...

«Надто розійшовся наш відставник,— досадливо думає Лукія,— треба ставити на бюро та пояснити йому, що часи сваволі минулись!»

Вона ще який час розмовляє з переселенцями, вникливо вислуховує короткі відповіді молодої про батька її дитини, котрий знову кудись переїхав, ховаючись від аліментів, хоч його, зненавидженого, вона не хоче й розшукувати. Уперта, горда, видно, ця Ядзя... А стара тим часом лопотить про своє, про те, що їй тут «не смакує», бо «керниці глибокі», і «вітри люті», і через те вона хорує тут завше...

— Хутчій би вже в оселю нову,— закінчує вона приспівом, а Лукія, розсерджена неохайністю в хаті, зауважує:

— Тільки ж не забудьте віника туди прихопити... Хата віничок любить.

І переселенки, розуміючи натяк, проводжають її до машини, побуряковілі від сорому.

Сподівалась Лукія застати сина вдома, а загледіла його ще здалеку на металевій вишці, яку він споруджує з хлопцями на подвір'ї баби Чабанихи для телевізійної антени. Сидить на самій верхівці, біліє чубчиком і щось клепає.

Відпустивши машину, Лукія зайшла в двір.

— Гей, верхолазе! Оце ти так до екзаменів готуєшся?

— Мамо, труд облагороджує!

Кузьма Осадчий та Грицько Штереверя, що вовтузяться внизу біля лебідки, починають вигороджувати Віталика, весело розповідають, що він цього разу винайшов антену вже зовсім особливу, таку, що аж нічогісінько не ловить! Стасик-переселенець теж тут, сидить осторонь, мовчки свердлить свердлом метал і лише зрідка позиркує на Лукію, позиркує якось зацьковано, очі в нього сумні, а голова втягнута в плечі,— вона в нього завжди так трохи втягнута, ніби жде звідкись удару. А сам він хлопець славний, сумирний, з нахилом до музики, в напливі довіри колись признався, що дуже любить скрипку й дуду і що після переселення сюди, в степи, йому ще довго ночами вчувалось трембітання трембіти в горах...

Лукія зацікавлено оглядає вишку. Справді — споруда! Цілу весну хлопці будують її, та ніяк не добудують, останнім часом робота й зовсім припинилась через нестачу матеріалів, бо все, що тільки можна було використати з брухту, який валяється біля майстерень, уже використано, цілими секціями Віталієва бригада

тягла звідти належно зварені автогеном іржаві оці труби та угольники з старих культиваторів... Вишка висока: коли розгулявся дужий вітер, її стало аж розхитувати, і була загроза, що впаде й хату бабі розвалить. Збіглися тоді цікаві сюди подивитись, що буде з вишкою, а хлопці й під той вітер клепали, рятуючи свою споруду, брали болтами, зв'язували міцніше. Тепер, щоб було надійніше, вони натягли троси, напнули їх для відтяжки, і вишка стоїть ось уже розіпнута на них, мов щогла корабельна. В середині вишки проходить труба довжелезна, і аж там угорі, на кінці труби, візерунком застигла сама антена.

Віталик, спустившись з вишки, показує матері все, що, на його думку, повинно вразити її й приголомшити:

— Оце дивись, мамо, лебідка і трос: треба вище антену — будь ласка! Треба нижче — даємо нижче... Хочеш повернути антену?.. Повертаєш трубу і разом з нею ось так повертаєш антену...

— Повертай та на Яцубу оглядайся,— жартує Осадчий.— Він підкаже, що можна ловити, що ні...

— А це ось стержнева труба,— ніби не чуючи, пояснює далі Віталик.— Сталеву добули в буровиків, бо просту, водопровідну, вітер згинає... А сама антена, знаєш, мамо, з чого вона?

— З чого?

— З старого генератора... Мідь! — вигукує він, і почувається, що все це для нього не байдуже.

Робота їхня й справді Лукію зацікавлює — майстри, та й годі! Вона й не уявляла собі, що тут такий розмах... Син ще пояснює їй, чому їхня вежа така висока: низька тут не прийме, хоч і степ. Буря? Тепер і бурі не страшно, бо вся споруда надійно напнута, в оцих тросах вся сила, вся міць проти вітрів. Чому так багато антен? Її запитання смішить Віталія.

— Антена, мамо, одна, а то прийомні рамки! Що більше їх, то вона чистіше приймає.

Лукія почуває, що Віталій просто щасливий з своєї роботи, з своєї вежі.

— Буде як Ейфелева,— каже він.

Рада Лукія за сина та його друзів, приємно їй знати, що ця змонтована з різного брухту їхня «Ейфелева вежа» розширить світ для старої Чабанихи, бо ж для того й будується, щоб могла баба вечорами бачити на маленькому екрані ті моря, де плаває її син — капітан

далекого плавання. Віталик з капітаном у давній дружбі, і ця вежа споруджується — Лукія знає — не тільки з пошани до капітанової матері, але мовби й на його, капітанову честь. А де ж баба? Ага, он за хатою вона пасічникує... Там у Дорошенчихи кілька вуликів стоїть серед кущів винограду, і зараз стара вештається поміж фарбованими своїми вуликами у сітці металевій, що, як паранджа, закриває їй все обличчя і надає бабі якогось аж зловісного вигляду.

— Салют космонавту,— каже Віталик, коли баба вибродить з виноградника в своєму скафандрі й прямує до них. Підійшла до Лукії, скинула сітку, стала без неї добра, усміхнена.

— Все кепкує з баби Віталик... Вже й баба йому за космонавта... Ну, а ти, Лукіє, не лай його, що він оце тут та тут... Бо хто ж без нього налагодить. Цілий вечір сиджу, а воно в тому віконечку тільки хвилі та хвилі біжать...

Лукії відома ця бабина пристрасть — щовечора чатувати перед екраном телевізора, вона цілий вечір може незрушно дивитися на сліпі хвилі світла, що течуть, біжать, мигтять без кінця — хай біжать, а стара сидить та жде чогось, жде, певне, що ось-ось між тими хвилями з'явиться рідне обличчя її сина — капітана Дорошенка!

З таємничою міною стара відкликає Лукію вбік:

— Приїжджає ж... Я оце й медку йому хочу вкачати...

Приїздить! Лукія почуває, як буйна гаряча хвиля обдає її. Ні з сього ні з того вона навіть шаріється перед бабою, почуває на щоках пал розшарілості й від цього зовсім ніяковіє, мов дівчина.

— Коли ж він буде?

— Про день ще не написав...

— Що ж, будемо вітати,— каже Лукія з удаваним спокоєм і, гукнувши Віталика обідати, швидко виходить з двору.

Химерними візерунками лягли на шлях тіні акацій. Лукія квапливо ступає по тих візерунках, чує, як внутрішній вогонь палить їй щоки.

Збоку, з гущавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано владний голос:

— Лукіє!

Спершись ліктями на зубчатий паркан, стоїть Яцуба.

Обличчя аскета, витягнуте, закостеніле. Голодна довга шия з випнутим борлаком. Голова їжачиться сталево-сірою сивиною... Погляд глибоко впалих темних очей важкий, свердлючий. Скільки знає Лукія Яцубу, є в тих очах щось важке, тривожно-напружене, наче ця людина весь час жде якогось лиха.

Перечекавши, поки Віталик віддалився, Яцуба в суворій довірливості нахиляється до Рясної:

— Пильнуй сина, Лукіє.

І очі його ще мовби глибшають, загоряються якимось важким блиском, і Лукії зринає в пам'яті, що в молодості, коли Яцуба ще руйнував церкви у цих краях, його називали фанатом. Уже він був майже забутий людьми, аж поки, вийшовши у відставку, знову з'явився в радгоспі з наміром назавжди осісти тут. Лукія пригадує, як прийшов їхній фанат у дирекцію вимагати для себе роботи, «відповідальної» роботи, як підкреслив він. «Що ж ти вмієш робити»? — запитала вона його тоді, він аж образився: «Я вмію держати людей в руках». І хоч дали йому тоді корисне діло — пожежню, він, проте, вважає, що цього для такої особи, як він, недостатньо, особливо його, бач, тривожать проблеми виховання, насторогу викликає радгоспна молодь, зокрема Лукіїн Віталик...

— Чимось мій син провинився?

— По-дружньому тобі раджу, Лукіє: пильнуй. Школяр, а вже мотоциклом дівку по степу розкатує...

— А я тобі, Григорію, раджу: не свавільничай. Від беззаконня пора відвикати.

— Це ти про що?

— Никати по хатах, обшуки робити в людей — хто тобі дав право на це? Хто тебе уповноважував?

— Але й ніхто не казав нам забувати про пильність.

— Відпильнував ти своє!

— Он як... Виходить, не потрібен? В тираж Яцубу? Ой, не спішіть. Ще покличете! Покличете! Бо так порозперізуються, що й ради не дасте. Боком ще вилізе вам ця демократія.— Грізний баритонистий голос його набирав сили.— Тоді ще й про таких, як ми, згадаєте. Що життя клали. Що вміють навести лад!

Зачувши цей гучний Яцубин голос, поряд з ним з'явився сірий породистий пес: вистромив голову над парканом, лапи поклав на штахетини і вже стояв, як людина.

Лукія пішла, не дослухавши Яцубу.

«Покличете... Ось чого він жде. Тільки, видно, тим і живе»,— роздратовано думала вона, наближаючись до дому.

Вдома у неї — тиша, бархатистий метелик припав на дверях, в кімнатах сонячно і майже порожньо, меблів путніх тут спробуй купити. У найбільшій кімнаті стіл та канапа і, як завжди, розгардіяш, всюди журнали «Радіо», книжки та Віталикові шурупи. На кухні, правда, чистенько, а обід не дуже розкішний: вранці тільки й встигла наготувати борщ (доварювати його мусив уже Віталик)...

— Борщ доварено,— доповідає син. А на друге в нас буде... салат! — І він біжить на город за салатом.

— Покуштуємо, що тут у тебе вийшло,— сама собі посміхається Лукія, насипаючи борщу в тарілки.

Обідають вони на веранді. І хоч борщ Віталиків зовсім розварився та ще й пересолений, але вони обоє присьорбують страву охоче, мати навіть підхвалює, так що Віталій, збадьорившись, заявляє рішуче:

— Піду вчитись на кока! Є таке училище в Сімферополі... Кок далекого плавання, це ж звучить?

Вона сприймає це тільки як жарти. Бо справжня його дорога — іти в інститут, в кораблебудівний, це вона вирішила раніше за нього. Восени Віталик, треба сподіватись, буде студентом... Син-студент — аж самій не віриться. А поки що сидить перед нею через стіл просто хлопчак сіроокий, обличчя пошерхле і губи дитячі, ще ніким не цілувані, хоча цього вона ось напевне й не знає... Пильнувати? А може, більше довіряти — це краще?

Вона любить дивитись на сина, любить слухати його жарти, в яких іскриться розум; Лукія почуває, що й сама вона зараз, незважаючи на сутичку з Яцубою, чимось дивно збадьорена. І душа ніби молодіє... Чи син радує, чи ще й... той приїзд? Хоча подумати, що їй з того, що капітан приїздить? Адже є таке в житті, що не вертається. Це тільки степ їхній щовесни оновлюється, навіть після чорної бурі яскраво зацвітає дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси...

Приїздить... Як ото за вранішніми туманами проблискує з світліючого неба ранкова зірка, так проблискує зараз Лукії з далеких літ юності те, що колись єднало її з капітаном. Був він тоді, правда, ще не капітаном, був

молодим штурманом Чорноморського флоту, і в один із його приїздів зійшла між ними та зірка, яка ще й досі світить і, певне, світитиме Лукії до кінця життя. Наче вчора було, так виразно пам'ятає Лукія, як погукали її тоді:

— Приходьте в рай!

А «рай» у степовика — це коли дитина в хаті народиться, тоді в людей у господі, справді, як у раю, і вони скликають на радощах гостей. З такої нагоди прийшла вона до тракториста Мамайчука й побачила там молодого Дорошенка в його штурманській формі, з його ласкавою блакиттю в очах. Була й вона тоді молода, незадовго перед тим тільки приїхала сюди після агротехнікуму, і ось уже покликали її раювати до тракториста, де син народився...

Раювалось допізна, а після того Дорошенко проводжав її додому, ніч була місячна, світла, вони зупинились на шкільному майдані біля турніка, і Лукія, весела, хмільна, все намагалась дострибнути до металевої перекладини... Пам'ятає, як він допоміг їй дострибнути, вхопитися за турнік і вона колихалася, сміючись від повноти щастя, а Дорошенко стояв збоку, дивився на неї і теж сміявся.

— Ой, падаю... Ой, упаду! — здається, щось таке вона вигукнула тоді, а штурман підхопив її на руки і ніжно, делікатно поставив на землю.

Кілька вечорів провела вона тоді з Іваном, і то були найщасливіші дні її життя, і ніколи вже після того не було таких ясних, таких безмежно місячних ночей! Допізна блукали вони поза радгоспом, заходили далеко в степ і повертались додому, коли всі вже в радгоспі спали, і темна гущавінь радгоспного парку нічною росою зустрічала їх. Хто з них думав тоді, що ті вечори будуть для них і прощанням, що зостануться вони потім друзями на ціле життя, але вже ніколи вголос навіть не згадуватимуть ні того щасливого турніка, ні ясних ночей місячних, серед яких вони бродили в піснях та в туманах...

Склалося у нього життя по-своєму, бо на той час був Дорошенко уже зв'язаний шлюбом, а в неї життя пішло теж по-своєму: війну Лукія зустріла заміжньою жінкою з дитиною на руках, з гарненьким дівчатком, що потім в часи лихоліття так у неї на руках, як свічечка, і згасло під відкритим моросяним небом евакуації на

одній із заволзьких станцій. Чоловік її, радгоспний комбайнер, на той час уже був на фронті, і побачила вона його аж через три роки, коли повернулась з евакуації додому, а він прибув з госпіталю доліковуватись після поранення. Було це напровесні, в розгаслих чорноземах по степах стирчали скрізь німецькі танки, повгрузавши в багнюці по черево, з усього господарства було в радгоспі лише кілька шолудивих, підібраних після фронту коненят, всюди злидні та непривітня, і ось у той час прибув з госпіталю її чоловік. До того в них життя якось не клеїлось, він був ревнющий, навіть на відстані ревнував її до моряка і до чоловіків зовсім випадкових, кожна її поїздка в район викликала в нього підозру — часом Лукії здавалось, що в них неминуче наступить розрив. А тут ніби настало відродження, може, тому, що й він нагорювався, і вона набідилась без нього, і коли після одужання вдруге його проводжала на фронт, то розлука виявилась для неї тяжчою, ніж уперше, наче вона передчувала, що цього разу він піде і не повернеться. Останній лист його був десь із Угорщини, він писав, що лежать вони в багнюці серед осінніх виноградників, і вже вечоріє, туман і мряка навкруги, і видно йому тільки скирту мадярської соломи серед поля та винокурню, яку їм треба на ранок взяти... Мадярські виноградники, скирта, туман — то був світ, що він його бачив востаннє. Більше листів не було, а вона народила хлопчика і назвала його Віталієм. І ось тепер він закінчує десятий клас. Сином, його майбутнім наповнене все її життя, справжнім щастям стало для Лукії бачити його веселу молодість, бо власна її молодість злетіла, мов сон, промайнула миттєво, що аж диво часом бере, чи все те й було, чи був отой світлий рай-гуляння у молодого тракториста Мамайчука, який тепер їздить без ніг по радгоспу на скреготливих, що аж душу ріжуть, коліщатках...

Після війни знов став приїжджати Іван, що вже був капітаном далекого плавання. У ці роки жив самотою, бо сім'я його загинула в морі під час евакуації на Кавказ, але до колишнього Лукія тепер не могла повертатись. З живим розвестися могла б, але з загиблим...

— Ні, Іване,— сказала якось, коли зайшлося про це.— Мою долю на війні вбито.

І більше вони до цього не повертались.

Проте з кожним приїздом капітана на неї мовби вітром молодості повіє, і син ось уже помічає «пожежу материних щік»... Щоб уникнути розпитів, мати першою переходить у наступ:

— Кажуть, ти вчора мотоциклом ганяв по степу? Це правда?

— Я вчинив великий гріх?

— Гріх не гріх, а під час екзаменів... Знала б, то мав би ти в мене мотоцикл!

— Що ти, мамо! Мотоцикл на те й винайдено, щоб на ньому їздити, мчати, летіти, давати найвищу швидкість... Це ж просто здорово: кермо та два колеса, а само їде, не їде — летить! Уявляєш, якби на такому та влетів куди-небудь... скажімо, між шатра стародавніх скіфів. Між їхні кибитки на дерев'яних колесах! Царі й коні, тарпани й гепарди — все перед тобою врозтіч!

— Що таке — гепарди?

— Це, мамо, дикі навчені кішки... З ними на полювання ходили в степах. Може, якраз отут, де ми з тобою обідаємо, гепард роздирав свою здобич. І ось, уяви, новеньким мотоциклом — у той палеоліт... Скільки було б дива, переполоху! Бог, сказали б, не інакше!

— Ще був би, мабуть, і культ твоєї особи? — посміхнулась Лукія на його вимрійки.

— О, без цього не обійшлося би... Ну, я хоч дечого корисного їх навчив би: оце вам, товариші скіфи, наука алгебра. А це вам теорія Ейнштейна. А ось наймудріша наука — не гратися з вогнем, жити на планеті без глобального хуліганства... Ну, звичайно, я їм радіо відкрив би...

— Годі вигадувати,— обірвала його Лукія, прибираючи зі столу посуд.— Сідай за книжки. Зубри!

— Мамо, епоха зубрінь минула. Я не начотчик.

— Ти ба, як заговорив! — Лукія підійшла й сіла біля сина, розглядаючи його аж здивовано.— Це щось нове, хлопче. Зубрити не хочеш. Може, і вчитись не хочеш?

— Вчитись хочу, але по-справжньому.

— Як це — поясни?

— Не по катехізисах. Не по-бурсацькому. А так, щоб самому до всього доходити, більше власним казанком варити...

— Це, звісно, добре. Казанок твій варить, інших критикувати вже вмієш, а ось як ти сам житимеш?

— Не знаю. Знаю тільки, що не в усьому житимем так, як ви.

— Що ж ти хочеш від життя?

— Небагато. Просто жити, працювати, як усі... Хочу, щоб брехні від мене не вимагали — дуже не люблю брехні. Не хочу голодовок, про які ти розповідала, війни не хочу, арештів, тюрем... Працювати — це да! Праця — мій бог, її люблю.

— Так от і працюй, хлопче, а не розкатуй по степу. Ніяких від сьогодні мотоциклів! Чуєш?

— Мамо, ти деспотка!

— Кого ти вчора по степу катав?

— Та... та... свою однокласничку, мамо. Не бійся, дівча файне.

— Файна не сіла б у такий час кататись. Добра, видно, вітровійка.

— Ти не маєш права, мамо, так обзивати дівчину!

— Хто ж хоч вона?

Хлопець посміхнувся спідлоба, зрозумівши, що йому просто розставлено сильця.

— Прийде час, дізнаєшся,— відбувся жартиком, а матері думай тепер. Бо він же ще дитина, хлоп'я довірливе, а якась така підвернеться, що з розуму зведе, забаламутить, і де вже йому тоді думати про інститут, про науку... Правда, Лукія трохи догадується, хто міг його виманити на ті степові катання, але вона і в думці навіть не допускає того, щоб сином її крутила ота їхня шкільна вертуха, що з трійок не вилазить, зате вже вміє реготи справляти з дорослими парубками біля клубу.

— Викинь це все з голови, чуєш? Рано ще!

— А тс! — застережливо підняв Віталій палець угору.— Позивні вічності.

Мати прислухалась, але нічого особливого не почула. Тільки десь за виноградним листям веранди коник тонко, монотонно сюркотів.

— «В полудневій духоті коник, очманілий від сонця, кричить...» Знаєш, хто це сказав? Товариш Арістофан. Понад дві тисячі років тому... Дві тисячі років, мамо, той його коник кричить!

— Ти мені зуби не забалакуй, я без твого Арістофана коників чула... За книжки сідай,— все ще дражливо сказала мати.

— А вето на мотоцикл... Це ж ти, мамо, сподіваюсь, пожартувала?

— Не сподівайся. Доки не складеш усіх екзаменів, з двору виводити не смій!

Це був для хлопця удар. Ні слова після цього не промовив. Ображено прикусивши губу, поглядом на вулицю втупився, де хоч білий день, а на стовпі забуто блищить електрична лампочка.

Уперше хлопець відкрито не скорився материній волі. Не за підручники вхопивсь, а, мовби наперекір матері, побрів у свій куток, вшпився в якусь схему, потім став з брязкотом ритися серед свого радіомотлоху, перебирав, ліпив якісь дротики в металевій грубій коробці...

«Ось уже й посварились»,— подумала Лукія, але цього разу вона помилялась. Бо хоч і наговорила щойно Віталикові різких слів, хоч і наклала жорстоку для нього спокуту — заборону на мотоцикл, Віталій, проте, не мав на неї гніву, він прощав їй цей, як завжди, буйний спалах. Бо хіба ж хлопець не розуміє, ким він є для матері, хіба не здатен оцінити її самозречну любов? Може, й заміж не вийшла через нього, бо має вона переконаність таку, що ніхто, навіть найкращий вітчим, не замінив би синові рідного батька. В душі він пишається своєю матір'ю, йому втішно знати, що її шанують робітники. Як любив Віталик, будучи ще хлоп'ям, ждати її увечері, поки вона, нагасавшись по степових відділках, повернеться, напалена сонцем, гаряча, і від неї всієї пахне пилом, токами, бензином, нектарним духом соняшників. Він весь так і поринав у той дух. Мати ще й досі вважає його хлоп'ям, не бере його всерйоз, для неї він просто Віталик, за клопотами вона не встигає збагнути, що син уже переріс її уявлення, що світ його знань і почуттів складніший, ніж вона думає. Іноді Віталикові здається, що він розуміє матір більше, глибше, ніж вона його. Справді, за спиною в неї нелегке життя з своїми втратами, болями... Він знає про ті жертви, на які вона йшла ради нього...

Он вона, його мамця, зараз порядкує, витирає на вікнах пилюку у своїй кімнаті, де крізь розчинені навстіж двері видно етажерку з книжками та високе ліжко з горою білосніжних подушок, що їх мати рідко й розруйновує, бо влітку найчастіше вона спить на оцій канапі, а Віталик надворі, на розкладайці. Зупинилась біля етажерки, перебирає якісь книжки, Віталикові аж кортить докинути до неї жартом: «То ти, мамцю «Блокнот

агітатора» вдруге перечитуєш?» — але він промовчує, бо вона стоїть в цей час у глибокій задумі і на долоні в неї... білосніжний уламок коралової гілки!

То — дарунок капітана Дорошенка. Скільки дивування було в хаті, коли капітан привіз якось із своїх плавань той уламок — уламок білосніжного чогось... Формою гіллясте, як ріг оленя, тільки білосніжне. І важке, наче металом всередині налите. Шмат справжнього коралового рифу — ось що він їй подарував. Дар океану, дар синіх тропічних вод...

Підносячи матері коралову гілку, капітан сказав тоді:

— Є вони рожеві, голубі, а це, бач, білий... Багато на таких суден гинуло... Бо це зверху він у квіточках, а внизу — моноліт.

— Яка краса! — тихо вигукнула мати.— І оце воно у воді росте? Біле ж як сніг! — І стояла мов заворожена, а капітан додав жартома:

— Тільки в нас тут курява, він швидко в тебе потемніє... Ну, тоді викинеш, як потемніє.

— Не потемніє,— сказала вона, і це було мовлено якось особливо, і глянули одне одному в вічі теж якось особливо.

І справді, хоч минають відтоді місяці й роки, проходять над степами курявні чорні бурі, а капітанів дарунок все стоїть у материній кімнаті, білосніжний і чистий, ніби щойно скупаний океанською хвилею, ніби щойно добутий з океанського дна.

...Біліє, цвіте коралова гілка знову край етажерки, на своєму постійному місці; матері вже нема. Поправивши на потилиці кетяг своєї важкої коси, вона подалася з двору, не буде її тепер аж до вечора. Поїздки, засідання, конфлікти, чвари, безконечне гасання по відділках, де вона когось сваритиме, когось миритиме,— таке її життя. День крізь день віддає себе на розтерзання буденщині, кипить у лихоманці справ, ламає голову над чиїмись клопотами, і нема їй впину, ніколи нема спокою...

Цілий вечір вона буде в напрузі, вестиме засідання робіткому, але й там крізь дим, крізь засідальницький чад ні-ні, та й промайне перед її зором образ сина: «Звісно, для тебе я деспотка, звісно, тобі це дико, що ось і увечері засідаю й розмови ведемо про такі речі, як валахи, ярки, та вовна, та норми виробітку... А як же

без цього, Віталику? Без наших буднів хіба були б людям свята?»

Їй і невдогад, що хлопець у цей час вечірній блукає біля шкільного виноградника, там, де недавно дівочі та його руки кущі підв'язували, потім він опиняється біля клубу, де нічого сьогодні нема, проходить мимо будиночка, де сестра Тоні, Клава, саме свариться з своїм шофером, а Тоні нема, Тоня в батьків, і Віталій, ще трохи поблукавши в парку, послухавши чиїсь закохані шепоти по кущах, зрештою, повертається додому. Жаль, що Горпищенкова кошара далеко, і на мотоцикл накладено вето, і нічого тобі не лишається, як іти отак самітником вулицею Пузатих та посвистувати через паркан товариша Яцуби на темний його виноградник, що з боку поля весь обснований колючим дротом і нагадує в мініатюрі оте, що майор будував на Півночі... Удень вулиця перекрита шлагбаумом, а зараз шлагбаум хтось відтяг, і хлопці з менших класів, як кажани, літають у присмерку вулиці на велосипедах, навмисне лякаючи своїх майбутніх подруг — дівчаток-підлітків, що, побравшись за руки, пообіймавшись, теж ходять тут, і тихо наспівують, і мовби вбирають уже ті таємничі збудливі поклики-шепоти кохання, що ними повниться гущавінь садків і, здається, напоєне саме це вечірнє повітря... Ходять дівчатка, трепетні, як сама юнь і, як вона, злегка повиті смутком. Де йдуть, і пісня лине над ними, неголосна, задумлива, сумовита. Їхня пісня-задума, і чистий ранній смуток, і цей настрій ждання чогось незвіданого, чарівливого так гармонують з цим степовим супокоєм вечірнім, і зоряним простором неба, і з настроєм Віталиковим... Мати сердиться, що він не скніє над підручниками, а як можна зубрити в такий вечір, коли співає все навкруги і він сам повен почуття нового, бентежливого, незнаного досі. Як ото після чорної бурі, коли степ вбереться аж до виднокраїв у дикі тюльпани і наче вся планета цвіте красою, так було зараз на душі у Віталика. Все було другорядним, неважливим порівняно з тим, що він здобув, що він має тепер у житті: Тоня!

Екзамени? Якось здасть. Вони його не турбують. Медаль відмінника? Місяць у небі — он його медаль! У кожного з людей, певне, є своя біла коралова гілка, раніш чи пізніш, а кожен знаходить її, і ось він теж її знайшов... Якби тільки Тоня була зараз тут, поруч з

ним. Чи не попала вона там після вчорашнього катання під домашній арешт? Сидить та зубрить дівча на своїм чабанським відлюдді, а він ще й досі чує на собі її гарячі руки, що обіймали, тримаючись за нього на мотоциклі, чує сміх її сріблястий, розливчастий, досі пашіє на губах смак її рвучкого поцілунку, яким вона опалила його там, на винограднику... Зупинившись, Віталик сам собі посміхається в сутіні, бачить руку дівочу смагляву, що так ніжно підв'язує листатий кущ чаушу-винограду... Метка, моторна — від куща до куща аж підлетом, і так кущ за кущем обіймає... Дивився б не надивився, як вона робить щось чи просто як вулицею йде: лице підняте, груди випнуті й руками широко розмахує, аж за спину їх закидає. І хода така пружна, замашиста.

Брезентова розкладайка жде свого господаря в садку. Віталик розклав її, випробував, приліг. Вітерець, зрушившись, ніжно шарудить листям, і з-поміж нього раз у раз знову проблискує дівоча, трохи лукависта усмішка. Спати? Та хіба можна спати в таку ніч! Зоряна височінь вбирає очі, як тоді, коли Тоня галаснула на всю вулицю: «Супутник! Он він!» І ніхто в радгоспі не спав, в самій природі було щось незвичайне, з усіх дворів дивились, як упертий світлячок, точнісінько в ті години й хвилини, що про них заздалегідь повідомляло радіо, з'явився й рухається просто через небо, ритмічно переблискуючи...

Про що б не думав, а перед очима знов Тоня... Ну, хай і вчиться абияк, з трійок не вилазить — то й що? Хіба всім неодмінно треба хапати п'ятірки? Зате вона цілий рік вожатою в третьому «Б», і як малюки її люблять, у школі просто натовпом ходять за нею... Йому й зараз кров жарко горить, він аж туманіє від повноти свого щасливого почуття і знову бачить оті смагляві руки крізь кущ винограду і око, живе, веселе, горіховокаре, що так довірливо та звабливо зблискувало до нього з-поміж листя; вже не міг би він тепер повірити в жодне лихе слово про неї, про її легковажну щедрість у почуттях, про здатність закохуватись ледве не в кожного стрічного... Будь-кого за таке обірвав би, примусив би замовкнути! Те око, яким вона зблискувала крізь виноград на нього, не могло б ні на кого іншого так, з такою ніжністю дивитись — у цьому він певен.

Ну, як же ти там, Тоню? Мабуть, настрашена батьком, сидиш та зубриш, а може, поклавши — про людсь-

ке око — підручник на коліна, крадькома біля приймача слухаєш музику, це більше на тебе схоже! Чи, може, слухаєш замість музики сухі директорські розпорядження, що їх саме передає на відділки в такий час Сашко Литвиненко з радіовузла? Оце б хоч шепнути у мікрофон Тоні що-небудь, саме ім'я її прошелестіти, як отой вітерець, що у верховітті яблуні перебіг. Шепнеш, а вона там, на чабанській своїй бригаді, вже чує тебе, бо не може ж бути, щоб вона та спала в отаку ніч! І якщо ти маєш хоч сяк-так зліплений, але чесно, своїми руками зроблений передавач, що працює на частоті тільки тобі відомих мегагерц, то...

Вихопившись із розкладайки, Віталик в три підстриби перескакує подвір'я і опиняється на веранді. Вже він у кімнаті, вмикає світло, кидається в свій завалений радіомотлохом куток, і невдовзі весь зоряний степовий ефір приймає схвильовані, ніжністю налиті слова:

— Тій, яка мене чує!... Тій, що найкраща в світі... Тоню! Слухай мене!

А по якомусь часі у накурене, надимлене цигарками приміщення робіткому вбігає задихана семикласниця Ніна Чумак і з порога кидається до Рясної:

— Тітко Лукіє, швидше додому!... Віталик ваш... за... за... запеленгований!!!

Незабаром Лукія, стривожена, була вже біля свого двору. Стоїть чийсь газик, у дворі гомін, у всіх вікнах світиться, у навстіж відчинених дверях кімнати видно постаті військових і між ними стирчить стрижена їжачком голова Яцуби в сталевій своїй сивині.

— Так от, мілєйший,— чує вона, входячи, баритоністий голос Яцуби, і у відповідь йому десь із кутка дзвенить протестуюче:

— Не називайте мене «мілєйший»!

— А хто ж ти є? — І, помітивши Лукію чи, може, відчувши полум'я її гніву, яке вона несла до кімнати з собою, Яцуба обертається до неї:— Ось, полюбуйся на свого... Справжній радіопорушник, хоч і малолітній... Потайки із своїми штучками в ефір... Ну, а ми його й запеленгували.

— Не так ви, як ми,— поправив Яцубу офіцер з полігона і посміхнувся до своїх товаришів, що оточували Віталика, але, видно зовсім не збиралися надівати на хлопця наручники.

Декого з військових Лукія знала в обличчя, бачила,

коли вони з'являлися в радгоспі на своєму закуреному газику, а з старшим зустрічалася на шефських зборах. Тепер усі були офіційні, були сповнені усвідомлення своїх прав, стороннє вдирання в ефір не могли нікому дозволити, але їхні смагляві обличчя знову ворухнулись усміхами, коли вони, понахилявшись, стали розглядати Віталіїв передавач, змонтований із хаосу шурупів, примітивну, кустарну штуку в грубій коробці, що, однак, давала змогу господареві посилати слова привіту та музику в степ отій недосяжній для інших дівчині Тоні!

— Акт складено. А це ми конфіскуємо,— каже Яцуба і обома руками бере зі столу Віталиків передавач.

— Постав на місце,— перепинила Яцубу Лукія.

— Ні, вибачай, мілєйша: конфіскуємо,— з притиском повторив Яцуба, націливши на неї чорні блискучі свердловини очей.— Якщо вже ти недоліткові дозволяєш любовні шури-мури, то хай на мотоцикл та й жене собі на побачення, а ефір засмічувати сторонніми словами — не смій... Багато йому, пацанові, недоліткóві, дозволяєш! Передається, може, якраз серйозна програма, а він із своїм словесним мотлохом лізе, шури-мури ефірні розводить! Ні, звиняй! Засмічувати ефір нікому не дозволимо!

Лукія глянула на сина: «Це правда?»

Так, він говорить правду,— відкритим поглядом відповів її син,— я звертався до неї через ефір, говорив їй слова кохання, і цей передатчик ще повен моєю ніжністю, моєю любов'ю...

Ситуація ускладнювалась.

— Ось так, товаришко Рясна...

Тільки Яцуба, обтяжений речовим своїм доказом, зробив крок до порога, Лукія стала навпроти, пашіючи щоками аж до його худого, по-вовчому витягнутого обличчя:

— Дай сюди!

І не встиг Яцуба схаменутись, як Лукія вишарпнула передавач у нього з рук і з усього розмаху трахнула об підлогу.

Це був кінець. Не стало Яцуби. Розбіглися поняті, поспішили попрощатись військові. Газик їхній, мовби вдоволений таким поворотом справи, якось аж весело гайнув від двору, крутнув біля контори, зняв куряву на вулиці Пузатих і зник у степу.

Угамувались пристрасті дня. Минув час, і світло погасло у вікнах Лукії, одначе довго ще після цього — мати з темряви веранди, а син із своєї розкладайки в садку — чули, як рівно, невтомно цвірчить десь у кущах той коник, якому дві тисячі літ.

V

МАМАЙЧУКИ

— Що, мілєйші, затискають вас? Навіть в ефір не пускають? — каже Гриня Мамайчук, молодий кіномеханік, з'являючись наступного дня на порозі радіовузла, або «центробреху», як він його називає. Кпини дотепника звернені до Лукіїного Віталія та Сашка Литвиненка — цих двох приборканих радіоорлів, що посхилявшись лобами, жваво шепочуться, видно, обмірковують учорашнє своє фіаско. Є чого переживати їм обом, адже той запеленгований передатчик, безнадійно потрошений бурею людських пристрастей, був їхнім спільним витвором, згідно із задумом, він спершу для того й виник, щоб ці орли, яких розділяє відстань комарина, могли перегукнутись вранці через дорогу, поздоровкатися в ефірі. Чи варто ради цього залізати в ефір — то вже інша річ... Завдав їм відчутної поразки товариш Яцуба. Недарма чоловік півжиття керував таборами десь аж за Полярним колом, уміє вистежувати, ловити, брати за жабри різних «людців», як він каже. І ніхто й не силує його, з власної ініціативи Яцуба накрив цього «дикого» короткохвильовика...

— Якщо вже в ефір не можна, то куди ж можна? — скрушно розмірковує Гриня, всідаючись верхи на стільці.

Зараз робоча пора, і Гриня має кудись їхати (агітфургон його стоїть біля контори явно споряджений для дороги), проте Гриня не квапиться, він спершу повинен висловитись.

— Чи, може, ми й справді «людці»? Може, з нами інакше й не можна? Де б не був, усюди почуваєш себе запеленгованим. Сунешся в інститут — здай назад, браток; в столицю спробуєш — не прописують; здавалось би, хоч небо зостається, а це вже й туди он, на ефірну цілину, не пускають.

— В ефірі, до твого відома, теж мусить бути лад,— спокійно відсікає Мамайчукові Сашко-радист.

— А що таке лад? — задирає руденьку свою бороду Гриня.— Он у тебе під стелею ластівки гніздо виліпили, мати їхня для безпеки волосінню ластів'ят обснувала, то, я розумію, лад. Це не те, що людина, яка б'ється в тенетах безглуздих інструкцій... Ластівка своїх малят годує, вона їх береже, догляда, доки крила їм підростуть, а коли крила є, тоді, будь ласка: дарую вам небо, дарую вам простір, живіть, літайте на рівних зі мною правах!

— Можна подумати,— посміхається Сашко,— що тебе хтось обмежує.

— О! Ланцем прикутий до землі... Батьки в наш час пішли такі, що не можуть своїх дітей до пенсії догодувати! В поті чола мушу добувати хліб свій насущний, щоденно виборювати той презренний метал, якого мені, братці, часто бракує, так само, до речі, як і холодильника... Хотів би ваш друг бути доброчесним, щедрим, великодушним, але при таких пеньонзах, як у Грині Мамайчука, підтримувати чесність цнотливою, повірте, ох нелегко, навіть дуже важко! Сам незчуєшся, як в агітфургоні в тебе серед коробок з кінострічкою, серед геніальних витворів людського духу опиняється раптом... корзина з виноградом, який юридично тобі не належить. Або, скажімо, лантух кавунів та динь, цих наших українських ананасів... Ти везеш ці скромні дари природи додому, щоб присмачити ними не досить солодке життя своїх ближніх, а замість вдячності, за твої ж роздобутки рідний батя твій ладен у зашийок гнати свою дитину з двору... Не приймає дарів!

— Твій батя після цього ще більше виростає в моїх очах,— зауважує Віталій, гортаючи край столу якийсь журнал.

— Не заперечую: мудрого маю наставника, але в тім-то й річ, що я хочу жити взагалі без наставників,— похитується Гриня разом із стільцем.— От би спробувати без них: невже загинув би? А може б, і ні? Домашніх, скажімо, я ще можу сяк-так витримати, але, крім них, ще ж який-небудь відставний суб'єкт лізе тобі в грудну клітку своїми лапищами...

— Ти глина, яку треба формувати,— каже Сашко, копирсаючись біля одного з приймачів, що їх з усього

радгоспу йому приносять на ремонт.— Принаймні в Яцуби такий на тебе погляд.

— Ти вважаєш, що в нього є погляди? А по-моєму, в нього є тільки зуби, ікла, це звичайний собі динозавр культівської доби, їжа його невибаглива — він споживає тільки цитати. Зубами трощить каміння готових істин. Мислити він не вміє, та й нащо це йому? Зате він уміє розвалити церкву — цінну пам'ятку архітектури, обгородити певну територію колючим дротом, нашкрябати сучасною авторучкою анонімку...

— Треба віддати йому належне,— каже Віталій.— Анонімки свої він розсилає за власним підписом. «Я, мілєйший, не боюсь, не ховаюсь...»

— На диво самовпевнений тип; він не має сумніву, що життя його стовідсотково правильне, дистильоване, бездоганне, а я ось, Гринь Мамайчук, навпаки,— в емоційні моменти він величає себе Гринем,— неправильно живу, багато зайвого балакаю. Якби йому хоч на мить вернулось колишнє, мене він першого загнав би туди, де козам роги правлять... А за що? Гринь працює. Не отруює себе алкоголем. До окозамилювачів не належить. А ще Гринь активно захищає спортивну честь нашого радгоспу, виходячи в бутсах на поле стадіону, щоб пробуджувати у вас, крім кровожерних інстинктів, ще й полум'яний місцевий патріотизм. Так у чому ж Гринь неправильний, братці мої?

— Ти правильний, тільки «неуправляємий»,— каже Сашко з посмішкою.

Є на світі керовані снаряди, є керовані ракети, але є некерована жива істота в образі Грині Мамайчука. «Некерований Мамайчук»,— кинув хтось із приїжджих офіцерів, і так воно й пішло гуляти по радгоспу, за прізвисько Гриня не сердиться, хоча й не вважає себе нітрохи винуватим, що життя його складається так... Починалося ніби здорово: з нагоди його, Грининої, появи на світ колись було влаштовано бучну гулянку-рай, і батько новонародженого — найкращий тоді на всю МТС ударник-механізатор — був просто на сьомому небі, що в життя приходить ще один Мамайчук, навприсядки танцював через увесь радгосп, а тепер давно вже забуто веселощі, повернувся з війни без ніг, постарів, осунувся. «На Сапун-горі, на Малаховім кургані відцвіла його молодість»,— каже Гриня про свого суворого батька. А батя, одначе, не здається: зараз він у

майстерні газорізальником. Зціпивши зуби, день у день ріже залізо, латає комбайни, вирізає проіржавілі болячки та пухлини на тракторах, а Гринь його тим часом дошукується сутності життя... Закінчивши десятирічку, хлопець уже встиг побувати в бувальцях, встиг обпектися, як він каже, біля життєвих вогнищ. Вступав у кораблебудівний, але не витримав конкурсу, кудись вербувався, та недовербувався, опинився потім на курсах кіномеханіків в обласному центрі, вечорами вичовгував проспект разом з тамтешніми нудьгарями і кінець кінцем повернувся в радгосп пристойним кіномеханіком з левиною рудою шевелюрою і в розцяцькованій тропічними пальмами сорочці навипуск, в якій він красується й зараз.

— Хай «неуправляємий». Хай некерований... Але яке його відставницьке діло до мене?

— Чого ти все на відставників? Це плем'я теж не однакове...

— А я що кажу: серед них багато людей порядних, засукують рукава — і давай їм роботу. Десь я читав про генерала, що після відставки пішов працювати директором радгоспу. Ну, наш теж, видно, сподівався зайняти Пахомове крісло, та не вигоріло, довелося за пожежну кишку братись... Але ж я не пожежа, щоб мене гасити! Що за злочин, коли все хочеш сам, без товмачів обмізкувати! Для чого живу? Для чого житиму? Це мене цікавить. Звісно, є в мене вади, ще я не схожий на позитивних героїв з отих кінокомедій, що їх вожу по кошарах у металевих коробках і остерігаюся близько підпускати до них чабанів з цигарками, бо мої комедії дуже горять... Я рядовий життя, і не більше. Потроху працюю, потроху мислю, бо кому ж хочеться бути просто придатком до свого власного шлунка... То первісна людина мусила з рання й до ночі промишляти з каменем у руці, щоб чим-небудь набити свій неандертальський шлунок, а для людини двадцятого віку потрібен інший режим, праця її — це тільки підвалина для мислі... Йдемо до того, що взагалі дві години на день працюватимем, та ще ж, кажуть, буде й перерва на обід?

— Чуєш, Віталику? — звертається Сашко до товариша.— Ось що декому сниться... У нашому «Перці» це можна б назвати «Мрія сучасного лежебоки»...

— Колего, я не вважаю, що цей камінь кинуто в мій город... Я під таку статтю не підходжу. Працюю у відповідності з трудовим законодавством, хоча й не переганяю себе на гречку, як наш, скажімо, директор Пахом Хрисантович,— йому, бідоласі, вчора знову давали уколи... Ви йому про майбутнє, про світлу мету, а яка вона йому світла, коли людині в очах темніє від болю — в нього ж хронічна виразка шлунка — та від роботи Для директора нашого ціле життя — то, братці, тільки силос, силос і силос! А я не хочу бути єгиптянином силосу! Я не для того народжений, щоб стати будівником силосних пірамід!

— Ти проти силосу? — з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко.

— Навпаки,— заперечив Мамайчук,— я з пелюшок не применшував значення для нас дрібно посіченої зеленої маси... Хто сьогодні на силосі вилами орудує — тому шана й хвала за трудові мозолі... До речі, ось і в мене від «бублика» трудові мозолі роговіють... Перед вами людина, яка скромну свою роботу на цій грішній планеті намагається виконувати сумлінно. Екран мій світить вечорами у темряву найдальших кошар. План кінопрокату даю, куди посилають — їду. Ось і зараз, друзі мої, мушу покинути вас, їду згідно з одержаним нарядом...

— Їдеш, та все на одному місці,— зиркає Віталій на стілець, що на ньому верхи поколихується Гриня.

— Я ціную, товаришу Рясний, наявне в тобі почуття гумору,— зверхньо відзначає Гриня.— Так і треба жити — з зубами навискал. Ставитись до всього на світі з гуморком — у цьому самозахист і мудрість людини нашого часу. Отже, ти, отроче, на порозі мудрості.. Всесвіт великий і різноманітний: одні тіла перебувають у стані плазми, другі в стані закам'янілості, тобі ж подобається бути в стані життя, так?

— Припустімо, так.

— У твоїй душі саме бродять ліричні позитивні заряди... Вгадав?

— Та наче.

— І зоряний ефір ночами слухає твою наївну пісню кохання?

— Відчепись,— сказав Віталій сердито, відчувши в цьому натяк на його вчорашнє звертання до Тоні.

Мамайчук, реготнувши, продекламував:

— «О, зміцніте мене вином, освіжіть мене яблуками від любові знемагаю!..» Звідки це?

— З «Пісні пісень»,— підказав Сашко.

— «Ви не дивітесь, що я смуглява,— се сонце мене осмалило... Я смуглява собі та гарна, мов ті намети кедарські, мов килими в Соломона...» А це?

— І це звідти,— притамував усмішку Віталій.

— Вірно, юначе! Деякий багаж є. Отже, ти стоїш уже на порі молочної стиглості... Рідна школа незабаром випхає тебе в білий світ з атестатом зрілості... А після неї — куди, якщо не секрет?

— Видно буде.

— При вступі до інституту тепер, як відомо, вимагається трудовий стаж... Не думаю, що ти, мов останній плебей, многотерпеливо будеш той стаж добувати! На щастя, в тебе є реальна змога скоротити свої митарства...

— Що ти маєш на увазі? — нахмурився Віталій.

— Не хмурся, хлопчику. Ти смійся від щастя! Дай мені таку матусю, що й депутатка, що їй в області всюди двері відчинені, не бачити б вам цього Мамайчука тут!

Сашко глянув на нього з-під хвилі розтріпаного чуба:

— Погано ж ти знаєш його матусю.

— Що? — видивився на радиста Мамайчук.— Я за неї голосував! Голос за неї віддав і притому — щиро. Заступниця сірих! Борець за мрію. Все це так. Але ж вона — ще й мати! А ти,— він глянув на Віталика,— улюблений мамин син.

— Я не мамин.

— А чий.

— Материн.

— Суті це не міняє. Ти, згідно з законами природи, найдорожча для неї істота, тобі мусить бути ясно, що з цього випливає...

— Не ясно,— скривився в недобрій усмішці Віталій.— Може, розтлумачиш?

— Без неї ти, хлопче, нуль у всесвіті. Розшолопав? Круглий нуль — з власного гіркого досвіду свідчу. Отже, йди, падай перед нею на чотири кості, проси. Інакше не бачити тобі не те що кораблебудівного, а й зачуханого якого-небудь технікуму... А так буде зовсім просто: вона їде до міста. Твердо стукає в двері до то-

вариша ректора. Товариш ректор — весь увага до товаришки Рясної. Слухає. Вислуховує, і, поки точиться бесіда, у списку навпроти твого імені з'являється отака маленька-маленька, як макове зерно, цяточка... Ніби муха наслідила. І все! Розшолопав? Твоя доля тією цяточкою вирішена. Ти прийнятий! З чим я тебе й вітаю заздалегідь!

— Погано ж ти знаєш, товаришу виборець, і свою депутатку, і її сина,— знову каже Сашко.

— Ах, я не вгадав? Він не визнає протекцій? Він ненавидить блати?.. Хоче по-чесному, хоче самостійно розв'язувати формули життя з багатьма невідомими?.. Чи не так, любий наш Архімедику?

Віталій досадливо покушував губу:

— Ти ясновидець.

— Юний мій друже! Вхопиш мене за цю шляхетну бороду, якщо стрічка подій розгортатиметься всупереч моїм прогнозам,— каже Гриня і погладжує рукою світло-руде пуховиння, яке він упевнено називає бородою.

Той пух — то протест Грині, протест і недовіра, яку він виявляє завідувачеві робкоопу товаришу Мажарі. Щедрий на обіцянки, Мажара мав необережність публічно пообіцяти найближчим часом відкрити в радгоспі перукарню, і Мамайчук, вп'ймавши його на слові, заявив, що не голитиметься доти, доки перукарня не будетаки відкрита, і справа зараз обертається так, що весь радгосп стежить за цим нерівним їхнім поєдинком, а завідувач робкоопу щоразу ховається, як побачить хоч здалеку молоду Мамайчукову бороду. Коли Гриня в ролі правого захисника команди вибігає на поле стадіону, то й Віталій, і Сашко, і весь стадіон кричать йому:

— Віва Куба!

Сашкові милиці так і танцюють тоді в повітрі від захвату та ентузіазму, бо Гриня таки самовіддано грає, а зараз радист поглядає на випнуту вперед Мамайчукову бороду трохи навіть іронічно...

У коридорі чути швидкі дівочі кроки, і у відхилені двері зазирає Неля-секретарка:

— Гриню! Пахом Хрисантович сердиться, що ти й досі не поїхав.

— Передай: виходжу на орбіту,— і Мамайчук справді підводиться.— Попутно, може, де-небудь і на тузлук наскочу. Недоварене м'ясо, кулінарний примітив, а яка божественна їжа! Як збадьорливо на людину впливає!

Після тузлука мені завжди боротись хочеться... Ну, честь праці! — кидає він хлопцям і неквапом виходить на вулицю до свого фургона.

Цей агітфургон, біля якого Мамайчук і швець, і жнець, цілими днями гасає по відділках або кушпелить грейдером аж у райцентр за новою кінострічкою чи в якихось інших справах, бо хоч завдання фургона — передусім культурно обслуговувати віддалені кошари, ферми та відділки, проте господареві його доводиться виконувати ще й безліч інших доручень, бути якраз отим «старшим, куди пошлють». Ось і зараз Мамайчукові дорога стелиться неблизька, треба їхати в радгосп «Приморський чабан», з яким вони змагаються, одначе Гриня не був би Гринею, якби, виїхавши в степ, не завернув ще й на птахарню, а там, вилізши з кабіни фургона і ступивши в біле куряче царство, він одразу ошелешує пташниць улюбленим своїм запитанням:

— Дівчата, для чого ви існуєте, чи то пак живете?

Така вже в нього звичка сікатись з цим запитанням до кожного, анкетувати людей:

— Ну, от народились, повиростали, живете, а для чого?

Сприймаючи це як жарт, дівчата знизують плечима, пересміхаються, а шестилітня донечка старшої пташниці зачудовано дивиться на Мамайчука, на його жовту, мов пух на курчаті, бороду та розцяцьковану сорочку.

— Хай уже Саня,— киває Мамайчук на повновиду чорняву молодичку, чоловік якої відбуває службу на Балтійському флоті.— В неї затяжна любов, вона тільки й жде свята, щоб податись у Ленінград на побачення до свого законного. А ви?

— Тебе б спитати,— весело відказує Саня,— для чого ти сам небо коптиш?

— О, це питання складне, над ним я саме роздумую в ці дні. Ламав голову ніч, цілісінький ранок і цьому ж присвячу кілька найближчих років.

— Чи не надто щедро?

— А я, дівчата, не дріб'язковий. В запасі у мене вічність. Куди спішити, чого? Ну, хай я після певних видозмін стану якою-небудь іншою молекулою, хай уже не буду Григорієм Мамайчуком, а буду, скажімо, кавуном або динею...

— Або будяком,— пирскає одна з дівчат.

— Або будяком, яка різниця? Головне, що я буду, існуватиму в іншій подобі і ніхто не підвладний припинити мене у вічності, покласти мені край. Так-то, дівчата.

— Гриню, тобі пора женитись,— каже Одарка, приземкувата, веселоока, з напущеною аж на брови хусткою.— Може, менше б мудрував.

— Голому женитись — тільки підперезатись,— відповідає Гриня.— А ось вам, дівчата, котрі незаміжні, раджу це робити не гаячись, щоб потім встигнути ще вийти заміж і вдруге.

— Оце порадив!

— Мушу радити. А то ви ось по десять класів покінчали, проте й досі не знаєте, що раніше з'явилось у природі: курка чи оце яйце? — І Гриня, підібравши біля коритця загублене куркою свіже яйце, тут же його нахильці й випиває.

Після цього він їде далі. Загледівши чабана, що маячить біля отари на випасах, Гриня не лінується зробити гак, завертає й до нього і, не вилазячи з кабіни, теж ні сіло ні впало запитує:

— А ви?

— Що я?

— Для чого живете?

— Для того, щоб баранів стригти.

— Нарешті чую відповідь! — аж зрадів Гриня.

А коли він із своїм надокучливим запитанням звернувся біля кошари до зоотехнічки Тамари, яка з чабанами саме відбирала в загорожі по бирках плідників для відправки в Болгарію, то реакція Тамарина була для Гриня зовсім несподіваною.

— Вшивайся ти звідси! — різко викрикнула вона, тримаючи плідника за важкий брижуватий підгрудок, і Гриня тільки після цього помітив, що обличчя в неї було мокре й червоне від сліз.

А міг же він і так догадатись, що Тамара в ці дні переживає душевну драму, бо недавно вона вийшла заміж за приїжджого техніка по штучному осіменінню, а він виявився п'яницею, та таким, що п'є без просипу, допився до того, що разом із спиртом, одержаним для лабораторної роботи, повидудлював і все інше з пробірок, зовсім не призначене для пиття, за що й попав до радгоспного «Перця».

Ось чому Тамара так болісно сприйняла Мамайчукове запитання. Без тебе, мовляв, гірко, а тут ще й ти в очі лізеш!.. Зайняті роботою, і Тамара, й чабани вже мовби забули про Гриню, повідвертались від нього і відбирають у загорожі — з-поміж стрижених — найкращих баранів, тих, що їх буде відправлено на Балкани (тритонка стоїть уже напоготові), тож Грині нічого не лишається, як, передавши бригадирові папірець з бухгалтерії та усне директорове розпорядження, що стосується цих самих баранців, рушати звідси далі, своїм основним маршрутом.

Їде Гриня, колишеться над кермом пластмасовий зайчик на ниточці, посміхається заячо до водія: «А хто ти? А для чого ти? Сам ти що за суб'єкт?»

На душі тоскно від гризот за свою безтактність перед Тамарою. Йому стає боляче за неї, за оті її сльози, що й зараз, мабуть, капають на спини стрижених, збитих в загорожі баранців-мериносів, між якими вона ходить зігнувшись... Борець проти байдужості, проти черствості та бездушності, як же ти сам не помітив, що Тамара заплакана, що відтоді, як вона зв'язала себе з тим пияком, вигляд у неї стає дедалі згорьованіший, змучений; схудла, спала з лиця, тільки очі ростуть. А яка була дівчиною! Вибирали її комсоргом не тільки для діла, а ще й за веселість, за вроду, останній час вона працювала вже секретарем райкому, мимоволі перейшовши в розряд тих дівчат, яким, на думку Грині, їхні посади загрожують вічним дівуванням, бо ж не так просто, мовляв, секретареві райкому після зборів побрести в паркову гущавінь з рядовим комсомольцем. Одначе Тамара, мовби наперекір Мамайчуковим пророкуванням, якось швидко й несподівано найшла собі пару, взяла шлюб із цим техніком. Після одруження знов повернулась на роботу в радгосп, щоб бути біля чоловіка, і дивно, що саме тепер, побачивши її вже заміжньою, притихлою і змарнілою від сімейних турбот та переживань, Гриня відкривав собі Тамару в її справжності, в самозреченій подружній вірності і не раз тепер себе ловив на тому, що йому хочеться бачити її. Просто бачити. Почути голос. У змучене сяйво очей зазирнути...

Може, через те й сюди завертав? Може, й справді нічого іншого не міг вигадати, як закохатися в заміжню жінку? І замість того, щоб вилити їй своє почуття, свою

ніжність, так по-дурному образив її безтактним, безглуздим своїм запитанням.

Недалеко звідси починаються землі полігона, де живуть своїм таємничим життям ті різноплемінні хлопці-солдати, з якими Гриня Мамайчук час від часу зустрічається на полі радгоспного стадіону. Битви між їхніми командами точаться неймовірної запеклості, рахунок тут виявляється у таких цифрах, як 25 на 18 (остання гра), бурею щирого ентузіазму зустрічають радгоспні болільники свою команду, своїх одягнутих у трусики шоферів, трактористів, учителів... Після матчу юрмисько малечі супроводить Гриню аж додому, а він так у бутсах, у трусах і йде з ними радгоспною вулицею, незважаючи на ремствування бабів, що, пораючись по дворах, осудливими поглядами проводжають його, безсоромця голоногого...

Та хоч на полігоні багато Гриниих знайомих по спортивній боротьбі, але проїхати навпростець через їхню територію йому не вдається, вартовий ще здалеку махає фургонові прапорцем: коти, мовляв, у обхід...

І фургон, слухняно міняючи курс, зникає в безлюдній степовій далечі, щоб, намотавши за день десятки кілометрів, повернутись на Центральну вже з іншої сторони світу, повернутися тільки надвечір, коли Сашко та Віталій уже вийдуть на радгоспну околицю зустрічати зорю вечорову.

Це той час, коли спека спадає, і степ лежить тихий, повитий млою, і силует вітродвигуна на далекім віддільку маячить якось небуденно, а давні могили-кургани, розкидані серед степового роздолля, ніби тануть, переливаються м'яко, мов тиха музика. Ким ті кургани насипані, які відшумілі царства вони увінчують? Хто навіки присипаний там разом зі своїми жаданнями, пристрастями, ненавистю, любов'ю?

А захід палає.

Де, на якій планеті будуть ще оці грандіозні фрески неба? Де ще чаруватимуть людину ці могутні заходи степові? Щоразу розбуджують уяву хлопців палаючі простори заходу, коли сонце, сідаючи, вже купається в багряних туманах або сухо догоряє край степу кострищем, а вся височінь неба грає переливами найтонших барв і в усій природі є щось елегійне, прощальне, очищаюче душу... Стоять вони, двоє друзів, на землі, що колись була дном Сарматського моря, а потім, через

мільйони років, зеленіла тропічними хащами і водились тут різні теплолюбні тварини, нащадки яких живуть тепер тільки десь на далеких від них континентах; а тут шугають у небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений різномовними голосами та піснями людськими, а над морською затокою, що далеко врізається в степ, над покинутим крейсером сходить вечірня зірка. Для них обох то вже не просто зірка, то — осяяна сонцем далека планета. Скільки у них розмов про ту планету, суперечок та догадок: вона то покрита для них суцільним океаном, то жарка, безводна пустеля, то нема там життя, тільки бушують вічно грози страшенної сили, то вже існують там живі організми, подібні до тих, що були ось тут, на землі, в часи палеозойської ери. Вечорова голуба красуня, що найперше зіходить на їхньому обрії і освітлює степ, вона ніби єднає їхні помисли, і вабить невідомістю, і пробуджує в душі солодку жагу мандрів, польотів найдальших...

— Ось що тільки не для мене,— вихопилось несподівано в Сашка, що, зависнувши на милицях, невідривно дивився на зірку.

Не візьмуть, мовляв, мене з моїми милицями в польоти... Це було так несхоже на нього, на веселого життєлюба, який, здається, ніколи не знав смутку, ніколи й не думав про своє каліцтво. Його мимовільне, сповнене болю зізнання, що так зненацька вихопилось з глибини душі, болем різонуло й Віталія, його пройняв такий жаль за Сашка, що він ладен був цієї миті власним життям поділитися з другом, щоб тільки зцілити Сашка від недуги, щоб був він фізично здоровий так само, як здоровий душею, і небо щоб було йому доступне, як отим реактивникам, що зараз саме ставлять над степом височенні «свічки»...

Палаюче бескеття хмар на заході уже переплавлюється в якісь дирижаблі, постають там, мов на гігантських стапелях, обриси якихось розбудованих кораблів, велетенських ракет, а сонце кує у своїй майстерні все нові й нові кораблі, і вони вже палають по обрію святково-чисті, блискучі, стартово націлені в неземні простори.

— Привіт мрійникам! — повертає хлопців на землю знайомий голос. Це всюдисущий Гриня Мамайчук гукає їм з кабіни, пригальмувавши біля них свій закіптю-

жений агітфургон.— Венеру споглядаєте? Барвами заходу милуєтесь? Не в той бік дивитесь, пташата!

— Куди хочемо, туди й дивимось,— каже Віталій.

— Ви он куди погляньте.

Мамайчук киває їм у протилежний бік, на схід, уже притемнілий, де на степовому крайнебі, низом, вирінаючи з імли, де-не-де перламутрово біліють хмариоболоки.

— Ота, що за могилою копичиться, нічого вам не нагадує?

Одна хмара стоїть, піднявшись над іншими сторчма. Висока, біла, клубчаста, як химерно застиглий у небі, непорушний... атомний гриб!

— Хіба не схожа?

Притихлі, вражені стоять хлопці.

А Мамайчуків фургон уже помчав до радгоспу, рознуртував, потяг у вуличку сірий шлейф куряви.

Зупиняється фургон біля чайної, на заасфальтованім п'ятачку біля клумби, де радгоспний люд збирається після роботи посидіти на лавках, погомоніти. Лавок тут кілька, але на них у таку пору завжди тісно від курців, і декотрі сідають просто на траву побіля клумби, спинами до високих розквітлих рож, що зараз так і світяться в призахіднім сонці своїми рожевими пелюсткастими чашками.

І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії Назарівни і мають з її точки зору значення принципове. По-вашому, нічого ця латка асфальту не дає? Ніщо він, по-вашому, цей п'ятачковий острівець в порівнянні з морем чорноземів з маслянисто-чорними ріками розгаслих на цілу зиму та осінь шляхів, де в ту пору тільки й можна пробиватися тягачами? Лукія Назарівна іншої думки. Для того й покладено, для того й залито цей клаптик асфальту, щоб і свої, а головне приїжджі бачили, що й ми тут, у степах, не від темноти своєї на тягачах трясемось, не по незнайству шляхи свої цілу зиму ніби плантажними плугами оремо, розвертаємо, немов окопи... Знаємо і ми теж, як треба жити, прагнуть і наші мотори шляхів асфальтованих, та тільки всього одразу не охопиш...

Щоранку на цім п'ятачку можна бачити героя-севастопольця, колишнього бійця морської піхоти Мартина Мамайчука, що мовчки годує крихтами розледачілих радгоспних голубів. Герой-севастополець і зараз тут,

поскрипує перед гуртом чоловіків на металевих своїх коліщатах, під якими асфальт, нагрітий денною спекою, грузько вдавлюється.

— Ага, ось і мій некерований... будяк! — вигукує Мамайчук, загледівши сина. І по налитому туманом його погляді Гриня безпомилково вгадує, що батя вже вихилив у буфеті свої законні СПГ — сто п'ятдесят гвардійських...

— Чого ж це я, татуню, будяк?

— Будяк як є.

— Будяк до старості цвіте... Це ж я вас, батя, цитую.

— Ба який! — здивовано-грізно апелює батько до гурту робітників.— Ти йому слово, він тобі десять!

— Наш радгоспний битник,— поважно зауважує череватий, обряклий з лиця завідувач пошти.

— Ну да! Від слова «бити»! — гарячкує батько.— Треба б, та нікому!

— А за що? — дивується Гриня.— Цілий день ось ганяв не обідавши.

— Пуття з того, що ти ганяв... Пустоцвіт сам, і робота твоя пуста! Гріш ціна такій роботі!

— Звичайно, це не те, що збагачувати людство щітками...

У такий спосіб молодий Мамайчук натякає на те, що батько його з кількома інвалідами якийсь час робив у радгоспній майстерні шкребниці та залізні щітки для ферм.

— Не ті щітки ми робили! — кричить батько, наливаючись гнівом, підіймаючи до сина одутле, вкрите густою щетиною обличчя, що теж зараз було колюче й жорстке, мов залізна щітка.— Не таких щіткарів та щіток на вас треба, на ваші погані душі! Таких би шкребниць, щоб коросту з вас із кров'ю, із струп'ям здирали!

— Співай, батю, вона довга,— спокійно каже син, і залишивши батька, перевальцем прямує до чайної.

Тільки він зайшов у чайну — чиясь винувато зсутулена спина шурхнула на кухню, за всіма ознаками то відбув чорним ходом товариш Мажара, голова робкоопу. Адже нічим природу не зупинити: молода Гринина борода росте...

Усе, з чим Гриня стикається в чайній, мовби навмисне створене для того, щоб вивести його з душевної рівноваги, з йогівського супокою. У відділеним від залу мармаревим запиналом закапелку, де висить умивальник, по-

наливано й брудно. Рушник на гвіздку такий, що його гидко взяти в руки. А ще гидкіше дивитись на отого чвару-п'янюгу, що самотньо варзлякає в кутку залу то Тамарин чоловік. У нього ніс — як рубильник, він клює в тарілку тим носом і щось бубонить погрозливо...

Обслуговувати себе тут треба самому, всюди тепер самообслуговування, і з усіх робітників радгоспу офіціантка робить виняток лише для Мамайчука-старшого як інваліда війни, ветерана. Що ж до Мамайчука-молодшого, то... взявши алюмінієву тацю, Гриня підходить до видачі, але й тут його зустрічає тільки розчарування: того нема, а те закінчилось. Холодний жилавий гуляш та компот — це все, що зосталось на твою долю, і навіть на це зазіхають мухи, від яких ти мусиш весь час відбиватись. Тож який треба мати гарт, щоб при таких подразниках, при таких наступах на твою витримку не грюкати кулаком по столу й не вимагати книгу скарг. А скаржитись хочеться. На все. На гуляш, на рушник, на отих розвезених по стіні рєпінських «Запорожців», що так само, як і замашні брехуни-мисливці Перова, покликані прикрашати кожну степову чайну. Чому така убогість уяви? Чому така обмеженість вибору? Для всіх чайних, які тільки є в районі, постачає ці бездарні копії якийсь халтурник з обласного центру, з упертістю маніяка просуває своє ерзац-мистецтво в маси.. І ніхто його за халтуру до суду не тягне!

Вхопивши гуляшу, Гриня кривиться: стільки в ньому перцю, що в роті горить.

— Стронцій даєте замість приправи? — звертається він до офіціантки, що прибирає посуд із столів.

Офіціантка Клава, старша дочка Горпищенкова, тільки й скрашує цей похмурий заклад своїми плавкими рухами та терплячою, до всього привітною усмішкою. Вона вже, здається, звикла до нарікань, до скарг, до бубоніння і без крайньої потреби не ув'язується з відвідувачами в суперечки. Всім не догодиш. Лаються — перемовч. Скаржаться — потерпи. Грині ж вона просто співчуває. У роті палить! Певне, йому дістався самий перець, що осів на дно.

— Запий, Гриню, компотом... Воно пройде.

Гуркіт з кутка привернув їхню увагу. То технік по штучному осіменінню прогуркотів стільцем по підлозі, ледве не впав, але знову прибрав більш-менш сидячого положення і вже куняє.

— Крім компоту, нічого я йому й не давала,— тихцем виправдовується Клава, киваючи в той бік,— а вже п'яний.

— То він ще від спирту лабораторного п'яний,— набурмосено кидає Гриня.

Кінчивши клопоти з посудом, Клава присідає навпроти Грині, що досі трудиться над вогненним своїм гуляшем.

— Де був, що бачив, Гриню? — з цікавістю розпитує вона.— Скат спустив по дорозі, чи того ти такий невеселий вернувсь?

— Скат — це дрібниця буття, Клаво. Вивчаю походження хамства людського, грубощів, черствості, душевної глухоти. Буває, отак ні з сього ні з того візьмеш і образиш людину. Зовсім не бажаючи того. Просто через хамство чи здуру. Людині й так болить, а ти ще їй солі на рану...

— Буває, Гриню, буває.

— Та ще глупства — ось чого органічно не виносить моя душа. Мчу сьогодні степом «Бе-наступу» (себто — «Більшовицького наступу»), ніде ні душі живої, дорога така, що після чумаків вісімнадцятого сторіччя ніхто по ній не їздив аж до мене оце, і раптом серед просторів, серед безлюддя стирчать край дороги величезні фанерні таблиці, всіяні цифрами. Стільки цифр, що їм і електронна машина ладу не дасть — кібернетичний дідько в них ногу звихне. А це ж для мене, для водія, щоб я читав, схоплював на льоту. І зветься це: наочна агітація. Скажи, Клаво, для чого ми робимо так?

— Не знаю,— каже вона трохи винувато.

— Для га-ло-чки! Для звіту казенного... Бо звикли так. А догматики, вони й сьогодні ще не перевелись. Той лізе думки твої перевіряти, а той помпезну арку якусь будує серед степу Для кого ті в'їзні арки в «Чабані»? Для яких тріумфаторів? І я ще мушу до них їхати переймати досвід. Я, чия кінопересувка не знає втоми, чиї кінострічки жодного разу не рвались. У мене в фургоні бібліотека, в мене на озброєнні — магнітофон. Їду, ставлю, записую передову доярку... Оце вам стрижуть, оце доять — чуєте, як сярпає в дійницю молоко? Живий голос даю, а не таблиці їхні бездиханні.

— Ти б і нас коли-небудь записав,— мовить м'яким голосом Клава.— А то ж цілий день у парні, у духоті, а щоб душевним словом з ким перекинутись... Скорше

вилають тебе ні за що.— Вона майже з острахом зирнула в протилежний куток на техніка осіменіння, що саме глухо бухтів там, щось вимагаючи.

— Неодмінно запишу тебе, Клаво,— обіцяє Гриня,— і Тамару, подругу твою, запишу, хоч вона й зв'язала себе з оцим типом...

— Ох, не кажи, Гриню... Не фортунить нам ні в любові, ні в облігаціях...

— Клаво, ти мислиш віджилими поняттями. Скільки разів сама тікала до батька від свого Тимохи, а ще говориш про любов. Яка зараз, в атомний вік, може бути любов?

— Стривай... Натрапиш на свою — сам узнаєш...

— Здається, любов'ю називають оте сидіння увечері в парку, оте парування, коли він сигарету смокче, а вона мліє, схилившись йому на грудну клітку? — каже Гриня похмуро.— Транзистор десь у кишені чи в пазусі за них говорить, а вони сидять, мовчать, прислухаються до сигналів власного тіла... Голос інстинктів, крик статі — це тепер усе.

— Мабуть, і в тебе, Гриню, любовна невдача, що ти так лютишся... Скажи, запала в серце якась?

Тільки Гриня, насупившись, узявся за компот, як до зали, прослизнувши десь через кухню, розбентежено влетіла Тамара-зоотехнічка. Це вона прибула аж з відділка забирати свого. Не вперше їй сюди так заходити — з тилу, через кухню, щоб і люди не бачили, щоб не горіти перед ними від сорому за свого непутящого чоловіка. Ось вона, тендітна, тонкостанна, квапливо підійшла до нього, нахилилась, як до хворого, і вже умовляє його проникливо, схвильовано. Голос її, красивий, музикальний, так і ллється ласкавістю на п'яндюгу. Невже вона справді кохає його? Невже можна кохати тварь, потворність, пітьму застеленої алкогольним туманом психіки? Чи це гордощі? Подружні гордощі, напевне, тільки й примушують її отак їздити, підбирати, причепурювати свого п'яницю, уперто дошукуватись людської гідності там, де її й не сіяно. Для Грині просто загадка, як це вона, Тамара, вродлива дівчина, активістка, що донедавна була веселою, співучою, з деякими навіть гордою, сама себе прирекла на те, щоб зараз принижуватись перед оцим нікчемою, грубим, брутальним типом, якому вона віддала себе. «Ні, це самолюбство її не витримує,— пояснює собі Гриня,— це

воно жене Тамару сюди, воно змушує йти, принизливо забирати з чайної свого пияка, щоб тільки приховати від людей його нікчемність...» Клава теж допомагає подрузі, радить їй щось, а пияк — телесується вже на всю чайну.

— Іди... Відчепись,— відмахується він від Тамари і додає при цьому таке слово, що навіть прогартований Гриня чується так, наче на нього бурхнули багнюкою. А Тамара? Злящила його хоч по морді? Ні, стоїть, ніби й не почула образи, тільки ніяково їй, що поблизу свідки цієї сцени, вона навіть посміхнулася своєю змученою усмішкою: не надавайте, мовляв, цьому значення... Однак Гриня надає. Вставши, він підходить до техніка і, делікатно відсторонивши Тамару, бере того за карк. Так і взяв — однією рукою за загривок, а другою — залізним обхватом — за зап'ястя рук, підняв, поставив на ноги. Технік одразу прокліпався і немовби аж протверезився:

— Ти... ти... ти... хіба дружинник?

— Я ще з колиски дружинник,— процідив Гриня крізь зуби і попхав розв'ялене тіло до дверей.

Технік біля одвірка вперся.

— Ти... не дружинник,— белькотів він.— Не маєш права...

Гриню це аж розвеселило, він підморгнув Клаві й Тамарі.

— Як то — не маю права? Ти мене в бороді не впізнав. Перед тобою — син севастопольця! Внук махновця! Хавбек рідної тобі радгоспної команди!.. Так що вибачай! — І він з силою штурхнув п'яндюгу у вузький прохід через кухню, і хоч технік і там опинався, спотикався, падав, Мамайчук за хвилину таки виволік вишмаруваного глиною техніка надвір. Там ждала прихована від людських очей Тамарина бідарка. Запряжена гнідим з відділка, стоїть у дворі вона, неподалік від помийної ями.

— Сюди його, сюди,— повторює Тамара занепокоєно, метушливо і ще щось ласкаво кигиче, поки Гриня нещадно втискає в бідарку цей мішок просмердюченого алкоголем людського тіла.

— Спасибі тобі,— каже Тамара, звично сівши в бідарку й беручись за віжки,— спасибі, що допоміг.— І вперше, відколи Гриня знає її, обдаровує його, Гриню,

поглядом такої гарячої вдячності, такої ніжності й краси, що йому аж сумно після цього стає.

Охоплений смутком і радістю, він деякий час стоїть тут сам.

— Боже, якщо ти є! Врятуй мою душу, якщо вона є! — тихо вигукує Гриня, наслухаючи даленіючий клекіт бідарки. Потім іде на п'ятачок, де тепер стало ще людніше. Батько, як і раніш, крутиться серед гурту на своїй інвалідницькій дощечці з коліщатами. Син підходить до нього.

— Дай мені, батя, в зуби.

Це він на такий манір просить у батька закурити. І, що найдивніше, батько, мовби й не конфліктують вони вічно між собою, мовчки лізе твердими запеченими пальцями до кишені своєї засмальцьованої гімнастерки, з-під якої рябіє на грудях не менше засмальцьований матроський тільник, довго порпається і, добувши нарешті з кишені сигарету, подає її синові.

Ляси точить саме Прошка Горбань. Прошка цей недавно демобілізувався і тепер працює на водокачці, а після роботи, йдучи додому, ніколи не минає нагоди потеревенити, потовкти в ступі воду й тут. Легкий на слово, веселий, він любить, зібравши гурт цікавих, брехонути їм з свого вояцького минулого що-небудь приголомшливе, розгонисто-неймовірне. Служба його нібито полягала в тому, що він із командою бійців супроводжував важливі вантажі по залізницях країни, бував і на Далекій Півночі, і на Далекому Сході, і просто нелегко-таки вгадати, де він бреше, а де каже правду, похваляючись, яких пригод зазнавала в дорозі їхня бойова команда, та як жили вони дружно, та в які кожухи куталися, стоячи вночі в тамбурі на посту на паленнім сибірським морозі.

— А то ще надибали ми якось у сусідньому ешелоні кілька ящиків апельсинів та яблук,— такі були червонобокі, наливні, фрукти-люкс,— блискає в усмішці зашмарований Прошка.— І, клянусь, не ми пломби скручували, хтось до нас уже їх поскручував, а комендант нажохкав на цьому якраз нашу братву, то ми з тими апельсинами та яблуками — куди? Раз! Раз! їх — та в жерла гармат! Та брезентом зверху! А коли вже состав рушив і комендант зостався далеко, ми тоді до гармат, відкриваєм замки, а звідти золоті та червонобокі наші ядра на платформу порось, порось! Бери, братва, вго-

щайся... Кругом мороз, а воно під ноги тобі — наче щойно з райського дерева: червоне, свіже, ще й пахне!..

— Отакими б ядрами тільки й стріляти,— роздумливо каже дід Смик, столяр із майстерні.— На таку війну і я згодився б...

— Брехня... Все брехня,— сердито каже Мамайчук-інвалід, покрутивши закудланою головою і скреготнувши коліщатками.— Сталлю стріляють, рваним залізом, а не яблуками твоїми пахучими!

— Що сталь, тепер уже інші штуковини є,— каже завгар Семен Кухтій, літній обважнілий чоловік у набакиреній кепці.— «Катюша» була сердита, а це — куди там... Агрегати!

— Таких краще не чіпай,— погрозливо сміється Прошка.

— Подумати тільки,— тихо мовить дід Смик,— усією тією силою гаспидською який-небудь сержантик молоденький завідує...

— А що там завідувати,— махнув рукою Прошка.— Команду дали, натиснув кнопку — і все діло.

— Брехня,— поникнувши головою, сердиться Мамайчук-інвалід.— Натиснути... Натиснути теж треба вміти. Ти ось цього застав, чи він зуміє? — Налиті оловом очі зводяться вгору, на сина.

— Зумів би, не турбуйтесь, татуню,— відказує син.

— А чого ж воєнком завертає тебе? Тільки остриженого, та й одержуй, батьку, здачу... Піде у вовні — вертається стрижений. Доки вони тебе стригтимуть задарма?

— Я в них не відпрохувався. Самі завертають з поваги до батька-ветерана.

— Ох, доведеш ти мене... Восени сам доб'юся в район, скажу воєнкомові, хай забирає! Хай з тебе там трохи ворсу витруть.

— На волоску, на волоску весь світ висить,— бубонить своє дід Смик.— Той, що стоїть у них там біля кнопки... Або з водневою бомбою цілу ніч літає... Хіба йому довго до лиха? Помутиться ум, хто йому завадить надавити кнопку?

— Хай тільки спробує,— весело киває в бік моря Прошка.— Психоне він, психону і я!

— Балачки,— береться за велосипед комбайнер Грицюта.

А Мамайчук-молодший, пускаючи в небо дим кільцями, додає злісно:

— Не люди, а гуси в наш час вирішують долю світу, коли хочете знати. Відомо вам, що звичайні наші дрохви та дикі гуси на екранах локаторів зображення дають? Колись було в історії, що гуси Рим врятували, а тепер, навпаки, вони можуть з цілої планети зробити попілець. І після цього ще хочуть, щоб я був начинений оптимізмом...

— Брехня... Все брехня...— мимрить батько, і похнюплена голова його зів'яло падає на груди, на засмальцьовані, аж облізлі колодки орденів. Обрубане тіло його розморено, обважніло осідає, здається, він ось-ось схитнеться і впаде з своїх коліщаток. Син підхоплює його.

— Е! Пора, батьку... спатоньки пора.

І те, що він робить після цього, змушує примовкнути всіх. Нахилившись, молодий Мамайчук, мов дитину, бере батька на руки, бере разом з його коліщатками, і, міцно, обережно ступаючи, несе до фургона, що стоїть поблизу, за кущами тамариску. Батько й не пручається, йому це не первина, він тільки щось сонно мимрить, схилившись головою синові на плече, що, йдучи з своєю ношею крізь зарості тамариску, відгортає м'яке іхнє віття обличчям.

Прогуркотів фургон, поїхали Мамайчуки, завіяні сухою червоною курявою, а робітники ще довго після цього сидять примовклі, задумливо дивлячись на те місце, де щойно чварував їхній севастополець і де після його коліщаток зостались глибокі сліди, хаотично повдавлювані в розігрітий за день асфальт.

VI

ПЕРЕДЧУТТЯ ОКЕАНУ

Середня школа — окраса радгоспу. Будинок її, єдиний на ціле селище двоповерховий, височить з-поміж темної зелені парку, далеко видніє в степ своїми великими вікнами та блакитним фронтоном. Як вулик, гуде вона взимку, цілу весну шкільне подвір'я повниться дитячим галасом, а потім настає нарешті той день, коли десятикласникам лунає їхній

останній дзвінок, коли малюк-першокласник у радісному захваті довго калататиме тим важким дзвоником у коридорі, а вони, завтрашні випускники, занишкнуть, причаєно й схвильовано слухаючи це знайоме дзеленчання, що стільки років кликало їх у клас, а тепер хвилює прощально і сповнює душу передчуттям чогось нового, незвіданого.

Мине напруга екзаменів, і настане випускний вечір, той вечір, коли столи з фізичного кабінету вже витягнуто на подвір'я й розставлено під деревами, де прилаштовано й клубну радіолу для танців, але вона поки що мовчить, бо весь гомін ще он там — на другому поверсі школи, звідки через відчинені навстіж вікна раз у раз долинають оплески: то ще комусь вручають атестат зрілості.

А коли втихнуть там оплески, відлунають слова напучень та поздоровлень, коли відмінниця Алла Ратушна вже схлипне, від імені всіх однокласників прощаючись з рідною школою та вчителями, а директор радгоспу Пахом Хрисантович скрипучим голосом пообіцяє випускникам, на відзнаку їхньої активної участі у виробництві, дати грузовик для екскурсії,— після цього всі учасники вечора висипають на подвір'я і Гриня Мамайчук, відповідальний за радіолу, вмикає для сюрпризу винуватцям торжества ту саму мелодію, якою проводжала Земля Гагаріна в політ.

Це здорово виходить, випускники, батьки і вчителі — всі слухають знайому мелодію, а з-за радгоспного парку викочується місяць, і хоч він майже уповні, але цього небесного ліхтаря сьогодні для них недостатньо, і серед розливу музики чути жартівливу команду директора школи Павла Юхимовича:

— Світло!

— Єсть, світло!

І враз на всіх так і б'є злива світла, на якусь мить люди мружаться, засліплені, наче юпітерами, гронами електроламп, що їх удень рясно понавішували на деревах Кузьма та Віталій, головні освітлювачі сьогоднішнього вечора.

Музика ллється, а члени батьківського комітету вже припрошують людей до святкового столу, довготелесий майор Яцуба в старанно випрасуваному костюмі з китайської чесучі енергійно порядкує з натхненням в голодних очах, розподіляє місця, вносячи лад і по-

правки на ходу. Після неминучих у таких випадках вагань та церемоній учасники вечора кінець кінцем розсідаються, чемно займають місця за лабораторними столами, де сьогодні не колби та реторти стоять, а буфетні делікатеси та пляшки з лимонадом. Осторонь столів під кущами лисняться, правда, й барильця з вином власного радгоспного виробу, але вони поки що перебувають на якомусь напівлегальному становищі, бо майор Яцуба як голова батьківського комітету до останнього моменту був категорично проти хмільних напоїв на шкільному вечорі й, здається, тільки тепер оце зм'якшився, після того як стало відомо, що донька його Ліна вийшла на срібну медаль. Це ж подія! Глянувши на відставника збоку, можна подумати, що він сам персонально одержав цю медаль,— так гордовито, упевнено тримається його сива голова на високій витягнутій шиї. Радість його побільшується ще й тим, що медаль, яка дісталася Ліні, вислизнула з рук іншого претендента — Лукіїного сина, цього невдалого генія в трусиках, який перед самим фінішем на чомусь спіткнувся, вхопив пару четвірок, за що й має не медаль, а дулю під ніс! Такий поворот справи просто ощасливив Яцубу: хай знає голова робіткому, як треба виховувати власних дітей. Лукію це, видно, шкребе за душу, а тому радіохуліганові, здається, й за вухом не свербить, уже він посміхається (вдавано чи щиро — не розбереш), когось висміює в гурті хлопців, що, понахилявшись, з комічними гримасами розглядають етикетки на пляшках лимонаду (лимонад поставлено десятикласникам якраз з ініціативи Яцуби). Майор шкірою почуває, що саме в тому хлоп'ячому гурті й до нього самого гніздиться насмішкувата неповага, і хоч з людьми він сьогодні тут добрий, великодушний, однак коли в полі його зору опиняється розхристано-безтурботний Лукіїн скептик, чи ротатий син Осадчого, що зростом уже переганяє батька, чи непри́язно-чемний Стасик-переселенець у своїй вишитій гуцулці, то густі брови Яцуби мимоволі насуплюються, а погляд стає тягучим, важким.

Дочку свою Яцуба посадив так, щоб вона була на виду, щоб міг він не спускати з неї ока, та, зрештою, як медалістка, вона й право має тепер сидіти найближче до цього поперечного столу, за яким розміщається, так би мовити, президія сьогоднішнього вечора.

Ліна — худорлява серйозна дівчина, очі в неї великі, одержимо блискучі, як і в батька; сьогодні вона не в стандартній шкільній формі з фартушком, а, нарівні з більшістю дівчат, у білому випускному платті, з-під вирізу якого виглядають її худенькі ключиці. Медаль далася Ліні нелегко, під очима аж синява підковами лягла. По напруженій наструнченій позі видно, що дівчина й зараз вся ще наелектризована напругою власних нервів, вона мовби аж не вірить і своїй медалі, і своїй першості; її темні, широко відкриті очі дивляться на батька ніби злякано — цим поглядом, і гарним вигином шиї, і навіть отими ключицями, що виглядають з-під плаття незвично, беззахисно якось, вона зараз дивовижно схожа на свою матір у молодості. Тепер у неї вже не мати, а мачуха, бо першу свою дружину майор Яцуба поховав, ще перебуваючи на Півночі.

Півжиття його минуло там, де вічна мерзлота, де ніч по півроку, де влада його над табірним людом була майже безмежною. Люди, які поступали під його руку, всі були злочинцями, тавро злочинів прокляттям лежало на них, робило їх безправними, прирікало їх на безвідмовну йому підлеглість. І хоч пізніше з'ясувалося, що найбільше було там змовників змов сфабрикованих, диверсантів без диверсій, шпигунів без шпигунства і що всі їхні зізнання були тільки виплодом чиєїсь хворої фантазії чи їхніх власних кривавих марень, проте не йому, не Яцубі, було розбиратись тоді, хто з них винуватий, хто ні. Його справою було неухильно виконувати свою службу, і він її виконував, і навряд чи хто скаже, що він, «громадянин начальник», як його величали там, діяв протизаконно, давав кому-небудь карцера ні за що. Добре працюєш, навпаки, маєш від табірного начальника подвійну пайку хліба, перевиконуєш норми — дасть він тобі ще й «премблюдо» у вигляді тарілки сирої картоплі, і твоє право розпоряджатися нею на власний розсуд.

Там, у тих суворих тундрових просторах, в ночах табірного тяжкого існування побачили світ його доньки. Підростаючи, вони не знали, що таке виноград, вони не вміли їсти яблуко, зате змалечку вже вміли гризти сиру картоплю, що давала їм вітаміни. І коли Яцуба змушений був піти у відставку і переїхав на пенсійне життя сюди, то Ліна, його улюбленичка, й тут, в краю південної розкоші, в краю баштанів та виноградників, при

нагоді ще бралася гризти зубенятами сиру картоплину, викликаючи регіт радгоспних дітей.

Заради своєї Ліни батько готовий хоч на дибу, нічого для неї не шкодує, вдома все підпорядковано одному — здоров'ю Ліни та її навчанню. Не може дівчина поскаржитись і на теперішню свою мачуху, колишню табірну фельдшерицю, яка ні в чому не перечить не тільки Яцубі, але накриво нічого не скаже і доньці. До Ліни мачуха незмінно послужлива й навіть запобіглива, і, скоріше, сама вона могла б нарікати на свою пасербицю за її уперту крижану холодність, якою Ліна карає мачуху за гріх її любові з батьком,— не може обом їм простити того, що між ними виникла близькість, коли мати була ще жива, тяжко хвора. Цей холод і душевну неприступність батько й зараз вловлює в очах Ліни за отією зовнішньою мовби зляканістю. Навіть цього вечора, коли її руки так трепетно брали свій атестат зрілості та срібну медаль, не стала дочка по-справжньому веселою, не відтанула душею, перебуваючи ще, видно, під тягарем учорашньої сварки із ним. Сварка виникла з дрібниці — зайшла мова про оформлення документів для паспорта, і батько мав необережність запропонувати дочці змінити ім'я, бо звати її, власне, було не Ліна, а Сталіна, але на батькову раду перейменуватись його Ліна-Сталіна так і скипіла, так і кинулась:

— Я вам не колгосп, щоб мене перейменовувати! Раніш треба було думати!

І справді, чому не подумав? Але ж усе було таким твердим і надійним, замірєним ніби на тисячоліття... А тут до паспорта доросла, і вже ускладнення, виходить, сам ти кинув, хай маленьку, а все-таки плямку на її біографію, на всі її майбутні анкети. Це неодмінно треба буде поправити, все, що стосується дочки, мусить бути чистим, бо цією доньчиною чистотою він ніби боронить і себе, захищається нею проти минулого, проти таборів, злочинів, проти всього, що його дедалі частіше починає гнітити...

За столами люди тим часом оговтались, стишено спілкуються, директор школи, підвівшись, просить уваги, і в цей час з'являється ще один жданий всіма тут гість, по якого бігала ціла делегація дівчат випускного класу: капітан Дорошенко. Тоня та інші дівчата, що покликали капітана, аж сяють — дивіться, мовляв, кого привели!

Разом з капітаном до присутніх мовби наблизилась

і та заекваторна далеч планети, де постають серед синяви океану ще майже дикі острови з частоколом кокосових пальм по надбережжю, з вируванням білопінних валів на коралових рифах... Рідко в тих водах судна проходять, а їхній земляк і там побував...

Дорошенко приязно й неквапливо вітається з людьми; від нього так і віє доброзичливістю. У своєму кримплатому капітанському кашкеті та білому парадному кітелі він справляє на присутніх враження якесь підбадьорливе, небуденне, хоч і щоразу він приїздить до матері саме таким: свіжий, підтягнутий, тропічними зливами скупаний, засмаглявлений на сонцях нетутешніх, повен пахощами далеких морів... Капітана садовлять на почесному місці — між Лукією Назарівною і директором школи, а майор Яцуба аж через голови людей простягає капітанові руку, бо з ним вони ровесники, спільно в комсомолі колись починалася їхня юність.

— Знов сходяться наші дороги, Іване! — голосно каже Яцуба.— А надовго ж були розійшлися! Доки ти десь там плавав по чужих морях, по кабаре та шантанах сигарами димів, ми тут культи будували та самі ж і розвалювали...

Перехопивши серйозний погляд дочки, Яцуба з гордістю вказує капітанові на неї:

— Ото моя медалістка, і по навчанню перша, і квіти вирощує — землі не цурається... Ще й на інструменті грає!

Капітан кивком голови вітає дівчину, що досадливо хмуриться від батькових похвал; так само вітається він із хлопцями-десятикласниками, між якими саме втискуються їхні однокласниці, ті, що відлучалися кликати сюди капітана. З іронічними посмішками беруться хлопці за пляшки свого ситра та лимонаду, що педагогічно вишикувались перед ними, наливають цього дитячого напою спершу собі, потім дівчатам, а одна з дівчат — грайливоока така смаглявка, почуваючи на собі капітанів погляд, насмішкувато застерігає кавалерів.

— Тільки не дуже впивайтеся, хлопці, бо ні з ким буде танцювати!

Лукія, нахилившись до капітана, стишено-інтимно пояснює йому, що то дочка Горпищенка-чабана.

— Ох, крутиголова, натанцюється хтось від неї...

І при цих словах вона мимоволі швидко й неспокійно глянула на свого Віталика, що, зіщулившись, сидів

поряд з Тонею. Видно було, як горять йому вуха від незвичного хвилювання.

— Он воно що,— посміхнувся капітан своїй догадці. Йому подобалася ця юна пара. Хлопець сидить помітно знічений прилюдним сусідством з нею, з юною шкільною красунею, а вона так і пострілює на всіх своїми блискучими, як вишня в росі, очима, не всидить на місці, кидає усмішечки увсібіч, сміється сміливо, красується, знаючи й сама, що вона гарна і що їй сьогодні дозволено красуватись, розпустивши хвилясте волосся по плечах...

— Славного сина маєш, Лукіє,— каже капітан, затримуючись поглядом на Віталикові, мовби намагаючись збагнути, що думає той упертий хлоп'ячий лоб під вицвілим солом'яним віхтиком чубчика, крізь який раз у раз зірко зблискують іскорки очей.— Наче ще вчора я його на руках тримав...

Поруч з Тонею та Віталієм — рядком їхні однокласники, не всіх уже їх і впізнає капітан,— чий то? А чия ж ото? Ростуть мов із води! Скільки плюндрували цей край, скільки мордували людей... Квітучу молодь, отаких, як ці, юних синів і дочок народу, підлітків, майже дітей, виловлювали по степах, у загратованих вагонах відправляли на Захід, до рейху, випікали на руках і на серцях невільницькі тавра... Скільком старшим сестрам та братам цього наймолодшого покоління так і не судилось вернутись із фашистських каменоломень, з каторги підземних заводів, з концтаборів, овіяних смородом кремаційних печей... А життя йде, і новою красою розквітає степ, і вже мовби у відповідь всім збанкрутілим завойовникам світу лунає цей молодий сміх, бурхають під зоряним небом веселощі міцних дітей цього краю, засмалених сонцем юних степовиків та степовичок... Налиті здоров'ям, широкоброві, з міцними руками, що вже знають працю, з почуттям гідності, що пробивається в кожному, вони ще всі в якомусь бродінні, то стануть серйозними, то знову розсміються, мов діти, згадуючи щось комічне, скажімо, той випадок, коли вони вперше зайшли в свою оцю новозбудовану школу,— в ній ще пахло тоді свіжою фарбою, і до чого не торкнись — все липне, і коли на уроці фізкультури в спортивному залі фізкерівник скомандував їм: «Ліворуч!» — то ніхто з них не міг виконати команду, бо п'яти поприлипали до підлоги!

— Ліворуч! Праворуч!

А вони ні з місця, стоять наче вкопані, а потім враз вибухають реготом, навіть суворий їхній фізкерівник тоді розсміявся, так і не повернувши їх ні праворуч, ні ліворуч.

Згадали пригоду, пересміялись і знову примовкли. Задумані хлопці, в задумі й дівчата, і ця задумливість робить їх мовби дорослішими, мовби переносить кожного в завтрашнє, в той інший світ, з якого до них поки що долинає одна тільки музика. В їхньому віці він, капітан, уже плавав кухарчуком на байді, возив кавуни на Одесу, рано довелось починати школу життєвого гарту. Найбільша його тодішня мрія була — побувати в кругосвітньому плаванні. І ось збулося, проніс прапор революції по світах, по всіх океанах, і знову вернувся на рідний берег. У різних товариствах бував, за різними столами сидів Дорошенко у своєму кругосвітньому житті, але, здається, ніде не почувався так затишно й привітно, як тут, у цьому товаристві, де він мимоволі милується красою своїх степових орлят, де на другому кінці столу після директорового вступного тосту вже підводиться високлий, як люлька, чабан Горпищенко з міцним гранчастим келишком у руці.

— За ваше здоров'я, діти! — проголошує він.— Хай будете ви щасливі та щоб війни на вас не було!

Булькає, переливаючись із барильця в карафки, добуте з радгоспних льохів вино, вже й перед хлопцями-випускниками легально стоїть наповнений каламутною рідиною графин,— то вино каламутиться в ньому своєю молодістю! Запротестувати б Яцубі, та навіть Яцуба в напливі великодушності відступає від правила:

— Ну, з такої нагоди — хай... по шкалику можна. Як член батьківського комітету — дозволяю!

Хлопці, розчулені, вони, скинувшись між собою очима, нишком випивають за «нашого рідного Держиморду», довга Яцубина шия знову витягнулась, хрящуватий випнутий кадик ходить енергійно, голос лунає гучно, металево,— законодавець столу не забуває про те, щоб тримати ініціативу в своїх руках, сюди й туди порядкує, організовує настрій, того викликає на слово, а іншого, навпаки, притримує, навіть директор школи, мовби оглушений голосом сусіда, принишк, добровільно поступився відставникові своїми правами. Несила тільки Яцубі прибрати до рук чабанське крило столу, де

знову підводиться настовбурчений, владний, в розкошланій сивині Горпищенко і, сам собі надавши слово, проголошує здравицю за моряка, за капітана, що «виконав на «відмінно» плавбу кругосвітню»...

Чабанове слово підтримується схвальним гулом голосів та передзенькуванням вподовж столу, а чабан і після цього не сідає,— намовчавшись у степу, він зараз хоче вибалакатись за довгу мовчанку біля овець, розповідає про те, як і сам він, власне, був у кругосвітніх мандрах, хоча й зробив це не по воді, а по суші... Товариство зацікавлене, заінтриговане, котрийсь із чабанів виказує навіть недовіру:

— Та коли ж це ти кругом світу ходив?

І Горпищенко пояснює, що було це під час евакуації, а починалося в Чолбасах, де перед відправкою чабани гуртувалися з отарами в кучугурах.

— І як рушив я з овечками тоді із чолбасівських кучугур, то аж на друге літо знову з такими кучугурами зустрівся. Де це я, думаю? Чи знову в Чолбасах опинився, земну кулю з отарою обігнув! Ні, кажуть, ти в Азії, це азіатські дюни кругом... А я все своєї: оце ж тобі, думаю, ішов-ішов і знову в Чолбаси прийшов!

— Бачте, в мене татко дійсно-таки кругосвітник! — весело блискає очима Тоня до капітана та до своїх однокласників, а Яцуба, влучивши момент затищшя, встає і звертається до випускників з розважливим напученням від батьківського комітету, надто ж хлопців він настирливо закликає, переступаючи рубікон в самостійне життя, не піддаватися впливові хуліганів, не бешкетувати, бути дисциплінованими та працьовитими, уникати по можливості алкоголю й тютюну.

— Бо тепер тільки кинуло соску — і вже береться смоктати цигарку. В наш час, пригадуєш, Іване, які були методи виховання? — вдається він за підтримкою до капітана Дорошенка.— Пам'ятаю, ще пастушком, каплішем при отарі був, надумав закурити, а сірника нема. Дядько степом їде, біжу: «Дядьку, дайте прикурити!» А він: «Іди, іди ближче, синашу...» Підходжу, так він батогом як усмажить! Як усмажить раз та як усмажить вдруге! Досі, мілейші, не курю!

Слухаючи майора, хлопці потай під столом потискують один одному руки, дають напівпошепки колективну клятву, що житимуть правильно, на майорів вино-

град не зазіхатимуть і пальцем не торкатимуться його хвіртки, крізь клямку якої господар ночами нібито пропускає електричний струм...

— Ви ось там, чую, перешіптуєтесь, глузуєте із старших,— бліднучи, каже Яцуба,— для вас ми — культовики, та й тільки, а воно, може, й наше життя не марним було, вміли жертвувати, коли для вашого щастя підвалини закладались,— і голос його аж болем пройнявся.

Змусивши цим молодь притихнути, Яцуба починає розповідати про славетну подію цього краю, про відомий страйк наймитів у Британах наприкінці двадцятих років — одним з керівників того страйку був і він, молодий тоді батрацький діяч Яцуба.

— Перший в історії страйк, підтриманий Радянською владою! — з гордістю вигукує майор.— А як ми його організували! На цілий світ прогримів! Хіба ж не правду кажу? — звертається він до капітана Дорошенка за підтвердженням, і той напівусміхнено, легким кивком голови посвідчує: так, мовляв, було, було...

Заохочений увагою, Яцуба пристрасно, гаряче, як про щось недалеке і ще не вигасле в душі, розповідає молодим про ті незабутні дні, коли дніпровські батраки-пікетники, кинувши разом роботу, з червоними пов'язками на рукавах круглодобово чергували на плантаціях, і як цілими ночами засідав страйковий комітет, і до яких хитромудрощів вдавалися орендарі, намагаючись зломити волю страйкарів. Світова капіталістична преса здійняла була тоді страшенний галас, виставляла концесіонерів-виноробів жертвами більшовицького цькування, зображала їх невинними овечками.

А насправді хто вони були, всі оті бертьє, люччіні, гоаси, шульци?

Поблідлий, розхвильований Яцуба так і сипле іменами тих своїх давніх класових ворогів, іноземнопідданих концесіонерів, що, володіючи величезними виноградними плантаціями на берегах Дніпра, були нібито не стільки орендарями, скільки шпигунською агентурою, яку спеціально засилали на Україну чужоземні держави...

— Ви спитаєте, а де ж ми були, чому це їм вдавалось? А вдавалось тому, що згори подавали підтримку троцькісти та бухарінці, що позасідали тоді були в різних земельних та фінансових органах... Зате ж і для них орендарі не скупились, вагонами відправлялося вино з хазяйських погребів і в Харків, і в Москву! А за кордон?

Пригадуєш, Іване? Відправляють партію шампанського, а поміж вином у порожніх темних пузатих пляшках посилають буржуазії і різні шпигунські дані про нас!..

— Цього я щось не пригадую,— ніби жартома зауважує Дорошенко.

— Ну де тобі пригадувати,— недобре блиснув Яцуба своєю сталевозубою посмішкою.— Півжиття сам по закордонах! Може, з ними ще й розпивав те шампанське, що ми тут його чавили?

— З різними доводилось.

— Отож. Довго бути в далеких плаваннях — це таки небезпечно: сам незчуєшся, як іншим духом надихаєшся, інших наберешся звичок та манер...

— Здається, довгий час ти мав справу з кишеньковими злодіями,— глянула на Яцубу Лукія,— але ж сам по кишенях лазити не навчився?

Голосний регіт, що пролунав за столом, не збив Яцубу з пантелику, він переждав терпляче, міцно стиснувши губи, і, певно, збирався ще говорити, але донька через стіл подивилась на нього досадливо й благально:

— Годі вже, годі!..

І поморщилась, як від болю.

Тільки після цього Яцуба сів.

Ліна, похнюпившись, думала про батька, про його оцю розповідь, яку вона чула не вперше. Хоч знала дівчина, що все це чистісінька правда — батько її дійсно був колись батрацьким вожаком під час страйку, ходив пікетником з червоною пов'язкою, охороняючи плантації, де незібраний виноград на корені перестигав, лопався і гинув, знала, що батько заслуги свої може перед будьким засвідчити документально, проте зараз, слухаючи його, вона весь час не могла звільнитися від почуття прикрої, не до кінця усвідомленої дражливості. В усіх цих батькових повчаннях їй чулося щось таке, що внутрішньо раз у раз коробило її. «Вірю, вірю твоїм заслугам,— хотілося їй сказати,— але якщо ти був таким борцем тоді, то як же ти міг згодом усе це розгубити, забути, як міг примиритися із тим злом, що оточувало тебе, а часом і залучало в свої співучасники?»

Знає Ліна, як самозречно батько любить її. Він і сюди, на степовий південь, переїхав головним чином ради неї, тоді вона часто хворіла і йому хотілось добути для неї сухого повітря, сонця, запашного літа... Все це він їй дав, все тут Ліна має, вона стала фізично здоровою

і школу закінчила ось із медаллю, опанувавши програмні науки, але всім єством сьогоднішня випускниця прагне осягнути ще одну науку, може, найглибшу,— науку про те, як жити людині, як жити так, щоб ніколи не гризло тебе сумління, щоб не було соромно за тебе твоїм дітям... Хіба ж це нормально, що Ліні раз у раз стає соромно за батька, її дратує ота його впевненість у власній безгрішності, намагання всіх на свій лад перевиховувати, регламентувати, кожному нав'язувати власні свої уявлення, звички, смаки.

Піймавши підозрілу посмішку на обличчі котрогось із хлопців, він уже сікається:

— Ти не либся, мілєйший, не либся, слухай на два вуха, коли старші говорять.

І знов апелює до капітана:

— Над усім підсміюються, все критикують,— такі вони тепер!.. Шмаркач, а вже наводить критику, вимагає демократії без берегів... Густо розвелося вас таких! — дедалі дужче кричить батько, і Ліна змушена зауважити йому:

— Не кричи.

— А я не кричу! Це в мене голос такий!

Але вона повторює з притиском:

— Не кричи.

І в інтонації її голосу є щось таке, що змушує батька знов примовкнути, він з подивом впивається в неї темними вістрями очей. Вона не відводить погляду, і він вловлює у виразі її піднятого обличчя, в кристалах очей щось схоже на непокору і не може до пуття збагнути — звідки це? Сьогодні він просто не впізнає її. Невже це атестат зрілості надав їй зухвальства? Робить зауваження батькові, п'є вино, з незалежним виглядом сидить оту молоду каламуть, що їй підливають хлопці-сусіди. Ось так враз, в один вечір вона мовби стала повнолітня, і майор почуває, що пронизливо-доскіпливий погляд її починає тривожити його, щось викликає із сховів життя, про щось нагадує, заводить слідство тому, про що він волів би назавжди й безповоротно забути.

А на другім кінці столу, де чабани, гомін помітно дужчає, чабани стають дедалі кошлатіші, до них туди вже й Пахом Хрисантович перекочував і більшість учителів та членів батьківського комітету.

— В хурду його! В хурду! — чується звідти голосне,

чабанське, і вчителька англійської мови — біленьке, мов кача, створіння — злякано озирається, аж мусив Грицько Штереверя пояснити їй, що то зовсім не лайка, то просто отара така, в яку при відборі викидають найгірших овець, хворих та скалічених.

Батько Тонин у тім товаристві найкошлатіший, він до молодого Мамайчука раз у раз сікається гоноровито:

— А хіба ж не радується душа, коли острижеш барана, а на ньому руно!.. Таке руно, що розкинеш — і на весь сарай!

З блаженною торопленістю слухає цей гомін Стасикова мати-переселенка, вона ще не зовсім обвиклася в цих краях, сидить серед тутешніх людей незрушно-святкова у своєму яскраво вишиваному вбранні й тільки раз у раз щасливо, як на сонце, позиркує на сина.

А Тоня вже через стіл грає своїми горіхово-карими до капітана Дорошенка:

— Скажіть, ви на острові Паски були?

— Не Паски, а Пасхи,— ледве чутно поправляє її Віталій.

— Не має значення,— голосно заперечує Тоня.— Це ж там всі люди голі ходять?

Капітан сміється, а Ліна Яцуба, не зводячи з нього серйозних очей, ставить йому своє запитання, що давно вже, видно, визріло в ній:

— Розкажіть, як ви жили? Чи були ви щасливі?

Капітан деякий час сидить мовчки, обличчя його хмарніє. Як він жив? Чи був щасливий? Не так просто, видно, на це відповісти. Чекаючи його слова, старшокласники уважно дивляться на нього. Для них капітан Дорошенко — людина завидної долі, їм подобається його незвичайний фах, і манера триматись, і делікатність, і зовнішня підтягнутість, якась свіжість, що нею так і віє від нього. Хоч скроні вже сріблятся, а з вигляду капітан ще моложавий, має здоровий колір обличчя, особливо якщо прийняти за ознаку здоров'я і отой, від високого тиску, палаючий рум'янець... В очах задума і розум...

— На долю не скаржусь,— мовив ніби сам до себе капітан.— Був і щасливий, хоч щастя — це не той птах, що його все життя можна тримати в руці. Дружба була. Знаєте, яка у моряків дружба міцна?

На морському кітелі, що облягає могутні плечі До-

рошенка,— якір, ланцюг і секстан. Хлопцям просто очі вбирає той значок, та славетна моряцька трійця. Ланцюг і якір — сіро-сталеві, секстан — золотий. Подейкують, що капітанові вже відставка. Невже відплавав своє, невже тепер припорошуватимуть степові вітри той золотий секстан, і ланцюг, і якір?

Хлопців розбирає цікавість:

— Розкажіть про плавання... Як ви капітаном стали?

Дорошенко, всміхнувшись, задумливо починає, мовби про когось стороннього, розказувати їм про одного смішного парубійка-селюка, що з торбинкою за плечима, у свитці чабанській прийшов колись із степів у Лиманське з непереборною мрією... побачити океан. Весь час оповідач трохи сумовито підсміюється над тим парубійком, однак усі тут догадуються, що це він розповідає про себе. Адже саме в їхньому віці пішов він звідси у своє життєве плавання, саме таким парубійком — у свитці, з торбою — подався на зорі юності в Лиманське.

Мріялись хлопцеві паруси на півнеба, пальми ще не відкритих архіпелагів, а мусив каструльником найнятись до збур'ївського дядька-капітана...

І, поринаючи в спогади, Дорошенко пояснює, хто вони були, ці «дядьки-капітани», бо мало кому відомо тепер, що «дядько-капітан» — це колись був характерний тип тутешнього морехідця — родом найчастіше із Олешок, чи із Збур'ївки, чи з інших берегових сіл дніпровського гирла. На всьому Чорному морі до дядьків-капітанів ставлення було насмішкувато-лагідне, їх здалеку впізнавали в портах:

— А, збур'ївський! — і вже веселішають обличчя.

Безліч різних приповідок ходило про них по Чорномор'ю, звеселяючи моряцькі компанії на своїх берегах і в тавернах чужих, далеких міст. Ось він випливає з олешківських комишів, цей їхній вусатий Одіссей...

— Дядьку-капітане! — гукає хтось з берега.— З середою вас!

— Га?

— З се-ре-до-ю!

— Га? (Далеко, не чути за вітром).

— З се-редо-о-о...

Той нарешті стопорить машину (коли машина є) чи згортає парус, коли йде під парусом, і правує до берега.

— Що ти гукав?

— З середою, кажу, вас...

— А тонув би ти, шибенику... Та ще сьогодні й четвер...

І знов пливе собі далі — спокійно й усміхнено, без гніву на жартівника.

У такого дядька-капітана мав, звісно, бути і юнга, тобто хлопчик на дубку чи на байді (так звалось його суденце).

— Ану, стрибай, Ванько, зміряй глибину...

Стрибнеш, зміряєш:

— До пупа!

— Бач, вірно... Це ж саме і в мене на морській карті вказано...

Крутуваті, кугутуваті були ці дядьки-капітани, і хоч без великої освіти, але в кашу собі наплювати не давали, були високої думки про своє морехідницьке вміння. Дорожили звичаями давнини, вважали, що походять від запорозьких козаків і що Збур'ївка їхня виникла якраз там, куди «з бурі», з відкритого моря заходили перечекати негоду запорожці на своїх невловимих, обшитих комишами чайках...

Прислів'ям серед них стало: «Ми, збур'ївчани, як англічани, тільки мова не та».

Жарти жартами, але запитайте десь аж на краю світу моряка-чорноморця — звідки він? І найчастіше він буде збур'ївський або олешківський, бо з покоління в покоління ці низові гніздовиська поповнюють Чорноморський флот капітанами, матросами, а дніпровський лиман лоцманами, а в наш час дають ще й героїв-підводників та відважних китобоїв. Тоді, в двадцяті роки, до айсбергів Антарктики звідси ще не ходили, зате степові мореходи, це ж вони проклали тоді своїми дубками так звану «Золоту лінію» від Олешок до Одеси, лінію, по якій горами плили щоліта в чорноморську столицю дари українських степів — рябі, та білі, та туманисті кавуни — від них ціла гавань в Одеському порту так і звалась Кавунною...

І ось з тієї кавунної та динячої «Золотої лінії» і вийшов юнак Дорошенко у широкий світ. У найдальших гаванях світу вже знають його в обличчя, і, коли прибуває, тамтешні називають його жартома «Іван з України».

Для нього нема вже на планеті екзотики, і, коли він, розмовляючи, говорить «Кейптаун» або «Пірей», то це

звучить в його устах так само звично, як Лиманське або яка-небудь степова Іванівка.

Одначе тоді в юності треба, видно, було дуже-таки любити море, щоб не розчаруватись, потрапивши на дубок до дядька-капітана, де звалюється на тебе найбуденніша робота, де замість компаса та лоцій — каструлі та рибу чисть! Тримайся й тоді, коли — замість синіх просторів океану — випадає просто візникувати по надбережжю, возити руду з Поті до Маріуполя або цемент з Новоросійська... Дядько-капітан був вусатий, дебелий, крутої вдачі. Чорне море він розглядав як своє домашнє, а наука судноводіння в нього була спрощена до краю, зводилась до класичної ясності:

— Навпростець.

Отак починалась його, Дорошенкова, життєва дорога. Не раз після того огинав планету, та, хоч де б він був, чи з цього, чи з протилежного боку земної кулі, він і звідти линув думками сюди, в часи радості й смутку вертався в це село степове, в це курявне, мовби забуте місце планети, що було йому дорожчим над усе. Маленька цяточка на землі, далеко не райський куточок, чорні весняні бурі, овечі кошари та молочай, а душа його звідусіль поривалася саме сюди, саме тут завжди знаходила затишок, дружбу й любов, набиралася звідси наснаги...

Ходив на учбовому паруснику «Товарищ», на транспортах-сухогрузах, на танкерах. Аж усміхнувся, згадавши, як одного разу, ще давно-давно, доставили з Канади партію закуплених коней, диких, необ'їжджених, справжнісіньких мустангів, пускали з палуби їх на берег, і тут же берегові хлопці кидались на круті їхні шиї, ловили, укоськували, а осторонь стояв Будьонний, задоволено покручував вуса, посміхався...

То була його, капітанова, молодість.

А найбільше впомку перший самостійний рейс. Зараз прилади різні, радіозв'язок постійний, локатор показує тобі все, а тоді компас, секстан, карта — і щасливого плавання! Як у часи Колумба. Ідеш уночі й не знаєш, чи ти попереду своїх обчислень, чи позаду, чи ти ліворуч, чи праворуч... Бо всього з точністю не передбачиш: невідомо ж — яка тут течія, чи тебе уповільнило, чи, навпаки, віднесло швидко вперед, тут здебільшого надійся на свою інтуїцію моряка... Перед тим бувалі

морські вовки, суворі судді екзаменують тебе на далекі плавання.

— Розкажи, як будеш іти по Дузі Великого Кругу? Проходження океанів... Пассе ошен — розкажи!

І знову праця. Возив руду в Балтімору, брав каніфоль у Мексіці, на Камчатку сіль возив, у безперервнім труді минало життя. Були штилі, були тайфуни, чув, як щогли тріщать, ішов, як у бій, на гуркотняву, на стогін ревучих сорокових широт... А може, в цьому і є воно, щастя? В напрузі, в повноті життя?

— Ви не знаєте цього, а знайте. Йдемо, бувало, денебудь Егейським. Ми ж комсомольці, а всі судна нас обганяють... Англієць обганяє, норвежець, грек... Прикро, аж зуби стинаєш: коли ж нас уже перестануть обганяти? Коли ми їх минатимем на морських шляхах? І ось настало. Вам би не довелось тепер червоніти за наш флот. Не обганяють уже нас, частіше ми обганяєм, і вже наші прапори не дивина в найдальших портах світу, зустрінеш їх і на Кубі, і в гаванях чорної Африки, і на просторах Індійського чи Тихого океанів...

Капітан примовкає, поглинутий своїми думками. Десятикласники звідусіль жадібно зорять на нього. Він для них як сподвижник Магеллана. Він з тих людей, що здатні захоплювати. «Хотіла б я мати в грудях такий жар любові,— думає Ліна Яцуба, незмигно вивчаючи капітана.— По всьому світу проніс прапор своєї Вітчизни, почувається, жив і живе для свого народу, цьому підпорядковано в ньому все, до найменшого... Для неї, для Вітчизни, долав ревучі сорокові широти, і для неї ж він просто, по-буденному дбав про порядок на судні, і вся його оця особиста підтягнутість, тактовність, культурність — це, певне, теж набувалося передусім ради неї, бо ти ж «Іван з України», ти мусиш будь-де гідно репрезентувати її... Таку б мати волю, ясність, таку б мати цілеспрямованість життя».

— Можна вас ще запитати? — знову звертається Ліна до нього з тим, що, видно, давно мучить її.— Скажіть: ніколи ви не кривили душею? Ніколи не йшли проти власного сумління? В усьому ваше життя було бездоганним?

Капітан посміхнувся невесело: ось де тебе екзаменують, ось твоє «пассе ошен»... Ніби саме сумління твоє запитливо дивиться на тебе довірливо-ясними очима і жде відповіді... Ця молодь, хіба вона може повністю

уявити всю складність, всю жорстоку реальність того життя, коли за одне необачне слово людину кидали до в'язниці, коли на тебе падала підозра тільки за те, що ти побував у закордоннім порту... Повернешся з рейсу, а тебе вже обнюхують, чи ти не завербований, наче ми, радянські моряки, тільки й ждемо, щоб хтось нас завербував... Одного з його матросів оголосили японським шпигуном, а він ще до ладу й не знав, де та Японія, він і слово це на слідстві писав через «і»... Але чи все ти зробив, ти, комуніст, щоб виручити, визволити його? Чи, може, не довоював, не розбився там, де треба було розбитись?..

— Не ідеальні й ми,— помовчавши, каже капітан.— Були засліплення. Були омани. Хибні кроки були й помилки — в кого більші, в кого менші...

— У вас менші? — запитує Ліна.— Ви менше за інших кривили душею?

— Та що ви йому допит влаштували? — втручається Яцуба з ревнивою досадою в голосі.— Не святий і він! До всіх добрим не будеш.

— Оцінювати чиєсь життя — це, мабуть, найпростіше,— сказала Лукія.— А вам, діти, пора про своє подумати. Щоб не тільки наших помилок уникнути, а й своїх не наробити.

— Хоча б куди-небудь поїхати або попливти! — мимовіль вихопилось у Тоні.— А то далі острова Смаленого не була!

— І смаленого вовка не бачила,— скаламбурив Кузьма Осадчий і першим засміявся з власного дотепу.

— А справді, як подумати, де ми будемо? Куди розійдуться наші дороги? — замріяно глянула на друзів під хлопчика стрижена Ніна Іваниця.— Нічого не ясно. Поки що самі лише передчуття.

— Є в нас, моряків, таке передчуття — передчуття океану,— мовив після паузи капітан.— Проходиш, скажімо, Гібралтар, минаєш скелі, і хоч туман або ще ніч навкруги, темрява густа, а на тебе вже війнуло простором, вже він дихнув на тебе, океан... А розвидниться — й ти бачиш навколо себе таке неземне безмежжя і гордишся тим, що ти людина, і не можеш не подумати в такі хвилини про всіх людей, що живуть на планеті...

Дівчата й хлопці сидять прищухлі, кожному з них, певне, хотілось би в цю мить зазирнути вперед у своє прийдешнє, побачити, який він буде, той їхній океан?

Чи синій, осяяний сонцем, чи чорний, як ніч, океан горя, війни, мовчазних радіоактивних пустель?

Лукія спостерігає за сином, її раз у раз проймає незрозуміла тривога за нього. Знати б, чого ото деколи аж міниться з лиця, які внутрішні хвилювання збурюють його?

Закохалось хлоп'я? Вертуха ота розбаламутила? Чи щось інше розбурхало уяву? Магія моря, може, торкнулась його душі?

Щоразу хлопець жде не діждеться капітана Дорошенка, для нього він людина — взірець, коли він приїздить, то у Віталика з хлопцями тільки й розмови, що про далекі рейси, про пасати, мусони. Та про ревучі сорокові широти... Його аж подив бере, що мати до цього ставиться спокійніше: «Як ти можеш, мамо? Перед тобою ж єдина на весь радгосп людина, що перетинала екватор, бачила сузір'я Південного Хреста!»

Віталик з капітаном у давній дружбі. Лукія пригадує, як в один із своїх приїздів капітан привіз Віталикові для забави мавпеня — було з ним клопоту... Маленьке, потішне, воно принесло з джунглів у радгосп свій гарячий південний темперамент, жвавість та спритність виявило таку, що не знали, куди з ним подітись. Гасає, стрибає, ніби потерча, все, що попадеться під руку, шпурляє. Фікуси поламало, миски побило, фіранки подерло. Дроти та антени — це для нього мов ліани в джунглях, з кутка як плигне і на шнур електричний вчепиться, гойдається і ніби сміється своїм пустощам. Йому весело, а господиням до сліз, бо вже воно пішло від хати до хати і так аж поки опинилося біля радгоспних майстерень, де потрапило до міцних робочих рук діда Смика. Заросліий, задимлений, задичавлений, він цупко тримав його в руках, довго й пильно розглядав цього далекого свого пращура.

— Невже оце і я колись таким був? — щиро дивувався дід Смик.— Невже і я від такого походжу?

— Від такого, від такого,— жартували в майстерні.— Тільки ви, діду, загордилися, цураєтесь свого родича... А воно, бач, впізнало, родичається.

— Що ж ти думаєш про нас, макако? — допитувався дід Смик, уважно дивлячись на мавпеня, а воно, прищухнувши, зірко й уважно дивилось на нього.

На зиму забрали його в школу, в куточок живої природи, однак недовго прожило мавпеня: якось уночі ви-

скочило з помешкання, і вранці знайшли його на винограднику замерзлим.

— Друзі! Не треба смутку,— трохи манірно вигукнула вчителька англійської, що зовні мало чим і різнилась від випускниць.— Давайте краще голосно помріємо про ваше майбутнє.

— Про це краще голосно помовчати,— підійшовши до гурту, кинув Гриня Мамайчук.— Мрійників у нас і так — не розминешся... Ах, на цілину! Ах, на новобудову! Все життя буду в клубі з своїм милим дуети співати! А минає кілька років, ти вже її в клуб не докличешся, налигачем не затягнеш, куди там їй в клуб: «Троє дітей, коза, ще й строїмось!..»

— А по-моєму, працювати й веселитись — це ніколи не набридне,— з певністю каже Тоня і, підхопившись, гукає через голови до директора школи: — Павле Юхимовичу, чи ви вже дозволяєте танці?

— Ви тепер люди суверенні...

Пари одна за одною закружляли в танці...

А на другім кінці столу дедалі гучніше розлягається пісня: щойно співали чабани, а зараз співає подружжя Осадчих — Кузьмині батьки. Він бульдозерист з каналу, а вона доярка, і хоч зайняті обоє, але жодної гулянки без них не обходиться, жоден веселий вечір не мине, щоб вони не сіли отак удвох і не затягли дуетом... Сім'я в них велика, але живуть дружно і якось ніби легко, від молодості й до сивини ведуть життя, як пісню, в два голоси — злагоджено, рівно. Так зіспівались, що всі переливи його хрипкуватого голосу Осадчиха уже знає наперед, підхоплює їх точно, де треба, і Лукію, що дослухається до їхнього співу, аж смутком щемливим обвіває, боляче стає на душі, що сама вона зараз не веде отак пісню з кимось у парі. «А чумаки йшли, чаєнят знайшли, чаєчку зігнали, чаєнят забрали». Пісня журлива, за серце хапає, а обличчя тих, що співають, зовсім не сумні, на устах у молодиці навіть блукає невідповідна до пісні усмішка. Осадча й Лукію заохочує:

— Співайте й ви.

Та Лукії сьогодні чогось не співається, їй просто хочеться отак сидіти поряд з капітаном, слухати його тиху мову, відчувати тонкий запах парфумів, що йде від нього,— чи, може, це запах океану?

— Така пісня... Така пісня...— схвильовано каже капітан.— Яку це душу треба мати, щоб скласти її...

Аж чорні від смаги люди ідуть степами, полиневим шляхом чумацьким, воли ревуть непоєні, і припаси кінчаються... Гніздечко знайшли, зруйнували, а потім самі ж і пошкодували за свій вчинок, і з жалю пісню про той випадок склали, створили на безвік...

Осадчі заспівують уже нової, молодь танцює, Тоня, піднявши голову, випнувши груди, розвіває накрохмаленим платтям, білим, як піна морська, натхненно літає у вальсі... Партнером її — молодий учитель фізкультури, в нього вигляд кислий, нудьгарський, на голові ціла купа важкого гофрованого чуба, під носом вусики, ті вусики, мабуть, подобаються Тоні, бо протанцювала раз і з ним починає вдруге... Від погляду Лукії Назарівни не приховалось, що син її, притулившись під деревом, стоїть якось сиротливо, не танцює, і усмішечки його стають дедалі коротші, якось жалібно кривлять хлоп'ячі губенята... Лукія ладна була хтозна-що зробити зараз тому дівчиськові, що так зловживає почуттям її сина, ранить його своїми витівками. І це ж тільки починається, а що буде потім?

З усіх дівчат за столом зосталася тільки Ліна, вона чомусь не пішла до танцю, сидить і незмигно дивиться на капітана, який саме про щось перемовляється з Лукією. Та ось, безцеремонно відтиснувши Лукію, з стільцем до капітана підсідає Яцуба.

— Так що ж, Іване, і ти у відставку? Давай, давай, удвох нам буде веселіше.— Обличчя майора пойняте жовтизною, а сивий їжак стриженої під бокс голови надає йому якоїсь колючості.— Хоч зійдемось коли та молодість згадаємо... Пригадуєш, як куркульню брали за барки, як до церкви у страсну ніч з барабанами ходили?

— Щось не пригадую,— заперечив Дорошенко, бо й справді це таки без його участі було.

— Ні, це ти забув! — енергійно наполягав на своєму Яцуба.— За давністю літ забув... А мені те все — ніби вчора... В тебе було своє, в мене своє. Не розказуватиму конкретно, де я служив, поштова скринька — та й усе! Одне скажу: мене боялись. Скільки людей мене боялось, Іване, та яких людей! Професори були, академіки, діячі з дореволюційним партстажем...

Яцуба ненароком стрівся очима з донькою і враз на півслові осікся.

Весь вигляд її, осудливо-гнівний вираз очей ніби го-

ворив: «Чим ти похваляєшся? Боялись тебе? А яка в цьому честь? Зате я ось тебе аніскілечки не боюсь! І ніколи вже не боятимусь!» Ніби на знак протесту, вона встає з-за столу і, висока, стебеляста, в своєму чудовому білому платті, підходить до капітана:

— Чи можна вас запросити до танцю?

Капітан чемно підводиться, легким кивком голови вклоняється дівчині, і вже вони йдуть у коло, Ліна спокійно-величаво кладе йому руку на плече, а батько сидить, як громом, вражений її вчинком. «Танцюю з ким хочу, танцюю що хочу! — наче виказує вона усім своїм виглядом, кружляючи в танці.— І ти мені вже нічого не заборониш, розпоряджаюсь собою в усьому сама!»

Гурт хлопців підійшов до столу, вони виціджують із графинів густу виноградну каламуть, і Кузьма Осадчий, той плечистий здоровань, поглядаючи у бік майора, не втримується знову від дотепу:

— Я на нього дивлюсь, а він на мене смотре!

І хлопці щиро сміються, тільки Віталикові, здається, не до сміху, бо Тоня все ще літає у вальсі із своїм фізкультурником, літає найбуйніше, збуджено грає очима до партнера, пуска бісики так, що зіскнілий душею Віталик уже не може на неї дивитись,— Лукія бачить, як він вихнув кудись убік, зник у кущах. Поки що там до чого дійдеться, а вона хіба так вимучить хлоп'я. Скривилось, як до плачу, й шурхнуло кудись...

А та безсоромниця, після танцю, обвіваючись газовою хустинкою, ще й до хлопців підійшла, запитала, ставши наввипинки:

— Де ж це Віталик? Хм!..

— Учорашнім днем клянемося: щойно був та кудись загув,— жартує Грицько Штереверя і сам бере Тоню до танцю, тільки з ним дівчина танцює без того натхнення, що досі, занепокоєний погляд її блукає по натовпу, і після танцю вона одразу теж кудись зникає.

Люд потроху починає розходитись, капітан Дорошенко, незважаючи на підозріливість, що майнула в Яцубинім погляді, бере Лукію під руку, щоб проводжати її додому, і йдуть вони неквапом через шкільне подвір'я, входять, як у тунель, в алею старовинного парку, де ходили колись молодими.

В одному місці в кущах вони чують шарудіння, хтось ніби схлипує, шепоче гаряче, пристрасно:

— Дуже він мені потрібен! Хочеш, зараз туди піду, при всіх йому скажу — хай не думає... Слово честі, ради забавки я з ним танцювала, бо ти ж не танцюєш! А я тільки тебе люблю, тільки тебе й любитиму! Ну, пробач мені, пробач, Віталичку мій!

Зашаруділа гущавінь, і, виходячи з парку, Лукія та капітан бачать, як двоє — вона в біленькому платті, а він у білій сорочці,— взявшись за руки, вибігли на шкільне подвір'я і віддаляються майданом попереду них.

Ніч тиха, місячна. Тополі не шелеснуть. Серед шкільного двору турнік поблискує при місяці, як і колись поблискував, ще на світанку їхньої юності, в їхні одбуті літа. Може, це він, той самий, так досі й стоїть. Колихалася тоді на ньому молода дівчина, випускниця технікуму, а як зістрибувала на землю, падала просто в обійми молодого моряка... Зупинившись, Лукія й Дорошенко стоять безмовно, дивляться на той турнік, марево освітлений місяцем. Де взявшись, підбігають до нього ті двоє, чиї ревнощі щойно бурхали в гущавині парку і де наступило, видно, й примирення. Мить — і дівчина вже на турніку. Наче злетіла туди! Високо гойдається, дригає ногами, сміється. Але довго так їй не втриматись — руки мліють, Лукія аж по своїх чує мовби, як вони мліють. А приземлятись ніби й справді страшно, страх цей, правда, більше від пустощів, хочеться, щоб хто-небудь підхопив... Чого ж ти стоїш? Тримай, підхоплюй, рятуй! Хлопець догадався. Розмахнув руки, і вона просто в обійми падає йому, легко, білопінно падає з неба... По якомусь часі уже він, хлопець, на турніку, чути, як залізо перекладини поскрипує, а ноги злітають кудись аж до місяця.

Лукія й Дорошенко стоять, очей не можуть відвести, як наяву, оживає перед ними казка ночей їхніх далеких, чистих...

А біля школи тим часом ще танці. Зосталася тут переважно молодь, батьки та вчителі порозходились, лише недремний майор Яцуба походжає, натуркує молодого Мамайчука:

— Пора, мілейший, вимикати радіолу... Бо й світло я вже вимикаю.

— А місяць?

— Що місяць?

— Чи не могли б ви і його заодно погасити?

Коли ж радіола вмовкла, ілюмінація погасла, хтось зненацька задзвонив шкільним дзвоником, отим, що нагадує тронку чабанську... Аж занишкли всі, вслухаючись, як тане той звук у садку безшелеснім, без відлуння тане в просторах їхньої випускної ночі... «То ж наша тронка,— подумається не одному з них.— Щоб не розгубились по світу... Щоб не забули про рідну школу, про отчі пороги...»

Коли стихло, майор Яцуба підійшов до дочки, що стояла в гурті дівчат:

— Ліночко, додому! — І в голосі його пробиваються аж запобігливі нотки.

— Я ще не йду,— відвернулась дочка.— Ми будемо зустрічати схід сонця.

Схід сонця застає їх у степу.

Як у Москві випускники йдуть зустрічати схід сонця на Красну площу, а в Києві — на Володимирську гірку, так тут вони ось виходять в степ, що розлігся перед ними, як безкраїй, злегка синіючий, заімлений океан. А небо над ними розкинулось другим океаном, воно вже світлішає, рожевіє на сході, хвилює своєю великістю. Високо-високо в глибинах блакиті викупуються реактивні, небо від них аж дзвенить, і хоч сонця ще й нема, ще десь воно за вигином планети, а ці хлопці й дівчата вже передчувають його, вже бачать його вгорі, у вранішнім першім промінні, що барвить білий летючий метал.

VII

ПІКЕТАЖИСТКА

Що упертіше вона бунтувалася проти нього, то він більше її любив.

Не було такого приниження, на яке майор Яцуба не пішов би ради своєї Ліни, не існувало таких труднощів та перепон, яких він не кинувся б долати ради її майбутнього благополуччя. При одній лише думці про це, що донька могла б не пройти по конкурсу, що якісь там інститутські книгогризи могли б завалити її при вступі, майора кидало в лють, і він готовий був хоч зараз іти боєм проти кривдників, вдаритись по всіх інстанціях, щоб таки домогтися свого. Дочка кругла відмінниця,

грає на інструменті,— та як вони сміють її не прийняти! Всіх поставить на ноги, щоб тільки захистити дочку і викрити злочинне кубло, якщо воно там, в інституті, завелося. Любити своє дитя тільки тим, що ніжити його та вилизувати,— цього ще мало, ти зумій грудьми пробити йому дорогу, ото буде твоя любов! Влаштування дитини до інституту — це, на його погляд, варто було найтяжчої напруги. Розпалена уява його малювала боротьбу в усіх складнощах і несподіванках, у приймальних комісіях (цілком імовірно!) можна було наскочити на засилля хабарників, котрі вдаються до найхитріших методів у своїй злочинній діяльності, хабарі беруть тонко, обачно, через третіх осіб,— про таких він читав у газетах і чув не раз. Хабарів давати він не збирається,— за це судять, він зуміє інакше розчистити путь своїй медалістці: закутий у лати своїх заслуг, тараном піде вперед, залучить на підмогу впливові свої знайомства, які в нього ще там залишились де-не-де, і, якщо треба буде вивести шахраїв на чисту воду,— він не зупиниться ні перед чим, бо хто ж ворог своїй дитині?

Нащо Лукія Рясна, яка вже наче принципіальна і до того ж депутатка, а таки ж подбала про свого синочка: при конторі влаштовує — ластівок стерегти, чи то пак радистом на радіовузол... Хіба ж не тепленьке місце?

Ліна щодо цього зовсім іншої думки.

— Не набалакуйте даремно на Рясних,— перечить вона батькові й пояснює, що Віталик іде на радіовузол не з метою тепліше влаштуватися, а тому, що там треба заміни, бо найближчий його друг Сашко Литвиненко з осені переходить до інституту на стаціонар — радгосп посилає його вчитися.

— Ах солідарність! Гадаєш, усе з почуття дружби? — регоче батько.— Ти мені співай, співай про дружбу, знаємо цю дружбу... А чому вона синаша свого в чабани не посилає? Чому не вила йому в руки та на силос?

— А тому, що в нього нахил до радіотехніки. Здібності, ви це розумієте?

Суперечка їхня відбувається неподалік веранди, на присадибній ділянці, де вони працюють обоє: Ліна клопочеться біля своїх гладіолусів, а батько, голий до пояса, в чалмі якійсь, мов фелах, прополює сапою картоплю.

— Сон рябої кобили все це,— каже він, змахнувши з обличчя краплистий піт.— Влаштовуєш — так і кажи,

що влаштовую, а то ще й чистенькою хоче бути... Знаємо цих чистеньких!

Батько починає вголос сортувати сьогорічних випускників, прикидаючи, хто з них де опиниться: Кузьма Осадчий — ну цей на канал, цього батько до себе бере, там добре платять... Ситникова на ферму вершки пити... Чумакова обліковцем у холодочку, Ткачуків — на кормозапарник... А решта? Так і норовлять — те в технікум хоч який-небудь, те на курси, ті на текстильний комбінат, будь-куди, аби лише з села вирватися, раді, що в колгоспі паспорти їм видають! А Горпищенкова вертуха, що про її вибрики тільки й розмов було на батьківському комітеті, йде нібито вожатою у піонертабір! Розхристанка, з трійок не вилазила, а над іншими буде вожакувати!

— Так як ви можете? — гаряче вступається Ліна за подругу.— В школі Тоня у нас найкращою вожатою була! Хай трійки, зате як її діти люблять!

Кожного брати під захист, за кожного заступатись — ця уперта звичка доньчина і дивує, і трохи насторожує Яцубу. Не вскочила б у якусь халепу з цією безоглядною своєю довірливістю. В таборі ще малою прив'язалась була до якогось облізлого академіка, називала його дідусем, пробувала з дому навіть хліба для нього викрадати... А коли прибуває, було, етап — не знаєш, куди з нею діватись, цілу ніч після того кидається. Отож чого така знервованість... Яцубі просто душа болить дивитись, яка його донька худа, дмухни — й полетить за вітром, плечі стирчать, руки тоненькі, безмускульні — вона ними зараз спритно перебирає стебла гладіолусів, поправляє, випростовує, де треба, ще й марлею перев'язує, щоб не падали під вагою суцвіть.

Цей талант квітникарки відкрився в Ліни несподівано після переїзду сюди з суворих північних країв. Узимку в неї по шухлядах різні пакетики з насінням, навесні — на всіх вікнах розсада в ящиках та горнятках, а зараз — грядки квітів, що все подвір'я веселять.

Найбільше Ліна кохається в гладіолусах — нарозводила стільки сортів, що в усьому районі нема, за цибулинами гладіолусів майор сам ганяв аж до Львова... Виконувати доньчині доручення для нього одна насолода. Що тільки забагне вона, все їй дістане, все добуде, хоч пташиного молока. Голубенький «Москвич» он з гаража виглядає — то теж для неї, коли його придбавав,

про дочку насамперед думав, а не про те, щоб ранню редиску та полуниці возити на базар: майор внутрішніх військ Яцуба не з тих, що по базарах свою честь розмінюють на п'ятаки, йому пенсії вистачає. Та ще ж і дружина вносить свій пай, вона фельдшерує в радгоспі, а з часом буде в сім'ї ще й своя лікарка: Ліна, ясна річ. Вирішено в мединститут документи здавати. Майор таки переламав доньчину впертість, хоча зробити було це нелегко, вона й тут пробувала йти йому наперекір. А боротися з нею — хіба ж серце не обливається кров'ю? Сила, і батьківська влада, і житейський досвід — усе на його боці, проте тільки гляне на її синці під очима, на оті широкі чорні густі брови, що дісталися їй од матері-степовички, тільки зазирне він у глибокі криниці смутку, що світять докірливо на нього з-під тих брів, так і тане його батьківське серце, так і никне вся його влада... Крім Ліни, є в нього ще дві дочки, теж від першої дружини, повіддавав він їх заміж ще на Півночі, одну — за метеоролога-полярника, другу — за військового, але з ними він більше конфліктує тепер, ніж живе в мирі, бо вони тільки й добрі до батька раз на рік — восени, коли батько літаком доставить їм у їхню тундру корзини винограду. А як виноград поїли — уже знову давай батька критикувати... Для них він наскрізь культовик, прочерствілий продукт догматичної ери, а він вам ось що скаже на це, мілейші зятьки та дочечки: «За культу теж не все погане було, принаймні не розперізувались так, як зараз розперезалися, дисципліна в усьому була! Кого треба боятись — боялись. Перед ким треба змовчувати — змовчували. А зараз порозв'язували язики! Мелють таке, за що раніш давно б уже на соловецьких випасах білих ведмедів пасли...»

Розігнувши зомлілий поперек, Яцуба озирає своє володіння. У цей час собака, здоровезна його вівчарка, кидається до хвіртки і, ставши на задні лапи, визирає на вулицю через паркан. Це явна ознака, що за парканом хтось є.

— Ліно! — чути дзвінкий дівочий голос.

Ліна ніби ждала цього: відірвавшись від квітів, майнула бігцем до паркана, схопила собаку за нашийник, одкинула вбік.

— Заходь, заходь, він не займе,— каже вона до тієї добре знайомої пружинистої, смаглявої особи, що з'являється на подвір'ї. Тоня Горпищенко завітала. Рюкзак

за плечима, палиця в руці, дорожні сині шаровари... Спорядилася в путь, чи що?

— Попрощатись зайшла, вирушаю в рейс,— весело дзвенить вона до Ліни, а помітивши між виноградними шпалерами майорову чалму над бронзовим литвом спини, задирливо кидає й туди: — Здрастуйте! Коли вже ви свого собаку в міліцію здасте?

— Він і мені потрібний,— глухо відгукується майор.

— Там хоч злодюгу якогось піймав би.

— Хай виховають собі.

І майор знову налягає на єапу.

Ліна в тихому захваті оглядає Тоню в її дорожньому спорядженні.

— Ти таки зважилась?

— А що? Відвага мед п'є! Літо пробуду в піонертаборі, помуштрую дітлашню, накупаюся в морі досхочу...

— А тоді?

— Вернуся в радгосп та організую дівчачу чабанську бригаду! — сміється Тоня.— З тих, що по конкурсу в інститути не пройдуть... Ми тоді декому носа втремо... Є ж он у радгоспі «Приморський» така бригада, з самих тільки жінок-чабанок. Старша чабанка їхня навіть у Москву на виставку їздила, а я що ж, не змогла б? По сто двадцять ягнят не дала б на сотню вівцематок, чорти вашій матері? — Дівчина аж ногою притупнула і, з сміхом вислизнувши з-під рюкзака, шпурляє його на майорський ослін.— Потомствена ж я чабанка!

Ліна жвавішає біля подруги, веселішає, наче якісь біоструми б'ють на неї від Тоні, наче саму силу життя випромінюють її повні грайва та блиску очі й личко лукаве, розрум'яніле, персиково-туге... Просто позаздрити можна Тоні — з усього вона вміє черпнути радощів, життя для неї сповнене гармонії, на кожному кроці жде її щастя. І чи не оця життєрадісна безжурність найбільше й надає їй такої краси, сонячності?

— Ой, як твої гладіолуси розпустилися!

Тоня вже біля квітів, над кожною квіткою нахиляється, над кожною ойкає від захоплення.

— Ой, краса! А ця! А ось яка ніжно-ніжно рожева! Наче небо при сході сонця! Зоря вранішня... Тільки ще ніжніша.

— А ця, перлисто-рожева? — тамує гордість Ліна.— Мені вона чомусь найбільше подобається... «Аріоза»

зветься цей сорт І слова не добереш, щоб визначити цей колір. Сніг і вранішня зоря... Хоча й це не точно. Такі тонкі барви, мабуть, тільки музикою можна передати...

— А це що за козак? — Тоня вже нагнулась над іншою квіткою, рубіново-червоною.

— Ти вгадала, козак і є: «Степан Разін»... А ось «Касвалон». Білий — це «Зоя»... А це «Синьйорита»,— торкає Ліна рукою яскраве, оранжево-абрикосове суцвіття.

Тоня, розбурхана красою квітів, нишпорить оком все далі по грядці, руки її маленькі, смагляві, в якихось роздряпинках так і шурхають між стеблами та суцвіттями, очі взиркуються в тугі нерозквітлі бутони, що випинаються на вершечках.

— Стільки сортів... Це ж кожен треба було комусь вивести...— на мить задумалась Тоня.

Ліна, підпушуючи кущик дитячими грабликами, посміхнулась:

— Є теорія, що квіти занесені до нас з інших планет. Що спозадавна на землі були тільки папороті.

— Не забивай собі голову, Ліно, різними вигадками. Де це ті планети, щоб із них такі квіти до нас долетіли? Люди, люди самі вивели все... і колосок, і квітку...

— Та, на жаль, ще є люди, Тоню, що вік живуть і ніколи не бачать такого,— відповіла стримано Ліна.— Це ж квіти сонця, не всюди їх викохаєш. Я вже думала: якби хоч кілька сортів на Північ... Доки була на Півночі, я просто не догадувалась, що існує на світі така краса.

— Гладіолусів і в нас не густо, оце, мабуть, тільки в тебе. У нас коло хат більше рожі сіють, ти ж бачила, біля школи їх у нас повно: цупкі, високі женуть... Правда, буває, й рожа в пригоді стане,— знов розвеселилась Тоня.— Якось ще в п'ятому класі запитали ми Василя Карповича, що таке естетика, так він нам це якраз на прикладі із рожею пояснював. Погляньте, каже, надвечір, коли рожа розквітне, а сонце наллє її, і пелюстки світяться наскрізь, і вся вона теж світиться красою... Оце і все, що мені запам'яталося про естетику,— засміялася Тоня і, помітивши смуток в очах Ліни, запитала: — А хіба у вас там, при лагерях у тундрі... зовсім ніякі квіти не витримують? Мох, та й усе?

— Ні, ростуть і там... Квіти-морозники звуться... Вони, як проліски, пробивають сніг і цвітуть... Я ось напишу, мені вишлють — може, схрестити вдасться?

Тоня знов припала до квітів.

— Як хоч, Ліно, а оцю «Аріозочку» ти мені зчикни. Без неї з двору не піду!

Ліна збігала на веранду і, вернувшись із ножицями, обережно зрізала, зчикнула стебельце гладіолуса, над яким Тоня стояла невідступно. Подаючи стебельце Тоні, запитала:

— Це для?..

— Тсс! — приклавши палець до вуст, перебила її Тоня і злодійкувато озирнулася в бік майора. Потім зненацька голосно, щоб і майор чув, випалила: — Йому, володареві ефіру! Найкращому радистові епохи! Забіжу, підкрадусь нищечком знадвору до радіовузла, покладу на вікні — хай сам догадається... А його й не відриватиму, бо він з тих навушників тепер і не вилазить...

Ліна всміхнулась, хоч смуток з очей і не зник, запитала тихо:

— Отакий ревнивець, і він тебе відпускає?

— Усе буде о'кей, як каже капітан,— пожартувала Тоня і знову притупнула ногою, бо їй аж не стоялось на місці.— Це Лукія Назарівна думала, що як спровадить Тоньку в піонертабір, то може бути спокійна за свого синочка. Ох, помиляєтесь, шановна моя майбутня свекрухо! Забулося вам, що куди серце лежить, туди й око біжить!

З цими словами Тоня — як завжди метка в рухах — підхоплює рюкзак, вправно накидає на спину, на бігу чмокає Ліну в щоку і, посварившись кийком на собаку, зникає у хвіртці.

«Вихор був, вихор і є»,— всміхається Ліна подрузі навздогін. Присівши на ослоні в затінку горіха, вона почуває, як усе в ній трепеще схвильованістю, радісним сум'яттям. Ну й Тоня! Нема, побігла, вже збиває десь гирлигою на вулиці куряву, а тут, у дворі, й без неї ще ніби дзвенить її сміх, у самому повітрі мовби ще іскриться буйні її веселощі, бурхає вогонь нестримного її темпераменту. Ось кому гарно жити! Днями вони цілим класом їздили на екскурсію в Крим (Пахом Хрисантович таки дотримав слова і дав грузовик), у дорозі Тоня виявила себе такою заводійкою, що Ліна часом аж заздрила її кипучості, товариськості, умінню не звертати уваги на прикрі дрібниці, всією душею пити цей щедрий світ і його дива. Яка чудесна була подорож! Гайнули

вони аж до Севастополя, побували на розкопках Херсонеса, де найбільше Ліну вразили не стародавні біломармурові колони та капітелі, а кавунове насіння, що з еллінських часів збереглося в глиняних амфорах і свідчило, що елліни теж розводили баштани. Потім вони побували на Сапун-горі й, затамувавши подих, оглядали діораму, з якої, мов живі, поставали герої штурму — солдати та матроси, охоплені полум'ям битви... А як потрясло їх, коли, оглядаючи Графську пристань, вони дізналися від екскурсовода, що серед десантників-чорноморців, які першими влетіли на Графську пристань, був і їхній земляк, їхній вічно зарослий брудною щетиною Мамайчук Мартин, що зараз скреготить по радгоспу на своїх коліщатках. Сьогодні якось і не схожий цей тяжко скалічений чоловік на героя, а тоді нібито саме він перший підняв свою безкозирку на високій брамі над Графською пристанню, і та безкозирка заміняла атакуючим прапор, вона була знаком того, що в той день, 9 травня 1944 року, радянський воїн з боєм знову повернувся до Севастополя... Подвиг Мамайчука довго залишався в тіні, бо з севастопольського бруку його, тяжко пораненого, забрали до госпіталю, і бойовий орден, що ним командування нагородило героя-десантника, ще кілька років після війни ходив за ним слідом, аж поки знайшов його інвалідом без ніг у цьому вівчарському степовому радгоспі.

Завершенням їхньої екскурсії була Нова Каховка, славетне молоде місто з могутньою греблею гідростанції, з роздоллям гоголівського Дніпра, з велетнями-платанами, що розкинули вподовж берега високі свої шатра. Тут такою свіжістю віє на тебе, бо з-під коріння платанів весь час то меншими, то більшими цівками бринить, струмує джерельце, безліч ключів б'є, чистих, різнотонних, що зливаються в єдину, тиху й співучу музику води. А та дорога, якою вони їхали в Каховку, широкий шлях степовий, на десятки кілометрів обсаджений мальвами-рожами! Збожеволіти можна було від тієї краси! Від самого Новотроїцька й до Каховки квітують і квітують вони цупкі та високі,— білим цвітом! рожевим! червоним! жовтим! — не бояться ні спеки, ні гарячих сухих вітрів, що налітають та шарпають їх весь час... Ось такою чіпкою та цупкою, міцною та непіддатливою видається Ліні і ця непогамовна Тоня Горпищенко, яка живе й не тужить, рюкзак на плечі — і в

піонертабір на ціле літо вожакувати... «А я! На що я сама здатна?»

Виводить Ліну з задуми брязкіт хвіртки: це повернулася з роботи мачуха, ще досить молода жінка, але така розгодована, з таким животом, що не вгадаєш, чи вона вагітна, чи то просто відклалося «соцнакопичення»... Присівши поруч з Ліною під горіхом, мачуха одишкувато хапає повітря, потім запитує пасербицю, що їй складати в дорогу, бо вона, мовляв, ради цього й з роботи відпросилася сьогодні раніш... А дівчину аж досада бере: поїздки тієї на два дні, тільки документи здати та й назад, а вовтузні, наче збирають тебе на острів Діксон. Вранці батько валізку перевіряв, зараз мачусі треба...

— Може, ти й пальто демісезонне візьмеш?

— Нащо пальто? Плащ на руку — та й гайда,— каже Ліна, і їй самій стає неприємно, що в голосі пробиваються нотки роздратування. Мачуха, проте, вже, видно, звикла до цього, провинність її минулого мовби вимагає саме такого ставлення з боку пасербиці, і Яцубиха, певне, була б навіть здивована, якби Ліна заговорила інакше.

— Що нового на медфронті? — запитує, підходячи, батько, і мачуха слухняно розповідає (так, ніби доповідає) про те, що директора знову привезли з степу на медпункт у тяжкому стані, і що на другому відділку обранився біля трактора хлопець-причіплювач, і що Мамайчук-некерований наробив сьогодні шелесту, вимагав довідки про стан здоров'я...

Майор хмурніє:

— Нащо йому довідка? Здоровий, як бик!

— Збирає документи, теж нібито думає вступати... І знаєте куди? В духовну академію!

Ошелешений Яцуба так і вкляк, вирячившись на дружину.

— Та він що: здурів? У кодло попівське?

Ліна уявила Гриню-некерованого в рясі, з кадилом у руці перед юрмищем грішників... Ось коли Грині згодиться стиляжна його борода — наче навмисне відпустив...

— Цей висвятить бюрократів,— мовила Ліна, ледве стримуючи сміх.

Батькові ж зовсім було не до сміху.

— Устругнув,— насупившись, мурмотів він.— Один устругнув, а з десятьох спитають. Чепе. Справжнє ж

чепе. Пляма на весь район, на область... Ні, за це спитають... За таке по голівці не гладять...

— Не ти ж його намовляв,— заспокоїла мачуха.— Батько — герой, хай з нього питають, а ти тут при чому?

— Як — при чому? — енергійно підхопився з ослона Яцуба.— Тут хати палитимуть, а моє діло сторона? Пляма на всю область, а я збоку? Та ви розумієте, що це таке?! Комсомолець — і в болото попівське? З того самого осередку, де я починав, де ми попівен з комсомолу сключали, тепер заява: прийміть у попи! А ви ж, старші, де були, куди дивились? Ні, я йду в штаб.

За хвилину батьків капроновий бриль уже віддалявся по той бік паркана.

Ліну теж брала цікавість, кортіло більше почути про цю сенсаційну новину; вона згадала, що їй треба здати кілька книжок до клубної бібліотеки, якою за сумісництвом теж завідує Гриня, і, швиденько зібравши їх — це все були збірники поезій,— вона подалася до клубу. Проте до клубу й не добігла, який там клуб, коли весь шарварок біля контори, тут стоїть обліплений гаслами та афішами Мамайчуків автофургон, і цікавих уже зібралось чимало, а сам винуватець сполоху мовчки порядкує собі в будці фургона, спокійно, ніби нічого й не сталось, укладає коробки з кінострічкою перед тим, як їхати на відділок.

Забачивши Ліну, мовив задумливо:

— О, ще одна вискочила, як гола з маку... Побільшується моєї пастви.

А паства, що складається з конторських дівчат та робітників, що, зайнявши чергу до каси, чекають на ганку касира, та ще хлопців-радистів, що визирають з вікна радіорубки та шкіряться в усмішках,— ця паства з веселою жадобою чекає вже слова майбутнього свого пастиря.

Впоравшись, Гриня вистромлює миршаву свою мідно-рудаву бороду з будки фургона.

— Так-от і не дивуйтесь,— каже він.— Усі кинулись по інститутах, по технікумах, усі заяви подаєте, а я що: в бога теля з'їв? Ви в світські заклади, а я в духовний, це мене більше влаштовує. Стипендію обіцяють вищу, ніж була колись у Київській бурсі, годуватимуть калорійно, а це для мого організму теж не остання річ... Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа. Джерела істини, де вони?

Для чого живу? Ким я створений і яке моє призначення на цій грішній планеті? Не розгадано ж. А втім, дедалі я більше почуваю, що моя істота дійсно божественного походження. Чим я відрізняюсь, скажімо, від коня?

— Або від барана? — кидає один із тих, що ждуть касира.

— А тим,— пропускає Гриня репліку мимо вух,— що чотирнадцять мільярдів клітин вкладено в оцю черепну коробку,— він стукає себе пальцем по лобі.— Чотирнадцять мільярдів! І всіма думати про овес, про силос?

У цей час із глибини конторських надр з'являється майор Яцуба і, розштовхнувши дівчат, виходить на ганок, гукає до Мамайчука:

— Тебе просять!

— Бач, мене просять,— враз осміхається Гриня до пастви.— Раніше викликали, вимагали з'явитись, а тепер просять. Прогрес!

Коли ж він у своїй сорочці навипуск гонористо проходить мимо Яцуби, той кидає йому з презирством:

— Ганьба! Все свої химери тут женеш. Я в твоєму віці, мілєйший, церкви розвалював, а ти? З вузьких штанів та навпростець у рясу?

Мамайчук міряє спокійним поглядом дебелу Яцубину постать.

— Хочете знати, хто спонукав мене зробити цей дивний для вас крок.

— Ну-ну! Хто?

— Ви! Ви, товаришу відставник! Нестерпними стали ваші повчання — ось чому йду в обійми клерикалів! Сумую, а йду. Велика нудьга жене мене звідси. Аніж без кінця слухати ваші проповіді, краще я сам виголошуватиму їх!

Голосно випаливши це, Гриня з поважністю ступив через поріг до вузького конторського коридора, а слідом за ним, наче конвоїр, попхався й майор.

Було відомо, що Гриню викликало на розмову радгоспне начальство, що й батько його теж зараз там, у директорському кабінеті, і навіть є хтось приїжджий: будуть разом уламувати баламутника, щоб відмовився.

Хто зна, про що з ним було ведено там перетрактації, тільки Гриня довго звідти не з'являвся, а коли вийшов, то підняв угору вказівний палець і тоном Галілея, що мовить своє славетне: «А вона таки крутиться!» — пророк:

— Гумор! Гумор, люди, понад усе!

Глянувши на Ліну, що з книжечками під пахвою стебелясто сутулилась осторонь біля газетної вітрини, Гриня ще раз вшанував її своєю увагою:

— Здавати принесла, дщерь?

І, взявши в неї книжки, Гриня недбало жбурнув їх у халабуду своєї пересувки. По хвилині тільки пилюка вже танула на тому місці, де стояв розмальований фургон кінопересувки,— помчала роботяща кінотрудівниця на відділок.

— Хто б подумав: Гриня — і в академію! — кинула одна з конторниць, а чабан Бунтій, що, спершись на гирлигу, весь час стояв мовчки на ганку — вуса чепурні, сорочка чиста — мовив неголосно:

— Нема таких академій, щоб набирали без клепок, а випускали з усіма клепками.

...Увечері майор Яцуба, натягнувши на себе комбінезон, порався в гаражі, рихтував «Москвича» в дорогу. Але й копирсаючись у моторі, видно, не міг звільнитись від клопоту за Мамайчука, бо з кожної нагоди звертався до дружини, яка, теж готуючи на завтра своє, раз у раз то спускалася в льох, то вибиралася з льоху:

— Ти тільки послухай, куди він верне, стервець... Ще нас хоче й винними поробити перед приїжджим товаришем... Мій крок, каже, вимушений, це через вас, каже, мене тягне або кадило взяти до рук, або бути в гурті тих, що по міських бульварах іржуть по-конячому. Реготом переляканих ідіотів то в них зветься...

— По-моєму, його просто треба оженити,— зробила висновок дружина.— Подейкують, що до Тамари-зоотехнічки в нього таємна любов, то, може, через те й баламутиться...

— Еге, ти його глибше колупни... Він усім на світі невдоволений. Мене, каже, кінецьсвітня туга хапає за душу, знову чумакувати хочеться, коли я прикину умом, куди ведуть ці ваші атомні перегони... Якщо людство, мовляв, не схаменеться, все на цій планеті почнеться спочатку. Декого я вже бачу, каже, в звірячій шкурі й з кам'яною сокирою в руках,— і, кажучи це, смотре на мене, падлець...

Ліна, погойдуючись на сітці гамака під горіхом, слухає звідти надокучливі батькові нарікання, і їй навіть уже й не смішно, що Мамайчук має намір іти вчитися на попа. Безглуздо? А чи так багато глузду в тому, що

вона ось поїде оббивати пороги в медичний? Ніколи і в думці не клалося це, не збиралася і раптом — зубним лікарем будеш! Вирішувала, правда, не вона, вирішив сам батько за неї, бо він чомусь переконаний, що з усіх умінь вміння медика найвартісніше,— медики чи на фронті під час війни, чи навіть в місцях ув'язнення, у виправних колоніях,— всюди вони є людом потрібним, дефіцитним. Так у догоду його міркуванням вона муситиме займатися тим, до чого не має нахилу, з душевною обридою мусить виборювати місце, про яке хтось інший, може, тільки мріє... Хіба що зріжеться на вступних. Тоня жартує, погрожує сформувати чабанську бригаду з дівчат, які провалять, а в Ліни зараз такий настрій, що хоч би й провалитись, то нітрохи не страшно.

Тоні можна тільки позаздрити, їй усе ясно, вона десь оце уже весело сяє очима у відблисках піонерського вогнища, і ніякі сумніви її не роздирають — вродиться ж людина такою... А Ліну обсіли гризоти. Вгорі над Ліною у космічній глибокості яскравляться зоряні візерунки неба, стелиться на південь Чумацький Шлях, а коли на мить заплющиш очі, вже постає в уяві тобі шлях інший, земний, степовий, обсаджений рожами, і про нього дівчині хочеться скласти вірш або передати його музикою... Потім їй чомусь згадується світлий місячний Крим і затиснуте в скелях місто Бахчисарай, де їхня екскурсія ночувала, згадується чебуречна, де вони увечері їли чебуреки, а після того при місяці оглядали ханський палац, і парк, і оту лиховісну Соколину вежу, куди вкидали дівчат-полонянок... Закривавлених, розтерзаних, замучених спрагою, гнали їх отим зоряним Чумацьким Шляхом з України на Крим. Топталася краса, честь, кохання, над усім панувала сваволя та культ кривавих брутальних ханів. Династії змінювались династіями, а де вони? Нібито аж п'ятдесят сім ханів один за одним перейшло тут, а ім'я жодного не зосталося ні в пісні, ні в пам'яті людській... У безвість пішли разом із своїми гаремами, євнухами, середньовічними катівнями. Музейним експонатом дотліває грізна колись Соколина вежа... Нагорі вона вся обмережана візерунчатими гратами: там нібито тримали соколів, навчених для ханського полювання, і лише раз на рік, з ласки аллаха, туди, на вежу, дозволялося підніматися невільницям-степовичкам, щоб могли вони глянути з тієї кримської Воркути на білий світ, на бла-

кить Дніпрову, на далеке степове роздолля... Але й звідти, з вежі, їм видно було лише круті гори, що нависають кам'яними лобами над містом, мовби чатуючи все живе, і тільки за тими гранітними крутогорами вгадувався полонянкам і обрій широкий, і воля, і рідний край... Скільки невільницьких пісень з тих ущелин брали початок, скільки сліз було там пролито, від яких і той ханський негорючий камінь горів! Недарма ж одна з полонянок на рушничку, що чудом зберігся від тих давніх часів, вишила те, що їй вимріялось у неволі, вигаптувала дерево калину та солов'я і посадила їх у човен — човником послала цю вишиту дівочу свою мрію через гори, куди поривалась її душа!

Такий той Бахчисарай. Немов страшний, моторошний сон, усе це зримо поставало перед Ліною: і хмари кінноти, і аркани, і полонянки, що їх гоном женуть, щоб поховати в ханських гаремах степову їхню вроду і молодість, щоб випити, висушити їхні почуття, викохані на волі... Аж потім, коли їхня екскурсійна група залишила нарешті те протрухлявіле ханське гніздовище та піднялася на гору, всі похмурі привиди минулого разом зникли, розвіялись, на горах було ніби інше повітря, тепла південна ніч сухо дзвеніла цикадами, і повний місяць якось вільно світив на Бахчисарай, на його мінарети й тополі. Ліна й зараз звідси, зі степу, мовби обіймає поглядом ту недавню подорож, де все повите чарами, де місяць пісенно освітлює море, рівне й безкрає, і підняту в небо діадему Кримських гір від Ай-Петрі до Чатир-Дагу. Якась закохана пара, мабуть, саме стоїть зараз на тому камені, де Ліна недавно стояла, споглядає красу нічних, напоєних свіжістю долин, з яких де-не-де світло місяця вихопить силует тополі, цієї степової сестри кипариса, що, мовби заблукавши, прийшла туди й стрімко вигналась на кривавих ханських токовищах... Пахощі ночі, стрекіт цикад, контральтове булькотання води в ариках... Жила в снігах, у тундрі, чула крижаний подих арктичного океану, гуркіт прибоїв і навіть гадки не мала, що полонитимуть її такі найніжніші південні ночі, як там, у Криму, і ось тут, де пахне горіхом, степом, нічною фіалкою, і спати можна надворі, не залазячи в мішок, і цикади своїм невтомним стрекотом навіватимуть тобі одвічну музику світу...

Батькові клопоту біля «Москвича» вистачило до пізньої ночі, ще зосталося й на ранок. Думка була виїхати

разом із сонцем, бо не близька дорога, а вже й сонце підбилося ген-ген, а «Москвич» їхній голубенько поблискує біля радгоспних майстерень, де батько ще щось виточує та підпилює. Ліна теж тут, готова в дорогу. Стоїть у дверях майстерні та безвідривно дивиться, як працює товариш Курінний, токар по металу, колишній морський офіцер. Є щось просто артистичне в його роботі. Під час виробничої практики хлопці з їхнього класу завжди натовпом стояли біля верстата товариша Курінного, щоб подивитись, як він встановлює різці та починає своє чародійство, як легко в'ється йому під ноги стрічка сизо-металевого серпантину. Ліна якось вхопила стружку в нього з-під ніг, а вона виявилась така гаряча, що аж пальці попекла... Цей товариш Курінний у недавньому минулому десь на Півночі на підводнім човні плавав, і хоч до старості чоловікові ще далеко, довелося йти у відставку за станом здоров'я. Вдома, одначе, після відставки сидіти не захотів, забирали на роботу в район — теж не пішов, сам попросився в майстерню: я, каже, люблю токарювати.. І таки любить, нічого не скажеш. Уся душа його в роботі.

Владністю над речами, своїм буденним, трудівницьким умінням — ось чим вражають тут Ліну робітники. Муфти виточують, ресори зварюють, там щось кують, там розбирають мотор... Безногий газорізальник Мамайчук-старший у захиснім козирку вправно і впевнено веде язичок полум'я по металу, щось викроює з товстого сталевого листа. Від простого й до складного — все вміють ці люди, все їм дається. В кутку майстерні двоє зайняті спеціально тим, що ремонтують кузови та сидіння шоферам, пружини нові вставляють замість поламаних, а надворі кілька робітників метикують над якимось пристроєм до комбайна, щось лагодять, переінакшують, переконструйовують... Ліні подобається саме ця атмосфера діла, творчості, колективізму, подобається, коли механік, з'являючись на порозі, гукає:

— Здрастуй, козацтво!

А вони й не сміються, наче вони й справді козацтво.

Навпроти кузні іржаво червоніють купи різного брухту, де Віталій Рясний та його друзі копалися цілу весну; зараз серед залізяччя валяються, біліючи на сонці, ще й величезні суднові манометри, зняті з того військового судна, що намертво лягло у водах затоки. Давно вже радгоспні механізатори роздягли, обдерли те

судно. Мов за золотим руном, пускались вони туди своїми піратськими експедиціями, а тепер, під час перекуру, зібравшись коло майстерень, весело кивають в бік затоки, в бік роздягнутого сталевого велетня:

— Якби на колеса його та в степ... Ото був би трактор!

Під час перекуру Мамайчук-севастополець під'їздить до Яцуби, який усе ще копирсається в моторі; рвучко-сердито відштовхуючись від землі, інвалід кружляє, скрегоче своїми інвалідськими коліщатами довкола машини, насуплено розглядає, наче бачить голубенького цього «Москвича» вперше, і хоч зараз інвалід і не п'яний, а Ліна його чомусь побоюється. Дівчину відлякує його похмуре одутле обличчя в брудній щетині, і оте каліцтво, і що на великому пальці в нього замість нігтя чорніє якийсь запечений гудзь... Здається Ліні, що ветеран ось-ось насвариться на неї тим гудзем або запитання якесь їй поставить таке, що вона й відповісти не зуміє.

Запитання в нього й справді визріває, але з ним він звертається не до Ліни, а до самого Яцуби:

— Скажи, навіщо тобі цей персональний «Москвич»?

Батько відповідає жартом, що ось, мовляв, повезе дочку в інститут, бо пішки далеко йти, але Мамайчук жарту не приймає, його, як завжди, пече Яцубина пенсія, що її, мовляв, забагато йому дають: на трьох солдатських вдів вистачило б.

— Ти свідомий? Ні, скажи, ти свідомий? — учепливо, мов кліщ, сікається до відставника Мамайчук і вказує йому на іншого відставника — на Курінного, що в цей час саме лазить з комбайнерами біля комбайна,— он, мовляв, він теж відставник, до полюса під кригами плавав, а коли списатися довелось — сам прийшов у майстерню, бо совість в людини є. Слово за словом, і між ними вже спалахує чвара, батько кричить:

— Ти мені очі цим не штрикай! Я не сам собі пенсію встановлював! Я за неї пургою та цингою платив! Зубів ось чортма! Бачив? — І він вишкіряє до Мамайчука свою вставну нержавіючу сталь.— Не на курорті був! Там був, де дитина ось, замість яблук, сиру картоплю гризла. Дружину поховав, з собою не рахувався, до впаду своїй владі служив! А сказали, бери відставку — взяв.

— Не взяв би... Саме життя тобі відставку дало,— глипає спідлоба Мамайчук.

— Не спішіть Яцубу ховати! Рано! Ще, може, самі покличете нас, щоб синів ваших до тями приводили! Бо повипускали чортів з пляшки, а назад загнати не вмієте!

— Ну-ну! Синів ти наших не чіпай,— наїжується Мамайчук, і вже коліщата його скрегочуть знов до майстерні, а батько, грюкнувши капотом, тоном наказу кидає Ліні:

— Сідай!

«Москвич» їхній, тикаючись між комбайнами та старими сівалками, поволі вибирається на просторе; вже хащі машин були позаду, коли Ліна зненацька вгледіла капітана Дорошенка: в білому кітелі, в капітанському кашкеті, він стояв над купою іржавого брухту, розглядав величезний якірний ланцюг, що його теж, мабуть, разом з манометрами привезли з того нічийного судна. Даючи «Москвичеві» дорогу, капітан відступився, а загледівши Ліну на переднім сидінні, що нескладно гнулася поруч з батьком, всміхнувся їй. Була в його усмішці якась делікатність, доброзичливість,— це Ліна відзначила в ньому ще на шкільному вечорі. Певне, ця делікатність властива йому від природи, певне, є в нього душевна потреба саме такого поводження з людьми. І зараз — підняв руку, ворухнув у повітрі пальцями: щасливої, мовляв, дороги...

Радісно і трохи аж тоскно стало дівчині від цієї миттєвої зустрічі з капітаном. Людина змістовного й славного життя, він таке глибоке на неї враження справив на випускному, коли розповідав їм про того степовика-парубійка, що з торбинкою тьопав до причалу і що з байди дадьківської, подолавши всі труднощі, таки вийшов на простори океану... А в який же вона, Ліна, пускається океан? З якими передчуттями вирушає в свій перший рейс? Не океан, а мабуть, болото паперів, каміння канцелярських столів жде її... Доведеться нервуватися за кожну оцінку, за кожен бал, скільки разів доведеться глушити в собі голос власного сумління, щоб хоч на півкроку просунутись по шляху до того діла... яке її зовсім не приваблює! Бормашина та крісло — батько певен, що саме вони зроблять Ліну щасливою. А якщо спіткає невдача, якщо не пройде по конкурсу? Батько розгорне баталію, пустить у хід грозьбу і лесто-

щі, секретарок допитками замордує, а начальству руку трястиме по-холопському... Ще й дочку вчитиме цієї науки запобігань перед викладачами, пролазництва, піддобрювання. Невже все це неминуче в житті? Невже рано чи пізно, а мусиш із цим примиритись?

У дорозі з «Москвичем» було негаразд, мотор кілька разів глухнув, чмихав, кашляв, доводилось зупинятися, і доки батько гаркотів стартером або, піднявши капот, щось лагодив, Ліна стояла край дороги, обвіяна гарячим степовим повітрям. Розглядала жовте квіття дикої собачої рожі та цупке стебелля петрового батога, що синіми зірками світило з-поміж обважнілих від пилюки придорожніх полинів; походжала та думала свої думи про те, як житиме, пройде по конкурсу чи ні, а сумніви весь час тривожили, чи саме так треба жити, щоб ти відкрито могла глянути в вічі і капітанові, і тому безногому озлобленому газорізальникові Мамайчукові.

Востаннє мотор заглухнув (і цього разу, здається, остаточно), коли їм зосталось усього з кілометр до місця робіт на трасі каналу. Вже видно було там розбушовану землю, цілі буртовища свіжого грунту, серед якого сюди й туди, то пірнаючи, то виринаючи, ходили бульдозери, зблискували до сонця своїми величезними лемешами.

Батько лютував, гаркотів стартером, раз у раз крутив ручку, червоніючи з натуги:

— Не заводиться, хоч убий!

Треба було шукати якогось виходу, і батько знайшов його в тому, що Ліна зостанеться біля машини, а він піде пішки до каналобудівників, домовиться, щоб виручали. В них там, мовляв, багато механізмів, можуть взяти на буксир.

Пішов батько, зосталася Ліна сама вартувати свого «Москвича», що незабаром розпікся, мов порожня консервна бляшанка, не можна було всидіти в ньому. Ліна вибралась на повітря, присіла у затінку машини на траві. Знов дика рожа цвіте, жовтіє запилюженими пелюстками — цупка, запорошена, живуча. Земля напечена, мов черінь. Ящірка сполохано шурхнула в нору, чміль пролетів, муравки трудяться й трудяться невтомно. А далеч степів леліє текучою спекою, рівнина така ж неозора, як і в тундрі, тільки небо тут інше, та немає на Півночі, в краю вічної мерзлоти, оцих степових могил,

невідомо ким і коли насипаних... Чиї вони: скіфські, сарматські, запорозькі?

Батько довго не повертався, нелегко, видно, було домовлятись йому там у цей гарячий робочий час. Нарешті звідти вирушила підмога. Степом навпростець із страшенним гуркотом, з курявою ішла та підмога. Ліна спершу навіть не могла збагнути, що то за потвора повзе, скрегоче назустріч, скажено підгрібаючи землю..

Очам своїм не повірила.

Танк!

Справжнього танка вона ніколи не бачила, тільки з кінофільмів і знала, а тут це, безперечно, він насувався, окутаний курявою, великий, масивний, безокий, з загребущими гусеницями, з військовим ще номером на брудно-зеленім борту... Тільки замість башти на ньому ребристо здіймається щось схоже на кран, Ліна пізніше дізнається, що це хтось хитромудрий, пристосовуючи танк до мирного життя, скинув з нього башту і натомість встановив звичайний робочий кран, яким під час ремонту можна піднімати найважчі двигуни... Танк круто звіражував перед «Москвичем», водій хвацько підчепив малолітражку сталевим тросом і поволік у бік каналу — мов комаху яку-небудь поволік! Ліна, принишкнувши, сиділа в «Москвичі», згоряла від сорому. Вона наче побачила себе збоку, уявила, який смішний в очах людей оцей їхній лімузинчик, що його волоче по стерні велетенський робочий танк... Видовище збоку, певне, справді було смаковите, бо всі бульдозери, скрепери, повилізавши на гору, позупинялись, водії самоскидів почали, мабуть, в насмішку сигналити; видно було, як звідусіль з валу бульдозеристи махають кепками і десь аж під небом зблискують білі зуби на закіптюжених обличчях,— регочуть усі, весь степ регоче, розважений тим, як цей сталевий буро-зелений мамонт волоче до таборища оту голубеньку, підхоплену серед степу комаху.

Вже танк і зупинився, і трос відчепили, а Ліна все не зважувалась вилізти із своєї схованки, бо й саме повітря навкруги, здавалось, було наснажене блиском насмішок, реготом, кепкуванням. Подолавши ніяковість, вона таки вихопилась із машини між люди, між бульдозери, між тягачі й самоскиди, і все тут було для неї незвичайне, оголене, вражаюче — зубаті оці механізми, житлові вагончики, Дошка пошани, барила з водою...

Хтось нахильці, як запорожець, п'є просто з барила, потім передає посудину батькові, і той, напившись, солідно й повчально радить возити воду цистерною, а не отакими барильцями.

— А ми навмисне такими барильцями,— відповідає той, що пив, молодий закіптюжений смаглій, і білкуваті очі його по-циганському грають лукаво.— Привезли б цистерною, то й на три дні, то й тхнутиме вода!.. А в таких волі-неволі щодня возять, і, отже, свіженьку п'ємо!. Хочеш? — запропонував він Ліні й підтримував барило обережно, доки вона пила.

Напившись, сказала неголосно, переймаючись якимось дивним хвилюванням:

— Дякую.

— Так ти мене не впізнала? — весело окинув її оком смаглій, поставивши барило на землю.— Це ж я тебе на буксир брав! Ніколи танкістом не був, а тут довелося... А звати мене Микола Єгипта, хоч з єгиптянами я родич... через вулицю навприсядки! Ну, ми поїхали! — гукнув він і, спритно забравшись у танк, загарував ним з місця, аж земля задрижала. Ліна, сама не знає чому, посміхнулася йому вслід.

Доки батько біля похідної майстерні веде ділові перемови, а потім з кимось із ремонтників починає розбирати «Москвичеві» нутрощі, Ліна, ще не зовсім отямившись після пережитого сорому, стоїть, тупленно розглядає Дошку пошани, звідки на неї дивляться, видно, ці ж самі бульдозеристи, що тут працюють,— і цей смаглій, що воду пив, і ті, що тільки-но реготали на валу. Вони й на фотографіях веселі, безшабашні, а одягнуті ще по-зимньому чи по-весняному — в фуфайках. У того шапка-вушанка набакир, на вухо, а в того навмисне насунута на лоба, той поклав на гусеницю бульдозера руку, мов другові на плече, а інший картинно позує, взявшись у боки, ще котрийсь — кремезний, широкоплечий,— видно, розважаючи товаришів, скорчив таку міну перед об'єктивом, що мимоволі всміхнешся.

Із-за вагончика вийшла дівчина в ситцевому вицвілому платтячку, мабуть, ровесниця Ліні, тільки куди міцніша, здоровіша за неї,— з вогню та з сонця вся! Так і цвіте здоров'ям, налите тіло горить смагою.

— Комедія ж була дивитись, як вас на буксирі тягли,— всміхається вона до Ліни мов давній знайомій.—

Це хлопці для сміху придумали вам танка послати А Єгипті цього тільки подай. .

— Найшли розваги...

— Та ви на них не ображайтесь.— Очі дівчини променились добротою.— Просто люблять тут у нас пошуткувати... А танк якраз був не в роботі Цей уже як зачепить, то потягне, він у нас трудяга.

Дівчата одночасно глянули на танк, що стояв віддалеки на своєму, видно, постійному місці. Єгипта, заволодівши танковим краном, уже з кимось лаявся — лаявся так, що Ліні хотілося вуха затулити.

— Не зважай,— відвертаючись від Єгипти, заспокоїла її тутешня дівчина.— То він механіка перевиховує.

Дівчата розгомонілись. Невдовзі Ліна вже знала, що звати цю дівчину Василинка, а прізвище Брага, і що брат її тут працює бульдозеристом на каналі, і що наступного літа вона вступатиме до Ровенського інституту інженерів водного господарства — канал обіцяє послати, буде стипендіаткою каналу... А тут? Тут працює пікетажисткою — це од слова «пікет». Обов'язки нескладні, ходиш, переставляєш геодезичну рейку, а майстер нівелює. Якщо старий у доброму настрої, то він і пікетажистку підпускає до нівеліра, щоб привчалася. Але це понад програму, головне ж діло пікетажистки — переставляти оці вішки рябенькі.

— Бачиш, он під вагончиком стоять? Одна моя, а друга моєї напарниці, її зараз нема.

— Де ж вона?

— Розрахувалась, бо в неї мати злягла, а доглядати нікому... Оце де зараз канал споруджується, все якраз ми з Ганнусею пікети розставляли, між нашими пікетами найжаркіші роботи йдуть...

— Своєю роботою, Василинко, ти... задоволена?

— Як сказати. Буває, звісно, цікавіша. Але й тут: хай по сто метрів вперед, та все ж таки вперед.

Інший світ, все таке далеке, одначе Ліна почувала, що їй цікаво слухати — і про ті пікети, і про нівеліри, і про те, як тут живуть...

Запалившись, Василинка з неприхованою гордістю розтлумачувала Ліні, що тут і до чого:

— Вся ота машинерія, уяви собі, працює тільки за нашим указом! Без нас, без наших рейок та нівелірів була б не робота, а хаос, ревище вавілонське. Щодня, щогодини показуємо, чи дорились механізатори до про-

ектної відмітки дна та чи всюди належно витримуються схили-укоси каналу... Та хіба лише канали? Всі види шляхів, лінії електропередач, газопроводи, навіть штурманська служба на морі та в небі — все має стосунок до нашої науки, до праці геодезиста. «Ми не омега,— каже наш старий,— одначе ми альфа всього, що будується на землі...» Такий смішний він у нас, просто симпатичний! Багато років у Середній Азії канали будував, а тепер оце тут, у наших степах, освоївся. Навіть і літа його не беруть, усе в русі та в русі, засукав рукава і подавсь попереду всіх,— за своє життя, мабуть, кілька земних екваторів уже він пройшов із своїм теодолітом...

Ліна з щодалі більшою цікавістю слухала дівчину, а тим часом хтось підкрався із-за спини й хап її за голову — міцно затулив долонями очі... «Єгипта!» — майнула найперша думка, чомусь саме його руки уявились такими гарячими, міцними, з горіхами мозолів на долонях... Треба було вгадати, крикнути ім'я, щоб випустив, і добре, що не крикнула, бо коли випручалась, то перед нею стояв... Кузьма Осадчий! Усмішка до вух, сам закудланий, у зашмарованій майці, в пилюці... І в бровах, і в чубі пилюки набилося густо.

— Так це тебе тягнуто на буксирі? — казав подивовано Кузьма.— А я думав — там тільки старий твій... Куди ж вам мандрівочка пахне?

— Вона в мединститут їде документи здавати,— прохопилась першою Василинка.

— Ніколи не чув я, щоб ти медициною захоплювалась,— здивувався Кузьма.— В останній момент відкрила в собі такий нахил?

— Який нахил,— досадливо всміхнулась Ліна, а Кузьма веселим тоном побажав:

— Ну, зеленої тобі вулиці та голубого неба! А ми тут, бачиш, земельку пересипаємо. З місця на місце пересипаємо, а, кажуть, щось буде.

— Не щось, а магканал,— поправила Василинка.

— От чуєш: маг... Себто магістральний,— пояснив Кузьма,— а не тому, що перед тобою якісь маги... Тут без магії, тут пупа надривати треба. А зате вигрохкаємо такий, що більший буде розміром, ніж відомі тобі канали марсіанські, що їх Скіапареллі відкрив. Із самого Марса в телескопи видно буде наш степовий аричок.— Хлопець засміявсь, розфантазувався: — Вже десь там

сидить, мабуть, такий собі вчений марсіанин, трохи на самурая схожий, розглядає нашу роботу в окуляр телескопа та покректує, що таке? Не було каналу в цьому секторі Землі, і ось він уже є! Де була бура пустеля — рівненька смужечка лягла... Оптичний обман чи, може, й там, на планеті Земля, є більш-менш розумні істоти? Щось там риють, прокладають, ведуть... А коли так, то треба їхній витвір негайно нанести на карту земних каналів та мерщій у дисертацію його — єй-єй, за це дадуть комусь доктора марсіанських наук!

Дівчат розважають його жартливі припущення, обидві сміються, а Кузьма тим часом, по-робочому замашним рухом вхопивши барило з водою, жлуктить нахильці, аж чути ковтки: глог-глог... Усе в нього якось здорово виходить, хлопець навіть п'є так, як щойно пили тут дорослі бульдозеристи. Напившись, утерся всією п'ятірнею, по-робочому. Зовсім небагато й пробув на каналі, а вже з'явилося в ньому щось певне, владне, розставивши ноги, твердо стоїть на землі Кузьма-каналобудівник, тільки жаль, що в вухах землюка — може гречка звідти прорости. Чи давно це було, коли в школі хлопці ще тільки вчились водити трактор, скільки сміху було, коли за кермо сідав оцей вухатий Кузьма... Чи він придурювався, чи справді не вмів тоді ще правувати — трактор ніяк не хотів його слухатись і, виписуючи по майдану п'яні викрутаси, прямував кудись у степ навмання, а хлопці горлали невдасі керманичеві навздогін:

— Кузьмо, тримай картуз!

Картуз був тоді на Кузьмі якийсь чудернацький, не нашої ери, з переламаним козирком,— де він такого й доп'яв. Аж шкода, що зараз нема на Кузьмі того картуза, не втримав, загубив, мабуть, десь по дорозі сюди разом зі своєю школярською безтурботністю.

— Ось так, Ліно... Степи збираємось обводити, а самим поки що напитися ніде: кидай агрегат і біжи аж до цих бочок за ковтком води.

— Бо термоси порозчавлювали,— каже Василинка з докором.

— А як його не розчавиш, коли йдеш майже сліпим польотом... Принесуть, поставлять у бур'яні, хіба там помітиш з кабіни ваш термос... Наїдеш — і коржик з нього!

— Чи й не герой, хм,— спокійно хмикнула Василин-

ка.— А вчора кому від батька влетіло за порушення правил безпеки? Кому погрожував вуха пообривати?

— Ці обірве, другі виростуть,— відбувся жартом Кузьма і пояснив Ліні: — Майстер наскаржився батькові, що високі гребінки залишаю, могло б привалити... Так старий і дав мені урок по техніці безпеки... Ну, та незабаром моє ходіння в підпасичах закінчиться: вже є телеграма з Харкова, що партію нових бульдозерів нам відправили, десь і мій там серед них...

— Ще чи одержиш,— піддражнювала Василинка.

— Одержу. Подякую батькові за науку, за здорову критику, за бульдозер і на свого суверенно пересяду... Годі ходити в підручних — заживу під гаслом: вольносць і неподлеглосць!

І, труснувши чубом, Кузьма розвалькувато рушив до місця роботи. Вже відійшовши, обернувся до Ліни:

— Хочеш глянути, які я гори верну?

Дівчата, весело перезирнувшись, рушили за ним.

Збудований колись на кордонах Римської імперії Троянів вал, сліди якого ще й досі тягнуться по степах Придністров'я, навряд чи міг навіть у часи розбудови рівнятися могутністю з цим валом — насипом свіжовивергнутого з траси каналу грунту. З висоти валу видно всю панораму робіт. А де ж саме проляже траса каналу? Ліні без навички трудно було розібратися в цьому хаосі. Всюди риють, горнуть, перевертають степ, там знімають верхній шар, а тут земля вже порізана глибокими траншеями, в однім місці розламують чорноземлю, а поруч бульдозери вже вигризають з підгрунтя жовту правічну глину і сунуть її нагору, на вали, нагортають цілі буртовища. Глянути збоку — справді може здатися що тільки пересипають землю з місця на місце, а учасникам будівництва, звичайно ж, в усьому цьому вгадується лад, думка будівника вже веде крізь цей хаос несхибну вісь каналу, бачить у степах його повноводе русло.

Зверни увагу, Ліно, як споруджувальні роботи виконано,— вказав Кузьма на ту ділянку, де крила каналу були вже сформовані.— Наче вручну, еге ж? О, це треба вміти! Це брат ось її,— кивнув на Василинку.— Просто художник свого діла. Народний художник земляних робіт! Де Левко Іванович планував дамбу, після нього ніяких ручних доробок... У нас тут колектив зовсім не сірий, більшість ветерани, з Інгуль-

ця прийшли, з інгулецької системи,— хвалився далі Кузьма.— Гребіння, мури оті нащо? То їх спеціально зоставляємо між траншеями, щоб грунт на сторони не розповзався... Вже коли вженешся у траншею, то все вперед горнеш... Ну, а потім ми, звісно, й ті перемички ламаємо... Як наїдеш — стіна землі перед тобою так і сідає, так і никне! А коли вгору береш, гуркіт стає, мов у ракеті, просто глухнеш від нього.— Кузьма блискає усмішкою.— Оце мій,— зупиняється він коло бульдозера, що незграбно перехнябився на валу.

Квадратна металева кабіна, в кабіні важелі стирчать, на сидінні жужмом фуфайка замаслена, здавлена. Кузьма, плигнувши, всідається на тій фуфайці.

— Щоб виростити троянду, будьте землею... Я кажу вам, будьте землею! — весело гукає він з бульдозера словами якогось поета.

Скрегіт, рев заліза, удар чадної хвилі... Машині важко, натужний залізний гуркіт глушить Ліну, вона аж сахається вбік, а Кузьма беззвучно регоче з кабіни і вже спрямовує бульдозера вниз, в куряву, в спеку, в розбушований земляний чорторий...

Пішов наш Кузьма на простори двадцятого віку,— жартує Василинка, видно, узвичаєною тут примовкою, і Ліні навіть у цьому тутешньому жарті чується атмосфера життя своєрідного, їй не доступного. Простори XX віку — і вигадають же таке... Озираючись довкола, Ліна, однак, помічає, що простори тут якось особливо почуваєш, вони ніби оживають, поряд з цим бушовищем земляних робіт ще більше відтінюється безмежжя степів та великість полудневого неба.

— А наші хатки на колесах, правда, гарненькі? — киває Василинка на яскраві жовто-червоні та голубенькі вагончики, що, наче автобуси на стоянці, таборяться внизу.— Це аж із Естонії нам прислали.

Дівчата повагом рушають туди, провалюючись у розпушеному теплому грунті.

— Звикла вже, Василинко, до життя на колесах?

— А що звикати. Зате ж нам, крім основної ставки, ще й «колісні» платять або «курявні»,— розважно каже Василинка, випромінюючи усміх своїх великих, блискучо-карих очей.— Вагончиків, правда, не вистачає, частина наших аж у Брилівці живе, їх маши-

нами возять на роботу й з роботи... Я теж деколи їжджу: натрясешся за дорогу, сидиш, зігнешся — коліна вище вух!

Вона знову посміхнулась рівною своєю посмішкою: спокій і врівноваженість, здається, ніколи не покидають її.

— А все ж, бачу, тобі таке життя до вподоби?

— Життя як життя. Коли й допечуть тобі до живого, а потім глянеш... твою ж таки роботу видно... Недарма, виходить, живеш...

Бульдозери всюди гуркотіли, мов амфібії, плавали в землі, і вже й не вгадати було, де там Кузьма Осадчий,— загубився хлопець зі своїм агрегатом серед інших бульдозерів, злився з ними, з їхнім гуркотом, скреготом, курявою...

А водночас і в тих, що лагодили «Москвича» біля ремонтного вагона, діло, видно, наближалося до кінця.

Один з робітників-ремонтників, які допомагали Яцубі, давав господареві вже прикінцеві напуття:

— Не допускайте, щоб вода закипала. І на стартер не тисніть без пам'яті. А якщо їхати доведеться заповідним степом, там особливо пильнуйте...

— Це ж чого?

— Зубробізони щоб з вами не пожартували. Вони ж там на волі гуляють.

— Отож порозпускали... Скоро й левів із-за грат повипускають... А зубробізони, хіба вони на людей кидаються?

— Людину побачать — нічого, а дуже чомусь не люблять отакі автомобільчики останнього випуску. Тільки загледить, жене за ним щосили, щоб на роги підняти.

— Ну, це ви мені бандилюки гнете,— недовірливо поглядає майор на співрозмовника.

— Клянусь, я свідок,— підходячи, каже Єгипта.— Оскільки завдяки своєму літунству і там працював деякий час... Якось ми ЗІСом сіно набираємо рано в степу, чуємо тупіт! Глядь — табун їх! Цілий табун гривастих бізонів просто на нас мчить! Братва врозтіч — хто куди, а бізонам до нас байдуже, вони мерщій до нашого ЗІСа. Як шеменули, так і пішов із сіном шкереберть. Так то ж ЗІС! А отакого ліліпута,— вказав на «Москвича» Єгипта,— підчепить, ковирне одним рогом — і поставить догори колесами!..

Майор, витираючи замазучені пальці, поглядав спід лоба на Єгипту, не знав — вірити чи ні, серйозно той каже чи тільки голову дурить, туману та страху наганяє...

Згаяв майор Яцуба тут часу чимало. Однак за роботою не забував раз у раз накинути оком і на дочку, бачив, як вона спершу зацікавлено розмовляла з тутешньою дівчиною, литкастою, повногрудою, потім син Осадчого приєднався до них, і чути було звідти хихи та хахи,— все поміж ділом бачив майор: і як сміялись, і як воду пили, і як ходили на вал... Потім дівчата обидві чогось в отой он вагончик шурхнули, де штаб цього загону всього...

Коли нарешті «Москвич» завівся, Яцуба від полегшення навіть подобрішав, настирливо посигналив раз і вдруге, після чого висунувся з машини й гукнув бадьоро:

— Ліно! Де ти там? Готово! Поїхали!

Дочки якусь мить не було, потім вона з'явилась на дверях вагончика, незвично весела, збуджена, аж вразила батька цією привітною збудженістю, а ще більше вразила — рейкою рябою в руках:

— Тату, я не їду. Я залишаюсь тут. Я — пікетажистка!

VIII

КАПІТАН ДОРОШЕНКО

Довге життя випало старій Дорошенчисі, або Чабанисі, як частіше її називають. Давно вже нема панського палацу, що його спалив у роки громадянської війни якийсь Рябошапка, нема й басейнів, де купалася її горьовита юність, нема й чоловіка-чабана, що загинув ще в першу голодовку. Сини? Один з її синів наклав головою під час фінської в снігах на Карельському перешийку, другий — безвісти зник у сорок першому, служив кадрову на румунському кордоні. Зник, як тисячі їх зникало в ті дні, серед гуркоту фронтів, серед розбушованих пожеж, коли й вітри віяли над землею паленні, і небо високе горіло над людьми. В обох були дівчата-наречені,

давно побралися з іншими, мають дітей, а Дорошенчиха й досі уперто називає їх у думці своїми невістками, а вони теж хоч зрідка, хоч тоді, як чоловік покривдить, забігають поплакати до старої.

Повіддавала війнам синів, зостався їй тільки цей, найстарший, що юнаком подався на море, плавав на байдах з олешківськими та збур'ївськими дядьками по Золотій лінії, а тоді й у далекі плавання пішов, по всіх морях-океанах проніс смагляву материну вроду.

Здається, тільки тим і тримається Дорошенчиха на світі, що жде сина в гості. Приїздить він все такий же стрункий, як і в молодості, підтягнутий, з невигаслою привітністю в очах, тільки щоразу більше сивини сріблиться на скронях та втомленішою стає усмішка.

А одного літа капітан не приїхав. Був він з науковою експедицією у водах океану, якраз у тих водах, над якими вставали тоді сатанинські гриби атомних випробувань.

Стара Дорошенчиха, що уважніше за всіх у радгоспі слухала передачі радіо, що тривожніше за всіх синоптиків переживала звістки про пересування циклонів та ураганів, першою дізналась і про ті океанські випроби. Почувши, знетямлена вискочила з двору з костуром у руці, подалася на пошту. Аж люди на вулиці сахались від неї, а вона нікого не бачила, навально простувала мимо них своєю чоловічою сягнистою ходою. На пошту, де раніш її ждали добрі вісті від сина, вона завжди заходила урочисто, мов у храм, і звідти поверталась просвітліла, із загадково усміхненим лицем,— цього разу вона вдерлась роз'ярена, з повним ротом проклять:

— Що вони там затівають, іроди? Що вони роблять, трясця їм у печінки?!

І стукала об підлогу костуром, розпатлана, кістлява, кричала у віконце, де сиділа саме одна з її «невісток»:

— Пиши! Блискавки пиши! Радіограми!

— Кому ж писати? — розгубилася та.

— Міністрам усім! Президентам!.. Що вони думають? Люди ж у морі! Син мій там!!!

Усі службовці збігалися на бучу — і поштові, і ощадкаси, ніхто до ладу не знав, як виконати Чабанишину вимогу, але й відмовити їй було неможливо, здається, вона тут і очі повидирала б тому, хто відмовився б приймати ці її послання.

— Пошлемо, пошлемо,— заспокоїв Чабаниху завідувач пошти.

І тільки після цього буря гніву її змінилась слізьми, сліпа від них, попленталась вона додому, пішла, ходою тяжко розбитої горем людини. А вдома як сіла біля хати, то й сиділа так аж до ночі.

Сусідки та «невістки» прибігали навідувати, співчутливо питали, чи не треба чимось допомогти, але вона неохоче й озивалась до них. Пустили потім ясу, що звихнулась умом Чабаниха, але цьому мало хто вірив, бо в очах у неї видно було непотьмарений розум, у темній глибині їх стояв закипілий біль.

Цілими днями сиділа й мовчала, тільки коли якось став накрапати дощ, вона озвалася до дітей, застерігаючи, щоб не бігали під дощем, бо тепер, мовляв, дощі погані.

Ждала вістей. Аж після того, як атомні випробування в океані було припинено і від сина прийшла уже з радянського порту радіограма, що він цілий і неушкоджений,— мати мовби ожила, душа їй стала на місце. Правда, Чабаниха й тоді зосталася певною в тій думці, що це вона своїми посланнями-блискавками врятувала сина, відвернула від нього в океані нещастя.

А теперь син ось уже вдома.

Зоріє світанок, а він лежить, спить солодко, і мати ходить навшпиньках, щоб не розбудити, обережно ставить йому біля узголів'я склянку трав'яного настою — хай вип'є натщесерце, як прокинеться. Коли він тільки поскаржився після приїзду, що головні болі часто мучать, вона заспокоїла його переконано, твердо:

— Я знаю такі травки в степу, їх треба до схід сонця збирати, приготую настій і хоч які головні болі зніму... Один до мене аж з міста приїжджав, сам лікар, а я зробила йому настою із свого зілля, переказував — допомогло... Допоможе й тобі.

Знає вона також, що в сина негаразд із очима, час від часу погіршується зір, але вона певна, що й це пройде, це в нього просто кров приливає, треба заспокоїтись; його темні в черепаховій оправі окуляри мати не злюбила одразу, забрала, заховала, не дає користуватися навіть у пору найбільшого блиску повітря:

— Орли на сонце дивляться, а який зір?

До ранкового чаю мати ставить на стіл тарілку з

уламком свіжого, налитого медом щільника, це вона робить так само тихо, крадькома, щоб не потривожити сина, а він тим часом уже прокинувся, вже напіврозплющені очі весело стежать за матір'ю. Вона аж відмолоділа від часу його приїзду, шапарює, не знає втоми. Хто по-справжньому щасливий з його переходу на життя безмандрівне, осіле, так це, звичайно, вона, мати. Вже й те добре, що їй приніс він відраду, хай хоч трохи зазнає спокою, а ось чи здобуде він тут спокою собі? Не знає мати всього, тяжко й самому думати про це. Кинуто якір, і, здається, надовго. Їдь, сказали йому, підлікуйся, відпочинь, а там покличемо. Та чи покличуть? Повно друзів у пароплавстві, але ж буває, що й друзі безсилі чимось допомогти. В його становищі залишається тільки вірити в чудо народної медицини, в оці материні травки та коріння, до яких вона — цілком в дусі часу — ще й по таблетці пірамідону додає. Хіба ж не іронія долі: в той час, коли маєш досвід, знання, жадання діяльності, коли дух твій ще поривається до життя повносилого, повнокровного... опинитися раптом тут, у тихій заводі, де, може, вічний штиль тебе жде!.. Стеля. Мисник над одвірками. На ньому — потемнілий від часу, ледь помітний козак із списом та рублена криниця. Давно намальовано їх. Звідси починалось життя, тут, здається, має й замкнутися коло... Ночував у бамбукових хатинах, у готельних клітках хмарочосів, під зорями південних морів, у задушні, паркі ночі виносив постелю з каюти на бак і там ночував, а тепер ось знову на ліжку свого дитинства, знов темніє тобі намальований козак із списом та криниця... Невже це і все? Невже промайнуло життя? Як літня летюча гроза, відшуміло, дощами рясними сяйнуло, пройшло...

Один з останніх його рейсів був винятковим, десятки тисяч миль пройшов на своєму білому кораблі з океанологами, з науковою експедицією на борту. Дно океанське вивчали. Відкривали підводні вулкани. Кряжі гірські виявляли під водами океану і нікому не відомі до того западини, ущелини. Брали планктон, вивчали циркуляцію вод, будову земної кори. Дорошенко і сам захопився роботою експедиції, брався часом за те, що зовсім не входило в обов'язки капітана. «Давно вже щось ми не тралили»,— скаже своєму другові — начальникові експедиції, і коли той накаже

класти судно в дрейф і спускати прилади в глибину океану, Дорошенко сам стає до лебідки. Таке траління — операція довготривала, треба робити все з витримкою, справу маєш з глибинами величезними... Здорово втомились у цьому плаванні, почорніли, бородами позаростали, зате скільки побачили різних чудес... Білів його красень корабель у водах найвіддаленіших архіпелагів, білосніжно сяяв під пальмами таких островів, де раніш нога його співвітчизників не ступала. Чорні острівні губернатори давали прийоми на його честь... Місцеві жителі з ранку й до вечора товпились біля причалу, виникала черга тих, що бажали потрапити на судно, подивитись, як живуть радянські моряки.

А потім той випадок в океані, що мало не скінчився трагічно... Ніхто з учасників експедиції не бачив самого вибуху, не бачили вони над просторами океану того зловісного апокаліптичного сонця, що його засвітила варварська рука. Та хоч були вони в іншому становищі, ніж японські рибалки, і смертоносним попелом палубу їхню не засипало, проте він, Дорошенко, до кінця пам'ятатиме вирази облич своїх вчених, коли в дощовій воді було виявлено небезпечні ознаки...

Усіх належних заходів було вжито. Палуба й надбудови ретельно промиті. Однак Батьківщина за них була вже в тривозі. Негайно вернутись у найближчий вітчизняний порт! — такий одержали по радіо наказ. Перервавши своє наукове плавання, з гнітючим почуттям ішли до рідних берегів. Ще не ввійшли в гавань, як назустріч їм вимчав з порту катер з цілою групою лікарів і суворий молодий дозиметрист, закутаний у панцир професійної витримки, першим піднявся на палубу.

На щастя, виявилось, що судно не заражене, люди здорові.

Білосніжний корабель його і зараз десь в експедиції. Цього разу судно повів колишній Дорошенків старпом, його вихованець. Де вони йдуть? На яких широтах? Душна ніч десь у тропіках, матроси зібрались на палубі, задумлива пісня полилась під бренькіт гітари... Щасливий був би зараз не те що капітаном, рядовим матросом потрапити до них на борт. З радістю драїв би палубу, чесно вистоював би матроську вахту, з півслова кидався б під час бурі натягувати вподовж

палуби штормові леєри... Аж дотепер не знав, що так важко буде йому розлучатися з тим життям, з вахтами, запахом канатів, солоністю моря, кигиком чайок...

Встає, випиває материне чаклунське зілля, босий виходить походити по двору, по холодному споришеві. Клубок червоного сонця палає крізь туманно-м'які тамарискові зарості, небо над степом чисте, і літак, як рибина, пішов угорі, крізь прозору океанну блакить. Не чути звуку, лише видно обтічний риб'ячий силует його, потім нарешті долинає і звук, далеко позаду літака зринає він, той потужний реактивний гуркіт. Літак полинув сам по собі, а гуркотіння живе окремо від нього, живе, мов згадка про його політ.

Мимо двору йде Лукія, квапиться кудись.

— Доброго ранку! — каже вона, уповільнюючи крок біля хвіртки.

— Доброго ранку, Лукіє.

— В область їду... Може, доручення буде яке?

Дорошенко підходить до хвіртки, дивиться на Лукію, свіжу, щойно вмиту, і вона, як дівчиною, одразу шариється під його поглядом, шариється так густо, що аж наче сизою памороззю злегка беруться її налиті щоки, а в очах сльози ніяковості вже блискотять, світяться, від них і очі повно наливаються світлом. «Ну, чого ти й досі ніяковієш, Лукіє?» — так і хочеться спитати.

— То які доручення будуть? — повторює вона стишено, ледь долаючи хвилювання.

— Привіт Пахомові передай. Ти ж побуваєш у нього?

— Неодмінно.

Не уник таки хірургового ножа Пахом Хрисантович, упертий їхній подвижник... Схопило біля силосу так, що літаком довелося відправляти небораку в область — того ж дня й прооперували... Пілот Сіробаба, цей румʼянощокий життєлюб з чорним викоханим вусом, розповідав потім у радгоспі, що директор їхній і там ніби, під ножем хірурга, репетував своє: «Не досилосував же! М'ясо не здав! Вовну ще не всю на фабрику відправив!..»

— Рано, рано скрутило Пахома,— задумливо каже Дорошенко.

— Видряпається.— В голосі Лукії не почувається смутку.— Такому клопоти і вмерти не дадуть... Ну, бувай.

І вже вона йде, їй пора, кивнула на розвітання, самими віями попрощалася, і Дорошенко вловив, як очі її в цю мить ще більше налилися світлом. Пішла. Коси Лукії скручені на потилиці високим тугим вузлом. Дорошенко в присмутку дивиться на той вузол, йому аж трохи шкода стає, що Лукія віддаляється від нього, що, призначені для міста, високі каблуки її постукують все далі розмірено й гордовито. Лукія — ось його щедра молодість, ось чиєю дружбою він може пишатись... Щоправда, не все так сталося, як гадалося, але ще й досі в душі зосталося жевриво від того кострища, яке таким жарким полум'ям було спалахнуло колись... Ось він, ще молодий, повен любові до неї, в Буенос-Айрес іде, в перший самостійний рейс. Осінь, негода, ніч, із тих ночей, що трощать кораблі, що стугонять стихіями, у шквалах розметують тривожні сигнали SOS... Реве, бушує Атлантика, а в розвированім океані неба тривожний місяць бреде. Єдина розбурхла цятка, жовток світла серед тьмяво-сріблястого безмежжя, серед вировища й хаосу хмар. Буруни, кудлаті, мов леви, йдуть і йдуть з просторів ночі, ростуть, обвалюються, стрясають ударами судно. В другій половині ночі шторм досяг такої сили, що катастрофа здавалась декому неминучою, і якщо ти не втратив тоді самовладання, вивів судно, то, може, це й тому, що був не сам, що й серед атлантичного вировища вона, Лукія, знаходила тебе із сяєвом своїх закоханих очей.

І зараз, проводжаючи поглядом Лукію, Дорошенко відчуває, як пробуджується в ньому давня до неї ніжність, росте нездійсненна жага щось повернути, щось повторити — далеке, як молодість, невловиме, як сон... Вдруге розпочати життя, зловити одбуті літа — цього ще ніхто не досяг, нікому із смертних ще не вдавалось обминути той похмурий останній порт, що раніш чи пізніш, а кожного жде... Пахом-однокашник згорів на роботі, чи й виборсається тепер, а його, Дорошенка, ще обіцяють покликати... Та чи покличуть? Чи, може, це вже не тимчасова недуга, а саме твоє вечоріння владно на тебе наступає? І саме тоді, коли так багато тобі відкрилось! Краса світу, яку ти в юності й не розумів по-справжньому, прийнамні не помічав, не дорожив нею так, як зараз... Краса людських облич, поглядів, вчинків, поривань...

Усе життя мовби тільки тепер відкривається тобі в своїх найістотніших зв'язках і достоїнствах. Може, це й є те, що звуть мудрістю? Думка ясна, мозок світиться, як казав улюблений твій художник. А день вечоріє... І з цим змиритися? Осліпнути до синяви небес, оглухнути до далеких покликів океану? Невже не потрібне більше твоє вміння, твої знання, твоя воля і твій неспокій? Чи, може, ти ще потрібен?

Мати йде з городу. Хустка на ній чиста, біла, неначе в неділю, бо для неї вічна тепер неділя. В руках несе кріп, моркву, петрушки пучечок, свіжозеленої, рясної.

— Зеленини тобі до сніданку... Коли тобі що не так у мене, сину,— ти кажи.

— Все так, мамо, все добре.

Поголишся, поснідаєш і йдеш знічев'я поблукати по радгоспу, завернеш на радіорубку, де на тебе війне чимось корабельним, погомониш про різні новини з Віталиком, що вже впевнено входить в обов'язки радиста, а потім підеш собі по затінках старого, ще панського парку, де в запущеній гущавині тобі вдається відшукати руїни панських басейнів і навіть сліди тієї химерної споруди, що звалась к о в ш о в и м колодязем, де по рівчаку, по вічному колу день у день ходив колись горбатий верблюд Гараська, женучи ковшами воду для поливу. З рання й до ночі ходив він тут з зав'язаними очима по вибитій сліпою ходнею круговій доріжці, без нікого звершував свій круг, а ти, який біля нього за погонича, тільки прийдеш, перепряжеш, гійкнеш, щоб рушив він у зворотному напрямі, і вже слухняно пішов твій двожильний Гараська поволі розкручувати назад своє вічне, терпляче намотане коло...

Край парку — теж залишок панської старовини — позубрена, погризена цегляна брама, а неподалік капличка, під якою в давні часи був підвішений дзвоник, щоб скликати батраків на роботу. Ще далі один за одним вишикувались, як сфінкси, облуплені цегляні льохи для вина; всі вони позамикані — час винобрання ще далеко; за ними пашить розігрітою черепицею присадкуватий сарай, що колись був каретним, а зараз, завдяки Яцубиній настійливості, переданий під пожежню.

Сарай відчинено навстіж, з глибини його булькато

виглядає фарами червона пожежна машина, готова щомиті ринутись куди слід, а на дверях з'являється і сам Яцуба, вдивляється в степ, вистежує, мабуть, чи не помітно де-небудь димка підозрілого...

— Добридень,— підійшовши, вітається Дорошенко.— Виглядаєш, чи де не горить?

У Яцуби вигляд якийсь замордований— схуд, пожовк, сивою щетиною обріс... Чи він не хворий? Пісне, аскетично витягнуте, як на візантійських розписах, обличчя затаїло в собі якийсь біль, страждання.

— Що з тобою, Грицьку?

Нарешті він заговорив глухо, не відводячи очей від степу:

— Третій раз блискавка підпалює оту кошару на Кураєвому... Третій раз б'є, і все в один ріг... Чи там закопано що, чи поклади які...— Він знову помовчав.— І на їхньому ж полі торік громом тракториста вбило. Його вбило, а трактор ще з годину сам по полю ходив...

Що це з ним сьогодні? Говорить ніби в маренні, ніби кошмарне сновидіння якесь розказує... Небо чисте, ніде ні хмарини, а він про блискавку та про трактор, на якому тракториста вбило...

— Чи тебе, Григоре, не хвороба переваляла? — запитує Дорошенко співчутливо.

— Ні, я здоровий.

Яцуба, відділившись від одвірка, чвалає в глибину сарая, виносить звідти низенький, обтягнутий парусиною стільчик, подає Дорошенкові:

— Сідай.

А сам сідає просто на порозі.

— Іване, ти ж мені друг,— каже він з щирістю в голосі, хоч Дорошенко не пригадує, щоб був з ним коли-небудь у дружбі.— Як друга прошу, порадь, що мені робити? Горе, таке горе на мене звалилось...

І по цій його змордованості, розгубленості, зовсім раніш не властивій йому, Дорошенко відчуває, що Яцубу справді, видно, спіткало якесь нещастя.

— Кажи, Григоре, що сталося... Разом подумаємо, якось дамо лад.

— Чорт ладу не шука, аби крик був... Дочка відсахнулася! — вигукнув Яцуба й поник головою, на якій зверху, мов чашечка на жолуді, сиділа розцяцькована, розшита бісером тюбетейка.

Дорошенко вже чув про те, що донька Яцубина, всупереч волі батька, влаштувалася працювати на канал, чув про це у веселих викладах з різними смішними подробицями.

— Відсахнулась, отак віддячила батькові за все,— повторив він з глибокою образою в голосі, і плечі його поникли якось старечо.— Ростив, плекав, душу в неї вкладав... І ось тепер — так посиротила... Куди готував, а де опинилась!

— Не розумію тебе,— знизав плечима Дорошенко.— На канал пішла, в трудовий колектив, що ж тут страшного?

— І ти в одну дудку з ними? А ще кажуть про тебе, Йване, що делікатний ти, чулий, культурний чоловік... Дівчині сімнадцяти літ та потрапити до того табору циганського, де грубощі, лайка, горілка,— це, по-твоєму, не страшно? Ох, знаю я, Іване, що таке для людини оточення! З убивцями, з злодіями, з різним карним елементом стільки років пайку ділив. Хай ті — по той бік дроту, а ми по цей бік, але нам, думаєш, був мед? Думаєш, у карти нас не програвали, фінок потай на нас не гострили? Наша служба — то, брате, фронт був, суцільний фронт. І без похвальби скажу: справлявся. Скільки тих подяк у найвищих наказах одержував. Це тут ось хочуть з Яцуби посміховисько зробити, а там цінували. Над якими людьми владу мав. І ні слова насупроти. А тут дівчисько ще — і такий непослух... Перед масою отак покривдити рідного батька!..

— Дай ти доньці спокій, вона тебе нічим не покривдила.

Яцубу аж перешарпнуло.

— Ти вважаєш — нічим? Та вона мені ось сюди, в самі груди ножаку загнала! Знає, що батько дорожить, що любить її безпам'ятно, так давай буду зловживати його любов'ю! А що вона в житті без батька? Перший дурисвіт її кругом пальця обведе, наглумиться, насміється. Під конвоєм треба повертати таких у батьківський дім!

— Не маєш права,— посміхнувся Дорошенко.— Атестат зрілості на руках.

— Отож-бо. І атестат, і паспорт... Учора їздив я до їхнього начальства, думав, перекомизилася вже, заберу... Чорта з два! Не розумієте, каже, ви мене,

тату. Нічого ви не розумієте в нашому житті. Ви, каже, розучилися самостійно думати, в часи культу звикли, що за вас хтось думав... Вчіться ж думати хоч тепер! Як це воно таке почути? На шостім десятку від рідної дитини, га?

Боляче бачити людину в глибокому горі, хоч би яка вона там була. Дорошенко почував зараз щире співчуття до свого ровесника. «А справді, чи здатен він що-небудь зрозуміти з того, що сталося?» — думав Дорошенко, дивлячись на примовклого, понуреного Яцубу. Чи знайде в собі силу порвати пута минулого, розкуватись, випростатись.

І чи не відмерло в ньому саме бажання випростатись, глянути на світ по-новому? Дорошенко не збирався з ним ні про що полемізувати, бачив, що зараз це було б марно. Думалося про інше: що сталося з цією людиною? Адже Дорошенко пригадує Яцубу в розквіті його молодості, коли він літо й зиму гасав у гостроверхій будьонівці, що дісталась йому в спадщину від батька, і хоч Яцубу й тоді за його запальність та горлатість молодь називала фанатом, але від нього таки пашіло життям, завзяттям, не було в ньому оцієї аракчеєвської дубовості, загального отупіння, що його, видно, й мала на увазі дочка. Хто висотав з нього здорові соки душі, на яких духовних раціонах доводилось йому жити? Сиру картоплю, каже, гриз на лагерній службі, не вистачало вітамінів... А ще більше не вистачало, видно, йому якихось інших вітамінів, тих, що для душі,— ось чого її так покрутило, понівечило, наче отих асканійських птахів, що хворіють на авітаміноз... Мовби й годують їх добре, а все ж чогось їм бракує в штучних умовах парку, фламінго навіть міняють барву пера, з рожевих стають білими, а в лебідів-кликунів шиї покручено, поставлено свердлом... Так, здається, й тобі, голубе, скрутило шию, бачиш лише в один бік, не помічаєш, що життя навкруги змінилося і клімат змінився...

— «Вчіться думати...» Іч яка! Та в мене, дочко, вже голова від думок пухне! Я ж тобі не трактор, що за нього тракторист думає, у мене своя голова на плечах, вона від думок уже посивіла... Буває, ночами не сплю та все розгадую: що ж то було за шаманство? Що за криваве затьмарення на всіх нас тоді найшло? Цькували

одне одного... Створили собі ідола і давай перед ним розбивати лоби...

— Так, було,— згодився Дорошенко.— Соромно. Перед цілим світом соромно.

— Вони, молоді, думають, що все це так просто собі: батьки погані, батьки культовики, а ми ось чистенькі, ми янголята... Ще побачимо, що буде з тих янголят. Під пластинку крутитися — це одне, а жити... Днями приїхало двоє таких жевжиків наймати на роботу. «А це правда,— питають,— що у вашому радгоспі красти не можна?» — «Правда».— «Тоді нам тут не підходить»,— і повіялись за вітром... Ні, нас не так вчили, не такого ми гарту. Ось і тепер схопишся вночі, глянеш: десь забагровіло в степу — ти вже й мчиш туди, переживаєш. Прискочиш, а вони стерню палять... Їм твоя тривога незрозуміла. А ми ж звикли до того, що слово старшого для тебе закон, бо все в житті на дисципліні тримається, і якщо я тобі батько, то не забувай, що я за тебе й відповідаю... Не ждав, не ждав я, що вона так мене поганьбить,— знов перейшов Яцуба на своє наболіле.— А я ж її й пальцем ніколи не торкнув, як обіцяв покійній дружині.— Голос його здригнувся.

— Повір, вона ще порадує тебе,— сказав Дорошенко.— Ще батькові слави там, честі добуде.

— Ти так гадаєш?

— От побачиш.

— Ох, якби ж то, якби ж то... А втім, не безсердечна ж вона! Не може ж бути, щоб зовсім відцуралася батька, щоб зненавиділа назавжди.— Його великі очі аж налилися сльозами.— Не зовсім пропащий же він! Хай покрутило його та покривило, однак і з карельської берези теж меблі роблять, хоч яка покручена.

Запилюжена парокінна тачанка зупинилася навпроти сарая, молодий агроном, не встаючи з сидіння, гукнув Яцубі:

— Дим якийсь он на схід... Так, ніби на Четвертому відділку.

Цього було досить. Одна мить — і Яцуба-командир уже на ногах, уже владно вдарив на сполох мідний пожежний дзвін, і шофер, що досі, розпластавшись, спав під сараєм, схопився очманіло і, ще, здається, й не прокліпавшись, кинувся виганяти машину з сарая.

— А якщо то не пожежа,— додав агроном услід

Яцубі, що вже вскакував до кабіни,— то поможете деревця поливати... Там побачите — бензовоз уже поливає над шляхом...

— Єсть! — почулось у відповідь.

Коли пожежна цистерна помчала, Дорошенко вийшов на шлях до агронома і став вглядатися в обрій. Диму ніде не видно було. Вихор далеко степом пішов, але ж вихор той не погасиш...

— Ложна тривога,— весело сказав агроном.— Там діти навесні деревцями шлях обсадили на Рибальче, так треба полити, бо така суш... Бензовоз уже поливає, а чого ж цій гуляти?

І його тачанка легко полинула далі.

«Ох, впізнаю свою Таврію»,— посміхнувся Дорошенко, крокуючи пустирищем побіля виритого цього літа великого ставка, ще не заповненого водою. Пахом Хрисантович пишався цим ставком. «Бачиш, круглий, як телескоп»,— казав він, показуючи Дорошенкові цей порожній кратер водойми, на дні якої зараз уже поблискувало дзеркало води, що її тільки почали напускати.

За ставком на цьому ж пустирищі будують корівник. Приміщення — незвичайної форми: дугасте, довге. Як ангар. Як станція метро. Бригадиром будівельників тут теж товариш Дорошенкової молодості — Андрій Бойко, жилавий, легкий, ніби висушений часом чоловік з веселими, поривно-молодими очима. У робочому фартусі, з кельмою в руці спускається зі свого ангара, питає моряка зацікавлено:

— Про що це тобі Яцуба там жалі виливав? Про дочку все? Мабуть, і сльозу пустив?

— Та воно ж таки болить...

— О, ти пожалій його, пожалій! А чи він би тебе пожалів, коли б ти йому тоді в руки попався? — Очі блиснули гостро, хоч губи ще посміхались.— Співучасник терору, і таким він для мене і вмре!

— Віритимем, друже, в прогрес,— напівжартома сказав Дорошенко.— Не можна, кажуть, людині помолодшати, а подобрішати завжди можна.

— Добра від нього не було й не буде. Думаєш, він роззброївся? На словах! А потайки на кожного з нас діло веде. Ото якось ти розповідав біля майстерень про Хіросіму. Тільки пішов, а він услід: «Що він носиться з тією Хіросімою. Ми страшніше

бачили. Зарядив нам: Хіросіма та Хіросіма! Тільки молодь нашу розмагнічує, а їй ще, може, воювати...» Так що діло й на тебе є.

— А кат із ним, із тим ділом,— відмахнувся Дорошенко і став оглядати будову. Бригадир, обрадуваний увагою до своєї роботи, став жваво розповідати, як виникла думка будувати такі арчасті безлісні ферми.

— На свій страх і риск! Вичитали в одному журналі опис такої споруди — давай, думаємо, спробуємо й ми. І, як бачиш, виходить. Цемент та цегла. Ніякого тобі дерева!

— Видержить, не обвалиться?

— На Шостому відділку хіба не бачив? Уже один корівник стоїть такий. Як дзвін! Ми коли вимурували його, то найперше своїм способом перевірили на міць: усією бригадою забрались на самий верх та гуртом хлопці як вдарили гопака... Видержав.

— Хлопці нівроку — орли,— глянув Дорошенко на молодих кремезних мулярів: вони стоять трохи осторонь, тамують посмішки, ніби недбалі, грубуваті, ніби їм байдужки до похвали, але в душі, видно, горді собою, своєю працею.

— У нас тільки орли, іншої птиці не приймаємо,— жартує Бойок.— Бригада ж у нас — комуністична!

— Цього літа розмахнулись ви з будівництвом,— зауважує Дорошенко.— Там хати переселенцям, тут ось ферми нові, ставки...

— Отож усі ніби війни бояться, а будують аж гай гуде,— озвався зсередини приміщення худорлявий пристаркуватий муляр, не знайомий Дорошенкові.— На Центральній цяцьковані веранди один з-поперед одного ставлять... Спитаєш: скільки ж вона тобі обійшлася? Та веранда сама — дешево... горілка дуже дорога...

І вони дружно сміються.

— Ось і мій Костя,— вказує Бойко на одного з молодих,— теж веранду тещі спорудив хіба ж таку!

— Весь радгосп будується, а я що — гірший? Миру — мир,— спокійно каже Костя і під загальний сміх додає, що з тещею в нього віднині припинено «холодну війну».

— Землянок ніде й на відділках уже нема,— похваляється Бойко.— Нема і помину. А я ж пригадую, як повернувся з фронту на Шостий, сім'я там тоді жила. Осінь, ніч, темрява... Хати жодної — свинорий якийсь на місці селища, люди в землянках, в норах таких,

що їх і не помітиш... З усіх архітектурних споруд одна стоїть... маленька дерев'яна трибунка, видно, до Жовтневих поставили. А мені спати — ну просто падаю. Прилягти нема де — під ногами моква, болото. Тільки ж солдат з усякого становища вихід знайде... Прокинувся вранці: де це я? Кругом людно, гомін, а я... на трибуні сплю. На узвишші переночував! Солдат на трибуні, а навколо, на майдані... повно солдаток! Ждуть, доки прокинеться, щоб дізнатись: чий прийшов? Мій чи мій? І діти ждуть: може, татко?

На мить ніби тіні перемайнули по обличчях — кожному, видно, уявились і той натовп солдаток, і одинока трибуна серед осіннього степу, на якій спить після дороги зморений солдат...

Додому Дорошенко повертається знову мимо ставка, мимо майстерень, звична тверда доріжка його в'ється поміж іржавими розпашілими кучугурами брухту, де знову йому в око впадають оті мертві суднові манометри та безладно кинутий якірний ланцюг... На цьому, власне, й завершується передобідішня Дорошенкова прогулянка, яку він у думці з гірким усміхом називає ходіння по Дузі Малого Кругу. Скільки ще доведеться зробити йому таких обходів? Окреслилось коло трохи більше, ніж колись верблюдове, а, по суті, таке ж одноманітне, замкнуто-безконечне...

Безтарка, запряжена парою коненят, стоїть біля медпункту. Стара незнайома жінка примостилась навпроти безтарки на лавці, схилилась на руки й... плаче.

— Чого ви плачете? — зупиняється проти неї Дорошенко.

Жінка зводить до нього своє пооране глибокими зморшками, мокре від сліз обличчя.

— Ти мене й не впізнав, Іване? Подумав, баба якась стара? А я ж Варка!

Він став пригадувати, яка ж це Варка...

— Варка Андрієвська! — підказала вона.— Ми ж разом у КСМ осередку були...

Так ось як іде час, ось які сліди повідкладало життя на колишніх його комсомольцях... Баба стара, а він, Дорошенко, ровесник її, досі вважає себе якщо й не молодим, то таким, чиє життя тільки на полудень стало.

— Сталося щось, Варко? Чого ти плачеш?

— Сина привезла ось,— вона кивнула на безтарку —

підозра, що стовбняк... Лікарки нема, а без неї не приймають!

Дорошенко мимохіть кинув погляд у безтарку і внутрішньо здригнувся, побачивши там потворно перекошене, оскалене юнацьке обличчя...

Твердим, уже не плачучим голосом Варка стала розповідати, як сталося лихо. Син у неї комбайнер, на самохідному працює, під час роботи нігтя на пальці збив, треба б до лікаря, але ж у нас сам знаєш як: попільцем з цигарки притоптав, кров засохла — і далі гайда... Аж потім уже товариші стали помічати, що з ним щось негаразд, щелепу перекошує, око тягне...

— Тільки після того мені признався: місця, каже, мамо, нема на мені такого, щоб не боліло, всього мене викручує. Привезли його вчора сюди, лікарка оглянула: підозра на стовбняк. Тут би його й покласти, уколи б йому, а вони додому відіслали. Через три дні, кажуть, з'явишся... І лікарка молода, культурна ніби, а так могла повестись... Через три дні! А його за ніч ще більше перекосило, вже сьогодні й слова не міг їм сказати, паразитам...

— Не лайся, Варко.

— Та як і не лаятись, Іване? Калікою ж можуть хлопця зоставити на весь вік,— з болем викрикнула Варка.— А як він трудився, як робив! Днює в полі, ночує в полі, хліб он який вродив, пшеницею все поналивали, навіть курган отой, де степ панський був, і туди зерна налили. А то ж усе його праця, механізаторова! Доки жнива, дві-три години передрімає на кулаці і вже подавсь, уже на комбайні... І ось таке ставлення.

— Там хтось є? — кивнув Дорошенко на двері медпункту.

— Та ця ж гуска розгодована, фельдшериця... Чого ж ви, кажу, одразу його не поклали? «Ліжок не вистачає...» Серця в тебе не вистачає, а не ліжок! Інша під кущем би отам хворого поклала, а не відсилала б додому... Та ще й Лукії нема, нікому й поскаржитись на них, паразитів... Холодні, бездушні в нас люди, Іване, як з такими нове життя будувати, скажи?

Дорошенко піднявся на ганок медпункту, постукав. Двері відчинились. На порозі з'являється фельдшериця в білому халаті, розгодована, повновида, здається, якраз Яцубина подруга життя.

— Що треба?

— Прийміть хворого.

— Це ви — хворий?

— Ні, я здоровий. Хворий там,— Дорошенко поглядом вказав на безтарку.

— А чого ви втручаєтесь? Хто ви такий? Може, новий директор радгоспу? — В цьому почулося бажання дошкулити.

— Я не директор радгоспу,— Дорошенко відчув, що сліпне від люті, від нахлинулої в голову крові. Все ж зусиллям волі він стримав себе, сказав твердо, вимогливо: — Хворий в безтарці, і ваш обов'язок його прийняти! Звольте це зробити негайно!

Своїм владним тоном він, здається, таки осадив цю нахабу. Фельдшериця, задкуючи, забелькотіла щось знову про ліжка, про те, що без лікарки вона не має права... На гомін, одначе, вискочила десь із внутрішнього двора й сама лікарка — молода і досить гарненька особа з фарбованими віями та модно напущеною на лоба зачіскою, аж не вірилось, що така молода і, сказати б, цілком сучасна дівчина уже встигла стати такою бездушною. А в інституті сама ж, певно, обурювалась бюрократами, їхньою черствістю... З'ясувалося невдовзі, що хворого справді тут нема де покласти, до того ж таким, як цей, потрібен особливий режим, темна кімната, і мусять лежати вони на голих дошках... Треба, одне слово, везти в районну лікарню.

Дорошенко чемно взяв лікарку під руку, підвів до безтарки:

— Сідайте. І відвезіть його. І зробіть усе, що треба. Ви така юна — бездушність вам просто не личить.

Лікарка налилась ніжним рум'янцем, аж маленькі вуха в кліпсах порожевіли. Дорошенко допоміг їй забратися в передок безтарки, й вона мовчки, без спротиву влаштувалася там, поруч з Варкою, і вже її стрункі дівочі ноги зібгано стоять поруч з Варчиними бугруватo-важкими, в темних вузлах набухлих вен.

Варка, випроставшись, торкає віжками коней, і безтарка з торохкотінням віддаляється вуличкою в степ...

А капітан Дорошенко після цього заверне на пошту і, дізнавшись, що ніякої телеграми нема, прийде додому, вип'є ще склянку материного трав'яного настою, вгамується, перепочине під захистом цілющої материної турботи.

Коли він приляже на канапі, а мати, сівши біля вікна з якоюсь роботою, поглядає на нього своїми темними пронизливими і ніби очужілими очима, і чоло її час від часу хмуриться в задумі, а вуста щось мимоволі шепочуть,— синові часом здається, що вона й справді володіє гіпнозом або ще якоюсь силою і вміє «поробити»... Досі переповідають у радгоспі, як вона одразу після війни, коли сила-силенна пацюків розвелася на фермах, нібито викликала їх з приміщень, вивела й повела степом у бік моря і як вся та отара пацюків слухняно за бабою йшла... Тоді ж, після війни, коли тут ще не було лікарів, з усіх усюд несли до неї дітей лікувати від «младенческого», пізніше навіть і медики визнавали, що «бабині купання дають певний ефект»... Складне це створіння, людина! Як багато ще в ній нерозгаданого, сил недосліджених...

Давно вже він збирався запитати матір про таємниці її лікування, а коли зараз запитав про це:

— Як ви лікуєте, мамо, людей?

Вона відчула себе аж ніби незручно:

— Кого як... Кого зіллям або корінням... А то ще можна лікувати болем... Чи помислом... Чи добрим словом...

Усі ці дні, що він вдома, мати тільки ним і живе, ласка її невичерпна, але іноді йому здається, що й рідній матері він був дорожчий отой — морський, буряний, той, що долав урагани, зазнавав небезпек, викликав тривогу за себе, а не цей безкрилий, тихий, домашній... Отам ти був людиною — серед штормів. Ніч, тривожність, в задраєні ілюмінатори б'є океан. Наказуєш стерновому, щоб будив тебе через кожні півгодини. Безкрай темряви. Ти і океан. І лише зрідка попереду по курсу — вогник у пітьмі: хтось іде стрічний... І хай там що, хай як непередбачливо складуться обставини — ні за кого не сховаєшся, сам приймай рішення, веди і веди корабель.

І ти вів.

Звичайно, не той випадок в океані спричинився до його довготривалої відпустки. Він не опромінений. Це показало обстеження,— гіпертонія розгулялася, та й усе. І що зір погіршився — це, певне, теж тимчасово. Зараз уже навіть краще...

Ще б хоч один-однісінький раз відчути себе серед просторів океанічних... І хоч після того випадку,

який ледве не скінчився для його судна трагічно, Тихий океан перестав для нього бути вільним і чистим океаном його молодості, бо там діялось тепер щось брутальне, його отруювали, над його одвічною чистотою глумились,— проте Дорошенко почуває й зараз непереборний потяг бути там. Він готовий до всього. Йому навіть здається, що й тоді, в океані, не тільки зустрічний тайфун загнав їх у ту небезпечну зону (офіційна версія: обминали тайфун!), а ще й якесь підсвідоме бунтівливе бажання підказало йому той ризикований курс, бажання своєю присутністю захистити океан, його життя, його чистоту... В рейс! Хоча б в останній, хоча б у найтяжчий... Не бути тільки забутим, не відчути б себе за бортом, як часом трапляється, коли вночі шквалом змиває людину за борт, і судно пішло, і крику твого вже ніхто не почує... Мати, як ніхто інший, розуміє його теперішній стан, розуміє вона те глибоке сум'яття, що весь час живе в ньому: від неї не приховаєш за зовнішньою витримкою тоскно-жагуче ждання, що само вихоплюється з душі, ждання того, що може ніколи й не статись...

Чи буде виклик? Чи потрібен він ще пароплавству, бодай на портову службу чи на роль капітана-наставника, коли вже вважають, що судноводіння не для нього?

По обіді він знову виходить з дому. Хотілось би матері затримати його, не пустити — куди йти в таку спеку, нащо йому в цьому білому випрасуваному кітелі йти блукати десь по курявних токах польових чи, як люди переказують, забиратися навіть на комбайн і, ставши поруч із стерновим, пускатися, мов у безвість, на тому трахкотливому степовому кораблі?

Ні, не затримує його мати, бо хоч сама ніколи не була в морі, але душі її доступно, чому так треба іноді людині просто вийти на курган степовий, щоб звідти окинути оком далеку морську синяву та відчути лицем, як лагідний надвечірній бриз-вітерець тихо тебе обвіває...

Пройшовши мимо пошти у відкритий сліпучий степ, іде капітан Дорошенко на щоденне своє ходіння по Дузі Великого Кругу, йде, несучи в собі все те ж спрагле ждання та неспокій, що ніколи його не покидають.

Скоро заюжить серпень, затягне степові видноколa курявною сухою каламуттю,— наприкінці літа, як і напровесні, знову приходять у цей край і вітри, і вихори, і курявні бурі... Погасне степ, побуріє, злиняє, осінь роздягне посадки, шквиря-завійниця покотить мряку полями, хуга засвистить поземкою по твоїм вкритім ожеледдю степовім океані. Тісним, безобрійним стане світ, усе потоне в туманах, в дрібних моросяних дощах...

А поки що — небосхили ясні.

І серед цих чабанських небосхилів, то ясно-червоних уранці, то ще яскравіших — багряних чи жовтогарячих — при заході, відтепер тягнеться твоє безбуремне життя.

Гомін різноплемінних мов, калейдоскоп облич, паркий подих тропіків і гул Атлантики — все він приніс з довколасвітніх мандрів сюди, на рідний степовий берег.

Ось про Хіросіму сьогодні йому бригадир мулярів нагадав, часто його розпитують про Хіросіму. «Що таке Хіросіма, розкажіть...» При цьому слові йому чомусь вчувається одразу тупе, одноманітне поклацування пачінко — гральних автоматів — на кожному розі новозбудованих кварталів загиблого міста. Протягом двох днів свого перебування там Дорошенко все бачив людей без посмішок, душевно пригнічених (принаймні йому так здавалось), бачив атомний лазарет, переповнений нещасними, приреченими людьми, що гинуть від білокрів'я, що очі їм виїдає катаракта... І всюди його переслідував усе той клацаючий, дурманливий, ніби наркотик, звук пачінко. Хіросіма, одначе, не тільки це. Сотні тисяч звуглених людей — оце Хіросіма. Хіросіма — це коли балки сталеві плавились, і черепиця скипалась у груддя шлаку, і вишивка відбивалася, мов трафарет, на живих жіночих плечах... Це також оті дівчата-школярки, що, опираючись на бамбукові палиці, шкандибають кудись світ за очі в обгорілім лахмітті, і кличуть матерів, і просять ковток води серед тієї сліпучої радіоактивної спеки...

Буде віднині Дорошенко тут, де чабани водять отари без лоцій у своїм неогляднім сухім океані, де над полями морські чайки — ці крилаті «душі загиблих моряків» — тільки деколи забіліють, замайорять білокрило, збираючи хробаків та кузьку... Змалку він звик до

роздолля, до просторого життя, серед численних друзів його є прості чабани і вчені-океанологи, степові комбайнери і моряки по всьому світу; багатий він дружбою, досвідом, пориваннями, багатий своєю любов'ю до людей і одвітною любов'ю до нього — і ось з усім цим багатством опинитись збоку, в лимані, у вічному штилі? Буде, може, віднині твоєю палубою оця твердь степова, по якій ти йдеш навмання і де на тебе гарячим повітрям хлюпає простір знайомий, океанічний. Нема тільки хвиль, нема бурунів. Посизілий, витирлуваний вівцями степ, він де-не-де побризканий краплинами синього цвіту: то вперто цвіте цупкий петрів батіг, цвіте навіть там, де все стирловане, вибите. Молодими очима дивився колись ти на цей степ, була в очах орлина зіркість, а зараз сльозою розпливаються розгублені по царині краплини синього цвіту...

Ось могила козацька, це місце колись звалося Скарбне. Не раз у дитинстві тобі захоплювали дух перекази про скарби, закопані тут запорожцями. А як найти? Виїдь верхи конем на могилу, коли сходить сонце, і там, де ляже тінь від голови коня, копай — там буде скарб. Бо все міняється, тільки ця могила на місці, та сонце на місці, та тінь від коня!

Хоча вже й не весна, але марево ще й зараз повесняному щедро затоплює степові простори, тече, струмує всюди, мов світла весняна розлийвода. Блищить на відкритих рівнинах, на подах-улоговинах, прозоро обтікає далекі скирти й лісосмуги доріг, робить їх серед цієї повені нереальними, ілюзорними. Наче в плесах чистих стоять, у лагунах прозорих, і самі себе відбивають у воді. А підійди ближче — там суш, колючі зарості маслини та гледичій і колюча суха трава внизу... Подекуди вона, правда, ще не зовсім суха, зеленавими пасмами-рунами стелиться по землі, заваблює подорожнього.

Ось таке вибравши місце в затінку, Дорошенко сідає на траві, погляд його спочиває на пшеницях, що підходять аж до посадки, смагляві, повноколосі; падалішній соняшник лежить неподалік, переїханий колесом, але він ще цвіте, і в пилюці, і пахне Дорошенкові дитинством, і бджола заклопотано лазить по його тугому, передавленому колесом щільникові, впинається в кожну чашечку, бере нектар... Соняшники, ці

брати сонця на землі, були його любов'ю і в далеких мандрах...

Відчувши, що зморився, Дорошенко приліг, випростався на траві горілиць.

«Все, власне, так просто,— думалось йому,— варто тільки усвідомити, що живеш один раз, що життя — це той рейс, який не повторюється, і що його треба провести достойно...»

Голе небо над ним.

Світле, денне, воно й зараз таїть у своїй глибині всі зорі й сузір'я, що відкриваються тільки ночами.

Майже неймовірно далеким здається зараз Дорошенкові, що була в нього колись юність, а потім була сім'я, дружина, діти... Це були б уже дорослі сини. Нічого певного не знає він про їхній смертний час, про те, як тонуло розбомблене фашистськими літаками транспортне судно, на борту якого вони сподівались знайти порятунок, вийти із зони війни... Трагедія сталася коло берегів кавказьких у зоряну літню ніч. З усього, що чув потім, пам'ять найбільше чомусь зберегла, що сталось це в зоряну ніч...

Згадався ще рідний порт, яким бачив його востаннє перед від'їздом сюди,— в химерності нічних вогнів, у стрілах кранів, що і вночі працювали, звідкись долинав гуркіт лебідок... Судна, менші й більші, дрімаючи на причалі, здається, й крізь дрімоту чекали просторів, рейсів, вітрів...

Кинувся Дорошенко від удару якірного ланцюга поблизу. Схопився, сів — і цієї ж миті збагнув, де він є, збагнув, що він ненароком задрімав край дороги в посадці, а розбудив його не гуркіт якірного ланцюга, а отой комбайновий агрегат, що, наближаючись, випливає з-за обрію, косить, підтинає смугою червоно-смагляву колосисту пшеницю...

Капітан, ніби скинувши втому, підвівся збадьорений і, як перед виходом на вахту, машинально провів рукою по гудзиках кітеля — чи застебнуті всі. Настрій його одразу покращав. «Почути тут гуркіт якірного ланцюга — це добрий знак»,— подумав Дорошенко і неквапом рушив назустріч комбайну.

IX

ЗАЛІЗНИЙ ОСТРІВ

Блакитніє море. Дитячим щебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. На куті великий старовинний парк, один із тих, що їх колись насаджували та поливали в таврійських маєтках заробітчани та місцеві степовики, чиї внуки та правнуки зараз ціле літо щебечуть у затінках цього парку та смаглявіють біля моря до мулатної смаглості. «Комуна» зветься цей кут і цей парк, тому що в двадцяті роки справді була тут комуна демобілізованих червонофлотців, і хоч комуни давно нема, але ймення від неї досі зосталось. Восени та навесні, доки діти в школі, у «Комуні» проводяться наради районного масштабу, форуми чабанів або кукурудзоводів, сюди ж їдуть відзначити й Першотравень, а потім на ціле літо — рясносонячне, степове,— влада тут переходить до рук піонерії, хлопчаків та дівчаток, що їх з усіх усюд звозять сюди, де їхнім житлом стають цупкі профспілкові намети, а єдиним начальством — вихователькн та вожаті.

Кут ніби створений для людей безжурних, веселих, але й з-поміж них виділяється Тоня Горпищенко, виділяється і своїми вигадками, і завзяттям, і голосом, що в неї він — як веселий дзвіночок! Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашні, і хоч нікому Тоня не потурає, як і їй самій батько не потурав, усякого вміє приструнчити, однак, незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше, їм з нею гарно; Тоню вони по-справжньому люблять. Її веселої енергії вистачає і на танці, і на співи, і на різні ігрища, а дітям, що прибули сюди аж з обласного центру, ніхто так цікаво, як Тоня, не розповість про різні трави та про комах, про муравок та степових птахів, вона тобі й цикаду, і ящірку сама зловить, щоб зблизька її з дітьми роздивитись. Якщо ж ти звичками розгуба-роззява і, скупавшись, там і забуваєш біля моря щось із своєї амуніції, щоб хтось за тебе підбирав, то не сподівайся уникнути нагінки, Тоня-вожата цього тобі не пропустить. З її легкої руки на табірному подвір'ї з'являється така собі дошка юних забудьків, де красуються

розвішані на гвіздочках кимось забуті труси, приблудні чиїсь балетки, чийсь картуз...

— Бачите, картуз аж плаче, ніяк не знайде свого господаря — хто ж він? Озовись!

Люблять з нею діти ходити в походи, а оскільки дивитись тут особливо нема чого, все степ та степ, де тільки й побачиш давній, може, ще сарматський курган або сліди капонірів — захистків, де під час війни стояли обкопані літаки,— то найчастіше Тоня йде з дітьми по дузі затоки аж до того місця, де над самим морем, край рудої суші, соковито зеленіють кущики очерету.

— Вгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

І буває, що декотрий з дітлашні і здогадається:

— Мабуть, тут є солодка вода.

— О, ти в нас мудрець!

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашнику. Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковито п'ють, а погамувавши спрагу, пустують, бризкають одне одному в обличчя, лящать, скільки сили в голосі є, потім знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестає гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тоні-вожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, начебто дно в ній подвійне, і коли довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим сторчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької. Легенду цю знає вся степова округа, і, звичайно ж, у неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики — їм ввижається там і шабля, і кинджал, і що завгодно... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить котрийсь мочеморда шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як дна вже й нема — немає ні дна, ні скарбу. Лежать довкіл криниці малюки і дивляться у воду так пильно, що котромусь із них справді ввижається ніж гострий, як промінь, і самій вожатій їхній, що теж розпласталася між ними над криницею, ніби вже бачиться щось

блискуче між камінням, чи, може, то тільки сонячний промінь грає, переблискує? Та бачиться їй у цій чистій криниці і те, чого її малята при найбуйнішій фантазії побачити неспроможні — неспроможні загледіти, як десь із самого дна крізь хащі наламаного проміння всміхається до їхньої вожатої славний хлопчина, той, чиє зображення проблискувало їй із води, налитої в гумове колесо в степу для чайок...

Буває, що набреде тут на їхню екскурсію табірний баяніст, в якого на голові ціла кучма густої вовни, аж дивно, чому і його руно не стрижуть у таку спеку, баяніст починає приставати до вожатої з різними жартиками, називає її смаглявочкою, а вона просто в вічі баяністові відрізує, що соромно йому тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах вантажити в цей час.

— Треба ж комусь і на баяні грати,— регоче витівник, а Тоня йому знов на це:

— В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас... А то позвикали гроші розтринькувати робіткомівські. У декотрих піонертаборах, кажуть, до того дійшло, що не тільки баяністів, а й сурмачів наймають, щоб піонерів уранці будили...

А коли рушають до табору, то баяніст, гукнувши дітям: «Ідіть, ідіть!» — на хвилинку ще затримує Тоню-вожату в очереті, і тоді дітлашня, нашорошена, як зайченята, знову чує:

— Ех ти ж, смаглявочка!

І вслід за цим дзвінкий виляск і схвильовані слова їхньої вожатої:

— Піди спершу тричі вмийся!

Тричі вмийся, себто перед тим, як лізти цілуватись...

І навіть малюкам ця формула їхньої вожатої до вподоби.

А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якесь хвилювання, в суботу з самого рання вона вже сама не своя, бурхливо-радісна, нестримно кидається з обіймами на товаришок-вожатих, і вони знають, у чім річ, вони дружно просять начальника табору, щоб відпустив Тоню на вихідний додому.

Її проводжають надвечір вожаті й дітлахи, і навіть ті, чиї труси та картузи вона вивішувала на дошку роззяв, стають трохи сумні, що Тоні завтра з ними не буде.

До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Тоня, щоб скоротити свою путь, вирішує брести через лиман навпростець,— так вона зріже кут, дістанеться того берега набагато швидше, а там уже рукою подати до одного з їхніх відділків... Затока тут не схожа на ту, що біля їхнього радгоспного степу, ця ще мілкіша, і її справді можна перейти вбрід. Помахавши на розвітання рукою дітям та вожатим, що вийшли на берег її проводжати, Тоня підбирає платтячко вище колін, і вже її тугі смагляві ноги сміливо забродять у це тропічне море, де нагріта за день вода тепла, як молоко, і гаряче, йодисто пахнуть водорості. Густо збиті хвилею, вони непорушно киснуть у воді, і по них так м'яко ступати. Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно видніє кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості; вони ростуть по дну якісь мережані, гіллясті — фантастична, не земна рослинність. У тій затоці, що біля радгоспу, водоростей зовсім нема, а тут їх цілий ліс під водою. Сонце просвітлює воду, і їх видно виразно, до кожного стебельця, наче в акваріумі, а там, де Тоня бреде, вони самі розхиляються перед нею, розступаються, наче дають їй дорогу, наче знають, куди Тоня спішить. А вона таки поспішає, і все їй сміється в грудях, і серце палає жагою зустрічі. Не те що такий лиман, що його й курка перебреде, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення. Скільки разів, то вранці до схід сонця, то вечорами, коли табір уже спить після відбою, вона припадала вухом до приймача, вслухалась, чи не озветься часом до неї Віталик, чи не скаже хоч слово, може, просто назве її ім'я. Адже поки не був радистом у радгоспі, то радіохуліганив, міг через ефір розшукати її в степу, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, він сам собі не дозволяє такі коники викидати. Та вона й не сердиться на нього за це. Не сердиться, що мусить сама зараз бігти до нього на побачення, адже він сьогодні на чергуванні і йому не можна відлучатись. В усьому вона ставила його вище за себе, в його умінні, в роботі, в здібностях, і якщо тільки чим вона могла не поступатись перед ним чи й перевершувати його, то це,

мабуть, своєю любов'ю. Брела, дедалі вище підбираючи платтячко, то наспівувала, то голосно сміялась, що вона вільна, що попереду вечір побачення і що цілуватиме її той, хто їй любий.

Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце вишнево пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега. Море не лякало її своєю глибиною, бо вона знала, що комунівські жінки, які працюють по той бік на птахофермі, щоранку перебродять його, отак підібравши спідниці... Жінкам з птахоферми тутешні броди, видно, були краще відомі, а Тоню це забите водоростями Саргасове море піймало так, що насилу виплуталась, а в другому місці зненацька шугнула на глибоке — опинилась у воді по шию. Однак це не вибило її з радісного настрою, тим паче, що далі море знову мілкішало, ставало під руки, стало по пояс, і Тоня побрела швидше. Жахалась тільки, коли медузи раз у раз торкались у воді її голого тіла, жалили ноги, тіло від них щеміло, мов від кропиви, але не так самого жаління Тоня боялась,— просто були їй нестерпні слизькі доторки цих морських потвор.

Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на гирлигу, дивився, як шалапутна ота дівчина море перебродить.

...Радгосп уже спав міцним трудовим сном, коли, прослизнувши мимо сторожів попід парком, перемайнувши вулицю, дівоча постать нечутно шаснула до Лукії в садок, шаснула і з затаєним подихом стала над Віталиковою розкладайкою, у мокрій, що аж тіло облипала, одежі. Здається, дівчина зовсім не дихала якусь мить. А тоді ледь-ледь торкнула хлопця за вухо, тільки торкнула, і він одразу кинувся, підхопився наче й не спав.

— Це ти?

— Я.

— Мокра вся,— він потягнув її до себе,— під яким це дощем була?

— Через лимани, затоки, через усе Чорне море до тебе брела! — беззвучно сміялася Тоня.— Акули на мене кидались, спрути, восьминоги...

І Лукія, що спала на веранді, прокинулась, їй вчувся

підозрілий шерхіт у садку, вгадалася чиясь стороння присутність, їй навіть почулося, ніби хтось цілується поблизу.

— Хто там?

Ніхто не відповів, і хоч вранці син на всі її допитки тільки жартами відбувався, казав, що таке може й приснитись, але вона була певна, шо вночі хтось був у садку, не тінь же то після її окрику, пирснувши, вишурхнула із садка.

Цього дня кращі робітники відділків на двох п'ятитонках з прапорами вирушили в сусідній радгосп перевіряти угоду на соцзмагання. Лукія Назарівна очолювала цю поїздку.

Лукія на грузовику — в один край, а син на мотоциклі — в другий.

На мотоциклі з ним Тоня, вона сидить за спиною в хлопця, віє на вітрі волоссям, сміється заохотливо. В руці авоська з бутербродами, які вони з'їдять, добре накупавшись у морі; вони виберуть собі пустельний берег, де будуть тільки удвох, купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталиків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір, до самого її намету.

Мотоцикл летить, аж підстрибом іде. Степ в усі боки рівний-рівнісінький — під колесом тверджа вікова. Маючи під собою таку твердь, відштовхнувшись від неї вогняними ракетними бурями, могли б звідси набирати розгін міжпланетні кораблі, а поки що дикий типчак тут свистить та нехвороща сріблиться, вона аж вилягає од вітру там, де мчить Віталиків мотоцикл по своїй степовій орбіті. Незмінне все, лінії обрію сталі, один він летючо рухається серед цих устояних просторів, тільки він своїм гучним деркотанням порушує цю безмежну, затоплену сонцем степову тишу. Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не заєць і не сайгак, а мчиш прудкіше за них? На скаженій швидкості мотоцикл перескакує солончаки та видолинки, аж поки, опинившись серед заростих молочаями та будяками піщаних кучугур, починає там чхати, кашляти, буксувати. Вибравшись на твердіше, він знову переможно деркоче, мчить уперед так, наче хоче злетіти в повітря, відірватись од цих в'язких піщаних кучугурищ і сягнути блакиття неба. Хлопець упевнено віражує по бездоріжжю,

шукає, де менше піску, де він не такий сипучий, а пісок дедалі сипучіший, і мотоцикл з льоту раз у раз шугає в нього, заривається колесами, трясеться на місці, і тоді хлопець каже до своєї супутниці трохи винувато й захоплено:

— О, дає! Як на вібростенді!

Тоня сміється:

— Я не пробувала вібростенда.

— Та й я не пробував. А тепер уявляю!

Оце життя! Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж, і доки мотоцикл натужно гребеться в піску, доки моторчик уперто пирхає, Тоня нахиляється до хлопця, зазирає йому в вічі, очі її повні звабливих блисків, вони горять, тануть волого, вони аж п'яні, осоловілі від спеки та припливу дівочої ніжності... Ось уже й мотоцикл лежить боком, судорожно здригається в піску, а вони стоять над ним, замлівають в обіймах.

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими барханами, за молочаями та будяками, що тільки й ростуть у цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на межі мексіканської пустелі. Мотоцикл доводиться брати й перетягувати через кучугури саморуч. Віталій веде, Тоня підпихає, і як тільки хлопець знову заводить мотор, Тоня вже вихоплюється на своє місце, розпущене волосся знов розвівається на вітрі, і дівчині знову смішно від того, що, тільки рушиш, вітер раз у раз заголює тобі коліна, облоскочує, смішно навіть з того, що бачить вона весь час перед собою тонку, ще зовсім хлоп'ячу Віталикову шию з глибокою ямкою, що буває тільки в брехунців. Він і не з брехливих, а ямка на потилиці наче гніздечко, хоч перепелине яйце клади. Але ж умілець, веде, як бог,— такого мотоцикліста пошукати! Вперше зазнає Тоня такої швидкості, такої бурхливої їзди з перешкодами, але їй нітрохи не боязко, бо ніякого ж нещастя не може бути, коли такий водій сидить за кермом!

Ніби підохочений нею, Віталик бере ще один піщаний бар'єр, дає рекордну швидкість, щоб віраж був на славу, і віраж такий є, і тоді ще міцніше обіймають його

з-за спини ласкаві дівочі руки, і він, щасливо хмеліючи, почуває всім тілом доторк її пругких груденят.

Ривок — стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна...

Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала біля моря не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих барханах, куди й батькові отари не часто, мабуть, забродять.

Лінивий плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами: де-не-де риба в ній смердить, порозбухавши. Навіть і Віталик трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остекленілі простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самотня рибальська хатина, де кочує рибальська бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно. Навіть дядько Сухомлин, що тижнями байбакує тут, стереже рибальську оселю, зараз не вийшов назустріч у своїм зім'ятім капелюсі та в брижуватих штанях з одною засуканою холошею, не вийшов, не став придивлятись, хто це прибув, хто порушив цю благодатну тишу та спокій... Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дрімає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісно простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру.

А втім, є ще одне тут живе створіння: Сухомлинова корова-ялівка червоностепової породи, забрівши далеко від берега, непорушно застигла серед чистої морської синяви. Спека, мабуть, загнала її туди, і вона стоїть собі, прохолоджується у воді по черево, стоїть, як індійське божество, тільки хвостом час від часу обмахується — обмахується, одначе, зовсім по-нашому!

Корова зацікавлено дивиться з моря на новоприбулих.

— Вона ніби хоче щось нам сказати, Віталику!

— Цілком можливо. Що ти нам хочеш сказати, о добра корово? Ага! Що море тут пречудове! Просто як у тропіках. Тільки нема коралових рифів у ньому! Ось що вона каже!

— І ще що?

— І що дядько Сухомлин подався на неділю в Рибальське. І що ми тут з тобою одні на весь берег! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!

І хлопець затягує на всю горлянку: «Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів!..»

Тоня заливається сміхом, їй завше подобається, коли він починає отак витівати що-небудь.

— Ця корова так дивиться, ніби й справді впізнала тебе!

— Аякже! Індійська священна твар, вона одразу догадалася, хто перед нею! Перед нею — йог! Той, що вміє на руках і на голові! Вельмишановна корово! Прошу вашої уваги!

І вже хлопець стоїть на голові, потім на руках дибає берегом,— п'ятами в небо, розчервонілим обличчям униз,— а Тоня, сміючись, повільно ступає слідом по м'якій морській траві, веде в руках мотоцикл.

— Годі, годі! — нарешті змилосердившись, каже вона, і після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо прилитою до обличчя кров'ю.

— Купаємось! — каже Тоня й перша починає роздягатись.

— Я зараз! — скочивши на мотоцикл, Віталик гайнув по берегу до рибальської хати.

І незабаром Тоня бачила вже, як він по-хазяйськи ходить по двору, обстежує Сухомлинове кочовище. Десь примаскувавши мотоцикл, хлопець взявся спихати на воду один із баркасів, що чорніли, витягнуті на берег.

До неї Віталик підплив уже тим баркасиком. Підпливши, глянув на Тоню і отетерів. Ніколи він ще не бачив її роздягнутою. В одному купальнику стояла, красуючись на весь берег відкритим дівочим тілом, струнким, засмаглим. Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її? Перед ним стояла, усміхаючись, ніби незнайома, зовсім доросла дівчина, а він перед нею щулився на човні у своїх трусенятах, як підліток, зніяковівши, знітившись перед блиском її оголених плечей, оголених ніг,

стрункого дівочого стану. Присоромлений, він безладно веслував, крутився човном на місці, а Тоня, навпаки, почувалася зовсім вільно, стояла й закручувала перед купанням волосся вузлом, радісно оглядала це синє роздолля.

— Ось куди б піонертабір!

Закрутивши волосся, кинулась у воду, сягнисто побігла по ній далі від берега, на глибше. Віталій галаснув і, стрибнувши з човна, теж побіг за нею, наздогнав, і вони стали бризкатись, борюкатись. Тоня, впіймавши його, надавила, стала нагинати у воду, як хлопчака, що не хоче купатись, а він, випручавшись, намагався побороти її, натопити, але тут було ще мілко, і вони кинулись навперегінки бігти далі в море, і Віталій, підстрибуючи, гукав:

— Глибини! Глибини! О море, дай нам глибини!

А по якомусь часі обоє лежать уже горілиць на воді заспокоєні, Тоня бризкає спроквола водою вгору, і звідти, з синього неба, білосніжні перла летять, справжнісінькі перла, блискучі, осяйні, оті, що їх добувають хлопчаки в тропічних водах з морського дна... Хотів би і він Тоні таке що-небудь добути, щоб вразити її, щоб вона аж ахнула від захоплення. Тільки що ж він їй тут добуде?

— Тоню, хочеш... мідій?

— А де ти їх дістанеш?

— У мене в човні є...

Незабаром вони вже біля човна. Постукуючи, мов горіхами, хлопець насипає з банки перед Тонею мідій, що він прихопив їх, видно, в Сухомлиновій хаті, сам їх розлущує і подає дівчині, подає трохи аж недбало, щоб вона не зазнавалась, не подумала, що він так уже біля неї упадає та прислуговує. А Тоня й сама вміє розлущувати, і яку розлущить, то одразу подає Віталикові, їй подобається ця жіноча роль — бути уважливою й послужливою.

— А корова, глянь, Віталику, очей з нас не зводить... Чи вона теж зголодніла?

— Хай пасеться, море велике.

— Трапляється іноді, що паші хоч у морі шукай.

— А знаєш, скільки пропадає в морі харчу такого, що худоба аж облизувалась би... Про філофору чула? Це оті червоні водорості, що їх повно в лиманах... Доведено, що борошно філофори підвищує надої.

— Дядько Сухомлин своєю ялівкою довів?

— Наука довела.

— Що ж, треба було цього добра й на наших фермах спробувати... Та тільки, хто хоче пити молоко, фуражу залишав би,— сказала Тоня, і в голосі її з'явилась батькова різкість.— А то влітку весь фураж під мітлу виметуть, а навесні, коли худоба дохне, знову давай його назад, із станції тягачами по багнищі тягнуть...

Мідії мідіями, а бутерброди, видно, краще: Тоня й Віталій заодно беруться й за них, а потім пливуть оглянути Сухомлинів причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоди, а зараз на їхніх нарах пилюки на палець. Купою в кутку драні рибальські сітки, на столі Сухомлинові об'їдки, все навстіж, все відкрите, і Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій лінії, і хлопець давно підтримує з ним контакти. Навесні він допомагав дядькові тут смолити човни, трудився, вигладжував по них смолу паяльною лампою, за що й має дозвіл користуватись Сухомлиновим флотом.

— Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута? — запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці. Віталій тамує посмішку зверхності. Для Тоні то загадка, тайна, а він уже побував там, одним з перших ходив на судно рубати свинець та добувати різні радіодрібнички.

— Хочеш, Тоню, махнем туди. Ми вже з хлопцями були там...

Тоню це, видно, зацікавило.

— Але ж туди, мабуть, далеко? Скільки буде кілометрів?

— На кілометри не знаю, а на милі... миль десять буде.

Дічина вагається, але по всьому видно, що їй дуже кортить глянути на те дивовисько зблизька.

— Так Сухомлин за човна ж лаятиме,— каже Тоня невпевнено, коли вони вже бредуть до човна, що легко лежить на воді, іскриться смолою.

— За це не турбуйсь,— заспокоює Віталій.— «Мой дядя самых честных правил...» Він зараз далеко звідси і, з усього видно, повернеться не скоро... Коли не на хрестинах, то на іменинах... А до того ж у нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє... Ба-

чила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, розсохся зовсім, а ми з хлопцями взялись, вдихнули в нього живу душу, і, бачиш, який фрегат! Вузлів сім дає!

І хоч Тоня уявлення не має, що то за вузли, однак це її чомусь переконує остаточно, і вона каже з рішучістю:

— Згода. Пливем!

І ось вони в човні.

— Покидаємо берег планети,— беручись за весла, каже Віталик, і ці жартома кинуті слова довго бринять Тоні, що невідривно стежить, як віддаляється берег від них.

— А як же, Віталику, мотоцикл?

— Я його там прикрив у комірчині старими сітками. Сто літ лежатиме!

Віталій працює щиро, аж ребра ходять здухвинами, кочети ритмічно поскрипують, а Тоня сидить на носі, обсихає, підставивши сонцю свої засмаглявлені плавко стікаючі плечі. Видно, їй так і хочеться звернутися до світила давньою дівчачою примовкою: освіти мене, сонечко, любощами, милощами, добротою, красою... Берег з відстані все більше можна охопити оком. Що далі вони в море, то ширше відкривається їм надбережжя своїми безлюдними кучугурами, чабанськими пасовищами, радгоспними далекосяглими землями. Ніде ні деревця. Центральної садиби не видно, лише рибальська обшпугована вітрами хата самотньо блищить, черепиця на ній тече в мареві, горби кучугур облягають її, ніби алігатори, ніби створіння якісь палеозойські, що, дрімаючи, гріють на сонці свої жовтаво-бурі спини. А священна Сухомлинова корова ще й досі непорушно стоїть у воді, тільки вона вже стала маленькою і дедалі все меншає, стає ніби прозорою, втрачає свою червоностепову масть... Віталій дивиться вперед, не спускає ока з далекого, ледь мрійчого судна, щоб тримати курс просто на нього. Він уже обливається потом, тернеться щокою об плече і знов гребе, Тоню аж жаль бере, що він так старається, а його ще й ченчики жалять, і вона пробує відганяти їх, бо ці ченчики та сірі степові мухи з чабанських кошар теж пливуть разом з ними, зі степів — у блакитніючу безвість.

— Може, тебе змінити, Віталику?

— Сиди,— відказує він.— Я вгощаю.

Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості, в яку вони поринають. Велика вода, суцільна голубінь уже оточує їх. Ніжно-блакитна шовковість небес і густо насичена синню, аж чорна просторінь моря — такий їхній світ, серед якого їм чути тільки похлюпування хвилі та ритмічні поскрипи кочетів.

Море, що спершу прозоро просвічувало аж до дна і зверху було веселим, синім, щодалі мовби темнішає, важчає, воно стає і справді чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали. І хвилі, всюди хвилі, хвилі... Біля берега їх майже не було, а тут ними все море вилискує, перевертається, і лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і знов пірне, зникне, як і не було його. Берег віддаляється. Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир. Хата ніби вгрузла в землю — її черепиця тепер лежить просто на самій поверхні моря, на самій смузі обрію. Аж трохи страшнувато стає Тоні, що вони опинилися так далеко, що вже відділені від берега такою відстанню. А судно ніби й не наближається. Важка його непорушність, як і раніш, далеко темніє серед густої сапфірної синяви.

— Моторкою ми до нього швидко добирались,— каже Віталій, ніби виправдуючись.

Зрушився вітерець. Віталій склав весла, взяв на дні човна шмат якоїсь замазученої брезентини, розіпнув, і та брезентина... враз стала вітрильцем!

— Дми, дмухай, товаришу бриз! — примовляє Віталій, направляючи парус куди слід.

Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море, але він старається нічим не виявляти своєї внутрішньої стривоженості, і його самовладання заспокоює Тоню.

— З берега здавалось, ніби зовсім близько,— каже вона,— а ось пливемо, мабуть, більше години, а судно ще де.

Хлопець киває на вітрильце:

— З цим ми швидко до нього добіжимо.

Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоб, а очі з-під неї зірко примружені весь час уперед, щоб не збитися з курсу, не відхилитись від судна вбік.

Степ уже ледве мріє. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був у цей час на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти.

— Назад нам, Віталику, доведеться проти вітру?

— За це не турбуйсь. Моряка парус додому сам несе!

Він жартує, але без посмішки. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелиться навкруги. Мабуть, таке ж небо в космосі чорне, непривітне і, мабуть, так само має в собі щось затаєно-грізне. Темна морська просторінь навкруг, і тільки сонце високе, зенітове смажить їх з пустельною нещадністю, ллється на плечі дівчині, на голі Віталикові реберця, на густу темно-синю гладінь.

Судно, однак, таки ближчає. Сіре залізне громаддя його низько, розлого сидить на воді, осівши майже по ватерлінію. В небі мережкою щогла прозорчата, похилена набік, наче після урагану. З висоти щогли спадає якийсь обірваний трос, теліпається в повітрі.

Уже й Віталій, і Тоня не зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — недоступність і заборона. Ось на борту на брудно-сірому тлі видніє білий знак, якісь літери і цифра 18... І це як шифр, як таємниця нерозгадана, відома небагатьом. Підпливши майже до борту, вони зненацька почули шум крил, птаха звідкись сполохнули. Гава! Самотня чорна гава замахала в повітрі крильми, кілька разів крикнула голосом бюрократа, кружляючи над своїм залізним гніздовищем. І де вона взялась тут?

Віталій і Тоня, поодягавшись, примовклі, внутрішньо напружені, йшли вже побіля борту судна. Все грізне, похмуре, від усього віє запустінням. Почуття незаконності, недозволенності свого вчинку весь час не покидало їх.

Облуплена, облущена фарба бортів. Іржа... Ілюмінатори засновані павутинням. В одному місці Віталій, впритул приставши до борту і взявши це махище на абордаж, звелів Тоні хапатися й лізти вгору, на палубу. Вона мить роздумувала, потім міцно вхопилась рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор,— цей теж був заснований павутинням! — а далі допомогло їй якесь іржаве, нестерпно розпечене скоб'я,

і не встиг Віталик дати їй пораду, як вона була вже на палубі.

Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги — вона мусила аж пританцьовувати.

— Пече, ой пече! — гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна.— Кинь мені босоніжки! Ой, мерщій! Я тут як на сковороді!

У відповідь на її слова полетів на палубу один босоніжок, потім другий, а невдовзі з'явилася із-за борту і солома Віталієвого чубчика та худенькі плечі в самій майці,— з його появою Тоні стало веселіше. Почуття гостре, нервово-лоскотне охопило її. Хотілось сміятись, кричати, галасувати так, щоб усі почули! Їхній крейсер. Двоє їх, двоє закоханих, на великому військовому судні. Ніколи, звичайно ж, не було на цьому військовому судні закоханої пари, щоб отак — він і вона. Лунали тут суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне. А тепер їм скорилося це тисячотонне сталеве громадя, на сталевій арені могутніх рудо-іржавих палуб владарює сміх, їхня любов!

— Подумати тільки, куди ми з тобою забрались,— сказала Тоня радісно-тремтячим голосом.— На справжньому крейсері!

— Навіть якщо на есмінець,— посміхнувся Віталик,— то й тоді ти не повинна розчаровуватися... Справжня гора. Залізний Арарат серед моря.

Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий малюсінький, а судно здіймається над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній сталевий острів.

— Яке ж величезне!

Тоня сама не своя від хвилювання. Її охоплює лихоманкове збудження, проймає дрож, трепет, що це вони з Віталиком аж куди добулися, одні-однісінькі опинились на цьому острівку, як робінзони, де їх оточує химерне залізне бескеття... І Віталик теж помітно схвильований, голос його хрипко зривається, коли він щонебудь пояснює Тоні.

Тріщить під ногами серед іржі щось біле, блискуче.

— Дивись, Віталику,— кидається на блискітки Тоня,— скляна вовна якась!

— Не вовна це!

— А що?

— Скловата. Ізоляційний матеріал. Бачиш, з розпоротих обшивок вилазить.

— Яке ж біле та гарне.

Вона бере пучечок цього дивного матеріалу в руки, але Віталик застерігає:

— Не бери!

— Чому?

— Руки потім довго щемітимуть... Воно в тіло в'їдається. Зате ізоляція з нього — клас... І в огні скловата ця не горить.

— Ні, трошки я обов'язково візьму, в таборі моїм дітлахам покажу,— і Тоня, як пір'я з подушки, жваво висмикує із розпоротої обшивки зовсім чистої скловати, білої, як перший сніг.

Де-не-де палуба повидималась якимись пухлинами, видніються на ній якісь пробоїни, рвані дірки, люки, зяючі в прірву... Біліє розсипане вапно, крихти цементу...

— Що це за дірка, Віталику?

— Та це так...

Він чогось мнеться, щось не доказує. Бере крихту цементу й нюхає навіщось. Потім каже жартома:

— Полігоном пахне.

Тримаючи одне одного за руки, вони зазирають у пробоїни, в моторошну глибінь темних трюмів, де вода блищить маслянисто, почувається, що важка вона там, застояна, з нафтою чи соляркою.

— А рейки для чого?

— Мабуть, по них підвозили торпеди на вагонетках. Бачиш, он рами на кормі? Не інакше — торпеди з них запускали... Це ось лебідка... Брашпиль... А це ось круг для гармати.— Вони, все ще тримаючись за руки, розглядають круг масивний, металевий.— Гармата, видно, могла повертатись у гнізді на триста шістдесят градусів, у всі кінці неба,— пояснює Віталик, і вони мимоволі обоє глянули в небо, де вже гава не каркає, а тільки ясніє чиста голубінь зеніту та сліпучо палає якесь незвичайне, майже космічне сонце.

Ідуть, неквапом оглядають кубрики, ці гарячі металеві клітки, в яких жили колись люди, жили, як у сейфах. Залізо й залізо. Покарьожені труби, обрізані проводи, залізний хаос. Віталій пускається першим у цей хаос, де по трапах, а де й без трапів перелазить дела-

лі вище з однієї палуби на другу, а Тоня пробирається за ним, стараючись, мов слухняна альпіністка, повторювати кожен його рух. Хлопець час від часу застерігає, бо тут обачність понад усе, тут легко зірватись...

— Як ми вже високо! — Голос дівчини аж трепеще.— Глянь, де вода!

— Ого-го! Далеченько.

Рубка радиста, де були жмуття проводів — одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно.

— Тут і я поживився,— всміхається Віталій.

Тоня вже студить на руки, вони справді починають щеміти від цього ізоляційного скла, що й тут по палубі всюди валяється купами, а в салоні аж за шию сиплеться блискучими скалками із прорваної обшивки. Це ж тут, у салоні, сиділи командири, бесідували, щось вирішували... Все порвано, порубано, обдерто.

Досі дівчина не може як слід збагнути, що сталося з цим судном, чому воно, власне, тут? Сіло на мілину? Але ж тут глибінь! Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод. Не тільки такі, як Віталик, тамували тут пригодницьку свою жагу, а й серйозні дядьки — голови колгоспів — брали участь у роздяганні цього сталевого велетня, тягли звідси різне обладнання, труби, а декому нібито дістались навіть цілком справні електромотори... Зараз тягти вже нічого, дух запустілості панує всюди, павуки переснували все судно — і де їх стільки набралось, як залетіли вони з степів аж сюди на тонких своїх павутинках?

Суднові, здається, не буде краю. Не з берега, тільки тут, зблизька, можна впевнитись, яке ж воно величезне. Ідеш крізь його залізні буреломи, спускаєшся то нижче, то вище («то знову гарматні відсіки... а то шлюп-балки!»), потрапляєш у якісь глухі закутки, залізні закапелки, в напівтемряву, то знову перед тобою грає сонцем іржава сталева стіна, який-небудь камбуз, або клюз, або відсік, серед яких Віталик тільки й може зорієнтуватись. Тут треба оглядатись добре, щоб не оступитись та не зірватися сторч головою вниз, в оте залізне провалля, де в глибині безодня, в плямах нафти чи солярки мертво лисніє застояна брудна вода. Залізні колодязі — мертві, непорушні, а за бортом море мерехтить неспокійними хвилями, хлюп та хлюп... Знов лабіринт якийсь, рвана бля-

ха (видно, вирізав хтось лист алюмінію), і раптом з напівтемряви напис: «...затопление открывать только при фактическом пожаре». Що це означає? Як це розуміти? Таємниче, мов ієрогліфи! А хтось же писав, когось воно стосувалось, для когось цей напис, може, важив безмежно багато... А це що таке: «Боевой четыре...»? Вся вона, ця іржава сталева гора, повна загадок, таємниць, умовних знаків, яких навіть Віталикові не розгадати.

— Чи буде йому коли-небудь кінець? — питає Тоня, натрапляючи знов на неводи павутиння, обминаючи в півтемряві якесь залізяччя.

— Ми ще й половини не пройшли,— каже Віталій і виводить Тоню з темного закутка на світло, показує вгору на щоглу: — Оце була б антенка, правда ж? Оця б ловила!

Корабельна щогла самим своїм виглядом здатна викликати в хлопцевій душі хвилювання. Приковує зір, надить простором океанів, гуде бурями далеких широт... З щогли звисають обривки тросів, проводів, що їх, видно, ніхто не міг дістати, а ще вище...

— Віталику, то що за шпаківня, аж-аж там угорі?

— Там стояв сигналіст. Впередсмотрящий...

— Як туди забратися — просто не уявляю.

— А ти уяви...

Не встигла Тоня схаменутись, як Віталій уже, мов тарзанчук, чіпко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній. У Тоні аж серце холонуло, щоб він не зірвався, а він, по-мавпячому деручкий, забирався дедалі вище, аж поки, досягши свого, випростався на щоглі, на тій не досяжній для Тоні височині — десь аж у небі! Вітер гойдав уже нижче нього обривок сталевого троса, а хлопець стояв усміхнений — усміхався звідти Тоні: ось, мовляв, де я, твій Впередсмотрящий...

І раптом Віталій тривожно застиг, задивлений кудись у море, до чогось там прикипів поглядом, і Тоні здалося, що хлопець зблід, що на обличчі йому відбився жах. Тоня теж глянула в той бік і серед темряви невпокійливих хвиль побачила... маленький чорний каючок!.. Хтось пливе! Хтось підпливає до них! Вона навіть хотіла гукнути Віталикові: «Хто то пливе до нас?» — але в каюку не було нікого, він був... порожній!!! Мов у недоброму сні, якимось навіть недоречним видався

він — без нікого! без живої душі! — серед безмежжя хвиль!... Чорна блискавка вдарила в мозок, приголомшила Тоню страшною догадкою... Помилки бути не могло: та маленька смоляно-чорна посудинка, що її першої миті Тоня й не впізнала без вітрильця, то ж їхній був човник, їхній баркасик, що його тепер вітер тихо, ледь помітно, але безповоротно відгонив у море. Далі й далі від них — у відкрите море!..

Звечоріло, зірки проступили на небі, а десь у степу теж, мов зірки, спалахнули крізь імлу вогники: то їхня Центральна, що вдень її звідси було майже не видно, зазоріла вечірніми вогнями. Тепер стало ще відчутніше, як далеко вони від степу, яка непереходима далеч води й темряви відділяє їх від берега, від усього попереднього життя. Ледь-ледь блискотять із імли степові їхні зорі...

А вони сидять, мов сироти, позіщулювались у затишку бойової рубки, їм холодно — залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. Тоня, наплакавшись, схилилася Віталикові головою на коліна і, здається, заснула, змучена переживаннями, а Віталій не зводить очей з берега, намагається розібратись в усьому, що сталось. Він, він винен у всьому! І нема тобі виправдань, не шукай їх. Підбив, заманив Тоню, яка з своєю любов'ю так довірливо пішла за тобою, а ти... Куди ти її завів? У пастку, в смертельну пастку завів, сам не бажаючи того, однак і не сказавши дівчині всієї правди, не застерігши, що її тут жде. А жде її тут не тільки голод і спрага. Звичайно, він готовий ради Тоні на подвиг, на самопожертву, але за таких обставин навіть це не потрібно — кому тут потрібна твоя самопожертва? Твоя провина перед нею безмежна, і хоч Тоня це розуміє, але з уст її не зірвалося жодного слова докору, і вона й зараз тулиться до тебе в довірі з любов'ю, сльозами, ніжністю. Від природи тобі дано бути дужчим за неї, виявляти мужність та винахідливість, а ти ось тепер нічого не спроможний зробити. Може, таки треба було стрибати за борт і кинутись вплав за човном уздогін? Та коли він, мало не зірвавшись, в одну мить скотився зі щогли й кинувся був до борту, сама ж Тоня схопила його за руку:

— Не смій! Не доженеш! Утонеш!

І таки ж правда: тут і майстер-розрядник з плавби

навряд чи б догнав. Згодом лише якось жалібно запитала:

— Як же це ти, Віталику? Чому ж не прив'язав?

Він щось неврозумливе белькотів на виправдання, що ніби ж прив'язував, ніби ж накинув кінець вірьовки петлею на якийсь гак, не сказав Тоні лише того, що, коли пророблял це, увагу його відволікли саме її босоніжки, які треба було кинути їй на палубу...

Рятівний каючок, власноруч просмолений з допомогою паяльної лампи, пішов і пішов тепер на морські простори, гуляє десь, як просмолена запорозька байда. Може, десь аж у Дарданеллах переймуть малу твою байду-невдаху, переймуть, а вона порожня, в ній нікого, тільки хлоп'яча сорочка та авоська з недоїдками бутербродів, загорнутих у райгазету «Вільний степ»...

Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди і ніби все його попереднє життя було тільки готуванням до того, щоб зробити цей жахливий крок... Буває ж так, що людину тягне, настійливо тягне кудись,— ось так і його тягнуло з тої миті, як тільки він побачив із степу це бойове судно, що, мов сама його мрія, силуетно застигло на обрії... Кажуть, що є люди, яким важко перебороти в собі невідворотне бажання кинутись з висоти — безодня їх втягує, заманює, владно диктує кинутись униз, у безвість прірви, щоб спробувати ніколи не пробуваного... І хто знає, чи не зринає часом подібний потяг, подібний порух свідомості в того, хто має доступ до тієї найстрашнішої кнопки, про яку має звичай розбалакувати Гриня Мамайчук. Хто дослідив той хаос підсвідомості, ті первісно темні глибочезні надра, де, можливо, якраз і зароджуються вулкани людських вчинків? Чи так уже далекий від істини той же Гриня, який твердить, що вади людської природи вічні, що ми справді гріховні від народження й несемо печать гріха на собі? Колись, на світанку життя, гріховна спокуса нібито погубила легендарних Адама і Єву; хай це вигадка, хай Віталій у такі речі не вірить, але знову ж бо — хіба тільки пустощами, легковажним своїм хлоп'яцтвом пояснить він і свій сьогоднішній вчинок? Хіба ж Тоня, його розумна, тверезa, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, бісеня спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, що досі було за сімома печатями?

Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона виходу ні в небо, ні в океан і ніколи нічого не відкрила б?

Тоня здригається нервово в дрімоті, ніби її ще й зараз стріпує внутрішній невиплаканий плач.

Поменшало вогнів на Центральній,— спати потроху вкладається радгоспна столиця, бо рано починати їй завтра свій трудовий день.

Майнуло над степом віяло світляне, переміщаючись у просторі,— чи кінопересувка помчала з відділка після сеансу, чи, може, з «Чабана» після перевірки соцзмагання повертається мати з робітниками додому? При самій згадці про матір душа Віталикова наливається болем. Прийде вона додому, а сина нема, і завтра не буде, і, може, не буде й ніколи! Як він непрощенно завинив перед нею! Виплаче очі за сином. Уява малює її вбитою горем, зістареною, самотньою... Ось як вчинив з нею він, її надія, її опора. Будуть розшуки, буде тривога, але кому спаде на думку шукати їх тут, на цьому іржавому обдертому судні, що бовваніє серед моря уже тільки як льотчицька мішень!

Ніч зоряна, видна, в такі ночі співає степ. Десь і зараз далеко з берега ніби долинає пісня — ні, тільки вчувається. Коники сюркочуть — ні, тільки обман слуху... Тінь від судна темніс на воді, а море темним полиском мерехтить безкрайньо, як мерехтіло воно колись Магелланові і Васко да Гамі... Простори океанів відкривались і тобі, але твоє судно ніколи звідси не попливе, на мертвому якорі воно! А океан, живий, вічний океан, хлюпає в борти, б'є в підніжжя цієї сталевої безжиттєвої скелі, наганяє думи про владу сліпих сил, про неминучість удару, про неможливість відвернути його... Ні, так можна дійти до божевілля! Невже все? Отак безглуздо? Світлий, чистий океан життя стелився перед ним, а тепер що: океан тьми і хаосу? Кінець? Усьому кінець? Оце повне життя й молодості, повне краси й любові дівоче тіло буде повільно зсушене голодом-спрагою? Треба шукати виходу. Будь-що знайти вихід. Треба боротись. Боротись — цього вчила його мати, вчили в школі, це чув він безліч разів, про це стільки читав... Боротись, але як? З чим? З безглуздям самого становища, самого випадку? Коли батько боровся на фронті, він знав, що йому треба вбити

ворога,— з ним борись... А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степами пролягла? Все, що є, що вчора ще було радістю, красою, життям, зараз мовби готує тобі муку і смерть.

Двигуни! Може, десь там у глибині судна збереглись двигуни? Може, їх якось можна запустити, зрушити ними всю цю махину з місця? Як ніч мине, він спуститься й туди, в машинне відділення, ще раз усе обстежить, обнишпорить, як вони з хлопцями це робили. А поки що тільки й б'ються на цьому сталевому гіганті оці їхні двоє невтомних, стукотливих у грудях сердець...

Було свого часу й тут, на цьому судні, життя, в будні і в свята ходив по морю цілий колектив людей, цілий світ пристрастей, думок, мрій, носило по хвилях це судно, одягнуте у важку непробійну сталь. Вдень і вночі вистоювали вахту молоді хлопці по своїх місцях, чергували біля гармат бойові обслуги, а вечорами, може, якраз тут, на баку, лунала гармошка, задумливо лилися матроські пісні. Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи, щоб з цього металобрухту народилися трактори, комбайни, різні розумні й гарні машини... Деякі радіодрібнички ще й він, Віталій, встиг добути з корабельної радіорубки, і вони йому були дуже до речі, коли збирав свій любительський передавач. Сюди б йому той передавач, що ото на друзки тоді розлетівся, запоганений Яцубою... Пізніше сам Яцуба звернувся до нього уже як представник ДТСААФу, запропонував зареєструватись у гуртку радіоаматорів, бо тобою, каже, і в області зацікавились після того, як ми тебе запеленгували... Десь там, по той бік рокованої межі, зостались його запеленговані пустощі, улюблена робота, коли він, уже повноправно господарюючи на радіовузлі, надівши навушники радиста, поринав у гомін ефіру, зосталася в іншій реальності й спрагла материна любов, і чиста Сашкова дружба... Одним необдуманим кроком він відділив себе від усього того, саме життя своє поставив під такий удар... День починався сміхом, летом, поцілунками, все попереду віщувало тільки удачу, обом заваблювали душу світлі простори, сонце, синє роздолля...

А лихо сталось. Мовби змужнілим поглядом Віталій

оглядає зараз себе, обдумує знову й знову, як це скоїлось і як закінчиться. Невже це і все, що він встиг у житті? Невже це похмуре, як привид минувшини, судно стане залізним саркофагом для них? По суті, нічого ще не зроблено в житті, хіба що примус кому полагодив та керогаз, а всі оті будовані й незбудовані твої кораблі, вони всі попереду, вони помандрують у майбутнє вже без тебе, а ти, хлопче,— куди ти звідси помандруєш? Помандруєте, помандруєте,— ніби нашіптував йому злий якийсь голос,— і ти, й твоя Тоня, і ніколи не відродитесь, не повернетесь до ваших степів сонячних, до магістральних каналів, що їх там будують, до виноградників, що там зеленіють... Будуть атомні ери, міжпланетні польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас... Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант. І хіба ж не так? Володітиме небом, матиме владу над грозами, над стихіями, все небо буде їй підвладне,— з блискавицями, з дощами, з нуртуванням хмар! Усі могутні сили природи будуть послушні людській волі, порухові людської руки. А ти ось тут не можеш зрушити з місця купу залізного брухту, не можеш викресати іскру вогню, не владен відвести від своєї Тоні удар...

Ось вона дихає, ось поворухнулася — йому чути це.

— Зоряно як,— Тоня підвелася, сіла, підібгавши ноги.— Я довго спала? Мабуть, уже пізно? А руки як щемлять від того скла... Чого ти мовчиш?

— Після того, що сталося, Тоню, ти повинна б мене... зненавидіти.

— Що ти вигадуєш? — Тоня взяла його руку.— За що? Це я дурна, що тебе не втримала, сама піддалась... Тобі холодно?

Відчувши, що хлопець дрижить у своїй майці, вона притулилась до нього, пригорнула, щоб зігріти:

— Тулись до мене, тулись.

— Я вже думав плота зв'язати, якесь «контікі»,— глухо сказав Віталій.— Але ж ніякого дерева тут, сама сталь.

— Якби хоч вода була,— мовила Тоня згодом.— Ніч холодна, а пити... просто сушить всередині. Це правда, Віталику, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?

— Ми питимемо морську.

— Її не можна ж. Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів воли напоїти. Води багато, розпріг, пустив круторогих напувати, а вони не п'ють. «Он ти яке! — вигукнув чумак до моря.— Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є!»

— А ми питимем. Один французький лікар довів, що й морську можна.

— Ну, в них, кажуть, і жабенят можна ковтати,— мовила на це Тоня.— А пригадуєш, Віталику, яку ми воду в Каховці пили? З кубинцями біля джерела?

Віталик тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра, де було колись село Ключове і де їх ще й зараз сотні б'є з відкритого берега, з-під коріння верб та платанів... Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а джерельця-ключі зосталися, живуть, виструмовують всюди: чи з тріщин берега, чи з-під кореня, а то й просто — тільки гребни землю рукою, там уже й ворушиться пісок, яворіться водичка! Холодна, скаламучена вона, але каламуть швидко осідає, і вже ти п'єш воду таку свіжу, прозору та чисту, що недаром про неї кажуть: як сльоза. Височать тут платани могутні, що кора на них — неначе атлас, з-під коріння їхнього теж пробиваються джерельця, а один струмінчик витікає просто з дупла старої верби при землі і весело дзюркоче по камінчиках у Дніпро... З нього, з цього струмочка, вони й пили разом з молодими кубинцями — студентами Каховського технікуму механізації сільського господарства... Хлопці віку майже Віталикового, вони жили і вчились у Каховці, правда, спершу незвичні були до нашого клімату, все мерзли, а потім принатурилися, тільки в Дніпрі мало хто з них купався — Дніпро для них був і влітку холодний. Того дня вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину. Тоня не втерпіла, зачепила їхнє товариство:

— Україна подобається?

— О! — Вигук захоплення був їй у відповідь.

Це вже вони вдома, повезли аж на Кубу добуту науку і спомин про Дніпро, про вікові платани каховські, з-під яких десь там і зараз всюди б'ють, яворяться джерела і стікають прозоро в Дніпро...

Немовби то було десь на іншій планеті — і випуск-

ний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуюча рожами дорога на Каховку. Був той світ широкий, розливистий, повен надій, повен життя, а тепер ось кинуло їх на цей острів смутку й розпуки, ніби на галеру прикувало, залізну, непорушну. А могло ж усе скластись інакше, могло їх і не занести сюди, та й саме це судно-брухт давно могло бути розпиляне на шматки десь у Кримській бухті. Бачили ж вони під час екскурсії величезний крейсер, що його газорізальники краяли на окремі брили, на великі, а тоді ще на менші, розміром такі, щоб їх можна було вкинути в домну. Податливо, мов шматок мила, краялась на їхніх очах грубезна корабельна сталь. Потужні крани підхоплювали багатотонний, щойно відбатований брухт, перекидали його на берег, там була його вже ціла заваль, а газорізальники в захисних окулярах всюди висіли на бортах та робили своє, струмені світла від них так і бризкали, і борти переставали бути бортами, і ватерлінія горіла під струменями палаючого кисню!..

— Ляж, Віталичку, та поспи,— з ласкою в голосі мовила Тоня, пригріваючи свого невдаху-морехода.— Може, уві сні що-небудь надумається.

Таке в ній ніжне, голубляче почуття з'явилось до нього, яке, мабуть, буває у матері до дитини, бо такий він став зараз маленький, беззахисний у самій майці. Скрутився клубочком, зіщулився, схилився їй на руки, і ласка до нього росте, і це почуття до нього гріє і її саму. Якби ж можна отак, щоб приколихати його, а прокинеться — вже ночі нема, і заліза цього нема, і замість моря, що оточує їх, уже степ навкруги, сповнений краси і вільготи... Шукатимуть їх — це напевне, на весь радгосп здіймуть веремію, але шукатимуть де завгодно, тільки не тут. А може, хто й догадається? Ох, перепаде їй гирлиги від батька — він її висвятить, як найде! Батіг би йому зараз такий щоб аж звідти дістав баламутну свою доню по жижках! Тато, мабуть, зараз з вівцями в степу,— де ж йому ще бути, веде отару попаски, може, навіть і поглядає в цей бік на окутане зоряною темрявою море, але й на думку йому не спаде, куди оце занесло його дзигу, баламутку, його куйовдю. Закричати, заволати б оце звідси в степи, до нього!.. Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька, про його запальність та гостру, гоноровиту вдачу. Який він

безстрашний та веселий стає, коли вип'є чарку, як усіх критикує, не супереч тоді йому, все викаже після довгої чабанської мовчанки... А в душі його є щось поетичне. Згадуються їй пісні його напідпитку, і посаджені зіркою тополі, і ота чудернацька татова звичка надівати Петриків льотчицький кашкет, щоб красуватися в ньому цілу ніч біля отари. «Тіло зсихається, а дух бунтує»,— так сказала якось Демидиха про нього, і такий він і є, її тато. Невже вона більше з ним не побачиться, не зустрінеться ніколи ні з мамою, ні з братом та сестрою? Невже не бути їй більше біля вогнища в піонертаборі, де вона залишила стільки розваг і веселощів? Через море брела, спішила, забейкана прибігла в садок на побачення, і, виходить, спішила на своє безголів'я... Уявляє, як Лукія Назарівна, ця сувора й справедлива жінка, примчить до них на кошару, накинеться на батька: «Де дочка? Це вона мого сина занапастила!» А він теж розкричиться у відповідь, бо він не з тих, щоб терпіти, коли посягають на його чи доччину честь.

Буде, буде й там горя... Поїхали купатись і втонули — ось що подумають у радгоспі. Згадалось Тоні, як позаторік на Свято врожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись,— на Третій відділок вирішили, там найкращий пляж, і один молодий комбайнер, далеко запливши, втонув того дня. Шукали його до ночі, так і не знайшли. Через кілька днів труп його вже у відкритому морі прикордонницький катер підібрав — обличчя нема, очей нема — чайки повикльовували, тільки по татуюванню на руці і впізнали. «Шурко»,— було витатуйовано там...

А Віталик спить після втоми та виснаги, спить в неї на колінах. Хай відпочине, тоді він, може, й справді щонебудь придумає, вона в нього вірить і зараз не менше, як тоді, коли сідала в каючок. Мабуть, з цієї віри в нього, в його здібності і зародилось ще в школі її почуття до Віталика. Для неї, яка з трійок не вилазила, було просто дивовижно, як він швидко все схоплював, який розум у нього чіпкий та бистрий, в трудні хвилини на виручку цілому класові приходила його догадливість, блиск його думки, його тямущість. Вона була певна, що в майбутньому його жде щось незвичайне, це ж із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі відкриття, а вона ось

його не вберегла. Зараз у цій скруті він став ще дорожчий для неї, ніжність до нього росла, гаряче почуття вихоплювалось з душі через край... Як вона хотіла б зберегти його для днів завтрашніх, для всього того, що він міг би здійснити, винайти, відкрити! У своїх мріях бачила його то в далеких океанах, то в отих зоряних космічних просторах, де Віталик у скафандрі вже прокладає дороги до інших планет...

Тоня не може пробачити собі, що так мучила його різними витівками, комизливістю, вдачею своєю дженджуристою... Ревнощі оті, що спалювали хлопця не раз,— диму ж без вогню не буває!.. Сержант з полігона таки двічі проводжав її додому і навіть трішки подобався їй. Смішний! Прощаючись, він щоразу весело казав:

— Іду служити!

І вчитель фізкультури теж їй подобався трішки, і льотчик Сіробаба, особливо його чорні розкішні вуса... Але ж тільки трішки, зовсім не так вони їй подобались, як Віталик. Мабуть, з часом і він сам це зрозумів, бо говорив про сержанта без злості й насмішкувато радив Тоні, щоб вона власноручно нарвала своєму колишньому кавалерові стручків із софори-дерева в парку,— тими стручками хай тільки терне по чоботях, то вони аж горітимуть, ніяка сукнина такого блиску не дасть...

Котра зараз година? Чи скоро почне світати? Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис. Гроном Волосожар стоїть незвично високий і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? А через усе небо, просто над судном, проліг зоряний Чумацький Шлях. Усе бачив, що було, і все бачитиме, що буде... А ген-ген над степом блищить ще одна зірка, навіть не схожа на зірку, така яскрава. Ніколи Тоня не бачила зірки такої величини... Може, то Сіріус? Чи планета Венера? Чи інша яка планета? Десь у західній частині неба, здається, літак гуде. Тоня прислухалась: так, справді гуде. Видно, йде на дуже великій висоті, бо ледь чути його десь аж між зірками Чумацького Шляху... Дужче та дужче стугонить небо, і вся ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, володар усього. Образ брата Петра та дружна компанія його друзів льотчиків, з якими він заїздив,

спливають на думку Тоні: може, то якраз вони йдуть на великих, підзоряних висотах...

Розбуджений туркотом літака, схопився на ноги Віталій і, ще не прочманівши зі сну, шарпнув Тоню:

— Ховайсь!

Він штовхнув її в якусь будку, в залізну темряву, звідки тільки й видно було круглий зоряний клаптик неба в ілюмінатор... Тоня не розуміла, що його так наполохало спросоння.

— Чого ти, Віталику?

Він мовчав. Чути було, як він схвильовано дихає в темряві. Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох, а Віталій не почував ніяковості, він був зараз сповнений тривоги, бо знав більше, ніж Тоня, припавши до ілюмінатора, напружено дослухався до неба, а в голову стукала й стукала думка: «Ми — ціль! Ми — мішень! Нас летять бомбити! Нас бомбитимуть!»

Небо — все небо стугонить рівно, владно, величаво. Піднявшись десь із далеких аеродромів, на рівні зірок ідуть могутні машини, гіганти стратегічної авіації. Можливо, на полігон, а можливо, скинуть свій вантаж якраз над затокою, бо й сама ця затока є тільки часткою полігона, його водяною дільницею, а судно це для того й залишено тут, щоб його бомбити, щоб по ньому влучати. Вже бомбили, і ще бомбитимуть — бомбитимуть, доки не розбомблять, доки не буде виконана вся військова програма!..

— Де ж він?

Тоня, притулившись до Віталика, теж визирає в ілюмінатор. Стугоніння-гуркіт даленіє, тане у високості. Тихе стає небо.

Наелектризовані обоє, вони вибираються із своєї схованки і знову бачать над собою вгорі величезний зоряний степ. Уже ледве чутно бринить їм той невидимий літак чи ціла армада літаків, що пішли й пішли, даленіючи в зоряній куряві Чумацького Шляху.

Через деякий час почули гуркіт над полігоном. І ще гуркіт. І ще. Потім усе вщухло, виповнилась тишею ніч.

Але хлопець уже не міг тепер не дослухатись до неба, до його зоряних глибин. Час від часу вчувалось йому, що небо із заходу починає загрозливо стугоніти. «І це так триватиме весь час? Це ми весь час так житимем тут, на цьому іржавому ковчезі?» — з три-

вогою думав він, поглядаючи на Тоню, теж присмучену якимись догадками. А Тоні чомусь згадалися в цей час братові слова про те, що важко бомбити море в зоряну ніч... Та ще згадалась розповідь Петрового друга про війну, про те, як гинули льотчики фронтові: полетять — і нема, не вертаються, і наче й досі вони десь там, у зоряних висотах, живуть...

Решта ночі минула спокійно.

Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, обрії ширшають, у попелястому небі тануть зірки. Це був той ранній час, коли в степу так гарно, коли чабани випускають овець із кошар і зорюють, тобто ведуть їх попаски степом ще при світлі зорі; це найкращий час для чабана — вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як у тихім ранковім повітрі подзвонює тронка... Так лунко-лунко навкруги, за цілі кілометри чути, як десь проторохтить гарба із ферми в степ і як десь там уже перегукуються люди, накладаючи сіно в гарбу. Там спокій, лад, ще один трудовий день починається. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятись про нічну роботу льотчиків, що, мов громовержці, гуркотіли над полігоном.

Схід розжевріється, море світлішає, ось-ось сонце зійде... Серед вічно живих мерехтливих хвиль моря тільки судно їхнє з покривленими щоглами стигне в непорушності. У глибині степу, десь аж під небосхилом, ледь темніє цяткою Центральна. Ні парку, ні фронтону школи, ні вітродвигуна з його пропелером, ні павутинок телевізійних антен — нічого не розрізниш, усе там злилось, як у мареві, так далеко.

— Віталику, скільки, по-твоєму, буде туди?

— Та стільки ж, як і вчора було...

Він усміхається скупо, краєм рота, а глянувши на неї, аж трохи ніяковіє і одразу якось гарнішає з лиця. Ще в школі дівчата помічали, що він гарнішає, коли дивиться на Тоню.

У задумі схилився хлопець на поруччя борту, і йому снуються в голові різні проекти, згадується капітан Дорошенко — як би він у такій ситуації повівся? Є ж люди, що не занепадають духом, не втрачають самовладання за будь-яких обставин! Шукати, думати, боротись — в цьому тепер ти весь. Полізе шукати дви-

гунів, спробує викресати вогню, добуде для Тоні забортової води...

— Глянь, Віталику, птиця якась сіла на воду.

— То галагас.

Наблизившись до борту, вони стежать за тим птахом, а він, сівши оддалік між хвилями, вільно і ніби аж з насолодою погойдується на воді. Вода і птах мовби заспокоювали. Не хотілося думати в ці хвилини про жахіття невідомості, ні про свою безвихідь, ні про те нічне стугоніння неба, бо зараз навкруги така тиша, такий простір, така краса.

Від довгого стояння, від того, що сонце, пригріваючи вже, їх п'янило, здалося їм, що судно пливе. Але то тільки хвилі плили, обтікали, омиваючи його борти, і котились далі, а судно стояло на місці. Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами, а воно стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушно.

Так уявно пливтиме це судно цілий день, коли сонце ще дужче п'янитиме, дурманитиме їх, і палуба знов розпечеться, і вся ця залізна гора пашітиме на них своїм іржавим вогнем. Потім знову зайде ніч, десь за тисячі верст льотчики надіватимуть шоломофони та парашути, рушатимуть до своїх бомбардувальників, і розмова буде між ними про те, що зоряне море бомбити важко... А ці двійко, що на судні, забравшись на бак, сидітимуть на своєму залізному острові, ждучи нічного удару, сидітимуть, мовчазно зіщулені, мов останні діти землі, мов сироти людства.

X

ТУТ БАГАТО НЕБА

— Здорово ж тобі таланить, Миколо,— хлюпаючись біля умивальника, каже Брага-бульдозерист до Миколи Єгипти, що, голий до пояса, теж клацає тут краником, щедро розбризкуючи воду в усі боки.

— У чому ж це мені таланить, Левку Івановичу?

— Ось тебе, брата мого по труду, виконроб товариш Красуля посилає сьогодні зі скрепером на другий об'єкт, аж у Тарасівку...

— Ну й що?

— Поїдеш і поїдеш собі співаючи, а опісля виявиться, що твій скрепер якраз не там потрібен, а тут. І ти повернешся з своєї прогулянки. Легенька прогулянка на півста кілометрів у будній день. Провітрився собі хлопець, прокатався в Тарасівку за рахунок будови — не кожному випадає такий подаруночок.

— А мені що! — блискає Єгипта молодими білими зубами.— Перегін упорожні? Начальству видніше. Я й вітер ганятиму, мені аби платили.

— Це відомо. Але ти не повинен, друже, пропустити ще один шанс...

— Маєте на увазі па «наліво»? — регоче Єгипта.

— Ох і догадливий, циганської ти вдачі хлопець! Глину маю на увазі, ту, що її дехто з каналу тіткам возить у Мар'янівку, вони ж саме хати мажуть...

— Глиною торгувати — такого ще не пробував, це може бути цікаво,— смачно примовляє Єгипта.— Тільки ж чи самі ви потім не візьмете мене за душу як голова товариського суду?

Брага його мовби не чує, дораджує далі:

— Не проторгуйся лише, прав достойну ціну. Бо соромно ж мені буде, що мій брат по труду за дурняк нашу глину віддає. А це ж неабиякі, а первородні кімерійські глини, навіть геологи можуть посвідчити...

— Я цього й не знав!

— Одначе ж і тіток не обдурюй, набирай повніші ковші, глини на планеті вистачить...

— Чи на глині, чи на земельці, а діло проверну,— шахраювато осміхається Єгипта.— І постараюся не впійматись, не дамся в руки ні обехеесівцям, ні рідному своєму начальству. Бо самі ж ви тоді влаштуєте над Єгиптою товариське судилище під гаслом: «Ганьба ліваку!» А хіба ж я винен, що я з природи лівак?

— Ти не лівак.

— А хто: гвинтик?

— Колись були гвинтики...

— Ну, не гвинтик, а скажімо, карданний вал...

— Ми з тобою будівники, Єгипто...

— Що ж — ми від цього кращі?

— Кращі не кращі, а тільки протиприродно, щоб людина, яка будує велике, поводилась, як пігмей.

— Сильно сказано!

— Відступись, дай он дівчині місце,— каже Брага,

кивнувши на Ліну, що з рушником через плече терпляче зупинилась на відстані за спиною в Єгипти.

— О, вже й медалісточка встала! — вигукнув Єгипта і, наче вмившись своєю злодійкуватою усмішкою, справді відступився, дав дівчині місце біля умивальника.— Бідненька! У папи-мами ще спала б, у постельці виніжувалась, а тут до схід сонця, бач, на ногах, разом з нами, варварами.

— Чому ви себе вважаєте варваром? — питає Ліна, беручись чистити зуби.

— Ну, як чому... Без тонкощів там усяких, без церемоній. Часом і вилаєщся по-простому, по-робочому.

— А ви не лайтесь. І чому це лаятись — означає по-робочому? Це просто брак елементарної культури. Он Левко Іванович ніколи не лається, я ні разу не чула.

— Лаюсь. Та ще як... Тільки більше в душі,— буркнув Брага і, натягнувши після вмивання свою засмальцьовану гімнастерку, рушив до бульдозера.

А Єгипта, йдучи до вагончика, не минув нагоди ущипнути мимохідь дівчину за реберце, і хоч вона й відмахнулася від нього з гнівом, одначе цей гнів був явно перебільшений.

Справді, вдома ще спала б, а тут встає до схід сонця. Тут саме життя підіймає, бо рано починається трудовий день тих, хто споруджує канал. Роботи ведуться в глибині степу, між пікетами, що їх і Ліна розставляла теж.

Не можна сказати, щоб аж надто подобалось дівчині тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву та обпалювати на сухих вітрах своє біле личко; небагато приємності дівчині, спозарання вискочивши з вагончика, поспішати мерщій до умивальника, де вже до тебе нальопано, піниться мило, а до краника не дотовпишся за голими чоловічими спинами та жилавими темними потилицями; не така вже насолода, напікшись на сонці, зголоднівши на роботі, застоювати чергу під час обідньої перерви біля віконечка «котлопункту» (і слівце ж яке вигадали управлінські книгогризи: котлопункт!); дадуть тобі на алюмінієву тацю миску жирного перебовтаного борщу або горохового супу, сядеш під навісом за один із грубо тесаних саморобних столів, і, доки обідатимеш, над твоєю стравою

весь час роїтимуться голодні степові мухи. Багато чого тут нема із звичного комфорту, можеш тільки мріяти зараз про душ, споруджений вдома батьком на принципі використання сонячної енергії, нема і ще дечого, що мусило б бути... Ось уже й вода кінчається, ледве цярпає з краника, механізатори всю вихлюпали на себе...

І все ж саме тут, серед цих незлагод будівничих, Ліна вперше по-справжньому відчула свою потрібність людям, кожним нервом відчула, що починає жити повноцінним, а не рослинним, не оранжерейним життям. На працю в неї свій погляд. Не така вона наївна, щоб думати: ще одна споруда, канал оцей — і всі стануть щасливі. Не в тім річ. Людина їй нагадує парус, якому неодмінно потрібен і простір, і вітер. На безвітрі та на безділлі опав, нема... А тут він повен — з випнутими грудьми летить крізь життя! І хай смагне, облазить тобі обличчя, хай смагнуть губи, але тут ти невіддільна від тих, кому трудно, і хоч робота твоя нескладна — розміряти з Василинкою та з майстром-гідротехніком стометрові відтинки траси, розставляти пікети, але й ця проста робота кимось мусить бути зроблена,— без твоїх пікетів діло не піде.

Сонце вилізло з-за обрію, червоне, нежарке, заблищало на металевих боках механізмів, що безладною чередою збилися коло штабного вагончика: знову там за чимось затримка... Механізатори, замість ранкової гімнастики, сваряться з виконробом, банітують механіка, навіть Брага Левко Іванович, людина мирної вдачі, зараз не дуже добирає слова, картаючи начальницьку нерозпорядливість. Як завжди в таких випадках, механік вигадав собі діло і зник, помчав у Брилівку, і весь шквал обурення за простій приймає на себе виконроб товариш Красуля. Він тут не ночував, їздив до своєї молодої дружини, і тепер, почуваючи провину, що не подбав своєчасно про доставку пального та змащувальних матеріалів, метушиться між людьми і, втягнувши голову в щупляві плечі, винувато огризається, а собі, мабуть, думає: хай вам біс! Коли я вже зрину звідси на якусь тихішу будову або майну в місто разом із своєю Ніночкою-лаборанткою (обоє вони вчаться заочно в інституті). Левко Іванович, видно, бачить його наскрізь і ці думки його розгадує, бо креше просто в вічі Красулі:

— Робиш все охляп, дарма що молодий! Служиш, як фірмі, а мусиш вкладати душу!

Красуля відгиркується:

— Не настачиш душі.

— Ну да ж, коли маленька!

Ліна, озброївшись своєю рябою рейкою, підходить до гурту, і механізатори, на мить припинивши сварку, під'юджують і її:

— Ану по плечах його, Ліно, рейкою за простій. Він у Ніночки гостював, а ми скільки людино-годин втрачаємо!

— Ліні хвилюватись нема чого, в неї ставка,— кидає Єгипта, що вже рихтує свого скрепера в дорогу.

Ліна змовчала, хоча і їй це не байдуже, безладь та нерозпорядливість і в ній піднімає дражливе почуття, так і хочеться крикнути разом із Брагою виконробові в вічі: де твоя совість? Чому ж ти не подбав? Виходить, рядові механізатори уболівають за діло більше, ніж ти?

Єгипта, скинувши кепку, привітно махає нею з кабіни Ліні на прощання, щоб не забувала, і що він їй із Тарасівки привезе повен ківш абрикос... Чудний цей Єгипта. Щось є легковажно-розбійницьке в ньому, безшабашне, про нього на будові кажуть: «Кинь у море Єгипту — випірне з рибою в зубах!» Ківш абрикос привезе... Жартує, звичайно, а взагалі-то він такий, що скажи йому, то й пташиного молока добуде, всюди в нього знайомі, приятелі, друзі, з кожним запанібрата, з усіма офіціантками по степових чайних він женихається, хоч відомо, що вже платить якійсь аліменти на Північнім Дінці, де раніш працював... Вірний своїм звичкам, Єгипта не промине найменшої нагоди закалимити, взяти ліве замовлення і не боїться ні виконроба, ні механіка, які, здається, й самі потурають йому. Кого Єгипта побоюється, так це товариського суду, що його з волі механізаторів очолює Левко Іванович Брага. Левко Іванович постійно тримає Єгипту на прицілі й за одну його недавню історію, не зовсім красиву, при всіх попередив:

— Хоч ти, Єгипто, й механізатор широкого профілю, на всіх машинах богом почуваєш себе,— але шануйся: ще один лівак — і вилетиш аж за космос!

Поїхав, погуркотів скрепером Єгипта, і хоч не за космос він віддаляється, а тільки в Тарасівку, де будуєть-

ся мережа господарського каналу, проте Ліна почуває, що відтепер їй бракуватиме Єгиптиних злодійкуватих усмішок, грубуватих жартів і отих маленьких сутичок з ним, коли він дає волю рукам, а їй доводиться від нього відбиватись.

Нарешті привезли пальне і змащувальні матеріали, виконроб повеселішав, і всі механізатори пожвавіли, Брага, заправивши свого робота пальним, уже з просвітленим обличчям випробовує, чи добре працюють його залізні м'язи...

Гуркотом машин повниться степ, один за одним механізатори рушають до місця робіт. І Ліна та Василинка теж квапляться на свої місця, бо й вони не останні спиці в цьому величезному трудовому колесі, хіба ж не їхні вішки дають простір для роботи механізмів, дають правильне спрямування каналові... Від залізобетонного низенького стовпчика-репера, всадженого в землю ще кимось до тебе, береш вісь каналу, ведеш і ведеш вперед і через кожні сто метрів виставляєш свою рябеньку віху. Стерня під ногами чи трава тонконіг, виноградник чи полинові та кураєві зарості, а ти крок за кроком, починаючи від реперного стовпчика, відміряєш цю землю, і, де проходиш сьогодні ти, завтра вже буде бушовище земляних робіт, Брага — бригадир бульдозеристів — перекриватиме з своєю бригадою норми, а ще трохи пізніше в свіжовиритому руслі блакитнітиме дніпровська вода. На початкових ділянках каналу вона вже наповнила русло, вже підведена до якогось там кілометра, і туди їздять у свята колгоспники із степових районів дивитись на неї, як на диво, на звичайнісіньку, ще скаламучену глиною воду!

Ось так ідеш і йдеш пікетажисткою по сухому степу, мовби ведучи за собою майбутню, ще не видиму воду, роздряпуєш литки колючими кураями і печешся на сонці, і ніяких тобі подій, хіба що майстер, дражливий, але добрий душею дідуник Анатолій Петрович, дозволить глянути в окуляр нівеліра, щоб привчалася, а потім сам і відштовхне, вивірить ще раз перед тим, як скрипучо закричить бульдозеристові:

— Давай!

Стрілою лягає магістральний канал на південь у сухі, споконвіку спраглі степи. Мине час, і піде вода аж за Перекоп, до якихось там кримських Семи Колодязів, які тільки звуться так гучно, а насправді там і зараз

воду ще розвозять цистернами. Де природа забула річку покласти, зараз волею людей народжується нова річка, тільки й того, що не кільцює, не блукає вона по степу, а прокладена під лінійку, хоча водою буде не менша, ніж Ворскла, чи Сула, чи навіть Південний Буг. На всіх географічних картах твоєї Батьківщини з'явиться ця річка, яку сьогодні разом з бульдозеристами будуєш і ти.

Днями приїздив батько провідати Ліну. Цього разу не було ні погроз, ні умовлянь. Постарілий та пониклий, стояв він перед дочкою, а потім світив сивиною в жаркому вагончику, присівши на краєчку того твердого матрасика, на якому вона спить. Шкода стало Ліні батька в його покірності та передчасній раптовій зістареності, до якої вона також була причетна і за яку почувала себе винуватою. А це ж він так леліяв та пестив колись її маленькою, з такою радістю брав на руки, повернувшись із служби! Навіть на думку тоді їй не спадало, що дужий та чорноволосий батько її колись постаріє та посивіє, здавалось, що завжди він буде в дебелому здоров'ї, з голосом весело-грізним і — при зброї. Одного разу там, на Півночі, під час пурги, коли вона за три кроки від домівки заблудилась, ох, яку він тоді зняв стрілянину! Всіх поставив на ноги, скільки ракет було випущено в хурделицю, в снігову заметільну круговерть, хоча Ліна тим часом уже сиділа в теплому приміщенні в однієї знайомої тітки. А іншим разом, коли Ліна бавилася з дітьми біля упряжки їздових собак, що лежали під бараком, одна дівчинка зненароку злякалася й закричала, а батькові здалося, що то Ліна кричить, що собаки дітей загризають (бо, кажуть, і такі випадки бували), і він, вискочивши на ганок з пістолетом у руці, зопалу всіх собак на місці перестріляв... Чомусь такі випадки стали частіше зринати в думці після того, як Ліна опинилась тут, на каналі. Вона мовби тільки тепер стала помічати батькову самозабутню любов до неї, так само, як тільки тут, серед пропалених сонцем степів, Ліна, здається, вперше по-справжньому відчула, що і в тій її Крайній Півночі була не тільки холоднеча та пурга, від якої душа леденіє, не тільки мохи та потворно покручені низькорослі берези, а що була там і краса білих літніх ночей, коли хлопці-вояки, позмінявшись з постів, серед ночі натягували

сітку і грали у волейбол! Безсонне дівчисько, болільниця їхня, вона робила для них паперові троянди, дарувала команді переможців букетики своїх паперових квітів, і був там серед вояків смаглявий один, чимось трохи на Єгипту схожий, і вона була трішки по-дитячому закохана в нього...

Під час відвідин її на каналі батько був тихий та смирний, на її розпити про гладіолуси признався, що тепер він їх сам доглядає. Відкликавши майстра, розпитував його про Ліну, як дочка працює, як живе та з ким дружить, перед виконробом та кухарками замовив за неї словечко, Ліні аж незручно було за цю його непотрібну протекцію; побесідував батько і з Левком Івановичем Брагою, відчувши, що бригадир користується тут загальною повагою колективу. Що йому говорив батько, Ліна не чула, чула вона тільки відповідь Браги, тверду, заспокійливу:

— За дочку, товаришу майор, не турбуйтесь... І сама здорова, і в здоровий колектив попала. Покривдити не дамо.

Дружині Левка Івановича, яка кухарює на «котлопункті», батько Ліни сподобався своєю розсудливістю та серйозним поглядом на життя. Коли він поїхав, вона Ліні навіть нотацію по-дружньому прочитала:

— Ти, дівчино, на батька не дуже хвискай. Кажуть, ти мало не відцуралась його? Був уже один час, коли діти батьків зрікались... Хіба то по-людськи? Хоч який він там у тебе є, але він тобі батько: рідня найрідніша!

Ліна тоді хвилини сорому пережила перед тіткою Бражихою, бо невже ж це вона, яку він виплекав, вигодував, випурхнула тепер з дому і за все відплатила йому тільки затятою впертістю та зневагою? Отак закострячитись, затятись, відвернутись — для цього багато розуму не треба. У чомусь він відстав, це вірно, чогось не розуміє, у чомусь ти з ним не згодна. То, як дочка, допоможи йому, борись за свого батька, за те, щоб він піднявся, якщо його погнуло та покрутило. Вірно, багато є в ньому неприйнятного для тебе, та хіба тільки в ньому? А в тобі самій? А в Єгипти, дарма що тільки жити починає, скільки в ньому вже є такого, чого твоя душа ніколи не прийме! Так борись, викорінюй, і з своєї, і з їхніх душ вививай бур'ян, щоб стали вони справжніми людьми!..

«Тільки чи це з мого боку не донкіхотство?» — подумала Ліна й посміхнулась сама до себе.

Неподалік працює Брага; йде попереду своєї бригади, риє, горне, розбушовує землю. Спитай його про такі речі — скаже, що він має зараз перед собою одну мету: переробити певну кількість грунту. Цілими годинами не кидає він важелів, працює уперто, зосереджено, ганяє й ганяє свого робота вперед і назад, прорубує траншеї, набравши грунт на повний ніж, то виштовхує його на укіс, то на підвищеній швидкості пікірує, повертаючись знов на попереднє місце. Мовби прикутий до свого залізного робота, повторює одну і ту ж операцію безліч разів, звично, методично, здається, він і сам чуманіє від гаркотняви та скреготняви гарячого заліза, яке він осідлав. А вже добре напрацювавшись, зупинить бульдозер на валу, вийде з нього в самій майці, в цупких запилюжених штанях із якоїсь чортової шкіри і тоді лише враз ніби оживе, всміхнеться до дівчат:

— Ну, коли ти вже, Ліно, тікатимеш звідси? Неясно мені, чого ти й досі тут?

Василинка усміхливо розтягує губи на братове звичне доскіпування, і Ліна відповідає бригадирові в тон:

— А ви ж не тікаєте?

— Що я? Шість класів та сьомий коридор за плечима — з цим, голубко, далеко не забіжиш.

— Ще б ми стільки перечитали, як ти,— докинула Василинка і пояснила подрузі: — Взимку цілі ночі просиджує над книжками... Навіть Плутарха читає.

— То більше про оцього ідіота книжки та про подібні йому створіння,— каже Брага у бік свого бульдозера і аж ногою штурляє його в гусеницю.— Таке ледащо, а ніяк не можу його покинути!

Ідіот, незграба, робот, ледащо дурне — такими та іншими прізвиськами в цьому дусі тільки й нагороджує Брага свій бульдозер, хоча треба бути просто глухим, щоб при цих словах у голосі його не вловити глибшу, затаєно-дружню інтонацію.

Добувши засмальцьовану пом'яту пачку сигарет «Верховина» (Левко Іванович їм віддає перевагу за те, що міцніші!), закурює і знову веде своєї:

— Робот нещасний — це він мене в цю канальську історію втягнув. Він та його попередники... З малих

літ, ще як перший «фордзон» в'їхав у село, отоді я пропав, дівчата. Якби не той перший трактор, давно вже був би десь завгаром або комірником... А відтоді й пішло: трактори, бульдозери, тягачі, канавокопачі. Через канавокопач, можна сказати, жінку-партизанку взяв, відому вам відважну й рішучу особу. Взяли з нею розгін у житті такий, що ніяк зупинитись не можем, кочуємо та кочуємо, хлопці, козаки мої, у четвертій вже школі бурсакують...— При згадці про синів голос Браги м'якшає, ласкавішає одразу.— Поліщуки вони в мене, росли, де болота материні та ліси, хоч батько й степовик. Коли забрав їх сюди, думав: чи звикнуть до степу? А привіз: о, кажуть, тату, гарно й тут! Чим же вам гарно? Ожини ж та горіхів нема? Зате тут багато неба... Смішняки: багато їм неба!

— Дядьку бригадире! — гукає Кузьма Осадчий, зупинившись своїм бульдозером неподалік і вилазячи з кабіни: — Чогось кашляє мій...

— Грип азіатський? Чи що там у нього?

Левко Іванович рушає до Кузьминого бегемота.

— Загадковий тип,— розводить руками хлопець.— Наче ж ганяю-ганяю, витискаю з нього все, а зроблено менше, ніж у вас!

— А ти його без пам'яті не ганяй. Бо він хоч і робот, а теж дещо розуміє,— насуплюється Левко Іванович.— Коли набираєш грунт на ніж, прислухайся до роботи двигуна. Як тільки відчуєш, що він починає втрачати потужність,— годі. Надолужуй на іншому: коли повертаєшся на робоче місце, переключай на максимальну швидкість. Хочеш час зекономити, то саме тут і економ, на цих порожняках...

— Он воно що.

— А ти ж думав... Та ще перед роботою, вранці уважніше вузли оглядай, послаблені гвинти закріпи, а то я бачив, як ви, молоді, все хіп-хап, все бігом, хватопеком, сів за важелі — й гайда, аби швидше в забій...

Так мирно перемовляючись, вони беруться удвох оглядати ще зовсім новий Кузьмин бульдозер. Левко Іванович, дошукуючись вади, сам залазить в кабіну, і невдовзі бульдозер уже знову гуркоче. Кузьма підплигом забирається на його залізний хребет, а Брага, передавши йому важелі, повертається до свого агрегата. З скреготом та гуркотом врізається він ним у злеглий грунт, вибирає його, дедалі заглиблюючись, доструговую-

чись до тих кімерійських глин, що залягають під травами цього степу потужним горизонтом.

З Левком Івановичем дівчата зустрічаються тепер уже під час обіду, коли в юрмиську інших бульдозеристів, озброївшись алюмінієвою тарілкою, він стоїть у черзі до віконечка кухні, чи то пак «котлопункту». Минув час, коли не було тут цього «котлопункту» і жилося механізаторам всухом'ятку або доводилось ватагами роз'їздитися по селах шукати обіду. Тепер прогрес, пахне засмажкою, а над віконечком видачі на шматкові ватману красується написана тушшю ще й крилата мораль для роботяг: «Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не цінується нами так дорого, як ввічливість!»

— Це ти здорово загнула,— захоплено сказав до Ліни Єгипта, коли вперше прочитав цей вивішений нею напис.

— Це не я, це Сервантес сказав, автор «Дон-Кіхота»,— пояснила вона Єгипті, а він аж розреготавсь:

— Ти й сама у нас як Дон-Кіхот!

Що він мав на увазі? Що довга вона та худа, як лицар печального образу? Чи вважає, що самостійне життя своє вона починає боротьбою з вітряками? Та хоч як там є, а заклик до ввічливості, написаний її рукою, висить на видному місці, і хай знічев'я, але його читають, щоправда, саме тут, під цим написом біля видачі, найчастіше й виникають сварки.

Сьогодні тут більш-менш спокійно, бо нема Єгипти, нікому заводитись, навіть Левко Іванович відзначив факт його відсутності.

— Бач, нема Єгипти, і як тихо, аж скучно... Ніхто не лізе без черги... А він собі, спродавши глину, пригощається десь у молодиці, укладає пухкенькі вареники з вишнями...

З віконечка, зачувши голос чоловіка, озивається Бражиха, що стоїть на видачі:

— О, вже, чую, мій партизан заявився...

Брага веселішає.

— Що там сьогодні, жіночко? Борщ з молодою курятиною? Нарешті!

— Сьогодні якраз твій улюблений суп гороховий...

— А, википів би він вам! То все на макаронах сиділи, а це зарядили горох та горох. Ні, годі з мене такого життя. До Семи Колодязів доб'ю, а там баста.

Нема дурних. Далі хай сини риють, а нам давай пенсію... Фінський особнячок на березі моря збудую, під вікнами — синява морська, виноградником займусь, баклажанами, огірочками, на дозвіллі читатиму тобі, жіночко, на веранді курортну газету «За бронзовий загар»...

Бражиха зосереджено орудує черпаком, але суворо замкнуті губи їй мимоволі стріпуються в усмішці. Не вперше їй чути від чоловіка цю пісню. Ще в Каховці чула: збудую і більше не буду. І на Інгульці чула: кину до біса, комірником або завгаром піду. А після того, як циган, знову перекочував сюди і її потяг, щоб удвох пробиватися до тих легендарних, ніколи не бачених нею Семи Колодязів...

Слухаючи чоловіка, вона, однак, про діло не забуває:

— Забирай, чоловіче, компот та звільняй місце.

Обідає Брага за одним столом з сестрою та Ліною. Під навісом, де їхні столики, людно, тут штовхаються, голосно сьорбають, втираються долонями, всюди Ліна бачить замазучені майки, перетлілі від поту безрукавки, бачить прості трудові обличчя, що лисняться потом, темні від смаги шиї, що їх сонце вже не бере. Он згододніло налягає на обід бульдозерист Закарлюка, мовчки жадібно тьопають з мисок інші механізатори — Вовкодав, Штанько, Барильченко, Фісунов, поруч Ліни примостився вусатий Куцевол, і вона зовсім близько бачить руки з товстими короткими пальцями, на яких і нігті пообламувано. Такі ж руки і в Левка Івановича, вони огрубілі, в саднах. Ліну в перші дні все це аж коробило, а тепер їй навіть якось затишно серед цих плечей, облич, приємно класти свої тонкі притомлені руки поруч їхніх огрубілих у праці, натруджених на важелях рук... «Бо хіба ж не в них, не в оцих руках,— думає вона,— вся сила й багатство трудової людини, яка добуває ними не тільки свій хліб, а ще й можливість ні перед ким не запобігати, не криводушити. Вони, ці руки у саднах, дають людині право жити без брехні, без підлабузництва, без усього такого...»

Брага їсть мовчки, серйозно, і біля примружених очей уже променяться зморшки — свідки нелегкого, видно, життя. «Скільки живу, все на передовій, бо тут людині найбільша вигода,— якось пожартував він.— І місце тепленьке, і ніхто на нього не зазіхає...»

На будові у нього місце не те що тепленьке, а просто-

таки гаряче, в одяг, в тіло в'їлася пилюка степова, майка на широких плечах прокипіла сіллю, потом, мазутом. Тітка Катерина часом аж виправдовується за цю його майку перед дівчатами:

— Єй же єй, через день перу, а тільки зміну відпрацює — знов така.

Всім тут відомо, що під час війни був їхній бригадир підривником у партизанському з'єднанні на Поліссі, брав участь у героїчних рейдах у північноукраїнських та білоруських лісах і жінка його, оця тітка Катерина, теж звідти, ліснячка, і теж колишня партизанка.

Висьорбавши суп, Левко Іванович береться за друге, за макарони з котлетами, що попались йому геть пересмажені, аж чорні.

— Поштурмуємо тепер оцю жужелицю,— каже він і гукає до видачі: — Жінко! Забула свіжих помідорів покласти!

— У Брилівці помідори,— чується звідти.

— Тоді — огірочків...

— Огірочки в степу. Начпостач не назбирав.

— Помідори десь переспівають, огірочки жовкнуть, а ви...

— Їж, чоловіче, й не вередуй!

Брага скрушно хитає головою.

— Точнісінько, як в отій притчі: дитина хліба просить, а мати: «Води випий».— «Не хочу води».— «А, трясця твоїй матері, ти ще й харчами перебиратимеш!..» Дайте книгу скарг, я подяку вам запишу.

— Не до нас, до начальника робпостачу всі претензії,— відсікає йому друга кухарка.

— Скільки не критикують того начальника робпостачу, а з нього — мов з гуски вода,— каже Василинка, як завжди, з безмежним епічним спокоєм. Ліну щоразу вражає в ній оцей спокій, врівноваженість. Василинка і робить усе без метушні, і мову веде неквапливо, і обідає без поспіху, вона мовби якось і Лінину нервовість вгамовує своєю поважністю, заспокоює рівною тихою усмішкою, і здоров'ям, і поглядом на світ.

— Ось воно, наше з тобою життя, Куцевол,— беручись за компот, каже Брага до товариша, котрий на це тільки ворухнув своїми іржаво-дротяними вусами.— Ось куди загнала нас з тобою гонитва за довгим карбованцем.

— Не набалакуйте на себе, Левку Івановичу,—

всміхнулася Ліна, якій не вперше вже чути про цей довгий карбованець.

— Не віриш? Чуєте, вона думає, що чистої води романтика нас сюди привела. Герої ось вони, степова гвардія,— так Ліна думає про нас. Аж жили тріщать у Браги, а він рветься вперед, щоб швидше розламати своїм розтелепою Турецький вал та дати воду степам. Ще раз взяти штурмом Перекоп: батько брав той, а син цей! А герої твої, дівчино, в цей час думають про те, що завтра получка та що після неї добре було б у Копані в чайну шугонути... Скажи, Барильченко! Не довгий карбованець хіба нас привів сюди? — звертається Брага до огрядного бульдозериста, що обідає за сусіднім столиком.

— Я не чую.

— А ти, Кузьмо?

Кузьма Осадчий заперечливо крутить головою, розпливається над мискою в усмішці:

— Ви мене, дядьку бригадире, на цьому не купите,— і тьопає свій горох далі. В нього чудовий апетит і не гірший настрій. Не покидає цей настрій Кузьму з того самого дня, коли хлопець, цілковито звільнившись з-під батькової опіки (батька його перевели бригадиром на господарський канал), самостійно сів на бульдозер, «з батькової шиї на залізну переліз», як висловився про це Єгипта. Щоправда, з новим бульдозером Кузьма освоївся ще не зовсім, владарює над ним з горем пополам, але ж таки владарює, і норму хоч з великою натугою, а дає.

— А гляньте, чийого то бульдозера хтось погнав у степ? — гукає із крайнього столу Супрун, водій тягача.— Кузьмо, твого!

І хоч Кузьму на цьому ловлять не вперше, однак він знову під загальний регіт шарпається, мимоволі озирається в той бік, де на валу блищить ножем незворушно на місці його новий сталевий гігант.

— А ось і чорногузи хилять обідати,— перегодя каже Куцевол, киваючи на групу археологів, що з'являються з-за кургану і прямують до «котлопункту».

Попереду видибує довгоногий їхній начальник, а за ним чвалає гуртик його співробітників — троє жінок з парасольками від сонця та ще студент у конусовидній, з білої повсті панамі з бахромою, він цибає справді як чорногуз, у самих трусах, без майки, наче тут

йому пляж. Цілими днями риють землю ці люди на кургані, перебирають кісточки якихось далеких предків, кваплятся, бо мусять встигнути з своєю роботою, поки не підійшли бульдозери. Жінки, як і студент, одягом себе не обтяжують, роздягнутими працюють, такими й сюди йдуть, майже як полінезійки — видно, їм подобається уявляти себе дикими.

— Бач, які Адами та Єви,— кидає невдоволено Вовкодав.— У місті такого страмовиська собі не дозволили б, а тут кого їм соромитись? Людей нема, самі бульдозеристи кругом!

— Хай собі ходять, кому яке діло,— вступається за археологів Василинка, хоч сама вона, як і Ліна, собі такого не дозволила б.

Археологи, ступивши під навіс, скупо здоровкаються, старший скидає навіть кепку, з-під якої сяйнула білим гребенем сивина, а голоногий студент у своїй дивацькій панамі з якогось кавказького цапа, хизуючись миршавими мускульцями, іронічно киває своїм супутникам на Лінин напис про ввічливість. А коли з видачі одержують обід, тітка Катерина просто в вічі зауважує всій компанії, особливо безштанному студентові та жінкам, що безсоромно повиставляли свої напівоблізлі ластуваті плечі:

— Прийдете вдруге в такому вигляді — обіду не дам. Тут вам не пляж.

Бульдозеристи з крайнього столу делікатно звільняють місця жінкам-археологам, дарма що спини у них аж надто оголені й облазять, мов на ящірках; начальникові розкопок, літньому чоловікові, жилавому, худорбастому, наче він недоїдає, теж дають місце, не знайшлося місця тільки для студента, хай постоїть, щоб не був такий розумний, прийшов між люди безштаньком, та ще й покивує іронічно на їхній напис над віконцем.

— Що ж ви сьогодні розкопали? — запитує Брага старшого археолога, якого вважає чомусь професором, хоч він, може, і не професор.

— Та нічого особливого,— без ентузіазму відповідає той, і сухе, впалощоке обличчя його з землистими налитими мішками під очима набирає пісного виразу...

— А ми все ждемо,— не відстає Брага.— Може, щось небувале відкриєте, розгадаєте якусь тайну віків.

— Або золота бочку викопаєте,— весело кидає через стіл Барильченко.

— Їм більше глиняні черепочки попадаються,— авторитетно підкидає Супрун.— Мечі, списи та різні жіночі витребеньки.

— Які племена тут жили до нас — ось що хотілось би з'ясувати,— роздумливо мовить Брага.— Племена таврів чи хто?

— І кімерійці жили,— уточнює професор.— Сучасники Гомера.

Брагу це аж обрадувало:

— Чуєш, Кузьмо? Тепер знатимеш: ми — кімерійці.— І він знову вдався до професора: — А як у них з бюрократами та з хабарниками? Чи були? Чи є якінебудь сліди цього у розкопках?

— Це слідів не лишає,— блиснувши в бік Браги окулярами, засміялася одна з жінок-археологів. Сміх, як і голос, у неї був грудний, глибокий, і вона навмисне сміялася так, щоб чути було, який він глибокий.

— Зітлівае, значить, дотла? — допитувався Левко Іванович про своє.— А що ж нетлінне? Як по-вашому? Що залишає слід? (Видно, йому був дуже потрібен отой самий слід!)

— Найперше робота отака, як ваша, лишає слід,— мовив розважливо професор.

— Мотай на вус, Кузьмо,— підморгнув до хлопця Левко Іванович.— А то пересипаєш земельку з місця на місце, даєш куби згідно з встановленою нормою, і невдогад тобі, що воно виходить он що. Тільки б не попався який-небудь недбайло з запасом байдужості в сто тисяч кінських сил, такий, оком не моргнувши, зведе нанівець твою роботу. Було ж нам на Інгулецькій системі: пустили ми воду в один радгосп, а в них у зрошувальній мережі кураю повно — натягло того добра в пропускні труби, позабивало їх, і вода бурхнула через дамби... Де гарантія, що при наших порядках і тут не станеться щось подібне? Але тут таки мусить бути чистота! В усьому. Ні кураю, ні бюрократизму — ось наше з тобою гасло, Куцеволе, еге ж?

— У тих кімерійців не було, мабуть, такої безладі,— докидає Куцевол,— щоб пального по дві години ждати...

— Не було в них і такого,— підняв голову Фісу-

нов,— щоб бульдозери використовувались як тягачі, а тягач С-80 у той час простоював би десь на базі!

— А вся ця нерозпорядливість від чого? — люто витріщається Барильченко.— Думаєте, від нестачі ума? Від риб'ячого серця — ось від чого!

Ця розмова безпосередньо цілила вже в особу виконроба товариша Красулі, що, десь затримавшись, тільки-но прибув обідати і, зіщулившись, винувато, приймав біля віконечка на свою тацю те, що йому належить.

Іншим разом йому, звичайно, дали б місце, а зараз не можуть ще забути вранішнього простою і тому незрушно сидять усі: сидить Куцевол, Брага сидить, Фісунов, Закарлюка, Бахтій. Їдять, а дехто вже й покурює, і ніби й не бачить виконроба, як він убого прилаштовується поруч із студентом осторонь на краєчку ящика, як по-сірітськи вмощує миску на колінах. Оце ж тобі, виконробе, за твою нерозпорядливість та байдужість до діла, якою ти сьогодні образив увесь колектив!..

— Кому можна позаздрити, так це Єгипті,— підводиться з-за столу Брага.— Полагодить якомусь колгоспові ставок мимохідь, і центнер пшениці на кін. А нам знову ішачити без премій. Ми сухим Семи Колодязям воду, а нам що? Дванадцять днів відпустки бульдозеристові на рік — чи це ж не ганьба? — апелює він до професора.— Працював би я, скажімо, десь екскаваторником на виробництві чи навіть комірником на складі, мав би там відпустку людську, а тут: дванадцять днів! Отак розщедрився хтось... Хіба ж не насмішка?

— А вам щоб на повний курортний сезон? — ущипливо питає студент, зупиняючи погляд на кремезній, атлетичної будови постаті бульдозериста.— Щоб здоров'ячко підремонтувати?

— На здоров'я, молодий чоловіче, не скаржусь,— відрубав Левко Іванович, і голос його налився гнівом.— Не хочу, щоб такою відпусткою моя праця була принижена. Щоб який-небудь книгогриз ставив її нижче, ніж вона того варта.

— Знову треба писати в ВЦРПС,— підвівся й Фісунов.

Один по одному механізатори залишають столи, ідуть до звалених у затінку барил із водою, юрмлять-ся, п'ють.

Бражиха тим часом, підкликавши студента до віконця за котлетами, яких йому спершу було не вистачило, пояснювала йому терпляче:

— Про курорт свій, то ви Левкові Івановичу даремно, не для курортів він на світі живе. Скільки в нього тих грамот, подяк за працю — вам і не снилось. Робітник він, і честь робітнича йому, голубе, дорога... А підлікуватись моєму теж не завадило б: як зима, так у нього рани партизанські відкриваються в ногах.

— Пробачте, я не знав.

— Та ще й радикуліту на бульдозері нажив!

— Не знав і цього.

— А знайте! — І вона, сердито грюкнувши засувкою, закрила перед ним вікно видачі.

Невдовзі тітка Катерина з'являється під навісом з миской супу, підсідає до дівчат та жінок-археологів, що розморено дообідують, червоніючи своїми попаленими хребтуватими спинами.

— Не вірте йому, дівчата, що він ото знов про довгий карбованець молов,— каже тітка Катерина пристрасним голосом.— І що тому калимщикові Єгипті заздрить — теж не вірте. Не терпить він хапуг та ліваків, такі, каже, тільки ганьблять нашу степову гвардію... Честь людини, каже, в труді, і ніде інде її не шукай...

У тітки Катерини обличчя іконно-темне, суворе, передчасно зістарене, а очі молоді, повні майже дівочого блиску... Доки не було ще Катерини тут, на каналі, Брага не раз про неї розповідав товаришам вечорами, і вона з його слів поставала просто красунею; не жінка, а нива золота, казав він, півсвіту пройшов, доки знайшов, а коли вона, темнолиця, сердита, з'явилась тут з дітьми і налетіла на нього з лайкою, що не виїхав зустрічати, то всі аж отетеріли: оце він про цю злюку їм таке співав, оце її розмалював такими словами? Потім звикли до її різкої вдачі, до мумійно-сухого її обличчя без посмішки, і лише коли вона зрідка усміхалася до свого партизана, коли крізь оту її сердиту темну іконність на мить пробивалась мимовільна усмішка, а очі враз наливалися сяйвом, то це так змінювало Катерину, що декому здавалось: може, й мав рацію Брага, не дуже, може, й перебільшував, співаючи дружині хвалу...

— Бач, як обгоріла з лиця,— каже Бражиха, розглядаючи Ліну, її прихоплене степовим смагцем миловиде, з пташиним носиком личко.— Та це нічого. Сонце обпалить, шкіра облупиться, станеш така, як і всі... Тільки худенька дуже, висока, бач, а худенька. Може, ти не наїдаєшся? Може, добавки тобі? Ти не соромся! А то вішки ті носиш і сама стала, як вішка.

— Я така й була,— посміхаючись, шаріється Ліна.

— Добрий у вас чоловік,— зненацька каже до Бражихи професор, що досі кутуляв собі намурмосено.— Поет труда. Багата натура.

Бражиха аж заусміхалася від несподіваного комплімента.

— Добрий, це вірно. Коли з ним по-доброму, то він шовк, хоч у вухо його тоді бгай... Але ж як і розсердиш...

— Правдомовець він.

— Ой, не один раз на цьому опікся. Оце відтепер, каже, мовчатиму. А потім таки не змовчить. Зате й шана йому від колективу! Наші механізатори головою товариського суду його обрали,— ставши ще привітнішою до всіх, розгомонілася Бражиха.— Навесні, як шофери наші в халепу попали в поїзді, майстер — давай тільки в прокуратуру передамо, а Левко Іванович йому: е, ні-ні, постривай... Спершу самі розберемось, може, й своїм судом людей порятуємо. Нас, мовляв, виховала наша влада, і нам слід виховувати, хто цього потребує, а не мерщій людину за грати... І по його й вийшло. Зостались в колективі хлопці та після того хіба ж так працюють!

Археологи дякують за обід, встають, збираються йти.

— Ну, а то ж правда, що ваші люди начебто великий глек із пшеницею викопали? — допитується тітка Катерина навздогін.— Левко Іванович якось розказував, коли ми з ним дітей провідати поїхали: таке, каже, пшеничне зерно викопали, що вдесятеро більше за теперішнє. Кожна зернина розміром... ну, як волоський горіх!

— То він жартував, ваш партизан,— весело відповідає одна з жінок-археологів.— Зерно з волоський горіх... Чудовий плід людської фантазії.

—Хто знає, може, й такі пшениці родила колись планета,— серйозно заперечив професор.— І ще, може, родитиме в прийдешніх віках. Якщо не зроблять зем-

лю безплідною, не перетворять на суцільний атомний шлак...

Пікетажисток тим часом уже кличе майстер. Василинка та Ліна беруть свої рябі палиці й поспішають до місця роботи, а тітка Катерина, зоставшись у затінку під навісом сама, подобрілими очима дивиться їм услід, на їхні освітлені сонцем постаті, на яких вітер так і ганяє легенькі ситцеві платтячка. Бульдозери на валу оживають, один по одному провалюються в забої, де працюватимуть до вечора. Ось уже й Левко Іванович своїм огрядним тілом втискується в кабіну, а той парубчак Осадчий горлає до нього із свого бульдозера, стоячи на гусениці в повний зріст:

— Кімерійці ми, дядьку бригадире, кімерійці! Тепер мені ясно! Ясно, чому так жадає моя кров синяви егейської та біломармурових еллінських островів!

Зараз ото галасує, витанцьовує на гусениці, а настане вечір, причвалає наш Кузьма до вагончика спішений та знічений, зупиниться перед бригадиром, що вже голиться після роботи, готуючись їхати з дружиною в село до синів. Голиться Левко Іванович та мугикає, як пісеньку, слова поета, що вичитав їх десь узимку і підібрав до них і свій власний нехитрий мотив: «Лиш правда є вічна, а то все трава...» Намилить щоку, проведе бритвою і знову ще голосніше: «...а то все трава... а то все трава!..»

— Левку Івановичу! — нарешті зважується перебити його Кузьма.— Знов з моїм щось... Ледве з забою вибрався.

— Спазми? Тромби? Чи, може, інфаркт?

— Не знаю,— ледве відтягує голос Кузьма, а очі ховають ніяковість під густими сірими бровами, в яких повно набито пилюки.

— І що ж тепер буде? — Доголюючись, бригадир витягує шию перед дзеркальцем, припасованим на карнизі вагончика.— Повішаємо носи, хай трохи повисять, чи як?

Тітка Катерина, збагнувши, чим усе це загрожує, спішить нагадати чоловікові:

— Ми з тобою зібрались дітей провідати!

— Відійди, сонечко, бо можу врізатись.

— Обшкрябуйся швидше, та їдьмо!

— Спершу глянемо, що там у нього,— складаючи бритву, каже Левко Іванович і, знову наспівуючи

свій мотивчик, рушає з Кузьмою до танка, де вже збилися чередою кілька бульдозерів, чекаючи, доки звільниться припасований на танку кран. (Надвечір біля танка щоразу завізно, впродовж дня роботи мало не в кожного набіжить якийсь ремонт).

Сердитим, ревнивим поглядом стежить Бражиха за чоловіком, і їй аж на цілий степ залементувати хочеться, коли вона бачить, як чоловік, скинувши чисту сорочку, що вже встиг був одягти, знов нацуплює на себе робоче і лізе під черево Кузьминого бегемота. Довго не вилазить звідти, хлопець йому туди ще й електричною лампочкою підсвічує, бо під бульдозером уже темно. Зітхнувши, Бражиха сумовито-присмирніло скаржиться дівчатам, що замріялись на порозі вагончика:

— Тепер на цілу ніч.

Тяжкість чоловікової роботи повністю для неї постає навіть не тоді, коли він працює, рушить землю, горне та вергає із забоїв на дамбу, а ще більше тоді, коли піджене до танка свій бульдозер й починає вовтузитись біля нього або, як зараз, допомагає ремонтувати комусь із своїх товаришів. Коли взявся, то вже його не відірвеш, до пізньої ночі звідти не відкличеш, прийде потім, як вичавлений, проте вдоволений, що діло своє зробив. А скільки доводиться витримувати в сирі холодні зими,— дощ січе чи хурделиця б'є, а йому йти, стоїш збоку, і тебе аж морозить від самої думки, що в такий холод те залізо людині брати голими руками, а він спокійно ж бере, обмацує залізні м'язи... З ранку й до вечора без тепла, без затишку, в кабіні протяги, фуфайка наскрізь пробита вітром, а тебе ще й радикуліт крутить — професійна недуга бульдозериста... Чи напровесні, коли чорна буря йде над краєм, коли так затягне небо, що й працюють при світлі фар, і сонце в небі серед куряви теж, як підспліпувата фара, ледь блищить.

— Цієї весни курявна буря ішла якась маслянисста, липка, наче з нафтою,— чи не з Каспію аж десь нанесло? — гомонить тітка Катерина, присівши поруч з дівчатами на східцях вагончика.— Так, було, насіче за день, що потім не відмиєшся, одежу не відпереш — хоч повикидай... Отож, дівчата, не виходьте ні за бульдозеристів, ні за скреперистів,— сумовито пожартувала вона.

При згадці про скреперистів Ліні чомусь зринув одразу на думку Єгипта, баламутний та циганкуватий, що десь зараз, кинувши скрепера, мабуть, безтурботно вечеряє в чайній і злодійкувато грає до когось своїми веселими очима. Чи, може, в бійку яку встряв, до цього він охочий, і вже його вхопили дружинники, чи в дорозі, може, десь гуркоче степом, везучи їй повен шестикубовий ківш абрикос,— усміхнулась вона цьому Єгиптиному жартові й задивилась на небо, де через увесь простір його з краю в край висіявся зорями Чумацький Шлях. Чумацьким Шляхом названо колись той вигин галактики. Магістральний канал проходить на південь якраз по цій зоряній трасі, по якій молода революція крокувала в обмотках на штурм Перекопу, а в давнину з усієї України йшли тисячі чумацьких мажар, щоб вантажитись сіллю на кримських соляних озерах. Босими ногами проходили тут колись твої пращури, пускалися, мов Колумби, в сухий океан степів, і не раз, бувало, їх тут косила чума, очі ще з живих випивало гайвороння. Крізь століття, крізь чуму, крізь пожежі пролягає цей шлях, шлях мужніх трударів, шлях невольників та невольниць, що їх із скрученими руками, в аркані полоном гнали до Криму, шлях лицарів запорозьких, що тупотом своєї кінноти будили цей край... Скільки крові та сліз ввібрала ця багатостраждальна дорога земна, що зорями та сузір'ями навіки відбилася в темному дзеркалі неба нічного. Далі й далі піде магістральний, рівною трасою ляже через Перекоп, через Турецький вал, через бойовище правічне. Через стріли татарські, іржаві патрони англійські, через тлін загиблих революційних бійців... Минають віки, волею людей змінюється географія степу, іншими люди стають, і вітри, і трави, зостається незмінною тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький Шлях, що над нею зоріє. А втім, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди. Та чи кожен піддається змінам, чи можна душі кувати, як метал, і чи не пусті вимрійки це, що Єгипту можна зробити інакшим, що він може стати зовсім, зовсім бездоганним? Усе це так складно, думає Ліна, так нелегко добутись до основи основ... збагнути природу людську... Зрошувальний канал принесе степові життя, подасть підтримку рослинам, але, крім рослин, чи несе він

свіжість і душам людським, спраглим — душевну відраду? І чи очистить, змиє він отой накип та бруд, якого ще всюди немало? Чистоти життя прагнеш, та це, видно, даром не дається, за це поки що тільки воюй та воюй. Днями Брага зчепився з касиром, що привіз виплачувати зарплату, кричав йому, глухому, у вухо: «Ми не тільки бульдозеристи, ми сантехніки нашої доби! Такими нас запишіть. Боротьба проти кураю життя — наша друга професія, а у вашій відомості цього не зазначено!..»

— Ждуть сини, ждуть соколи,— примовляє в темряві тітка Катерина.

Василинка заспокоює:

— Нічого з ними не станеться.

— Стривай, сама станеш матір'ю, якої тоді заспіваєш. Хлопець — він хлопець і є. Все його до заліза тягне. На тім тижні Толя прибігає з городу, в руках іржава коробка. «Мамо, що це?» А я глянула й похолонула: міна! Ще й досі ж тут у землі гидоти тієї — де не копни, там і натрапиш...

Зоряно, тихо в просторі. Десь далеко на радгоспних полях рівно, по-бджолиному гуде трактор; біля танка раз у раз змелькує переносна лампа, там ще вовтузня біля Кузьминого бульдозера, чути переклик голосів, стукотняву. Ліна дослухається в той бік. Ото вони, люди трудного життя. Що солдатами були. Що трудягами стали. Що руки їх звичні до важелів. До кермів. До шоферських бубликів... Життя в них не тихе. По будовах. По дорогах. По чайних. Так і живуть. У будень куби дають. У свято в доміно рубаються. Грубі, як правда. Чисті, як небо.

— Не щадять себе,— гомонить Бражиха.— Якби всі так до свого діла ставились, далеко б уже ми були. А то он Чорненьку підтоплює, просочуються води з нашого каналу, хати людям порозмокали, болото зробилося серед сухого степу, то ж чого? Бо — нехлюйство. Бо той, хто проектував, хоч і вчили його, а він з холодною душею своє діло робив. Аби збутись. А тепер вся Чорненька клене його... Чи навіть оте Кахморе візьміть. Хоч ми з Левком Івановичем і будували його, а пуття в ньому не багато я бачу. Велике болото зробили, сто сорок тисяч гектарів плавневого лісу пустили під ніж — хіба ж це господарювання? Хіба не можна було дамбами добру половину тих плавнів

відгородити? А береги? Обсадити обіцяли, ну та й досі обсаджують язиками... Люди біля моря живуть, а напитись ніде, хвиля берег обвалює, землю рушить і рушить,— не знаєш, де вона й зупиниться. Прийде переселенка з коромислом до берега та й півгодини над урвищем гнеться, поки води зачерпне...

— Але ж ми воду для нашого каналу якраз із Каховського моря берем,— нагадала Василинка.

— Та ото хіба що одне йому й виправдання... Досадно, коли людина охляп до свого діла ставиться,— ось що я кажу. Начальник БМУ тижнями у нас не буває, хіба ж так керують? — каже Бражиха, і в голосі її клекоче невдоволення, яке вона тільки й жде вибурхнути просто в вічі начальникові БМУ: кожного разу, як тільки він з'являється, Бражиха не минає нагоди накинутись на нього із скаргами на безквартир'я, на злигодні кочового життя та на те, що діти її вже вчаться в четвертій школі...

— Чи не пора нам спати? — каже Василинка й підводиться, стає навшпиньки, потягається.

— Ви йдіть спіть, а я ще почекаю свого...

Дівчата залишають її, і Бражиха ще довго після того сидить, самотньо вдивляючись у небесний зоряний шлях, в його світлі тумани й сузір'я...

Жде Бражиха. І вона таки діждеться, коли, кінчивши роботу, з полегшенням загомонить біля танка чоловікова бригада, і вона почує, як жартують ці невсипущі гвардійці, наближаючись до вагончиків, і веселий голос Левка Івановича почує, звернений до когось:

— А вони ж думали, як магістральний будується... І вдень будується, і вночі!

Підійшли до Катерини, стали жартувати, що довго не спить, і ще цигарок не допалили перед сном, як зі степу почувся гуркіт, і світло вдарило, і замість замовклого сердитого гаркоту агрегату Єгиптин голос пролунав:

— Де виконроб? Подайте мені його сюди!

— Я тут,— з темряви командирського вагончика озвався виконроб.— Що тобі?

— Ви мене образили тяжко!

— Чим?

— Не знаєте чим? Перегін пустий!

— Неув'язка вийшла.

— В печінках мені ваші неув'язки! Хіба для того

живу, щоб порожняком ганяти? Я ж вам не пігмей який-небудь! Куряву збив на шляху, тридцять кілометрів куряви — та й усе. А я не хочу — для куряви!

— Буде заплачено,— пробубоніло з будки.

— Не хочу й плати дурної! Чим можна відкупитись за день життя змарнований? Ці ось ішачили день, та знали для чого, а я? Поверніть мені цей холостий день! Натурою поверніть! Не позначкою в наряді, а днем життя втрату мені компенсуйте!

На крик та галас Єгиптин дівчата з'явились у дверях вагончика. Тільки тепер, коли він повернувся і з ним нічого не сталось, Ліна відчула, що душа її втихомирюється і що аж тепер вона зможе заснути спокійно.

А Єгипта тим часом, стрельнувши в когось сигарету, вже весело розповідав товаришам, що ні, таки недаремно і він цей день прожив...

— Їду степом, аж гульк — бугай людину топче... Я, мов тореадор, скрепером на нього, а він тільки сопе, запінився, очі кров'ю налиті, наче в якогось самодура-бюрократа... Ну, я його таки відтиснув, людину врятував, правда, виявилось, що це наш начальник роб-постачу; якби знав, то ще й подумав би — чи рятувати!..

Регіт розлягається по табору, згодом він ущухне, табір окутається сном, чути буде тільки сюркотання коників у зоряних просторах теплої степової ночі.

А потім знову настане ранок труда, фронт робіт посувається, ось бульдозери підійшли до кургану, і вже не жінки-археологи ніжними пальчиками дошукуються в ньому черепочків, а могутні машини ріжуть його сталевими лемешами, розрівнюють, розгортають. Працюєш і мовчки дивуєшся, хто цей курган насипáв і чим саме його насипáли, такий високий, шапками сюди зносили землю за давнім вояцьким звичаєм, чи шоломами, чи як? Що глибше врізається в землю Кузьма Осадчий, то виразніше стає видно йому, що курган цей, мов книга, складений своєрідними сторінками-«пластівнями»: шар землі, а під ним шар перецвілої трави морської, потім знову шар землі, під ним знову прокладка настеленої кимось трави — камки, що й за віки не перегнила, лише цвіллю взялася. Де ж ті амфори, що в них зерно зберігається предковічне,

пшениця з такого колосся, що кожна зернина в ньому, як грецький горіх?

Розрівняли й курган, з грунту його зробили крила каналу, що звуться кавальєрами, і далі пішли в степи перекопські.

Степи перекопські... Мабуть, нема іншого такого місця на планеті, де тіло землі було б так густо начинене металом війни, де стрілки компасів так танцювали б від штучних аномалій. Наче по фронтових дорогах, пройшли тут попереду будівників сапери, виймаючи в землі проіржавілі міни, важкі авіабомби та цілі звалища артилерійських снарядів, що, мов гадюки в гадючнику, дрімали в цій землі, приховані бур'янами. Сапери з вудлищами міношукачів у руках, у вилинялих, болотяного кольору панамах були чемними й товариськими хлопцями. І навіть дозволили й дівчатам-пікетажисткам взяти до рук свої вудлища та надіти навушники, щоб почути голос цієї загадкової землі. На прощання ще й сфотографували Ліну та Василинку в тих навушниках, із міношукачами в руках.

Одначе не на всю глибінь, видно, чують цю землю чутливі пристрої, пташино попискують вони й там, де мусили б примовкнути, бо якось вранці, коли Кузьма Осадчий прорубував свіжу траншею, земля під його бульдозером скреготнула різко, металево Зупинивши агрегат, Кузьма зіскочив на землю, з винуватим виглядом нахилився біля гусениці, а до нього вже квапливо крокував бригадир та інші бульдозеристи.

— Що тут у тебе знову? — гукнув Брага, та, зазирнувши під гусеницю, враз відсторонив рукою і Кузьму, і все товариство: — Ану, всі звідси! Мерщій і подалі!

По праву колишнього підривника, зостався на місці пригоди Брага, та зостався з ним ще Куцевол, який у війну був сапером, розміновував Відень, де й зараз нібито ще не злиняли на стінах написи: «Розмінував Куцевол».

Виконроб одразу ж послав самоскид за командою підривників, а поки що мотори заглушено, агрегати зупинено, на всій дільниці робіт — тиша та цвірінчання цикад. Тільки біля грізної Кузьминої знахідки, біля чорної, як осмалена свинюка, авіабомби Брага та Куцевол щось мудрують, щось там чаклують удвох, лазять в сипучому грунті аж попід гусеницями. А потім

Брага, забравшись у кабіну, обережно, як тільки він уміє, здає Кузьминого робота назад, а ще за якийсь час бомба вже стоїть вивернута й поставлена сторчма, і біля неї стоїть спокійний Куцевол. За правилом сапера він мусить обгородити це місце, позначити — не підходь, мовляв, небезпека! Не знайшовши нічого іншого під рукою, він скидає свій засмальцьований, зашмульганий картуз і надіває його зверху на бомбу, надів, мов на снігову бабу, та ще й придавив, ніби на очі насунув, і бомба стала одразу смішною в його картузі, стала схожою на городнє опудало!

В такий спосіб позначивши місце, до якого підходити не можна, Куцевол почвалав до свого бульдозера і, щоб не гайнувати час, погнав його, минувши бомбу, вперед, бо ніхто ж за нього роботу його не зробить, має ловити кожну хвилину, розробляти трасу далі.

Роботи почалися знову, бульдозеристи, працюючи, виглядали з кабін і реготали, дивлячись на те іржаве страховисько, що стало не страшним, а, скорше, смішним у зашмульганому Куцеволовому картузі. Лише Кузьма Осадчий ніяк після цього не міг подолати в собі тривогу і, працюючи, весь час дослухався до того, що робилося внизу, і йому ще не раз по тому вчувався в землі під гусеницями загрозливий металевий скрегіт.

Команда підривників прибула в надобідішній час. Разом з Брагою та Куцеволом вони витягли бомбу і повезли її в степ, звідки невдовзі пролунав вибух і хмара знялась, схожа на вихор степової куряви. Дівчата, мов занімілі, стояли з своїми рябими рейками в руках, дослухалися, як тане в степах гуркіт вибуху, цей запізнілий відгомін війни.

День за днем посуваються вперед будівники магістрального. Сліпучий степ їх оточує, океаном сонця розливається попереду, але і з тієї світлої далечі до будівників час від часу долинають глухі удари вибухів, що змушують і пікетажисток, і Кузьму Осадчого, і всіх бульдозеристів на мить насторожитись. Потім вони знову рушають далі, бо відомо їм, що то навстріч лунають вибухи в степах євпаторійських, де відкритим способом добувають на кар'єрах будівельний камінь-черепашник. На тисячі гектарів, на багато кілометрів у просторах розкинулись ці степові каме-

ноломні, над якими то тут, то там зринають вибухи; жовто-бура хмара встає — тільки не атомна то! Верхній шар грунту вибухами розкидають, знімають, а під ним відкривається пласт морського золотистого каменю, залишок доісторичних морів,— його машини ріжуть, як масло. Йде потім цей камінь на будови по степових містах, радгоспах та колгоспах, ітиме він також на деякі споруди каналу, де, з часом постарівши, цей камінь з жовто-золотистого стане темно-сірим, схожим на той давній, нетлінний, що з нього були колись вибудувані Херсонес севастопольський і горда еллінська Ольвія над Дніпровським лиманом.

XI

ПОЛІГОН

(Історія однієї любові)

Поміж степових вечірніх курганів, що імляться, сивіють на видноколі, здіймається один курган особливий, вишнево-червоний: сонце-курган. Дедалі меншає, тане він, той вишнево-червоний курган... Розтанув, зник на очах: сховалось за обрієм сонце.

Сонце зайшло, а відблиски неба ще живуть на стрілчастих блискучих ракетах, що, скільки зглянеш, височать по всьому степу, немов обеліски. Ні деревця ніде, ні доріг, ні людського житла. Тільки степ та ракети. Одні лежать, інші підвелися й, напівсхилені під певним кутом, завмерли на своїх ракетних пристроях, ще інші сторчма стоять, націлені в небо, зачаївши силу блискавиць у своїх тугих, налитих тілах.

Світ безгоміння й смутку, світ, що створений мовби на пересторогу людині. Тільки й порушують інколи тишу цих неоглядних просторів вибухи страшенної сили, бо все тут призначено для ударів, для влучань, для попадання в ціль. Безжиттєве, несправжнє, примарне усе тут: і біленькі реактивні винищувачі, що розпластано принишкли серед трав,— то все такі літаки, що з них вийнято душу і нікуди вони не полетять; і судно, що бовваніє на морі,— те судно нікуди не попливе; і чорні машини польових радіостанцій, що ген-ген темніють, розкидані по степу між ракетами,—

вони так і темнітимуть день за днем на одному місці, бо вони несправжні; і самі ці обеліски-ракети — це тільки мішені, це тільки вміло поставлені кимось у цих безлюдних просторах макети бойових ракет.

І якось незвично серед цього безгоміння та непорушності раптом побачити силует газика, що жваво рухається по обрію, маленький, як миша, серед високих блискучих ракет. Незвично бачити, як біля одного з курганів, де газик припиняє свій біг, з нього виходить людина — одинока людина в льотчицькому кашкеті й шкіряній блискучій тужурці. Повільною ходою простує людина на курган, зупиняється на його вершині, надовго непорушніє в зажурі й смутку, як знепорушніли і ці обеліски-ракети, що до самих обріїв виповнюють степ своєю гаснучою вечірньою величчю.

Що вивело на курган цю людину? Які думки обіймають її, яку бентегу носить вона в своєму серці? Стоїть у задумі, стоїть незрушно у вечірніх присмерках. Здалеку якому-небудь чабанові з радгоспних земель і сама ця силуетна людина на полігоннім кургані могла б здатися лише макетом людини, маленьким макетом, що застиг поміж інших величезних макетів, серед того заборонного світу, ім'я якому п о л і г о н.

Але то не макет. То стоїть на кургані Уралов.

Начальник полігона Уралов, чиє життя цілком підпорядковано льотчикам і який тепер з землі перемовляється з літаками, коли вони, подолавши величезні відстані, наближаються до полігона з грізним своїм вантажем,— цей Уралов у недавньому минулому сам був льотчиком-винищувачем. Як більшість людей його фаху, на котрих бурхливий плин їхнього життя накладає свою познаку, Уралов був життєлюбом, запальним, компанійським хлопцем, його вабили все нові й нові швидкості, вабив риск. Літав, стріляв, із спортивним азартом ганявся за повітряними цілями, розстрілюючи їх своїми різнофарбованими набоями (щоб лишити слід на макеті), аж поки одного разу під час чергового медогляду сказали йому:

— Годі, браток, відлітався. Віднині тобі — наземна служба...

Уралов не міг змиритися з цим. Поїхав до Москви, оббивав пороги найвищих військових медиків, у багатьох начальницьких кабінетах бачили цього щупля-

вого аса з блідим, ніби весь час схвильованим обличчям і мовою різкою, нервовою, вимогливою.

— Я почуваю себе здоровим, розумієте? Можу літати, розумієте? Хочете, на руках по оцьому кабінету пройду!

— Не треба нам на руках.

— Але ж я здоровий, чому ви не вірите?

І бліднув обличчям ще більше, і на цій блідості ще виразніше виступали сині, небово-сині краплини очей.

Там, у штабних коридорах, випадково зустрів генерала, колишнього свого комдива, що добре знав Уралова по спільній службі в окупаційних військах. Генерал летів кудись на інше, далеке призначення, квапився, проте Уралову зрадів, як синові, розпитав, чого тут, уважно вислухав.

— Щось мудрять вони з тобою, Уралов... Ану, ходім.

І повів до кого слід і дав відповідну характеристику.

— Поручитись можу за нього: командиром ланки був, відмінний льотчик. Ас!

Але й це не допомогло. Бо є щось дужче за всіх цих людей, є межа, яку ніхто з них не владен переступити, хай ти там будеш герой із героїв.

І ось він із своєю обшарпаною валізкою, блідолиций сухопутний ас, уже тиснеться в автобус Москва—Внуково, тиснеться, зачіпаючись за автобусні дверцята своїм розкішним льотчицьким кашкетом, що відтепер здавався йому на голові великим і дедалі ставав ніби ще більшим, ніби відчутно ріс на голові. Сів, забився в куточку, і було йому тяжко, до потьмарення в вічу тяжко на душі, і життя здавалось пропащим. Неподалік від нього біля вікна сиділо троє, на вигляд студенти — дві дівчини і хлопець з рюкзаком, славний такий, тільки обличчя чимось пошрамоване, наче він горів або був поранений, хоч за віком своїм він і не міг знати війни. Навпроти нього сиділи його товаришки, дорідні вродливі дівчата. Одна з них, білявка у жовтій в'язаній кофті, все поглядала на льотчика, тихо перемовлялася з подругою і сміялась. Може, смішно їй було з цього кислого гостроносого льотчика чи з його великого кашкета, незграбність якого Уралов і сам весь час почував. Чи, може, вона сміялась просто так, лише тому, що була молода та щаслива, повна здо-

ров'я, і день був чудесний, сонячний, і за вікном експреса пролітали сліпучо-білі березові гаї. Пролітали казкою, химерністю фантазій, і дівчина щось говорила співучо про ті берези, про те, які вони гарні, чисті. І сама вона теж була вся чистота, сонячність, усмішка природи, і великим став би художник, який зумів би передати все це.

Уралов бачив потім їх ще в аеропорту, коли хлопець брав їм цукерки, а дівчата стояли біля телеекрана, де пасажирам даються довідки про рейси літаків. Загледів також їх на виході, на пероні з табличкою: «На Сочі».

Чи вони ждали когось, чи самі мали летіти — це для нього зосталося невідомим. Їм було весело. Вони й тут ніби заради розваги позиркували на Уралова сміхотливо, а коли вже він мусив рушати, та, що в жовтій, соняшникового цвіту кофті, так славно, так незабутньо усміхнулась йому! І доки він ішов з групою пасажирів до маленького аеродромного автобуса, щоб їхати до свого повітряного лайнера, три руки із-за бар'єра — дві жіночі й одна хлоп'яча — помахали йому, бажали щасливого польоту, ніби кажучи: «Не журись, льотчику, не опускай крила!» І подумалось тоді, яку велику підтримку однією усмішкою чи помахом руки можуть подати людині ось у такому, як у нього, душевному стані зовсім не відомі люди, троє добрих сердець, троє душ, з якими ти, певне, назавжди розминешся в океані людства. Ще довго після того жили в його душі й ті прощальні помахи рук, і світлі, чисті усмішки незнайомих людей, що мовби освітили йому дорогу із Внукова.

Запропонували йому, як і обіцяно було, наземну службу. Прийшовши додому, сказав дружині:

— Пропонують полігон.

— І ти згодився?

— Я солдат.

— А про мене ти подумав?

— Подумав: збирайся.

— Ах, ти хочеш, щоб я вік звікувала в казармі? Квартиру з видом на море міняти на якусь глухомань? Іншим ресторани й театри, а мені на полігонні пустирища! Де ще й бомбу на голову кине який-небудь роззява! Ні, дякую красненько!

І не поїхала. Поїхав він сам. Борсуком жив у закут-

ку полігонної казарми з усміхненою Джокондою на стіні, до якої тільки й зверталась душа в хвилини розпуки й самотності: «Так, я солдат. Якщо треба тут — буду тут. Якщо з льотчика треба стати кротом підземельним — стану кротом. А скаже Вітчизна: снарядом стань — стану снарядом, ракетою стану, чорт візьми!» І це не було пусте храбрування. Людина обов'язку й честі, людина, що ради справи, ради товариша готова на самопожертву,— таким його знало командування, і таким він насправді був.

А тим часом — життя в непривітті полігонного барака, звідки Джоконді твоїй тільки й видно жовті безрадісні кучугури піску, що підступають до самих вікон, та стенд, забитий серед колючок та молочаю: «Воїн! Виконуй устав бездоганно, сміливо й чесно».

Під цим девізом тепер проходило його життя. Холостяцька безладь кімнати. Купи книг по кутках. Пудові альбоми репродукцій...

Часом зубами скрегочеш від тоскності за тим, що було. Друзі десь без тебе літають... А тебе — з неба, з польотів, де співала душа, кинуто в пекучі оці кучугури, в задушливі чебреці, зарості колючок, що ними нібито, як настояти на горілці, хвороби якісь лікують...

Небайдужий до малярства, Уралов і сам деколи потроху малював, етюди його вихрились барвами яскравими, палаючими, а тут і етюдник засох, припорошений пилом,— Уралов терпіти не міг ці сіро-жовті пустельні тони, що оточували його. Вилиняліcть, полігонна пустеля, піщані бархани, що тягнуться аж до крайнеба,— лише глянеш на них, одразу так тоскно стає, завив би вовком. Арена пісків, пустизна, царство ящірок, і ти тут ящірячим життям живеш. А коли випаде забратися далі в ті несходимі кучугури, то виявиться, що всі вони у вирвах, у ямах, пориті, поколупані, живого місця нема. Пісок начинений металом, брухту тонни можна було б наздавати, бійці дечому знайшли навіть застосування: біля казарми урни для сміття — з чорних, перекинутих догори бомбових стабілізаторів.

Така служба, що не часто лунає тут сміх, не часто почуєш привітний неофіційний голос. Безконечні цифри, закодовані команди, рапорти — їх тільки й чути протягом дня на командному пункті; ніжностям

та ліриці нема тут місця, владно вдираються басовиті радіоголоси не бачених тобою людей, і кожне слово льотчика, що озивається з повітря, записується тут на магнітофонну стрічку, так само, як фіксується і кожне слово твоє. Стоїш, чергуєш, у напрузі вдивляєшся в сітку прозорого плексигласового планшета, на якій сержант-обчислювач щораз виводить все нові й нові цифрові позначки. Влітку духота неймовірна, на цій піщаній арені мікроклімат Сахари, доводиться працювати роздягненими, і солдати напівголі сидять серед приладів, засмаглі, м'язисті, роблять записи, помітки, приймають, передають команди. Обчислювачі, радисти, спостерігачі, кухарі — це все твої побратими, такі ж трудяги, як і ти, для них теж увесь гомін планети, її музика і її голоси найчастіше зводяться до кількох карбованих слів: «Виходжу на рубіж!», «Буду працювати на ціль...»

Зрідка хіба що хтось прорветься якою-небудь неофіційною вільністю: «В мене лампас на борту».

А той лампас, буває, відбомбиться на «двійку» і заведе потім з тобою довгі радіочвари, що він, мовляв, на власні очі бачив своє влучання, і ти мусиш йому доводити, стояти за правду, як кремінь.

Неспокійне, тривожне твоє господарство, і за все ти відповідаєш — починаючи від складної роботи КП та станцій радіолокатора і кінчаючи яким-небудь величезним — двісті на двісті метрів — білим хрестом, викладеним десь у кучугурах, який треба вчасно побілити вапном, бо він швидко линяє, заноситься піском та курявою.

Одного разу Уралов був у справах далеко від полігона, їхав відкритим сліпучим степом, серед блиску стерень, серед стрекоту комбайнів, що корабельно рухалися від неба до неба, і хоч їхав по землі, а ніби з повітря бачив золоті розсипища зерна, що цілими ворохами, цілими горами червоніло на залитих сонцем токах. Дорога його лежала повз елеватор, повз цю височезну споруду з бетону без вікон і ніби й без дверей. Неподалік від елеватора трапився колодязь-артезіан, вода сама текла з нього, і Уралов зупинив машину, щоб напитись.

Там і сталася його зустріч з Галею. Повновида смаглявка, високочола, вийшла вона з відром із недалекого подвір'я, обкладеного — замість паркану — жовтим

нїздрюватим каменем, ішла брати воду, і, наближаючись до колодязя, уже посміхалась до Уралова по-доброму, ніби й раніше знала його. В неї були брови чорні, як у тих піснях, що не раз він чув у цих краях, в неї були очі ясні, такі принадно-живі, яких, мабуть, і в піснях не було. Ті очі так і променилися м'яким, довірливим світлом, так і промовляли до Уралова кожним своїм промінцем! І зблизька усмішка не згасла, але крізь світлу її привітність стало помітно й смуток в глибині очей, і видно було, як сльози ще на віях бринять! Хто міг таким очам горя завдати, хто смів покривдити їх?

Невимушено зав'язалась розмова, і Галя призналась, що справді недавно плакала, бо в неї вийшла незлагода із свекрухою, яка сьогодні нав'ючила її корзинами та посилала торгувати, навчаючи, мов перекупку, бути непоступливою, а їй соромно було... Сяючи сльозами, хвилюючи своєю відвертістю та довірою, Галя розповіла йому, як ішла вона до станції мимо елеватора, йшла, де чоловік її вагарює, сподівалась — побачить він її, зігнуту базарною ношею, пожаліє, захистить, а він ще й навздогін гукнув:

— Гляди ж там, не проторгуйсь!

І реготав у компанії приятелів, з якими він щовечора тільки й знає забивати «козла»... Їм реготи, а в неї душа горіла від приниження, і сльози капали під ноги, і камінь під ногами кипів. Бо ще ж учора була комсомолкою, вожатою в школі була, а тут її хочуть перекупкою зробити.

— Так ось що, Галю... Сідай зі мною.

У голосі його була цієї миті сердита і ніби аж неприємна різкість, але прохопилося щось і таке, що мимоволі змусило Галю зітхнути. Вона навіть глянула не без інтересу на його обшарпаний, закіптюжений газик.

— Сідай, сідай,— повторив Уралов вольовим командирським тоном.— Я серйозно.

І хоч цього разу вона й не сіла, проте через кілька днів це сталося: серед білого дня забрав її Уралов, і той самий газик набравши швидкості, помчав їх у роздолля степів золотих, і Галя без жалю дивилась, як пропливає стороною на обрії елеватор, цей сліпий степовий хмарочос.

Мчав її Уралов тими просторами, де навіть земля світилася сонячним блиском стерновищ, пролітали

селами, де хати потопали у виноградниках, де садки спливали каскадами груш, яблук та абрикос, а розкішні виноградники виметували буйне листате пагіння аж на вулицю. «Все, що ти бачиш, це я, це моє, це для тебе»,— мовби говорила йому Галя, сидячи поруч, і краєм ока він бачив, як вона розцвітає крізь тривогу, визволена від свекрушиних корзин, як аж променіться радістю, що сидить поруч нього, а він мало й говорив, тільки ще більше бліднув, міцно тримаючи обома руками кермо.

Уралов повіз її напрямки, там, де раніше й не їздив, і газик їхній невдовзі поглинуло море кучугуристих пісків — мертва зона полігона.

— Куди це ти мене завіз? — посміхалася Галя, коли вони забуксували, хоча видно було по ній, що коли вони разом, то не лякає її цей гарячий світ кучугур та молочаїв, світ бомбових вирвищ та іржавих стабілізаторів, що стирчать навкруги.

У кучугурах довелося й заночувати, там і перша ніч для них промайнула, там і світання їх застало в обіймах. Злегка відволожений росою плащ-намет серед колючок та коронованих будяків кучугурних, мовчазний газик, що за ніч нахолонув і теж був у росі, та ще це тихе степове світання — вони тільки й були свідками їхніх освідчень і їхнього шлюбу.

Зажили вони дружно; Галя, щоб показати чоловіка батькам, повезла його в рідне степове село, де, перед тим як вийти за свого вагаря, вона деякий час секретарювала в сільраді і де її спокусив місцевий завклубом. Ні з чим не крилася Галя перед Ураловим, щиросердо розповіла йому все про себе, і він вислухав мовчки, попросив тільки більше ніколи про це не згадувати. Батькам зять сподобався, мати, правда, зауважила, що ніс дзьобиком та що суворий дуже, рідко сміється.

— Це в мене служба така,— похмуро пожартував Уралов.

Жити стали серед вирв, серед вибухів та заміття безплідних пісків... Уралов спершу побоювався, що не звикне тут Галя, занудьгує серед полігонного одноманітного життя, бо хоч є в них і чимала бібліотека, і пудові альбоми з репродукціями найславетніших картинних галерей, хоч є і клубик, і екран, але ж є й кучугури, пустеча зловісних кучугур навкруги! Проте

не занудьгувала ясноока його подруга, принаймні не показувала цього, вона ще й мужа з усіх сил старалась розвеселити, коли на нього находила похмурість. А він з удаваною суворістю скаржився на неї товаришам:

— Ця хохлушка щодня мені якесь нове слово підкидає. Скаже щось незрозуміле, а ти ходи думай тоді цілий день, що воно значить; може, обізвала якось?

— Дурненький,— втручалася Галя,— то ж усе ласкаві слова...

— І набагато тобі ще їх вистачить?

— На все життя, чорнобривчику мій...

Це його, білявого, аж рудого, вона називала чорнобривчиком.

Коли він помічав, що Галя його часом присмутиться, він вважав за потрібне розважити її і не знаходив нічого ліпшого, як повести на одну із спостережних вишок, звідки вони вдвох милувались, мов грандіозним спектаклем, бомбовими вибухами, що сповіщали про себе оранжевими звихреннями в далечі піщаної арени, в глибині сліпучих від сонця полігонних кучугур. Літаки йшли на такій висоті, що їх і не видно було, і гул їхній теж ледве долинав, і здавалося, що то мовби сама земля вивергає з себе ті оранжеві, червоно-бурі, якихось марсіанських кольорів вулкани. Хмари вибухів, світло-червонясті химерні хмари, вони розростаються потім в повітрі у цілі острови хмар, що довго, повільно тануть, мовби ждучи, поки їх зафіксують із вишок хлопці-спостерігачі.

А тим часом обважнілі садки півдня осипалися абрикосами, земля вже була ними встелена так, що ніде й ступити, а збирати нікому, і сусідній з полігоном колгосп звернувся до Уралова за допомогою. Це була найвідрадніша для Галі подія, бо Уралов, прихопивши й Галю, і всіх тих, кого можна було прихопити з свого війська, повів їх на штурм у те сонячне абрикосове царство, де все абрикосами світилося й пахло, і земля була золотою від плодів, і дерева горіли золотом так, що їх спекулянти й заготовачі, здається, мусили б бачити за тисячу верст!

То була солодка робота, радісна втома, і не забути тих пісень вечорових, і вогнищ, і куренів...

Але й звідти — з бенкетування праці, від пісень та куренів — дорога знов стелилася в кучугури.

Через деякий час Уралова — ніби підвищивши по службі — перевели з кучугурного полігона на інший, приморський, степовий, де перед очима Галі вперше постали оці, схожі на видива, обеліски ракет. Тут бомбили тільки ночами, зрідка вдосвіта, а вдень ці розкидані по степу макети літаків, машин, ракет своєю мертвотною непорушністю здатні були нагнати лише сум і нудьгу. Одначе й цей ракетний степ теж не злякав Галю, не засмутив, не зіпсував її веселої життєлюбної вдачі. І хоч життя тут було ще неспокійніше (були такі дні, що їм і зовсім треба було виселятися за межі полігона), проте Галя й до цього всього призвичаїлась, обвиклася, самим своїм квітучим виглядом радуючи і Уралова, і його полігонних товаришів. На відміну від безплідних кучугур, земля тут була така, що могла б усе родити, і Галя не проминула цим скористатись. Як тільки настала весна, Галя, незважаючи на те, що була вагітною, взялася копати, робити грядки та клумби, залучала до цієї роботи вояків, що пізніше аж очам своїм не вірили, коли побачили на столі в їдальні свіжу зелену цибулю власних посадок, а свою казарму та командний пункт — у вінку квітників, де кручені паничі обіймалися з красолею, а ніжна петунія та царська борідка красувалися серед жовтогарячих гвоздик та міцних повноквітних чорнобривців. Як і личить добрій господарці, Галя ще й курей та качок розвела, правда, коли вони попідростали, то виявилось, що ні вона, ні Уралов не вміють різати птицю, і коли треба було це зробити, то Уралов з рішучим виглядом з'являвся на порозі з дрібнокаліберкою в руках і, намітивши серед двору синьоголового селезня, на якого йому вказувала Галя, валив його з першого пострілу.

Потім у них народилося дитя, гарненька донечка, яку вони, після завзятої щасливої дискусії, обопільно вирішили назвати Леною — Оленкою. Це було вершиною їхнього щастя, було мовби гідною винагородою обом — і Уралову за всі життєві гіркоти, яких він зазнав, і Галі за її минуле невдале кохання, до якого Уралов тепер і не думав ревнувати, бо знав, що то її природна добрість, безхитрісна щедролюбна вдача так невдало й довірливо шукала справжнього кохання, аж поки знайшла його тепер із ним, із Ураловим. Ощасливлений народженням доньки, Уралов перестріляв

на радощах усіх селезнів, усіх качок та курей задля широко розтіяного «раю» — свята народження першої на полігоні людини. На гостину Уралови закликали всіх, хто тільки був вільний на цей час від чергувань.

— Нічого в житті не боявся,— признався цього дня Уралов товаришам,— а тут ох перетремтів. І знаєте, що лякало найбільше? Десь вичитав перед тим, що в Японії тридцять шість тисяч дефективних дітей народилося після Хіросіми... Радіація, патологія — всілякі дурниці полізли в голову. Аж тоді від душі відлягло, коли медсестра сповістила, що все гаразд, і на руки мені подала оцю нашу красуню-степовичку,— казав Уралов, розчулено зазираючи в блискучу нікельовану коляску. Там, зморщивши буряково-червоне личко і нічого не підозрюючи про земні діла, солодко спала чистим сном немовляти новонароджена.

— Ось вона, володарка полігона,— казали про неї бійці, а мати голубливо примовляла:

— Ясочка наша.

І Уралов згоджувався мерщій:

— Дійсно, ясочка!

Хоч і недотямлював, що це воно таке ясочка.

Справді, диво дивне: ось вона тільки народилась і вже стала тут найстаршою, всіх прихилила до себе ця маленька істота, пуп'янок, крихітний росточок життя.

При згадці самого імені Оленки суворі обличчя вояків світлішали, і не було тут такого, на кого б не поширювалась її влада — влада любові!

Коли вперше дитя посміхнулося, це стало подією, сенсацією на весь полігон. Усі бігали до Уралова на квартиру глянути на Оленку, козиряли, віддавали їй честь і в наступні дні теж не переставали вчащати на квартиру за її усмішками. Старшини-надстроковики підставляли їй вуса, щоб піймала за вус, молоді солдати в захваті були, коли вона вчепіриться котромусь за вухо і потягає, полоскоче своїм рученям.

Про Уралова вже й казати нічого. Він з народженням дочки став просто невпізнанний, став говіркіший, привітніший, не такий категоричний в усьому, як досі. Ті доньчині усмішки, дитячі ніжні доторки до щоки мовби проникали йому в саму душу і впливали на неї чародійно. Він не соромився власноручно пелюшки прати, більше того, проробляв це з таким виглядом, ніби вчиняв якийсь безмежно важливий ритуал.

— Хіба не диво, Галю, скажи? — схилявся він над коляскою, прибігши зі служби.— Ще не говорить, а вже вміє сміятись. Нема для неї поганих людей на світі. Суцільна доброзичливість: до всього і до всіх усміхається.

Це була просто ідилічна картина, коли надвечір Уралови виходили прогулятись. Він, якого й полігонна смага не брала, блідий, вічно схвильований, ніс Оленку на руках, а його повненька, ясноока Галя дріботіла поруч, не в силі приховати радості свого родинного благополуччя. «Істинно щасливе подружжя»,— не одному з полігонних думалося про них. Вони були мовби створені одне для одного, навіть ростом однакові, невеличкі обоє, проходили мимо КП і йшли у відкритий степ. Всі знали, що то Уралов поніс прогуляти, розважити доньку, бо йому здавалося, що їй уже хочеться якихось дитячих забавок, і він шкодував, що на полігоні немає якого-небудь чортового колеса та каруселі, а є тільки блискучі гостряки ракет у степу — єдине, що він тільки й міг тут показати своїй улюбленій доньці. Ще, правда, були в степу, крім ракет, спортивний «козел», волейбольний майданчик та стара облуплена кошара, що зосталася на території полігона від тих часів, коли полігона ще не було, а земля вся належала радгоспу. Стояла поруч з кошарою й хата чабанська, вона теж облупилась, саманом світить, пусткою віє, здається, і Оленку відлякувала вона своїм драним виглядом та проваллям вікон. Оглядаючи ці напівзруйновані рештки чабанської ери, Уралов давав волю своїй фантазії, малював перед донькою та дружиною жартівливі картини свого майбутнього, коли Оленка буде вже великою, і, замість полігона, тут знову володарюватимуть радгоспні чабани, і сам він, Уралов, буде тоді найстаршим пастухом, стоятиме на отій вишці, де тепер КП, і з її висоти керуватиме отарами, наглядатиме за вівцями в стереотрубу.

Посміявшись з його вигадок, вони рушали далі, пристоювали біля високої, націленої в небо ракети, і їм здавалося, що ясочка їхня вже торопіє на це блискуче диво, на таку велику цяцьку і вже якісь перші знаки записуються на плівці її свідомості, чистої і непорочної, як вранішня зоря. Від ракети повагом ішли вони туди, де сивіють стародавні могили,— Уралов вважав, що донька найкраще почувається,

коли він виносить її на степовий курган, де був встановлений локатор. Тут свіжий вітерець дмухав на Оленку, і вона ніби жвавішала і з цікавістю стежила, як локатор, повільно обертаючись своїм обручем, кладе рухливу тінь на трав'янисту глобальну опуклість кургану. Це була поки що маленька Оленчина планета, на якій не було нічого, крім сріблястої нехворощі та локатора, який мав правити їй за розвагу.

Усе було б добре, якби не було ночей. Ночами Оленка погано спала, бували такі ночі, що й Галя, й Уралов не прилягали ні на хвилинку, не змикали очей ні на мить, бо дитина криком кричала цілісіньку ніч, її крик чули й полігонні вартові, і ніхто нічим не міг зарадити. Галя в розпачі обливалася слізьми, а Уралов, стинаючи зуби, кидався з кутка в куток, не знаходив собі місця — душу йому краяв той Оленчин болісний крик. Вояка, службист, не визнавав він раніше ніжних, пестливих слів, підсміювався над Галею, а тут і сам навчився.

— Ну, що болить тобі, донечко, що? — упадав він коло немовляти.— Животик? Голівка? Скажи! Ну, покажи, де болить?

А воно тільки дивиться оченятами, туманними від болю, ріже тим болем: допоможи! Ти ж дужий, а я безпомічна! Вас багато дорослих, а я одна...

Лише на ранок, коли сходить сонце, Оленка перестає плакати, на якийсь час приспокоюється, а поспавши — розквітає усмішкою. І так день за днем, ніч за ніччю: вдень заспокоїться, а тільки ніч — дитина в плач, у крик і аж синіє, аж заходиться.

Став привозити Уралов з міста лікарів, найкращих фахівців: оглянуть і нічого особливого не знаходять, не можуть поставити діагноз. Це щось таке, мовляв, минуще, а взагалі дитина здорова. Щоб якось розважити доньку, Уралов придбав у воєнторзі акордеон, дорогий, розкішний, хоча грати на ньому й не вмів. Учився тепер ночами, уперто розтягував ту чортову шкіру, а коли втомлювався, зовсім виснажений, шпурляв акордеон у куток і, відсторонивши від доньки дружину, запухлу від сліз, сам нахилявся над крихітним тільцем, що змагалося за життя, і мовчки приймав на себе той біль, той крик, той шматуючий душу доньчин плач. Однієї такої ночі, доведений доньчиним криком майже до безпам'ятства, Уралов кинувся до машини,

завів, помчав у радгосп до Чабанихи — перед тим він уже чув, що є там така баба Чабаниха, мати капітанова, зіллям лікує — народна медицина і все таке... Не знав точно, де вона живе, знав тільки приблизно прикмети, і жадібно розглядав ієрогліфи телевізійних антен над будинками, вишку металеву шукав — по тих ієрогліфах та по вишці він і розшукав Чабанишину хату. Забарабанив у шибку, і стара з'явилась на порозі, як мара, як живий привид минувшини: розпатлана, вилицювата, губи стиснуті, під насупленими бровами — ями очей... Чаклунське замкнуте обличчя Піфії, Сівілли, воно якраз чомусь і викликало довіру: оця врятує, ця допоможе! Як він гаряче умовляв, бо вона спершу відмовлялася, казала, що давно вже цим не займається.

— На коліна перед вами впаду, тільки їдьмо, врятуйте! Дякуватиму вік!

Кінець кінцем умовив-таки, підхопив, помчав у свій ракетний степ. Коли вони їхали мимо ракет, вже світало, вже блищали ракети своїми оболонками, але баба мовби й не бачила їх, вона ніби не хотіла й дивитися в той бік. А коли оглянула дитину, що вже спала, змучена після ночі, буркнула, що це не «ураз» і не «младенческое» і що немає в неї від цього ніякого зілля, просто, на її думку, не підходить дитині це місце, не для неї такі цяцьки та гуркіт...

Оленці ж дедалі ставало гірше. Однієї ночі, коли Уралов був на КП, з дому подзвонила дружина. Він чув, як вона хлипала в трубку, і життя в ньому спинилось, холод смертельної тоскності в груди вступив.

— Колю... Колю... додому! — хлипала трубка.— Оленці погано, зовсім погано... Посиніла, оченята закочуються...

А коли він прибіг додому, вже не закочувались оченята, вже не кричала його донечка: вічна чиста усмішка застигла на її вустах.

Вона лежала у білій своїй постельці, а коло неї, на долівці, валявся акордеон, хижо блищав зубами клавішів. Дружина тіпалась на ліжку в риданнях. Мисливська рушниця висіла на стіні. Стояв на столі польовий телефон. Усе було, як і раніш, не було тільки Оленчиного дихання, була безмежна всесвітня пустеча навкруги. Кожна річ ранила його. Рушниця, акордеон, іграшки — нічого цього він бачити не міг. Здушений,

осліплений горем, вискочив надвір, але Галині ридання знов повернули його до хати.

Вранці весь полігон був у жалобі. Вітер ганяв над казармою червоні прапори з чорними стрічками. Приголомшені трагічним кінцем, друзі-військовослужбовці про щось перемовлялись стиха, радились. Виявилось, що ніхто не вміє зробити домовини. Люди, що зналися на електроніці, що мали справу з найточнішими приладами та пристроями, не вміли, виявляється, змайструвати простої маленької домовини для Оленки! Бо не було в цьому ніколи потреби. Бо ніхто ж тут раніше не вмирав. Тут, здавалось, зібрались для вічного життя. І кладовища на полігоні не було — бо це в них перша смерть. Усе вона розпочинала, Оленка. Тільки оркестр був свій та прапори незвично чорно-червоні схилялись в жалобі.

Траурна музика лунала на весь степ, і не бомбили в той день.

Поховати Оленку вирішили на тім самім кургані, що раніше був зайнятий радіолокатором. Тепер його там уже не було, на місці, де стояв локатор, сержанти викопали для своєї улюбленички невеличкий окопчик. Туди йшла степом уся процесія, офіцери мовчазно несли Оленку над головами, несли її своїм ракетним степом, крізь бойові мішені, крізь їх насторожений грізний блиск, а вона, пропливаючи, усміхалася й зараз, відходила від Уралова у вічність із своєю усмішкою, з її непередаваним чаром і мовби промовляла до нього: «Татуську! Я не бачила нічого, крім цих твоїх ракет. Не бачила весен. Цвіту вишневого не знала. Ні синіх рік, ні міст далеких, казково прекрасних. Я встигла бачити тільки оці грізні блискучі ракети, серед яких прожила своє миттєве життя. Коротким життям зірниці жила я. З'явилась, освітила усмішкою ваш полігон, сяйнула розливом щастя тобі, татуську, і мамі, і вже зараз іду від вас, іду ось назавжди!..»

Як йому в цю мить хотілось понищити, потрощити тут все, як палило його бажання поділитися з нею своїм життям — та що поділитися! Він, секунди не вагаючись, віддав би своє життя до останку, аби жила вона, його ясочка, його зіронька, яку він так і не зміг врятувати...

Ідуть. Вітер червоно-чорні прапори шматує, розвіває на весь степ, оркестр ридає траурним маршем, ідуть

із трубами ті, що вчора чергували на КП — радисти, обчислювачі, планшетисти, ті, що ділять з ним біль його найтяжчої втрати. Сліпучий день схожий на ніч. Блищать сльози на смаглих вояцьких щоках. Голосить Галя. Зціпивши зуби, крокує поруч неї Уралов — повні груди болю несе. Тріщать під ногами сухі трави, посміхається в заюжене небо Оленка, труби поудав'ячому поскручувались на оркестрантах, а вони, кидаючи в розвітрений степ біль своїх маршів, музикою бунтуючись проти горя, важко йдуть в тих удавах труб, мов Лаокоони.

Так він розстався з Оленкою. Пустим, спустошеним після цього стало його життя. Вночі прокинеться — все Оленка перед очима з рученятком тендітним, з шовковим волоссям, з усмішкою — усмішка та дитяча застеляє собою все небо, весь світ! І нема і не буде в усіх галактиках нічого кращого за це — за цей усміх дитячий, ласкавість рученят, перше лепетання... Було щось жорстоко-безглузде в цьому ударі судьби, життя його, таке стійке раніше, враз похитнулося. Уралов почував, що втіхи не знайде, примирення з нещастям не буде і що нове якесь, здобуте в горі прозріння не переставатиме терзати його. Нащо оте сонце в небі, коли її нема? Нащо всі дива світу, всі науки, нащо всі веселощі земні, якщо це їй, його ясочці, уже не потрібне? Нащо, нарешті, він сам, Уралов, і його праця тяжка, і його люта відданість ділу?

Став наполягати після цього, щоб перевели кудись в інше місце. Хоч на Курили, аби не тут!

Сьогоднішня його поїздка до міста теж була пов'язана з цим, і, повертаючись надвечір додому, він завернув до того кургану, де лежить Оленка, завернув, знаючи, що це вже — прощання. Тут і ніч застала його, на могилі, тут йому все навкруги налилося темрявою і небо над степом нависло, порещечене зоряними пробоїнами, як велетенська мішень.

Уралов, наїжившись, сидів на кургані; якийсь нічний птах над ним шугонув, просвистів крильми; згадалось дитинство в степах кустанайських, і яке там було на озерах полювання, коли він бігав хлопчиськом за мисливцями та різними послугами дорослим заробляв собі право постріляти. Скільки пам'ятає себе, він марив полюванням, навіть далекий постріл нашорошував і кидав його в дрож, і його мисливський запал дивував

навіть дорослих, їм було смішно, що хлопець, зачувши постріл, блідне від хвилювання, а він тільки й мріяв про той час, коли виросте й матиме власну рушницю. Потім виявилося, що в його діда-коваля є старезна рушниця «катеринівка», четвертий калібр, вагою не менше пуда. Просто гармата! Колись ще ніби дід дідів, пугачовець, зробив її, а дід так і не вистрелив з неї жодного разу — боявсь. А цей, малий Уралов, взяв її, зарядив, замість дробу, шариками з підшипника, пішов на майдан, прив'язав до плуга, а до курка шнурок, щоб випробувати здалеку. То таки був постріл! І, одначе, не розірвало її. Після цього знову зарядив, прилаштував свою «катеринівку» до велосипеда і покотив на озеро в степ. Зустрічні хлопці-казахи сміялися: всіх гусей твоя пушка переб'є!.. В полі гусей тьма, на просищі пасуться, летять, гелгочуть, валом ідуть. Уралов зарився в копицю проса, виставив лиш кінчик своєї гаківниці, картуз підклав під плече, щоб віддачею не розтрощило. Сидить, не дише, а вони насуваються гелготом, вже мало не з-під нього просо смичуть, і він, затаївши дух, приклався, пальнув. Удар, іскри з очей, і вже нічого більше не пам'ятає. Очуняв: «Де це я? Що зі мною?» Рушниця відлетіла на чималу відстань, картуз теж чорт зна й де, плече горить і... жодної гуски! Однак це не відбило в нього охоти до полювання. І вдруге, і втретє знову виходив з тією пудовою «катеринівкою» на гусей і щоразу падав після пострілу непритомний, аж поки в якійсь інструкції не вичитав, що треба було давати вдвічі менший заряд, ніж він давав...

Невідомо, чому й згадалась йому зараз та його рання хлоп'яча пристрасть, блукаючим спомином навіялась серед нічного степу на могилі, де вічним сном спить його донечка. Не раз він чув жалі та скарги на скороминущість людського життя. Промайнуло, як сон, пролетіло мигцем, не встиг і оглянутись... Справді так. Але зараз його думка про інше, про те, як багато може ввібрати людська душа, мозок людський: цілі галактики життя може людина вмістити в собі! Коли були ті озера, гуси, просища? Коли то було: вперше побачив трамвай. Перший самостійний виліт... Як то далеко-далеко. Наче за далеччю віків. Майже в античності. І нічого цього Оленка не знала. Ні тих гусей, ні просищ, ні озер ніколи вже не побачить, і в цьому є

велика якась кривда. Свіжа рана життя, вона заступила йому все, що було і що є, болем своїм ятрить його і ятрить. Фатальність? Якщо це фатальність, то він її ненавидить! Забрати в нього Оленку, в самому розквіті загубити цей свіжий росяний пуп'янок, що вже всім умів дарувати радість,— ні, нема в цьому глузду, і ніхто не переконає Уралова в тому, що так буває, і що нічого не вдієш, і що «така вже судьба»... Не повинно бути такої судьби! За що її скарано, за що страчено його Оленку? Не було в ній ні злоби, ні ненависті, ні підступності, не таїлось навіть натяку ніяких злих намірів, променилась тільки ясність найчистішої усмішки, було тільки те, з чим людина народжується для життя... Гризе його думка, тривога, що, можливо, є частка і його провини в тому, що сталось. Коли привозив Чабаниху, вона говорила щось застережливе, що місце, мовляв, не підходить дитині й не такі їй потрібні цяцьки. І що тільки під тихими зорями, а не серед гуркоту та вибухів здоровим та щасливим буде зачаття людське... Він не надав тоді значення словам старої, а тепер дедалі частіше довбе мозок думка: може, справді дитину лякало тут все, гуркіт тривожив і ці вибухи, що час від часу землю стрясали, може, вони й справді не для дитячої психіки? Причину доньчиної смерті так встановити й не вдалось. Командири й товариші вважали Уралова людиною впертою, вольовою, настійливою, людиною, для якої почуття обов'язку понад усе, а ось тут він не певен, чи все він зробив, щоб Оленку врятувати, чи виконав свій обов'язок перед нею до кінця. Одне тільки знає напевне, що ця тяжка драма не минула для нього безслідно, ці згаслі Оленчині усмішки для нього ніколи не згаснуть і ніколи не буде вже він таким, як раніш. Глибокий внутрішній струс мовби відкрив йому очі ширше на світ, на саму сутність життя, і те, що раніш могло й не чіпати, зараз не залишає його байдужим. Чи так жив? Чи так ти живеш? Чи так усі ви, люди, живете? Задала йому Оленка таких запитань безліч, запитала й пішла собі, а йому зоставила вік на роздуми!

Десь із глибини темряви чути дзеленчання дзвіночка. Наближається отара. Чабан Горпищенко веде її, не інакше, бо це тільки він зважується заглибитись з отарою так далеко в землі полігонні, та й полігонне

начальство до нього не таке прискіпливе, адже у старого син льотчик і сам він людина заслужена й розторопна. Під час останніх важливих навчань, коли тут навіть один із маршалів був, він швидко з Горпищенком здружився, для них обох — для чабана і для маршала,— певне, було про що довірливо погомоніти, розклавши вогнище в степу для чабанської каші «в кожусі». В ті дні усе, що робилося на полігоні, було оповите особливою таємничістю, право доступу сюди мали тільки люди найнеобхідніші, решту всіх виселили, і чабан Горпищенко теж тільки віддалеки міг бачити, як незнайомі автомобілі мчали в напрямі полігона, як свіжі намети в один день там з'явились і як потім на далекім куті, що виходив у море, виросла висока драбинчата споруда і в ній, наче в колисці, в сповитку, лежало щось блискуче. Колись там орли та інші дикі птахи гніздились, а тепер люди он для яких пташенят гнізда мостять...

— Хочете побачити? — запитав його маршал при зустрічі.— Дивіться завтра о дванадцятій.

І чабан дивився. Удар бачив, і зблиск, і як відділялась ракета. Видимо, справдішня, вона повільно, майже знехотя виходила з вогняного клубовиння, а потім враз понеслась блискавкою, зникала невловимо, щоб приземлитись десь, може, аж на далеких водах океану, так само рівних і відкритих, як степ.

А звідси після цього всі одразу роз'їхались, поїхав і маршал, позникали намети, берег на куті став знову порожній.

— Це хто тут ночує? — запитує чабан, наближаючись до Уралова, і, впізнавши його, додає якось вибачливо: — А, це ти, синку...

І, шелестячи травою, сідає поруч нього.

Сидять обидва мовчки, вслухаючись чи в себе, чи в шурхіт отари, що розпаслася на чистій, не забрудненій нічиїми овечатами траві полігона. З темряви коли-не-коли подзвонює дзвоник — ніжно, мелодійно.

— Для чого та музика? — питає Уралов.

— А щоб не розгубились... Та й люблять овечки музику... Чи сопілку, чи пісеньку, чи тронку отаку.

— Як, як воно зветься?

— Тронка.

— Ніколи не чув такого слова,— з сумом каже Уралов.— Як багато я ще не знаю... Гарний звук. То мідь?

Чабан підводиться, ловить овечку, що підійшла зовсім близько, знімає у неї з шиї дзвоник, щоб показати Уралову. Той бере в руки щось важке, металеве, кострубате... Схоже на снарядну гільзу, зігнуту надвоє. Подзеленчав, задумливо послухав. Як антипод тиші — такий тут звук цієї тронки. Серед темряви й мовчання степу вона як голос життя.

— Шмат звичайної гільзи,— каже він, повертаючи тронку чабанові,— а видає такий ніжний звук...

Щось просвистіло в нічному повітрі, чи кажан пролетів, чи птах якийсь ненароком отарою піднятий із трави.

— Перепілка, чи що? — загомонів угору Горпищенко.— Вже й перепілок тепер меншає. А лебедів? Колись у нас отам, на косі, лебедів дядьки возами набивали. Поїде й повен віз, як снігу, накладе. А тепер птаство переводиться. Орел хіба ще коли-не-коли покружляє.

— Скільки він живе, орел?

— Та більше нас. Часом дивишся на нього й думаєш: що той птах бачив на своєму віку! Від чумаків до ракет — усе він оком своїм ввібрав...

— Хижак.

— Хижак-то хижак, а ти придивися до нього. В них свої закони. Навіть шуліка не б'є чужих пташенят, коли вони ще в гнізді...

Уралов запитав недовірливо, нервово:

— Хто це бачив?

— У народі давно помічено... Доки пташка сидить на гнізді, ніколи її не зачепить...— зітхнув чабан і після мовчанки обернувся до Уралова:— Правда, що тебе кудись переводять?

— Не тільки мене, а й полігон увесь згортаємо...

— Канал таки підпирає?

— Та й канал.

— Один полігон згортаємо, а другий уже на його місце спішить. Чув — у Чернігівці? Теж полігон. Тільки інакший. Полігон залізобетонних виробів — так він зветься. Залізобетонні кільця виготовляють, облицювальні плити для каналів... На різні бетонні вироби потреба зараз велика... Моя Тонька як спалахне чого-небудь, так і погрожує: кину к бісу вашу отару, в Чернігівку подамся на полігон! Мотористкою бетономішалки стану!..

По ласкавості голосу чути, що старий посміхається в темряві.

— Але й ми свій полігон ліквідувати не збираємось,— ревниво-досадливо каже Уралов.— Тільки перекочуємо на інше місце.

— Доки бандити кругом хати ходять, хіба ж можна ліквідувати? Ніяк не можна,— ожвавів чабан.— Того он аж над Свердловськом збили, чого його туди занесло? Силою все похваляються... А це не та сила, щоб нею хвалитись. Ти сорт новий виведи, колосок виростй повнозерніший... Ягнят та вовни більше візьми або хворобу невигойну вилікуй... Ото буде сила.

— Що від Петра чути?

— Привіт тобі передає — позавчора лист був...

— Спасибі.

— Уралову, пише, передайте привіт і дружині його...

Чабан умовчує при цьому, що син, передаючи Уралову та Галі привіт, особливо цікавився, як маленька Уралова росте. Почуває старий, що не можна зараз про це говорити — тяжко зранена біля нього людина. Та хоч і мовчить він, але душа його сповнена співчуття до Уралова, вся вона проймається зараз горем його, бо в тій драмі на полігоні було щось таке, що торкалось не тільки Уралова, а чимось глибоко торкнуло тут душі багатьох людей. Мине час, зміниться степ, не буде вже тут і слідів полігона, а чабан і тоді не одному ще розкаже, як народилася на полігоні дитинка, як росло в цім ракетнім степу на втіху гарнізонові те славне дитинча, і як стало потім кричати ночами невідомо чого, і як згасло. Розкаже, як ховали його на цьому кургані під музику двох духових оркестрів — військового і радгоспного — і як усі бомбардувальники в той день відмінили свої польоти.

Після мовчанки він знову заводить мову про канал:

— Як прийде велика вода, то змінить весь край. Уволю нап'ється дніпрової степ і зазеленіє... А то ще літо уповні, а вже тут згоріло все, гаряча хуга свистить, куряву жене. З водою буде веселіше. Навіть рис сіятимем, як у Тарасівці. В них там, кажуть, дуже добре вродив, корейці постарались... Сімей сорок їх у Тарасівку приїхало, щоб і наших навчати. Бо чи біля овечок, чи біля ракет, чи біля рису — це все вміти треба. Я, в Середній Азії бувши, надивився, як вони той рис плекають... Він теплої води, скажімо, не любить, йому тільки свіжу, протічну, прохідну давай... А в сусідів механізатори уже й кукурудзу на поливних посіяли: ліс! Стоїть, аж

вороніться... Буде вода — все буде. Ще й садки тут шумітимуть хіба ж такі: приїзди коли-небудь у гості, побачиш... Запам'яталось мені слово вашого маршала, розумне слово,— в саму душу запало. Сидимо одного разу, як оце з тобою, гомонимо, і каже він: «Навіть якщо маю найкращі ракети, якщо маю силу світ звоювати, не хочу я цього. Не потрібні мені континенти-попелища. Я хочу бачити їх у зелені і в цвіту, хочу під усіма зорями чути шепіт закоханих...» Ось так, синку.

Старий підводиться і, не прощаючись, іде до отари, зникає десь унизу за курганом; разом з ним віддаляється, мелодійно тане в темряві й тронка.

А Уралов тут стріне й зорю світанкову. Вже заблищить вранішня роса на голих оболонках ракет, як з'явиться в степу жіноча постать, квапливо, стрімкою ходою наближаючись до газика, до кургану. «Галя йде»,— подумає Уралов і не помилиться. То справді вона поспішає сюди, і притиснутий до грудей палахкотить у неї оберемок живих квітів, цілий сніп рясно зрошених росою її чорнобривців та петуній, гвоздик та царських борідок. Піднявшись на курган, вона кладе їх мовчки там, де треба покласти, обличчя її блідить світанок, а вуста змучено стріпуються і при погляді на Уралова складаються в щось схоже на усміх:

— Сердешний, як ти вимучився тут... І роса на тобі... Я догадалася, що ти тут... Ходімо, любий... Ходімо...

Вони сходять униз, де застиг під курганом перекособочено газик, сідають, і Уралов шарпає, жене з місця. Від'їхавши, ще раз зупиняється, і обоє мовчки озираються на курґан, увінчаний маленьким, охрою пофарбованим обеліском, що в цю мить для них безмежно вищий за всі оці холодні ракетні обеліски, які вилискуються навкруги у вранішнім степу. Хмурячись, Уралов повідомляє дружині, що все уже вирішено, вони переїжджають, і полігон згортається, і оці ракети сьогодні ж будуть повалені, як ліс, призначений на зруб.

Дедалі більше видніє; степ ширшає, розпросторюється після нічної мли, а на сході, за блискучими стовпами ракет, між сивими козацькими могилами, несподівано з'являється червоний вершечок ще одного кургана, і той курган, свіжий, яскравий, молодий, дедалі більше росте, підіймається над смугою обрію, аж поки стає зовсім круглим, стає не курганом, а сонцем.

XII

ТРОНКА

Минуло ще одне літо людського життя. Відблакитніло море сонячною блакиттю, розібрано в «Парижкомі» намети піонерських таборів — діти пішли в школу; на плантації зісохлих почорнілих соняшників, які, здається, ще недавно так буяли, пущено комбайн; птахи по надбережжю гуртуються відлітати у вирій, а деякі вже й рушили, пішли в небі, даючи зображення на екранах локаторів; в асканійському заповіднику знялись навіть лебеді та гуси канадські, що їх вважали акліматизованими, бухгалтерія тепер цілу зиму буде вираховувати певну суму із зарплати доглядача за понесену втрату, аж поки навесні гуси та лебеді повернуться знов, як це вже сталось було одного разу.

Небосхили заюжені, частіше задувають вітри з півночі, і сива трава на солончаках біжить, як вода, а кущі кураю та ковили здаються з повітря льотчикові Сіробабі овечками, що розбрелися по пасовищу. Тим часом справжні отари — золоте руно степовиків — блукають по всьому примор'ю, вигулюються перед зимою. Коли в червні під час стрижіння стригалі випускають овець з кошар без руна, то отара стає ніби меншою наполовину, а зараз чабанські отари знову побільшали, бо за літо на них понаростало вовни, і їх уже беруться вдруге купати (вперше купали на початку літа), щоб в зиму пішли чистими, здоровими.

На Горпищенковій кошарі купання овець уже почалось, і порядкує тут Тоня, вона за старшу, бо батько з матір'ю в ці дні далеко, полетіли до сина: одружується Петро. З цієї нагоди він викликав батьків блискавкою-телеграмою, на аеродромі мати з острахом підходила до реактивного, а батько ще й пожартував до пілота:

— Ти ж, сину, надзвукову швидкість давай, щоб менше гуркотіло, бо ми з старою погомоніти хочемо...

Знялись і полетіли.

Незадовго перед цим Петра перевели в інше місце, і служба його тепер стала якоюсь іншою. Льотчик Сіробаба запевняє, що в той гарнізон, куди переведено Петра, потрапляє не кожен, сірих та мурих туди не беруть, і що «Петра ти, може, Тоню, ще побачиш у голубому скафандрі...»

Військове судно-мішень стоїть у далекій затоці й досі, але тепер воно забуте, його, мабуть, там зовсім заснували павуки, більше його й не бомблять, ніхто на нього не звертає уваги. Тільки Тоня як гляне в той бік, то мимоволі здригнеться: так по-дурному могли б загинути вони із Віталиком. Мало не стала для них могилою та залізна пастка, де тільки павуки, та обламані щогли, та пухлинами повидувалась від вибухів палуба...

Мовби одразу дорослішими стали обоє вони після тої пригоди, мовби новими очима стали дивитись на себе, на свою любов, і на людей, і на життя. Як той, хто раз побував під розстрілом і зостався живий, не забуде цього,— так вони тих ночей на залізному острові не забудуть, не забудуть тієї тяжкої самотності, коли так спрагло тяглися обоє звідти до людей, до степу, а небо над ними на своїх підзоряних висотах погрозливо, кінецьсвітньо стугоніло...

Наче крізь марення, бачить Тоня себе, змучену спрагою, і невтомного навіть в тих умовах Віталика, що, утворивши біля себе цілу майстерню, годинами клопочеться, щось тре, креше, пиляє, намагаючись добути первісним способом іскру вогню. Марними були всі його зусилля, лише потім, нишпорячи по судну, він знайшов якесь скельце, і виявилось, що воно має властивості лінзочки, якою можна зібрати промені пучком і навести їх на край холоші, і матерія починає тліти...

Хлопці з полігона були першими, хто помітив увечері сигнали з судна, що їх подавав узбережжю Віталик, розмахуючи з щогли палаючим клубком. А потім вони попали в промінь потужного берегового прожектора, катер примчав і на ньому капітан Дорошенко та знайомі хлопці з полігона з своїми жартиками... А тепер уже й полігона нема, і безмежні степові його простори нині вільно відкриті для чабанських отар, і Тоня, заглибившись у ті простори далеко, надибує часом лише на міцні укриття в землі та на сліди клумб біля командного пункту та ще прочитає на стенді напіврозмиті дощем слова: «Воїн! Виконуй устав бездоганно, сміливо і чесно!» І ці слова, хоч адресовані й не їй, торкнуть і в її душі якусь раніш не торкану струну...

Не вдалося поки що Тоні організувати дівчачу чабанську бригаду, порозлітались її однокласниці хто куди: одні працюють по своїх відділках, на фермах чи в полі, Ліна й Кузьма на каналі. Алла Ратушна таки потрапила

в інститут, а Ніна Іваниця та Жанна Перепічко влаштувались у місті на текстильному комбінаті, пишуть, що хоч і трудно, але їм подобається: «Такі красиві, барвисті тканини, Тоню, випускаємо — всіх наших степовичок у найкраще одягнем, годі їм у ватянках...» Робота цих дівчат Тоню найбільше приваблює, тканини їхні, що ллються барвистими водоспадами із верстатів, їй часто ввижаються, і якщо цей чабанський степ справді буде колись розорано і рис тут посіють, то, може, й сама вона теж опиниться в місті з дівчатами на текстильному... А поки що, мовби навмисне, одягає на себе батькову ватянку, запинається сукняною хусткою, чоботи гумові натягає і йде порядкувати біля кошари.

По-різному минатиме цей день у людей: в однієї — біля верстата, в когось — на лекції чи біля рояля, а в Тоні-він мине за не зовсім звичною процедурою: купає з чабанами овець. Овеча ванна для купання має вигляд довгого зацементованого рову, що налитий повен якоюсь бурдою — то підігріта вода з відповідним дезинфікуючим розчином. Загнавши в загорожу частину отари, чабани ловлять вівцю за вівцею і кидають у цей рів, вівця злякано пливе по ньому, а її зверху Тоня ще й рогачиком придавить, щоб з головою пірнула в ту наколочену теплу бурду, щоб уся короста з овечки зійшла. «Каліки двадцятого віку, будете ви в мене чистенькі!» — примовляє в думці Тоня, пускаючи в діло рогачик. Часом перед очима Тоні, замість овечок, постаєте ви, міські жевжики, ледачі мамині синки, що, обкинувшись яскравими шарфиками, б'єте байди по проспектах та смокчете коньяки вечорами по ресторанах на мамині гроші, а потім вихиляєтесь у рок-н-роллах із своїми партнерками-дармоїдками... Так оце вас Тоня, стоячи над ровом у своїх гумових, забризканих розчином чоботях, у хустці та в ватянці, якими вона вам свідомо ніби робить виклик, це вона вас зверху ще й рогачиком притовкмачує в оту гущу, щоб уся нечисть із вас зійшла! Даруйте за неделікатність, але це ж робиться для вашого добра, бо вже ви, голубчики, вибравшись із рову, смішно стрипуєтесь перед Тонею на майданчику і такі ось — безкоростяні, підстрибом скачете знов до отари, скупаної вже. На здоров'я ж вам! Після цього, може, не так будете крутити носом, зачувши чабанський дух, призвичаїтесь до овечих медикаментів, і гирлига не смертельно вас лякатиме, і перш ніж зубоскалити над

робочою ватянкою, що розхристалась на Тоні, ви задумаєтесь, звідки беруться оті шарфики та модні штанці, які ви носите, і дізнаєтесь, що не з повітря з'явились вони, що здобуто їх невсипущою працею чабанською ось тут, у степах.

— Товкмач їх, Тоню, товкмач,— гукне деколи до неї Демид або Корній, заганяючи овець у рів, і дівчині здається, що й чабани думають те, що й вона.

— А знаєш, колись один раз уже була мода на вузькі штани,— гомонить між роботою Демид до свого напарника.— Я сам, можна сказати, в стилягах ходив...

— Важко пізнати в тобі стилягу,— каже Корній, спідлоба глянувши на підперезаного мотузком, зальопаного свого напарника,— дуже перевиховався...

— Ще як парубкував, запалився був думкою такі штани добути, щоб на цілий рік їх вистачило... Дай, думаю, пошию штани шкіряні, з линтваря. Добренні вийшли, на завидки всім. Дощ іде, а я собі в них, не промокають мої штани.А тільки влітку суша як вдарила, чую, що штани мої ніби меншають. Та так, скажу тобі, поменшали, так збіглися, що вже й не зігнутись, ходжу, як на параді, гусячим кроком, а потім цурка як придавила живіт — просто хоч кричи!

Вони ще довго обидва з серйозними мінами розмірковують про ті легендарні штани, поки Корній, ніби змагаючись із Демидом, заводить своєї:

— А в нас, як були в батька малими, кожух був... Скажу тобі, Демиде, такий кожух, що по всій Таврії пошукати! Незгірше твоїх штанів. Сім'я велика, одівачки путньої чортма, кожух тільки й виручає: стрижемо, було, його щозими, рукавиць з вовни понаплітаємо і валянків наб'ємо. Скільки не стрижеш, а кожух усе теплий, на другу зиму на ньому вовна знову, як була...

Поведінку того дивного кожуха чабани теж обмірковують, докладно, серйозно, без тіні усмішки.

— Отим би такий кожух,— нарешті каже Демид, поглядаючи в бік овечатника, де в цей час кілька жінок лінькувато місять глину в замісі, щоб дірки в стінах потім нею обвальковувати.— Бо за працею вони мерзнуть, ото тільки й нагріються, як їдять...

— Сказано ж: тунеядки!

Опоряджають на зиму овечатник справді жінки «тунеядки», що, згідно з законом, дістали покарання по суду і прислані з міста відбувати цей термін у радгоспі.

Інші радгоспи від них відмовились, не хотів і Пахом Хрисантович, який після хвороби хоч і з третиною шлунка, але з не меншою енергією приступив до виконання своїх обов'язків.

— Не нав'язуйте мені цієї публіки!— уперто відмагався він.— Чому до мене? Чому не в «Приморський»? Хіба в мене господарство найгірше?

Проте Лукія Назарівна була тої думки, що хтось же, мовляв, повинен перевиховувати й цю публіку, і ось «тунеядок», узятих із рук правосуддя, привезли до радгоспу, доправили під конвоєм, і лиш тут розконвоювали: працюйте на волі. Були серед привезених то спекулянтки, піймані на гарячому, то злісні сектантки, то виловлені на курортних пляжах жінки легкої поведінки і серед них одна алкоголічка, що вважала себе жінкою заміжньою, тільки плутала чоловіків, сьогодні називала себе дружиною льотчика, а завтра — моряка-підводника. Ця остання, по імені Варя-алкоголічка, з трьома мовчазними сектантками при розподілі попала якраз на Горпищенкову кошару.

Що й казати, була тут пожива для чабанських жартів. Без внутрішнього посміху не могли чабани дивитись, як ця льотчиця чи підводниця, високо підібравши спідницю, ходить тепер з своїми товаришками, мов журавлиха, по колу, місить і місить після гарячих пляжних пісків холодну в замісі глину, вальками якої потім затикатиме дірки в стінах кошари, щоб вітер узимку не задимав на овечат. Буває, що Тоня дозволяє їй уже пасти отару. До цього діла Варя охоча. Вирядження в своє найкраще, йде до отари, красується біля неї з міською сумочкою в руці, з нігтями, на яких ще й лак не злиняв, із залишками накручених баранців на голові гнідої, чи то пак каштанової масті... Походить, попасе, дістане з сумочки люстерко, підфарбує губи і знову пасе. «Подобається мені ота, що все губи лиже»,— каже Корній, коли хоче подратувати дружину. Обличчя у Варі пом'яте, пропите, голос хрипкий, і хоч, може, під час своїх пиятик десь там вона була зовсім інакша, а тут у ній зосталася тільки покірність, з'явилось щось жалюгідне, вона готова була без найменшого опору виконувати будь-яке розпорядження Тоні. Дівчині ставало аж шкода її. «До чого може опуститись людина»,— думала Тоня про неї, і їй хотілося щиро вірити, що ця «тунеядка» з часом перестане бути ледащом, хотілось вірити і в правди-

вість її слів, коли вона з якоюсь невмілою запобігливістю розповідала Тоні про свого льотчика, а іншим разом про підводника, що нібито був її законним чоловіком, і що найбільша її помилка в тому, що вона не потурбувалася своєчасно зареєструвати з ним шлюб.

— Він як дізнається, обов'язково мене розшукає, зніме судимість, і ми тоді по-новому заживем,— казала вона, причепурюючись перед люстерком, а Тоня дивилась на нещасну цю жінку з жалем і співчуттям.

Корній та Демид хоч не були до таких жалісливі, але й вони по якомусь часі з приємним подивом стали помічати, що дамочка ця тямуща в роботі, доручене виконує не байдуже, і особливо чомусь їй припало до вподоби оте покручене калічкувате ярча, що й досі було при їхній отарі. Вона за ним ходила, як нянька, і коли воно мекало, відставши, то вона мерщій кидалась до нього, і їй аж сльози на очах виступали, що воно так мучиться, силкуючись зіп'ястись на ноги. І що далі Варя втягувалась у роботу, то більше й до неї самої змінювалось ставлення з боку чабанів, надто ж вірила Тоня в свою педагогічну поему, та й чабани сіллю своїх дотепів частіше доймали тепер непіддатних вихованню сектанток, які були дуже вперті й до роботи не одразу наломились, спершу робили все, мов не своїми руками, на чабанські ж дошкуляння відповідали мовчанкою або похмурими цитатами з біблії. Тоню цікавило, що вони думають про любов, а вони на це ще дужче насуплювались:

— Любов? Хіба є на світі любов? Є зло, ненависть, вино, блуд!

Працюють і сектантки, це Тоня своєю бригадирською владою заставила їх чепурити для овець кошару: там підмажте, там повимітайте, а там підстеліть... Дивлячись на цілоденну чабанську роботу, вони й самі заохотились, працюють, як вільні, троє місять, а одна уже валькує, хто глянув би збоку, навіть і не подумав би, що перед ним засуджені люди, які лише відбувають свій строк.

Після обіду «тунеядки» й зовсім повеселішали, особливо каштанова Варя, якій добросерда Корнієва молодиця налила-таки шкалик, дарма що свого Корнія вона струнчить весь час, щоб не заглядав у чарку... Тепер уже не сектантки, а Варя хрипким своїм голосом цитувала їм біблію.

— Марнота над марнотами, і все марнота! Страшний

суд, атомний суд — ну й що? Крім дружинників, нікого не боюсь!

Їй було весело, було весело й чабанам, що дивились з цікавістю, як вона, незграбно пригорнувши вила до себе навильником, на видноті у всіх підфарбовується і знов лиже губи.

Невеселою бралась за овечу купіль тільки Тоня, з дому вона вернулась чимось присмучена, навіть заплакана. Від погляду Варі-тунеядки це не приховалось: вона першою помітила горьовитий настрій дівчини.

— Що сталося, Тоню? — запитала стишеним голосом, а Тоня тільки відмахнулась: ідіть, мовляв, валькуйте!

А сама заходилась якось аж злісно орудувати своїм рогачем над пінявою овечою ванною.

Було над чим задуматись Тоні. Завтра в радгоспі стане менше ще на одного випускника їхнього класу, ще з одним доведеться розпрощатись, і цим одним буде її Віталик. Уже кілька днів вона знала про це, знала, що розлука неминуче насувається, і готувала себе до цього, а зараз, коли з переданої школярами записки дізналася, що день від'їзду призначено на завтра, не могла стримати сліз. При дітях, при школярах так і бризнула цими рясними слізьми, а вони, двійко хлопчиків з четвертого «Б», дивились аж злякано на неї, на колишню свою вожату, і щось белькотали Тоні про шкільний історичний музей, просили від імені вчителя і гуртка юних істориків дати якінебудь старовинні чабанські речі для цього музею. Взявши себе в руки, трохи вгамувавшись, Тоня стала розмірковувати, що б їм справді дати, бо до свого шкільного музею вона була не байдужа. Гирлигу? Батькова розцяцькована міддю гирлига висіла на гвіздку під хатою, і її розколихував вітер, і хлоп'ята-історики дивились на неї в захваті, вона була блискуча, обшмульгана травами, відполірована, як слонова кістка. Але цієї речі Тоня не мала права віддати, гирлига ще служитиме й батькові, і їй. Не могла вона дати їм і оцю дзеленкучу тронку, що, знята на час купання отари, лежала зараз під хатою,— в юних істориків аж очі розгорілись, коли вони набачили її.

— Якби дзвоник отой... тронку,— несміливо просили вони.— Це ж справжній чабанський експонат...

— Ні, тронки не дам,— відмовила Тоня.— Без неї вночі нам ніяк не можна.

Кінець кінцем передала для музею дерев'яні ваганці, що з них чабани тузлук їли. Тепер тузлук давно вже їдять із мисок, а ваганці до того ж розсохлись.

Діти охоче забрали ваганці, й Тоня прикидала в умі, де вони їх поставлять у шкільній музейній кімнаті. У створенні тої кімнати була частка і її ентузіазму. Кімната вийшла на славу. В ній відвідувач бачить звичайнісінькі речі, які, потрапивши сюди, стають одразу незвичайними, стають експонатами. Серед експонатів вже є гирлиги. І постоли чабанські. І качалка та рубель дерев'яний. На стінах яскраві рушнички та напівзотлілі вишивки з материнських сорочок, добуті в тутешніх матерів і в переселенок із Західної. Є в тому музейчику також різні подарунки, надіслані колишніми вихованцями школи, що розбрелися тепер далеко по світах. Один прислав марки в'єтнамські, другий — камінці з Уралу. Від капітана Дорошенка — ляльки японські. Та найцікавішим експонатом музею був рідкісний любительський знімок, на якому можна було впізнати першого радянського космонавта одразу після його приземлення. Це був дарунок рідній школі від того з її вихованців, чия теперішня служба дозволяла бачити космонавта раніше і ближче, ніж бачили інші. Космонавт був зарослий і ще ніби змучений польотом, не схожий на того, що сміється в газетах... Перед цим знімком Тоня часто зупиняється, і Віталик аж трохи ревнував.

Школярики виявились досить канючливими, напосілись, щоб Тоня дала для музею і свою фотографійку:

— Бо ви ж тепер чабанка, гордість школи, так про вас учитель сказав...

Тоня відмовила навідріз, рано, мовляв, а Демидова жінка, зачувши їхню розмову, гукнула від своєї задимленої літньої кухні:

— Може, вам і кабичку оцю передати в музей? Бо в інших радгоспах чабанам уже газові плитки збираються ставити, а нашому начальству про це й гадки нема! І вікна он побиті, зима йде, а шибки повставляє хто? — І вона залементувала до дітей, як до дорослих, як до винуватців усіх її незлагод, запаси критики були в неї невичерпні, а горлянка виявилась такою, що діти, віддаляючись із своїми трофеями в степ, ще довго на неї здивовано озирались.

...Працює Тоня, купає овець, швидко, спритно і якось

аж сердито, наче хоче їх своїм рогачиком потопити, працює, а душа горить, а думки все про Віталика. Завтра вдосвіта, як вона вижене пасти отару, він уже поїде, поїде невідомо куди і на скільки. Капітан Дорощенко забирає його з собою. Подейкували про капітана, що він променевої хвороби захопив в океані, а він ось одужав, їде на кораблебудівний приймати новозбудоване судно, екіпаж новий набиратиме, і першим до складу майбутнього екіпажу бере Віталика корабельним радистом. Віталик був на сьомому небі, коли капітан, одержавши радіограму, запропонував йому це. Примчав він до Тоні того ж дня радісно-розквітлий і трохи розгублений:

— Чи ти як? Може, ти проти?

Мабуть, вона могла б його стримати, вдержати тут силою свого почуття, своєї любові, але Тоня не зробила цього, бо хіба може вона прикувати його до себе, коли перед ним відкривається океан! Сама ж підохотила, сама ж разом з ним раділа, мріяла, а тепер, коли наблизився час розлуки, то й рюмси пустила. Тоню аж зло бере на себе за цю тонкослізність. Віталик заїде сьогодні прощатись, а вона неприбрана, як була зранку в робочому, так і після перерви вийшла працювати в своїй чабанській одежі, хай бачить її такою, як вона є, в цій ватянці і в чоботях, забризканих над овечою купіллю... Не бачив він її ще такою — так хай бачить. Хай знає, що всю зиму ці чоботи міситимуть тут багнюку, обличчя червонітиме на дощах та на стужі, що руки її грубітимуть та тріскатимуться в роботі, розносячи силос важкий та пригортаючи до грудей ягнят запашних, вогкеньких, коли в кошарі холодно і їх треба зігріти своїм теплом. Буде одна. А якщо ж хто думає, що Тоня, тільки вирядивши Віталика, на другий день побіжить до клубу на танці і до неї можна буде залицятись,— ох, дуже той ризикує! Так злящить, що луна піде на всю Центральну! І святкові блузки та плаття поховає, і черевики на тонкому каблуці підуть на схов — до повернення Віталика ходитиме в гумі, у ватянці, у дранті! Вона покаже вам, каліки двадцятого віку, що й зараз люди вміють кохати і з вірністю ждати коханих!

Віталій приїхав, примчав мотоциклом уже надвечір, при заході сонця, і, заставши все чабанство ще за роботою, пішов просто до Тоні, всміхаючись їй. Його

нітрохи не здивувала її чабанська роба, а рогачик, яким Тоня вправно орудувала, навіть зацікавив хлопця, він попросив у Тоні той рогачик:

— Ану, дай і я попробую.

І хоч хлопець одягнутий уже як для міста — в тужурочці чистенькій і в нових черевиках,— проте, ставши край рову і весело орудуючи рогачиком, він почав товкмачити овечат, щоб аж пірнали у той підігрітий каламутний розчин.

Хлопець ще був тут, біля кошари, стояв над зацементованим ровом, звідки розносився запах креоліну, ще був він сам часткою цього степу, а вона вже бачила його десь на океанських просторах, серед апаратури в радіорубці, серед розбушованих хвиль, що б'ють аж на верхні палуби, бризками стріляють в ілюмінатор... У буряні далекі рейси піде він, а міг би бути невідлучно тут, коло неї. Може, сказати: не їдь? Ще не пізно. Ні, не скаже вона цього. Краще ждати буде, мов оті збур'ївські жінки, що по півроку ждуть своїх китобоїв!

На час купання знято з овечої шиї тронку, і діти чабанські тепер бавляться нею. І Віталик взяв, подзеленчав, розглядав уважно роботу: мідна снарядна гільза сплющена, зігнута вдвоє, наче побувала в руках якогось силача. Смерть таїла в собі, а стала ніжним степовим дзвіночком... Він знову подзеленчав нею.

— Звук нашого шкільного дзвоника нагадує, еге ж?

Тоня, звеселівши, розповіла, як юні історики просили цю тронку для шкільного музею, а вона не дала.

— І вірно. Чого їй там пилюкою припадати. Тронка простір любить.

— Це ж і ти їм щось для музею привезеш? — запитала Тоня Віталика.

— Я меч-рибу їм привезу або золоту макрель... Ні, кита голубого!

— Ночовки чабанські я їм подарувала,— всміхаючись, сказала Тоня і додала з невластивою їй сором'язливістю та ніяковістю: — Ще й фотографійку мою просили, нащо вона їм? Де вони мене там притулять?

— Як де? А там, де й космонавт.

— Таке й скажеш... Степ — он мій космос,— кивнула Тоня у відкритий бурий степ, і в голосі її прохопився смуток.

Віталій дивився на неї, присмучену, трохи втомлену, в одязі робочому, згадав, якою безтурботною вона бу-

ла тоді в степу, коли чайок напували... Не та вже сміхотуха-десятикласниця,— іншою стала, серйознішою, нові обов'язки мовби наклали на неї свою печать. Не школярка, а молода чабанка стоїть перед ним, що, залишена тут за старшу, тимчасово заміняє батька, а може, й не тимчасово.

— Всіх перекупала?

— Всіх.

— А тепер?

— Тепер овечатник утеплятимем.

Заходить пора вітрів, туманів та мряк осінніх. Днів коротких та довгих ночей. Ще затемна виходитиме з отарою в степ ця постать дівоча. По очах сумовитих, по щоках цих ніжних сіктимуть холодні дощі.

Тобі океанські дороги стеляться, а їй жити тут, на цих фермах, у степах, де люди в тяжкій праці рано старіють, зате довго живуть і викохують дітей побагато.

— Я тобі радіограми посилатиму. Часто. Звідусіль!

— Ждатиму,— відказує дівчина, і їй хвилюванням перехоплює дух.

Не та, не та зараз Тоня, не вибухає щомиті веселощами, смуток таїться в її горіхово-карих, але як він любить її й таку, любить навіть ще дужче! дужче! дужче! «Ніде ніколи тебе я не забуду! Знай, що ніхто так не жде своїх наречених, як моряки. Всюди ти будеш зі мною. З найдальших плавань до тебе вернусь! А щоб усі тут знали, що нас з тобою єднає, так ось тобі моя клятва, хай буде вона ось така!..»

Хлопець зненацька хапає Тоню й при всіх цілує, цілує самозабутньо, і мовчки дивляться на їхнє прощання чабани та чабанки від хати, і сектантки повйтріщалися від кошари, і гніда «тунеядка»-підводниця хустиною витирає очі, розчулена на чужу любов.

Це, власне, й було їхнє розставання. Був після цього тільки даленіючий стрекіт мотоцикла в степу, та червона купіль палаючого сонця по смузі обрію, та скупана отара мериносів на його тлі.

— Хелло, кептен!

Це Гриня Мамайчук гукає від машини в Дорошенків двір. Він відвозитиме радгоспівським газиком капітана та його тонкошийого юнгу в Лиманське, до причалу. Ще темно, тільки відспівали півні, в небі ще не вигасли зорі. Юнга вже тут, щулиться мерзлякувато біля машини, вислуховуючи останні напучення

матері, з затаєним щемінням душі поглядає на металеву вишку, що вигналась вензелем антени над бабиним виноградником; мабуть, поки приїде хлопець у відпустку, то виноград і по ній, по його вежі, пов'ється, полізе туди, аж до неба, листатий, буйний, у гронах молодих...

— Юначе, ти вступаєш до всесвітнього племені матросів,— плескає юнгу по плечу Мамайчук-некерований.— Ти будеш під Південним Хрестом. Тобі світитимуть інші сузір'я. Але й нашого Чумацького Воза не забувай... Сузір'я, до речі, нічим не гірше за інші.

Бліднуть сузір'я, попеліє небо.

А капітан, виявляється, не тільки останнім покидає палубу корабля, він останнім покидає й домівку. Ось він, нарешті, сходить з веранди, виринає з сутіні двору, поряд з ним дибає стара Дорошенчиха.

— Ти ж там бережи себе, сину,— чути голос старої.— Бо все можна купити, а здоров'я не купиш.

— Не турбуйтесь, мамо, я почуваю себе цілком здоровим,— чути капітанів голос.— Травки ваші своє діло зробили...

— Не смійся, сину, над моїми травками... Є в них сила. А до того ж сонце наше цілюще, повітря степове...

— А я не сміюсь. Почуваю, що будь-яку медкомісію зараз пройду.

В голосі і в ході капітана справді була бадьорість, вгадувалось нуртування сил міцних, відмолоділих.

— Вручаю ж тобі, Іване, своє найдорожче,— каже йому Лукія біля машини, і вся трепеще, і голос її клекоче хвилюванням.

— Не турбуйся, Лукіє. Все буде о'кей,— каже він усміхнено і, розцілувавшись з матір'ю та Лукією, сідає в газик, де в кутку, ждучи дороги, вже занишк і не дихає його майбутній корабельний радист.

Гриня дає газ, машина рушає в світанкову сутінь, залишаючи в щемі розлуки обох жінок біля двору, біля вкопаної скіфської баби...

Степ ще безмовний, передсвітанковий, тільки вітер свище понад шляхом, що проліг на Лиманське.

— Товаришу капітан! — заводить мову Мамайчук.— Дозвольте запитання...

— Прошу.

— Чи правда, що судно, яке вам приймати, будується на спецзамовлення Академії наук?

— А чому це вас так цікавить, молодий чоловіче?

— Та, бачите,— помулився Гриня,— дуже цікавлюсь, що там у нас усередині... З чого тобто складається наше ядро, з яких енергій? І якщо ви в океан, щоб алмазний бур забивати крізь земну кору, щоб крізь твердь базальтів до самого серця планети дійти, то прошу не забути й мене: весь до ваших послуг!

— Але ж ви, юначе, наскільки мені відомо, в духовну академію брали курс?

— Ха-ха! Тричі ха-ха! — Мамайчук голосно регоче.— Ви теж повірили? Та це ж було звичайнісіньке розігрування, розраховане на майора Яцубу, і не більш. Щоб до бороди моєї не чіплявся, щоб розвивав у собі хоч запізніле почуття гумору... Йти в попи — це ж архаїчно, товаришу капітан. Планету бурити — це інша річ!.. Та й навколосвітня подорож — це теж діло. І запевняю вас, що чим-чим, а янтарними мундштуками Мамайчук не став би по чужих портах торгувати, як це роблять декотрі з ваших морячків!

— Не личить мужчині поширювати плітки.

— Чого плітки? Коли я ще був у місті, в мене в самого були друзі, славні такі модерняги з матросів. Купують вони килим, скажімо, де-небудь у Швеції, а приїдуть додому,— заходять в ресторан, килим на стіл, і за вечір тим килимом розплатились.

— З такими настроями на моє судно краще не потикатись.

— Ну, з цього погляду ваш юнга-радист ніякої небезпеки не становить,— Мамайчук вимовив це так, наче Віталія в нього за спиною зовсім не було, наче безлюдною була темрява брезентової халабуди.— То такий моряк, що скоріше власних штанів збудеться, ніж закордонним килимом збагатить рідний порт. За це будьте спокійні. Ось тільки як він щодо хитавиці та морської хвороби? Боюсь, що тільки судно колихне, вже він вам і SOS закричить!

— У нього в радіорубці буде про цей випадок окремий передавач, аварійний,— серйозно пояснив капітан.— В обов'язковім порядку встановлюємо його, згідно з міжнародною конвенцією. Та штука включається автоматично... Будемо, однак, сподіватись, що потреби в цьому не виникне.

— Скажіть, чи рикші на світі ще є? — запитав Мамайчук зненацька, аж капітан усміхнувся: так і кидає цього Гриню-некерованого від земного ядра до рикш.

— Чого це вас рикші цікавлять?

— Просто не віриться, що десь люди ще їздять на людях. Один двоногий везе на собі іншого. І не інваліда, а якого-небудь паршивого колонізатора...

— Бечак — зветься такий велосипед,— сказав Дорошенко.— З вигляду невинний собі триколісний велосипед з коляскою... Але наш моряк ніколи не сяде в ту коляску,— докінчив капітан, і обличчя його спохмурніло. Можливо, згадались йому чужі портові міста, де худі запалені рикші кидаються до пасажирів, до моряків, навперебій пропонуючи свої послуги...

— Це, звичайно, гидко,— згодився Мамайчук.— Я б теж не сів на те місце, де ще вчора чи позавчора сидів який-небудь тип зі стеком у руці. Їздити на людині — це не в моїй натурі! Але ж побачите ви там щось і веселіше?

— Побачимо ще малолітніх вантажників, що тягають на собі важезні корзини з вугіллям у порту. І безробітних, що риються на смітниках. І дітей, що, підстеливши газету, сплять на асфальтах вечірніх міст...

— Це вже агітація, кептен.

— Розумій як хочеш.

— Може, зате там хоч бюрократів менше?

— Не лічив. А от знаю напевне: дуже таки самотньою почуває себе людина в тому холодному неоновому світі. Доки на ногах – доти ти є. А впадеш — переступлять, і наче тебе й не було.

— Дух колективізму — це я визнаю,— мовив некерований,— це таки в нас є. Як сталась ота з вами пригода в океані, то не тільки ваша мати-старушка бігала на пошту, кептен, все узбережжя ждало звісток про вас... Або коли цих он двох розшукували, що їм старе списане судно видалось було за Ноїв ковчег... Усі племена таврів піднялись на розшуки, стали — як один колектив, одна рятувальна команда. Дозвольте вжити ароматичного зілля? — Недбало кинувши на губу сигарету, Мамайчук так само недбало креснув до неї вогником запальнички. На правій руці в нього зблиснув перстень. Ходять чутки, що Гриня таємно нібито вже заручився з Тамарою-зоотехнічкою, яка нарешті таки прогнала свого п'яндигу і живе тепер сама.

— Одружуєшся? — запитав Дорошенко.

— Звичайно,— відповів Гриня,— якщо тільки скромна моя особа буде визнана достойною душевно доско-

налої женщини. Як по-вашому, чи не гріх таку женщину привести в хату, де нема холодильника, де ночами батя-інвалід схлипує та скрегоче зубами вві сні?

— Якщо любов, то веди,— сказав капітан і примовк.

А Гриня невдовзі після цього вже перекинувся думкою на ті ніколи не бачені ним архіпелаги, де буцімто й нині люди живуть за первісними законами, не знаючи зіпсутостей цивілізації, і хоч не мають холодильників, зате ж не вміють і брехати, лукавити, вбивати, замишляти одне на одного зло.

— До них, до них треба йти людству по науку життя,— розмірковував Мамайчук.— Туди, де під звуки тамтамів наївні діти землі танцюють та веселяться і не знають, що існує на світі стронцій...

— Ану, стоп!

Це Віталій нахилився до водія, торкнув за плече.

І коли Гриня без заперечень пригальмував, Віталій висунувся з машини, став наслухати.

— Що ти там почув?

— Тронка десь дзеленчить...

Гриня був іншої думки:

— То вітер у траві свище...

— Ні, тронка.

— Ні, вітер.

— Тронка!

Так, не дійшовши згоди, вони рушили далі. А капітан, глянувши в той бік, куди хлопець наслухав, виразно помітив у глибині степу, на тлі обрію, далеку постать чабанську і рельєфно-чіткий пласт отари біля її ніг.

Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське. Зупинились біля причалу, і тут при світлі дня Гриня постав начисто виголеним, від бороди його й сліду не лишилось, зате, виявляючи дух натури, яскравіє на Грині нова палахкучо-пурпурова сорочка, з якою майорові Яцубі тільки ще доведеться розпочати баталії.

Сходило сонце, і вони дивились на нього.

— Чого ж примовк, Гриню? — Віталій по-дружньому обійняв Мамайчука.— Розкритикуй його, оте світило.

— Не можу, отроче, не можу. Навпаки, дивлюся на те ясне світило і кажу йому: світи! Моя критика тебе ніколи не торкнеться... Бо тут один був такий: усе навколо себе — небесне й земне — розкритикував, висміяв, заперечив, а коли озирнувся — о матко боска! нічого йому не лишається...

— Скучно стало? — всміхнувся Дорошенко.

— Це навіть делікатно сказано... Озирнувся — те не так, те не так, а що ж так? На сонці плями, на землі негаразди. Де ж наснажитись, що любити? І ось він із пустель свого маловір'я знов повертається до отчого порога — в звичайнісінький собі степовий чабанський радгосп...

— Опори шукати для душі?

— А таки шукати...

— І знайшов?

— Коли навколо тебе всі трудяться, щось творять, то відповідні біотоки й на тебе йдуть. А найбільша, звичайно, оздоровлююча сила — це сила кохання. Бог — в ній! Цілющість! Може, в цьому й розгадка того, що перед вами сьогодні тут не пощерблений душею нудьгар, а Гриня-цілісність, Гриня-гарт, готовий витримати будь-які перевантаги життя...

— Приємно чути,— відзначив капітан.

— Кажуть, ти скептик, Гриню. Мабуть, і є трохи. Але ж вірю я, що скоро нам, малим жителям Землі, відкриються найглибші таємниці світобудови! Ось тільки що́ нам із тих таємниць? Чи станемо щасливіші, занурившись в холод космічний,— то вже інша річ...

Прибули з моря рибалки з свіжим уловом, стали виходити на берег у своїх зюйдвестках, у важких рибальських чоботях.

Ватаг їхній, чолов'яга богатирського зросту, повагом рушив до капітана, простягнув руку.

— Окозамилювач Сухомлин.

І не сміється. Повнощокий, заріс рудою щетиною, і тільки по лукавих іскорках очей, що проблискують під кущами брів, Дорошенко впізнає свого давнього приятеля, невтомного на різні вигадки Тимофія Сухомлина. Багато років працював він директором виноградарського радгоспу, Зірку Героя Соцпраці має, а тепер, бач, у зюйдвестці, в ботфортах рибальських, що аж у пісок ними вгруз. Від нього пахне рибою й морем.

— Бичків половлюєш? — весело мружиться Дорошенко, потискуючи руку колишньому однокашникові.

— Труджусь,— басить Сухомлин.— Ловлю рибку для всіх громадян Радянського Союзу.

— Славні батоги,— розглядає Дорошенко бичків свіжого улову,— половив би і я.

— Так чого ж — будь ласка. Приймемо.

— Іншим разом... Піду ось поплаваю ще.

— Не доплавав? А мороз ото на скронях?

— Одне другому не заважає.

— А я б на твоєму місці... Ну куди тобі звідси: глянь, яка благодать! Лимани, коси, острови...

— Тиха, безбуряна заводь,— іронічно кидає Мамайчук, що, сплівши ноги, стоїть біля машини.

— А що ж, як і заводь? — насторожився Сухомлин.

— Для кого заводь, а для кого берег Світового океану,— пророк Мамайчук.

Після цього він обертається до Сухомлина спиною, яскравіючи на весь берег пурпуром своєї сорочки.

Дорошенко вбирає поглядом простір лиману. Цей блиск води, її чар, свіже дихання... Справді, гарно тут. І білі піски берегів, і ця тиша неміряна, і ласкавий степовий вітерець. Наче в доторку жіночої руки, є щось таке невимовно ніжне для нього в цих бризах, освіжаючих вітерцях, що віють вдень з моря, а вночі з суші й що мовби єднають у вічнім круговороті і море, й степи... Але з чим порівняти оту заобрійну далеч, що має в собі таку звабу і викликає такий злет душі! Так, це тільки берег Великого океану, заповітне місце, звідки чути поклик просторів, неспокійних доріг, що, здається, й з смертної постелі підняли б Дорошенка... Ще в океан, ще хоч один рейс, навіть якщо він і буде твоєю лебединою піснею!..

— Створимо юшку,— каже Сухомлин, вибираючи найкращих бичків-батогів, що лисняться уже в кошиках серед битого льоду. Вибрав, відійшов убік, заходжується лаштувати вогнище.

Рибалки вивантажують решту риби, розвішують на пакіллях мокрі сітки. Дорошенко підходить до Сухомлина і, присівши, береться разом з ним чистити батогів.

— Ну, розкажи ж, як це сталося? — запитує, коли вони зостались удвох.— Як це ти в окозамилювачі пошився?

Сухомлин безболісно сприймає запитання. Спокійно чистячи рибину, починає повагом розповідати про те, як на автомобільних скатах погорів, на тих скатах, що незаконно закупив був їх цілий контейнер десь аж на сибірській новобудові; потім насмішкувато, мовби глузуючи з себе, розповідає притчу про виноградарську комсомольсько-молодіжну ланку, що нею він на нарадах козиряв, хоч та ланка складалася в основ-

ному з таких комсомолок, у яких уже й онуки були...

— Отак я жив. Отаким був. Діляцтво живий світ було заступило. Жив у стані такої нагвинченості, що людей не помічав, себе не бачив. Тільки тут оце й людиною себе відчув, Іване... Уявити не можеш, що це таке бути директором, та ще винрадгоспу. Стільки тих дегустаторів на світі! Їдуть звідси, їдуть звідти, ведеш їх у підвали, пригощаєш, а декотрий ще й каністру підмостить — наточи й додому! А тоді на всіх активах ще тебе ж і чихвостять, як сидорову козу!

— Але ж і Героя таки дали?

— Який з мене Герой? Хіба що за телефонні дзвінки, їх справді не кожен витримав би... На квартирі в мене телефон, це ж так належить директорові, і, уявляєш, усі дзвінки — чи з бригад, чи з району, чи з міліції, чи з «Заготскоту» — всі через тебе! Серед ночі тарабанять, викликають, круглий рік штурми, аврали, нагінки. З кожної наради повертаєшся в синяках, вліплять доганяку за будь здоров. І то життя? Діти повиростали, я їх майже й не бачив. Книжки ніколи було почитати. Ось тут, у рибартілі, як став сторожувати,— тільки й начитався вволю. Влітку, поки козакував одинцем, стеріг рибальську хату отам у затоці, цілий університет пройшов. За скільки років уперше над своїм життям мав змогу подумати. Та невже ж це ми, думаю, степовики, потомки могутніх антів Подніпров'я, стаємо окозамилювачами? Невже ж це ти, товаришу Сухомлин, совість на медаль проміняв? Як пішло викриття окозамилювачів, повіз я медаль у райком, хотів здати. Сам, кажу, здаю. Не прийняли. Носи, кажуть, на здоров'я, коли дали. Бо не зовсім же вона замогоричена, ти таки, як віл, трудився... Є окозамилювачі злісні, непримиренні, вони ще й зараз лютяться, а я по щирості кажу: спасибі. Спасибі тим, хто вивів мене на путь праведну. Та хіба тільки мене? Як ото після градобою колоски на ниві підводяться, так зараз підводяться, відходять душею люди після того, що було. Тільки який зовсім уже зламаний, то так і зостанеться лежати, приплесканий у багнюці. Віриш, душею поздоровшав. Аж сам дивуюся тепер: як міг до такої ганьби — до приписок — дожитись? Дійшов був до того, що всяку непотріб напував, загощав, щоб тільки слави добути. А що та слава?.. Якось у місті в галереї картину бачив: дідуган отакий, як би

й я, тільки босий, голий-голісінький, із крильми на спині. Мчить кудись. Довго метикував я, поки догадався, що то ж алегорія, то ж у такий спосіб Час намальовано, бо Час — старий і Час летить, мов на крилах... Хрести, ордени, медалі — купою на землі, і той крилатий дід безжально топче їх босою своєю ногою, бо слава для нього — ніщо. Топче купу монет, різних там динаріїв, попирає їх ногами, бо й багатство для нього теж нічого не варте. Бережно тулить до грудей лише книгу, на якій написано: «Істина». Істина — тільки вона йому дорога! За все найдорожча!

Дорошенко слухав і не впізнавав колишнього Сухомлина. Кілька років тому мав він нагоду спостерігати його заклопотаним, очманілим, задуреним безліччю справ. Навіть поговорити з ним до ладу не зміг, бо Сухомлин саме тоді ждав якоїсь комісії, почував себе, як на голках,— вибачився й помчав у винні свої погреби готувати зустріч ще одним дегустаторам... Задобрював, комбінував, підмазував — весь світ його тоді до цього звівся. І вже, здається, й сам перестав помічати, як занепадав у цій ролі, дрібнішав, втрачав повагу людей. Нині ж Дорошенко бачить людину мовби відроджену, з оновленою, розкріпаченою душею.

Давши лад рибі та снастям, підійшли до них рибалки, стали жартувати над Сухомлином, що добрі, мовляв, з окозамилювачів виходять юшковари... Ватаг не ображався.

— А ви знову, значить, у рейс? Знов розгортаєте парус? — зверталися рибалки до капітана і, дізнавшись, що він забирає з собою ще одного степовика, обступили зніяковілого Віталія, стали давати різні поради:

— Ти ж там не осором нас!

— Держи фасон!

— Знаєш, скільки наш край капітанів дав..

І вони беруться поіменно перелічувати своїх славетних земляків — капітанів далекого плавання, китобоїв, гарпунерів, а заодно з ними стали називати ще й знатних чабанів та механізаторів, спом'янули й генерала — двічі Героя Радянського Союзу, який хоч і не був моряком, зате був родом звідси, з Лиманського

— Даємо кадри для моря,— присолюючи юшку, гомонів Сухомлин.— Недаром же діди наші на морі козакували і саме Чорне море тоді називалось Козацьким.

— Ну, тебе ж там купатимуть на екваторі,— засте-

рігали Віталика,— того не бійсь. А ось коли посилатимуть до боцмана, щоб випросив у нього шматок ватерлінії, то тут спершу подумай, бігти не спіши.

— Або ще заставлять кнехти зрушувати з місця, так ти подивися пильніше: яка там основа... А то інший, довірливий, почне над тими тумбами тужитись, аж очі йому рогом вилазять.

— Було колись, було,— каже роздумливо капітан,— коли ми парубчаками приходили наймати ся у матроси. Нажартуються, бувало, з новачка: поїж морського мулу, щоб не закачувало... Піди підгостри напильником лапи у якоря... І над кнехтами силкувались, і котли пробували пересувати. А тепер, екзаменуючи таких, як він,— капітан приязно кивнув на Віталика,— будьте самі обережні... Бо він не після букваря до вас... Уже й електроніка, і кібернетика, і тонкощі радіотехніки — все під отим картузиком є.

З батьківською ніжністю дивився капітан Дорошенко на хлопця, що аж на очі напустив козирок своєї кепочки. У ньому, притихлому й трохи соромливому, впізнає капітан свою юність, що прийшла колись босою на цей причал, прийшла з торбинкою за плечима, латана, батрацька... Зі скромним набутком виходила твоя юність на золоту лінію життя, а ця йде освічена, озброєна знаннями, і хоч багато що різнить вас, багато між вами несхожого, але ж єднає вас найголовніше — жага праці, сила любові, поривання душі...

— У які ж рейси берете ви нашого степовика? — допитувались рибалки.— Чи правда, що повезете в океан водневу бомбу топити?

Капітан Дорошенко задумався, стояв посуворілий, серйозний... «Друзі мої. Ви не чули звуку лічильників Гейгера, не бачили руїн Хіросіми, але думки ваші про те, що й мої... Малою стає планета, а людина велетнем стала. Вона може зруйнувати це небо, хоча й не може його створити знов. Спроможна спалити хмари, що ото рожевіють на сході, але знову не витворить їх. У владі людини — отруїти повітряну оболонку планети, отруїти води океанів, хоч потім очистити їх вона вже ніколи не зможе... Але якщо може людина так багато, то під силу їй і припинити все це! Стоїмо на тому рубежі, коли планета, цей чудовий корабель людства, потребує захисту... І для цього хочу жити. Скільки житиму, кожне діло моє, кожен крок буде проти бомби.

Г коли Вітчизна накаже потопити її — вважатиму це вінцем свого життя...»

Сухомлин ще не доварив юшки, як до причалу прибула учбова мотопарусна яхта з кораблебудівного,— вона прибула за капітаном Дорошенком. На мотопарусннику — майбутні мореплавці у робах, все молоді, веселі хлопці-практиканти, що самі цю яхту й збудували, самі й узялись доставити нею на завод прославленого капітана Дорошенка.

Незабаром капітан із своїм юним радистом уже був на борту, серед практикантів; причал зрушився з місця й поплив од них разом з кремезною постаттю Сухомлина, з казаном на триногах, з рибалками у зюйдвестках, з Гринею Мамайчуком в розпалахкотілій сорочці... Хати й тополі попливли, Лукія і мати, чабани, й отари, і весь степ поплив...

Туго набито паруси, дужий і рівний вітер легко жене яхту по воді. Буде ще після цього простір лиману, і вітер попутний, і біла заметіль чайок над головою, аж поки виникне на обрії заллятий сонцем заводський берег і перед очима капітана з'явиться судно, що жде його на стапелях.

Добре він знає, здавна знає ту степову корабельню. Весь величезний берег у високих кранах, а в їхньому чорному лісі жевріють, мов червоні велетенські вогнища, закладені кораблі. Крани, червонопалаючі борти будованих суден і зелень тополь! Уся територія заводу в пірамідальних струнких тополях, усі цехи... Он він, його красень, височіє над тополями, на залізобетонному стапелі, грудьми до сонця, до океану! Ще кипить там зараз робота, величезний колектив кораблебудівників, друзів твоїх, знайомих і незнайомих, невтомно, день за днем вибудовує це судно, що його вести крізь бурі, крізь шторми та урагани — тобі. Розміреним будівничим гуркотом повниться та степова корабельня, вирує там трудове життя, лунає скреготом, ударами, шумом молотів, сичанням газових різаків, б'є сліпучими спалахами і зорепадом електрозварки... Кожен творить щось своє, робить ніби мале якесь діло: той зварює шви, той перевіряє їх (коли треба — рентгеном!), той фарбує, високо зіп'явшись і ганяючи шариковою щіткою по випуклості борту або пульверизатором насіває фарбу, жінки клопочуться з ізоляційним матеріалом, з отією самою синтетичною

скловатою, захищаючись від її гострої пилюки марлевими пов'язками, ще інший хтось уже оснащує рубку радіоапаратурою, встановлює навігаційні прилади,— а в цілому як вершина, як апофеоз усієї їхньої праці виростає ще один красень корабель.

На спускових доріжках невдовзі майстри змащуватимуть полоззя салом, не тим салом, що ним любили закушувати чумаки, а спеціальним технічним, що його привозять сюди в бочках і на території заводу перетоплюють,— сала треба величезну кількість на кожен спуск. Степові чабани, правда, запевняють, що для змащування полозків потрібен баранячий жир, без нього, мовляв, жоден корабель на воду не зійде!..

Так чи інак — діло завершується!

А коли настає день спуску — він виливається тут у справжнє свято труда, тисячі людей напружено стежать за творінням рук своїх, з хвилюванням слухають, як серед глибокої тиші лунають по радіо останні розпорядження спусковій команді, що працює у всіх на очах, працює чітко, злагоджено і ніби навічно. Ключами розгвинчують блоки, вибивають молотами клинця, аж поки все звільнено, і вся споруда корабля, піднята на стапелі, утримується вже тільки двома курками, і трос, що зв'язує курки, натягується струною...

— Рубай курки!

І здригнеться тоді на стапелях цей молодий океанський велетень, і плавко, величаво посунеться по змащених полоззях з території заводу назустріч волі, назустріч океану...

Вперше бачить Віталій цю величезну майстерню кораблів. Усім найпотаємнішим, самою душею відкривається йому завод, не може очей відвести хлопець від новозбудованого красеня корабля, що, наближаючись, швидко росте, в півнеба виростає перед ним на стапелях. Наче не водяний, а який-небудь космічний гігант націлився грудьми сталевими в небо для старту. Де ж побуває на ньому Віталій? З яких океанів, з яких широт посилатиме в ефір свої вісті? Та знає: хоч де буде він, хоч під якими йтиме сузір'ями, всюди йому як позивна мелодія степового рідного краю ніжно й сумовито дзеленчатиме тронка.

1960—1962

Бригантина

Повість

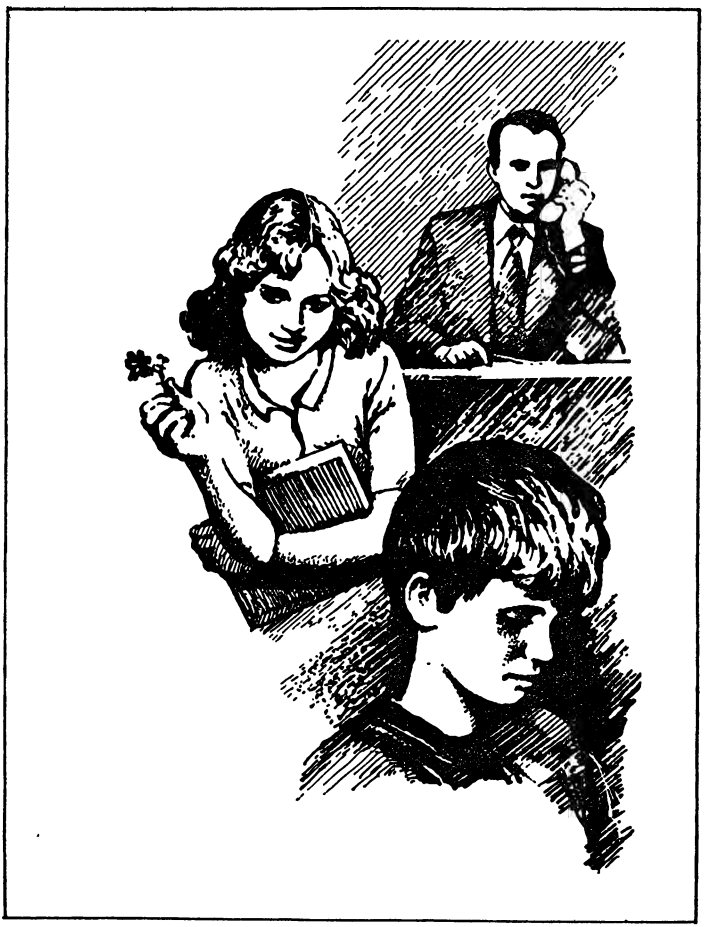

І

Сторожке, крутолобе зайшло, стало перед учителями, прикривши недоброю скривленою осмішкою. «Ану, що ви мені зробите?» В щілинах очей виклик, з губів не сходить посмішка, напружена й мовби далека. В усій постаті зухвальство, удавана веселість, бравада самозахисту. А під цим вдаваним вловлюється прихований біль, насторога, нервоне ждання чогось найгіршого. Звідки, з яких блукань, з яких горювань принесло воно сюди свою упередженість і цей упертий затаєний спротив?

— Так оце ти і є Порфир Кульбака?

— Там написано.

Директор уважно вдивлявся в папери.

— Школу кинув... Вдома не ночував... Де ж ти ночував?

— А де ніч застане.

— У нас треба говорити точніше: де саме?

— Уже ж весна: можна переночувати і в березі під човном... Або в клубі на горищі...

— А вдень?

По зблідлому від хвилювання обличчю сонячним зайчиком перемайнуло щось світле:

— Вдень рибку ловив.

— На які ж гачки?

— По-вашому, на гаки-самодери гачив?

— А то ні?

Зухвальська посмішка вбік, і відповідь ухильна, приправлена рибальським жартом:

— Гачив, гачив — по тижню й Дніпра не бачив...

Директор уважно розглядав новачка: ще одне дитя цього розшаленілого віку. Бездоглядне дитя плавнів та шелюгів дніпровських... Зблідле стоїть, знервоване, а оченята бистрі, смішковиті — в них так і світиться інтелект. Хай нешліфований, незагнузданий, але явно ж проблискує десь у глибині очей,— такого не зарахуєш до розумово відсталих. Буйної, видно, вдачі козак...

Руки в саднах, черевики розтовчені, новенька синтетична курточка на боці вже розпанахана — клапоть висить, неначе собака зубами видер... І десь уже перейняло цю вульгарну манеру говорити: розтягує слова, кривить рота... Стоїть недбало, поглядом нишпорить по кабінету, покрадьки перебігає по вчителях у передчутті психологічної дуелі. «Не боюся вас. Остригли — хай... А бити не маєте права!» Ось такого вам передають. Порушник чи, можливо, навіть досвідчений маленький браконьєр перед вами,— бувають із таких дуже запеклі... І вгадай: як воно поведеться в новім для нього осідлиську? Змириться з новим становищем чи буде викручувати вам мізки своїми вибриками! Мабуть, уже вміє бути винахідливо злим і жорстоким,— наплакалась, видно, мати від нього.

— Так, так,— директор знов зазирнув у папери.— Матір кинув... Бродяжив... Затриманий у порту при спробі пробратися на океанське судно... Це до вас у Нижню Комишанку,— директор усміхнувсь,— вже океанські заходять?

Хлоп'я вловило іронію, відповіло в тон:

— Крізь очерети навряд чи проб'ються...— І потім серйозно: — Я аж у тому порту був, де морські курсанти свій парусник швартують.

— А ти чого там опинився?

— На кораблі дивитися — хіба не можна?

— Мабуть, і далі збирався мандрувати?

— Може, й збирався.

— Куди ж, як не секрет?

— Ну хоча б на лиман...

— А на лимані що?

— Як що? Там — життя! Право-воля! Птаство зі всього світу! Хмарами — його і на озерах, і в очеретах... Веслом махнеш — сонця не видно!

Хлоп'я враз якось змінилось, останні слова були сказані просто з натхненням.

— А після лиману ще кудись були наміри?

— А що? Куди душа забажає... Галáсвіта!

Вчителі перезирнулися між собою, і найстарша з них, повновида сива жінка, запитала:

— Це якийсь новий континент: галасвіта? Поясни, будь ласка, де він.

— А ви матір мою спитайте... Тільки що — так одразу: «А-а, галасвіта б ти пішов!»

— Галасвіта — це десь, мабуть, на місці загиблої Атлантиди,— сказав директор.— Одне слово, збився з курсу, блукаючи у своїх галасвітах... Тікав, а чого? Від кого й куди тікав?

— Я й від вас утечу.

— Зловимо,— спокійно мовив директор.— Один філософ казав: «Світ ловив мене, та не спіймав», але то був, певне, недосконалий світ... А наш такий, що одразу руку тобі на плече: ходіть-но з нами, товаришу Кульбако...

— Втечу! Втечу! Хоч і ланцюгом прикуйте!

В очах директора, де перед цим була привітність, враз похолоднішало:

— Тільки ти, будь ласка, не лементуй! І руки — з кишень, бо кишені позашиваємо. І в очі мені дивись.

Нема ще в школі таких апаратів, щоб психіку новачка наскрізь просвітлювати, тож тільки й залишається директорові давній класичний спосіб: заглядай у вічі, вловлюй та вгадуй, чим він порадує вас, цей новий прибулець. Потрапляють сюди зі шкіл, з дитячих приймальників найбешкетніші, найбуйніші, ті, що двері відчиняють ногами, зрозгінці, а руками трощать все, що тільки попадеться... Цілі колективи педагогів часом не можуть впорати такого одного... Чого-чого, а винахідливості, щоб дошкулити вчителям, цій публіці не бракує.

Яким же буде цей? Настовбурчений стоїть, вовчкуватий, ображений твоїм зауваженням. У змружених очатах зачаїлось щось хижувате, сторожать вони кожен твій вираз і рух, вивчають, прицінюються, в якусь мить то зневагу виказують майже відверту, то знову кудись тікають невловно.

Міцний підкинули горішок. Відчувається, має він свої уявлення про життя: те, що для вас погане, для нього поганим не є, кожній найдикішій своїй витівці він знайде виправдання, і сумління не мучитиме його, а ви в своїх дисертаціях можете хіба що записувати: дисгармонія поведінки... деформація характеру... підвищена агресивність...

— Познайомимось ближче. Зовуть мене Валерій Іванович, я — директор школи. А це — Ганна Остапівна Дудченко — завуч наш, заслужена вчителька республіки,— директор поглядом вказав на сиву розповнілу жінку, яка щойно допитувалась про новий континент...

Зараз вона сиділа коло столу з ледь помітною усмішкою на спокійнім обличчі, розплилім, як тісто. Що людина думає про тебе — нічого на такім обличчі не прочитаєш...— А це Борис Савович,— директор вказав на рудоголового юнака в морському кітелі.— Справжній морський вовк, підводник... Натренований так, що може в цілковитій темряві навпомацки пробоїну залагодити...

Хлоп'я спідлоба вивчально позиркувало на свого майбутнього наставника: кремезняк, плечі влиті, обличчя червоне, щокате,— добру будку роз'їв на флотських харчах. Комір кітеля ледве сходиться на в'язистій шиї. Справді, як морський вовк: сидить насумрено, в розмову не встряє, директор супроти нього зовсім не страшний. У директора вигляд якийсь дівчачий, інтелігентний, шия худа, руки з тонкими довгими пальцями раз у раз бавляться то скрепкою, то краваткою,— такі, звичайно ж, не хапатимуть вихованця за карк...

— Крім Бориса Савовича,— вів далі директор, до якого знов повернулась його спокійна привітність,— буде в тебе вихователькою ще Марися Павлівна, вона зараз на уроці... Перед нею ти, хлопче, тримайсь: страх не терпить розхристаних, недисциплінованих... Вона-то вже напевно розтлумачить тобі, що хуліганити, бродяжити — це зовсім не геройство, що справжні герої це такі, як мати твоя... Ото людина! Мертві піски повертає до життя, кучугурні наші каракуми виноградниками вкрила... Матір'ю весь колектив гордиться, а сина до нас — у супроводі міліціонера!.. Тільки ти не гнись, стань рівніше й не хмурся, адже ми тобі ще нічого поганого не зробили... Чи, може, зробили?

— Ні.

— Ні поганого, ні доброго — нічого ще не встигли, а ти вже на нас отак спідлоба, вовчуком... Це, по-твоєму, справедливо?

Мовчить хлоп'я, нога сама собою хоче колупнути підлогу.

— Не знаєш, хто ми, які ми, вперше нас бачиш і вже ось так, з недовірою, навіть з ворожістю... А що таким ставленням ти нас ображаєш — ти подумав про це? Тобі приємно було б відчути таке ставлення до себе?

Знітилось хлоп'я, але ненадовго, потім знов затулилося від дорослих своїм недовірливим, аж трохи глумливим посміхом. Говоріть-балакайте, мовляв, а в мене своє на умі: як би через отой ваш мур перескочити, що біліє за вікном... Коли Ганна Остапівна запитала, як вчився, хлопець відповів без ентузіазму:

— З двійок на трійки перебивався... Бували й п'ятірки, але то вже одна на двох...

— Веслувати вмієш? — поцікавився Борис Савович.

Хлопець відразу ожвавів:

— На каюках усі плавні обходив!.. І моторку можу завести чи навіть катера,— при цьому лукавий усміх убік.— Не дають, правда, розгорнутись... Ото хіба в кого «позичиш».

— І часто «позичав»?

Що їм сказати... Могли б і самі догадатись, що перед ними стоїть ворожбит, який тільки з'явиться на березі, де повно човнів, примкнутих на ланцюгах, тільки наблизиться до них, так усі замки враз, мов перед магом індійським, самі одмикаються! А якщо той каючок ще й з моторчиком, то це ж просто краса: смик-шарп мотузком — і вже човник мчить тебе між очеретами, попід вербами летить, просмолений, аж носа задер, аж підскакує на воді...

— Тільки ж не подумайте щось: якщо брав, то знову на місце приганяв,— мовби виправдуючись, пояснив хлопець, і раптом погляд прямий, майже благальний, упав на директора.— Відпустіть! Я ж не злодій... За віщо мене сюди?

— Такий букет за тобою, а ти ще й питаєш,— нахмурився директор.— Усі — в школі, усі — вчаться, а ти...

— Відпустіть! — заволав хлопець, мовби нічого й не чувши.— Хай мати мене забере! Станція хай візьме на поруки!

— А ти потім щоб знов за своє?

— Я поклястися можу!

— Відпустити, хоч би й хотіли, вже не маємо права,— пояснила Ганна Остапівна.— Хто потрапив сюди, мусить перетерпіти чи навіть дещо й спокутувати. Мамі відомо,де ти й для чого, вона якраз на нашу школу покладає надію. Надію, може, останню. І ти нашої школи не бійся. Суворо — це правда, але ми тобі зла не бажаємо, з часом призвичаїшся, сам належно оціниш свою по-

ведінку. Подумай, довкола тебе люди трудові, чесні, роботящі, тож чи можуть вони тобі дозволити бездумно блукати по життю, відбитись від школи й днями пропадати десь, волоцюжитись, щоб мамине серце за тобою розривалось.. Зараз ти ростеш, все в тобі грає, але і в твоєму підлітковому віці людині пора вже замислюватись над собою, над своїми вчинками. Сьогодні ти підліток, завтра дорослий. А яким ти йдеш у свою дорослість? Чи таким тебе Батьківщина жде? Ти ж син її, подумай! Колись, може, станеш таким, що й нас, теперішніх, в усіх науках переженеш, а поки що...

— Поки що цілий ось том за ним приволікся,— сказав директор, неквапом гортаючи особову справу Кульбаки.

– Що ж там? — не втерпів хлопець, вважаючи, видно, що в тих паперах попризисувано йому якісь невідомі й страшні злочини, звинувачують його, певне, в усіх смертних гріхах. Може, ще й радгоспного лелеку йому приписують, якого вбитим знайшли біля гаража. А Порфир за тим лелекою сам цілий день потайки ревів у кучугурах, якщо вже правду казати...

— Начіпляли ж вони тобі,— посміхнувся директор, вчитуючись у папери особової справи.— Дисгармонія поведінки... Важкий характер... Виняткова впертість, перекірливість, непослух.

— Такий славний хлопчик... Просто не віриться,— сказала Ганна Остапівна, і тісто обличчя її розплилось, пойнялося привітністю.

— Підвищена реактивність нервової системи,— далі вичитував директор,— надміру загострений інстинкт свободи... Нахил до фантазій, спалахи агресивності... Гай-гай, скільки в тебе тут всякого добра! А ти ще й дивуєшся, чого тебе направили до нас.

Борис Савович, той мовчун у морському кітелі, нарешті теж втрутився в розмову:

— Ми не бюрократи,— сказав суворим тоном,— не з паперів складаємо про тебе думку. І те нам відомо, що не все добре, що покірненьке, не тихарі та ісусики наш ідеал. Але й ти з нами хитрощі кинь, ти мусиш допомогти нам у тобі ж самому розібратись... Ти це можеш.

— Як?

— Відвертим будь. З цього починай. Виклади все начистоту, що там у тебе було, воно тут і вмре.

— Нічого в мене не було! — викрикнув хлопець.— Поналіплювали все, вигадали!

— Вгамуйся. Ми не кажемо, що в тебе якийсь там злочин на совісті,— приспокоїв його директор.— Ні в чому такому тебе не запідозрюємо. І повір, що для твого ж добра ми зараз шукаємо з тобою спільної мови...

І хоч у голосі директора була щирість, не вловлювалось ніякої фальші, проте відстань між ним і Порфиром не зменшувалась, саме становище правопорушника відділяло хлопця від цієї людини з її владою, витримкою, з якоюсь святковою чепурністю та охайністю в усьому. Незвичним був для нього цей злагідливий тон, спокій лиця, довгі білі пальці, що час від часу торкають то застібку особової справи, то стрічку краватки на грудях, бавляться нею. Усе начебто добре, кігтиків не видно, але таким речам не дуже вір, бо вони, педагоги, вміють прикидатись, щоб тільки заманити тебе в капкан, укоськати, приневолити. Ні окриків, ні погроз, ні тупотіння ногами, та навіть і в цьому Порфирові вчувалося щось підступне. Бо як можна без гніву й погроз із таким, що його під вартою сюди припровадили?

— Будеш старатись, сумлінним будеш — ніхто тебе в нас не покривдить,— солоденько обіцяла тим часом Ганна Остапівна.— Дозволь собі цілковиту з нами відвертість, і тобі одразу самому ж стане легше. Очистишся. І не сумуй. Чи що тебе мучить? Скажи по правді: щось тобі в нас не так?

— А те, що у вас школа режимна.

— Так, режимна,— підтвердив директор.— Ти собі уявляєш, що це таке?

— Ще б пак... Весь час за кам'яним муром! Нікуди ні кроку!

— А ти ж як хотів? — Очі Валерія Івановича посуворішали.— Проштрафився, то й спокутуй. Школа створена для правопорушників, і ми не приховуєм: існують у нас обмеження, правила значно суворіші, ніж у звичайній школі, яку, до речі, ти сам не захотів відвідувати... Тож не нарікай, що в нас правила, обмеження, що вступаєш у режим напівсвободи,— так це в нас зветься. Зате згодом, дійшовши розуму, нам ще й спасибі кажуть: листів он повна шафа з подяками від колишніх вихованців.

— А побачення дозволяються?

— Право на побачення треба заробити,— пояснив Борис Савович.— І чуб дозволимо. Тільки це теж треба заслужити бездоганною поведінкою.

— А за хуліганські вибрики,— попередив директор,— за саму спробу вчинити зловмисне щось...

— Знаю! Карцер! — зі злістю вигукнув хлопець.— То з цього й починайте! Беріть! Кидайте в карцер!

І всі відчули в цьому вже не браваду, а крик натерзаної горем душі, близької до відчаю. Часом потрапляють сюди ось у такому стані, з відчуттям зацькованості, покинутості, коли нікого дитині й бачити не хочеться, коли й самотність не лякає,— забитись би в нору яку-небудь, чотирма стінами затулитись від вас усіх!

Про маму запитали, та чи любить він її.

— Не знаю,— кинув спересердя хлопець.— Мабуть, ні.

— Ти спершу подумай, спершу в себе заглянь,— стривожилась Ганна Остапівна.— І навіть якби ти тричі сказав, що не любиш,— пробач мені, я й тоді не повірила б.

— Чому?

— Тому, що це страшно. Хто розучився матір любити, то вже, вважай, пропащий.

— А я не такий? — криво всміхнувся хлопець.

— Ти не такий...

Виявилось, що про маму його ці люди чули багато хорошого. Запитали, чи й досі портрет її красується на Дошці пошани біля Палацу культури в Комишанці, серед тих, ким пишається науково-дослідна станція. Бо саме таким, як мама, станція й завдячує своїми успіхами, навіть іноземні делегації приїздять на мамину ділянку приглядатись, як це воно в неї виходить, що там, де, крім молочаю, ніщо не росло, де тільки іржаві снаряди та міни валялись поміж розпечених кучугур, тепер рядками зеленіють виногради найкультурніших сортів! Знатна гектарниця! Трудівниця такого хисту, що в неї навіть кучугурна Сахара змінює свій норов, свою вдачу, на пустирищах в неї всі чубучата приживлюються, і ніяка їх ні мільдія, ні виноградна воша не бере!

При згадці про матір Порфирові всю душу залило теплом, вже й ці люди, що з ним розмовляють, що з

такою повагою про маму його відгукуються, чимось мовби стають йому ближчі. На мить виникло навіть бажання більше перед ними відкритись, про мамину працю їм більше розповісти, може б, заодно і його вони пожаліли чи, може б, і приголубили. Бо відчув, що цікавість до його долі тут не випадкова, вона глибша й делікатніша, ніж у тих, що, буває, лізуть до тебе в душу з хамловитими допитками десь на пристані або в плавнях на риболовлі, розкажи їм, чий та звідки ти, розваж їх собою, мов іграшкою. І хоч зараз хлопець був, здавалось, відкритий для ласки, для доброго слова, та тільки Ганна Остапівна мимовільним зітханням виявила щось схоже на жалощі, тільки прохопилося слово «напівсирітство», як хлопець одразу ж насторожився, дитяча комишанська гордість так і випустила свої пазурі, не приймаючи можливого співчуття, яким зараз його могли тільки принизити. Вже такий оце є, такий у когось удався, що від найменшого, навіть лагідного доторку мимоволі скручується в клубок, як оте плавневе їжаченя, оте сіреньке й колюче, що тільки торкни його рукою, так воно миттю й згорнеться, сховається само в себе — лише голки-шпичаки в усі боки стирчать! Одначе й там, під шпичаками самолюбства, зараз притишено дихала його впертість, і гордість, і зачаєне найжагучіше бажання — втекти, втекти...

Якщо цікавились матір'ю, то природно було ждати, що зараз спитають і про батька. З усіх можливих запитань це буде найболючіше, найнестерпніше. І що їм сказати, коли запитають? Хіба що крикнути: «Вітром навіяний! Безхозний, нічийний я!»? Не могли б нічим іншим ранити хлопця болючіше, ніж допитуванням про це. Коли десь на пристані п'яниця мимойдучий стане знічев'я допитуватись, то такому типові можна було й збрехати, вигадати йому того батька, назвати, зрештою, першого-ліпшого з радгоспних механізаторів,— піди перевір... А цим не вигадаєш, перед цими тільки й можеш скрутитись їжаченям, з острахом і ненавистю ждучи вічного їхнього запитання, що для хлопця буде як удар ножа... Ось коли б навіть бачити вас не хотів, з розгону б головою у вікно та через мур — у степ, у плавневе роздолля. З рибами, з птахами, з їжаками, навіть з гадюками куди легше, аніж з людьми! Ті принаймні не доскіпуються — хто ти? чий? Є в тебе батько чи нема? Живуть собі, а ти — собі.

Ждав напружено, що ось-ось спитають, в озлобленій настороженості ждав, а вони... так і не спитали. Більше того, директор знов заговорив про Порфирову маму, про те, як розхвалювали її досягнення на котрійсь із нарад, йшлося про самовідданість людини, її трудову честь, а в зв'язку з Порфиром про безмежжя та безкорисливість материнської любові, і хлопець, слухаючи, дедалі більше похнюплювався, стрижена голова йому ніби обважніла від сліз, що ними поволі наливались, переповнювались очі.

— Десь там і мама зараз думає про тебе,— сказала Ганна Остапівна.— Бо мамі одна ж думка: щоб ти людиною став. Людиною, розумієш?

Хлопець не спромігся на слово. Скривлений, здушений гарячими спазмами, він тільки узгідно кивнув стриженим своїм лобом: розумію, мовляв.

II

Ох, ця його Комишанка, преславна столиця низового очеретяного царства! Не раз з'явиться вона хлопцеві в снах і виникне в його спраглій уяві, проблисне розкішшю верб надбережних, їхнім важким текучим сріблом над тихими водами комишанського затону... Споконвіків стоїть Комишанка над самою водою, лицем до плавнів, по вікна в очеретах, слухає музику їхніх шумів осінніх (ні на які інші шуми не схожих) та крякіт птахів, що гніздяться в плавневих хащах, де крізь зарості й каюком не проб'єшся. Очеретом тут здавна вкривають хати, з очерету господар ставить довкола садиби лісу-загорожу, очерет можна використати ще й як будівельний матеріал,— це клопіт комишитових заводів, що їх останнім часом розплодилось по всьому гирлу. Очерети дають комишанцям взимку тепло, а влітку — чарівні свої шелести місячними ночами. Якщо хочуть похвалити дівчину, то кажуть: прямесенька, як очеретиночка! А коли тяжко лаються, то: щоб тебе очеретиною зміряли! (Бо, коли хто покидав цей світ, для домовини заведено було міряти його очеретиною). І навіть на розкопках у сиводавніх курганах знаходять підстелений під скіфськими царями очерет, незітлілий за тисячоліття... Косять очерет здебільшого взимку, коли заплаву скують моро-

зи; накосивши, в'яжуть у тюки, в кулики, а вивозять їх по «сирій» воді, тобто вже вільній від криги, прямують тоді з плавневих джунглів до Комишанки цілі флотилії човнів, чорних, просмолених, і на кожному з них лежать упоперек довжелезні кулі міцно зв'язаного накошеного добра. Звичайна коса очерет не візьме, його косять спеціальними скісками, короткими косами-напівсерпами, і то нелегка праця для чоловіків, а надто ж для жінок, які, одначе, не цураються й цього труда,— коли треба, йдуть жнивувати нарівні з чоловіками.

Будуючи хату, косила плавню й Оксана, дочка старого Кульбаки, хоча їй, як матері-одиначці, можливо, виписали б і шиферу, якби вона пішла до свого начальства з заявою: адже там, де вона працює, у колективі науково-дослідної станції, молоду жінку не раз уже відзначали за її самовіддану працю. Просити шифер Оксана не пішла, бо хата під очеретом (та ще й з гребенем гарним) теж, мовляв, має вигляд і нібито навіть краще тримає взимку тепло, а влітку, навпаки, під такою крівлею прохолода, спека крізь очерет не проб'є.

Так чи не так, тільки ще одна хата під очеретом з'явилася в Комишанці, і стереже її присмучений Рекс, вірне створіння, що тяжко переживає відсутність господаря. Коли малий Кульбака, цей, за материною характеристикою, «тиран і мучитель», опинився в спецшколі, Оксана одразу ж подалася в контору до свого начальства:

— Візьміть на поруки!

Молоду матір слухали терпляче, з належним співчуттям, одначе нагадали при цьому, що потрапив її синок до суворого закладу з її власної згоди, за клопотанням батьківського комітету та за сприянням дитячої кімнати міліції, тобто за такими авторитетними поданнями, проти яких не може піти і сам доктор наук. Хотіла Оксана бігти мерщій до тієї спецшколи аж у Верхню Комишанку (бо то теж Комишанка), але, як з'ясувалось, провідати сина їй дозволено буде лише згодом, коли він, відбувши карантин, своєю поведінкою заслужить право на зустріч з матір'ю. Отже, Оксані залишалося тільки уявити ту страшну школу, обнесену, може, навіть колючим дротом, а що муром, то напевне, адже ж колись там був монастир, і ночами, як розповідає легенда, сторожі за добру плату пода-

вали ченцям через мури коханок у лантухах. Не стільки молитвами себе там виснажували, скільки справляли нічні оргії, а тепер за той мур додумались дітей кидати, ні за що тримають там у правопорушницькому інтернаті і її ненаглядного синочка! Забуто в розлуці, як сама ж скаржилася на нього і сільраду просила, й лейтенанта з дитячої кімнати міліції, щоб спровадили її мучителя будь-куди, аби не розтерзував її своїми витівками, а ось тепер, коли його прилаштовано нарешті в той правопорушницький інтернат, мати місця собі не знаходить. Скільки за ці дні думала-передумала про свого баламута! Стане, спочиваючи, серед пісків, задивиться, і навіть куряча, що ген покотилась, пострибала по-хлоп'ячому, спричинює біль. Така спустошеність, така самотність,— здається, розірветься душа!

Відколи сонце пригріло, відколи повіяло весною, Оксана день крізь день тут, серед цих сипучих пісків. Українська Сахара! Двісті тисяч гектарів мертвих піщаних арен, що похмуро тягнуться по тих місцях, де колись, може, ще в доісторичні часи, проходило річище прадавнього Дніпра. Поступово зміщувалось воно, пересуваючись на захід, бо земля ж крутиться й крутиться, і річки на це відповідно реагують теж. Шуміла лісами колись тут Геродотова Гілея (про це Оксана не раз чула з лекцій науковців), квітучий був край, а потім нібито кочові племена ліси понищили, а копанки, що їх тут пізніше проїжджі чумаки копали, піском позаносило,— зосталося довкіл похмуре царство кучугур, текучих пісків, що їх, хоч скільки докладено зусиль, здавалось, нічим людина не може зупинити. А ось тепер — і це ж таки не хвастощі! — на тисячі гектарів уже розляглися в кучугурах садки й виноградники, насадження сосен, тополь та білої акації. Недарма їсть хліб ця науково-дослідна станція, що розрослася вприбіч радгоспу, все далі заходячи в кучугури своїми виробничими відділками. Недарма різні переймачі досвіду й ті, що пишуть дисертації, їдуть звідусіль подивитись на працю тутешніх науковців, механізаторів та виноградарок-гектарниць, таких, як Оксана. Віри не ймуть: невже росте? Невже зачепилося, прижилося?

Нашестя найстрашніших рухливих пісків людина таки спромоглася тут зупинити, і, виявляється, зупинила вона їх... очеретиною! Так принаймні відповідає

Оксана, коли які аж надто доскіпливі приїжджі з'являються в неї на ділянці, де всюди в пісках по вчорашніх кучугурах, розрівняних бульдозерами, стоять ряд за рядом захисні кулі проти вітру — очеретяні мури! Саме вони прикривають собою ще один відвойований гектар, де, пригорнуті на чималій глибині, якраз прокидаються до життя виноградні чубуки, Оксанині вихованці. Має норму виростити п'ятдесят тисяч виноградних саджанців, та ще саджанців особливих, гартованих, бо це ж карантин, звідси саджанець має вийти чистим, знезараженим, і таким він вийде, адже ніякий шкідник, ніяка нечисть не витримує влітку цих розпечених пісків, їхніх пекельних температур.

Кількість приживлень в Оксани завжди висока, не дає вона загинути чубучатам навіть у найпекучіший рік. Як мало хто, опанувала вона мистецтво приживляти, плекати їх, оберігати та вирощувати, а своєму коханому синочкові дати раду так і не змогла, змушена була його виховання перекласти на чиїсь руки.

Чи зазнаватиме він ласки від них? Чи, може, за дрібну провину, за найменший непослух жде його там кривда й сувора покара, бо хай який там буде учитель, а хіба ж воно йому рідне?

Працювала, саме розставляла очеретяні загорожі для захисту сьогорічних саджанців,— за роботою не одразу й помітила, як від автобуса рушили до неї навпростець якихось двоє: кремезний моряк рудочубий та чорнявенька дівчина з рішучим помахом рук, у сірому светрі, що туго облягав її стан. Боса йшла, а модельні свої несла в руках, бо інакше погубила б, шугаючи в сипучім піску. Як же була вражена Оксана, коли дізналась, що оце перед нею і є вони, вчителі, ті самі, що будуть вихователями її сина! Прибули вони — Борис Савович та його колега Марися Павлівна, на прізвище Ковальська,— щоб познайомитися з матір'ю, дізнатись про того бешкетника, так би мовити, з першоджерел. По правді кажучи, здивували матір-одиначку своїм візитом. Аж ось де її знайшли! Мало того, що сином клопочуться, ще й матір вирішили провідати. Робітниця була розчулена цим.

— Так оце ви, вчителята,— розглядала вона їх схвильовано.— А я подумала, чи не практиканти які...

Зірким оком помітила перстень на правій руці в Бориса Савовича і одразу ж зробила висновок: він одру-

жений, не якийсь там неоженьба, що тільки й шукає романів,— отже, такий більше пильнуватиме довірених йому вихованців. До Марисі Павлівни в робітниці ворухнулося щось навіть ревниве: ось такій молодій та, мабуть, і недосвідченій передано її Порфира на вишкіл? Чи зуміє вона його перевиховати і що йому прищепить? Якщо ременя не слухався, то чи слухатиме він її, таку маленьку та тендітну? З виду й сама як десятикласниця, хоча тепер, трапляється, й десятикласниці мамами стають... І ревнощі, і сумніви заворушились, однак перше враження своє Оксана нічим не виявила, навпаки, їй хотілося по щирості привітати цих людей, обійтися з ними гостинно. Якби ж це вдома! А тут і посадити ніде.

— Сідайте ось хоч тут,— вказала їм на звалені купою кулі очеретяні.

Весняне сонце ще не було пекуче, воно лиш приємно пригрівало живим теплом, і степ дихав вільготно, вітерцем обвівало людей, і вчителька сказала:

— Тут у вас почуваєш, що йдеш крізь повітря.

Влаштувавшись на кулях очерету, молоді педагоги стали розпитувати Оксану про сина, як та що, та коли правопорушником зробився, і хоч відомо було їм про материні скарги на сина, однак, виявилось, що то в минулому, а зараз вона аж ніяк не хоче скаржитися на нього, нема йому від матері ні осуду, ні клятьби. Про що б не зайшлось — усміх поблажливості перемайне, іскринки сліз, хай зболених, але гордих і радісних, уже зблискують в материних очах. Бо така ж у нього душа, такий він добрий буває! Тільки весною запахло — вже шпаківні подерся ставити, а взимку цілий день на річці лунки пробивав, щоб риба не позадихалась! Марися Павлівна, не відводячи погляду, стежила за молодою матір'ю, знаходячи в ній схожість із сином,— така ж чоласта, очі сірі, тільки великі (в того розбишаки дрібненькі), шия висока й худа, при різкім повороті голови аж жилами напинається. В обличчі жінки якась змученість, швидкі спалахи настрою змінюються швидким пригасанням, як у людей нервових — видно, що нерви розшарпані вкрай... Усе це, ясна річ, карби, полишені коханим синочком... Газова косинка, однак, вив'язана по-дівочому, губи підфарбовані,— цього, бач, не забу-

вас. І лице, хоч змучене, проте має в собі привабливість, в погляді сяйливому, гарячому почувається внутрішня пристрасть, прихована жага.

— Любов сліпа, це відомо,— сказала вчителька,— але вас просимо розповісти про свого сина по можливості об'єктивно, нічого не втаювати.

А колега її додав:

— Якщо ми більше про нього знатимем, це піде йому на користь.

— Та він же в мене не карний злочинець!

— Ми й не кажемо, що карний... Але ж ви хочете, щоб виріс він чесним, мужнім, красивим... Це й наша мета.

І дивна річ: з першого слова мати повірила їм, відчула, що не повинно бути таємниць від цих людей, які віднині теж відповідають нарівні з нею, якщо не більше, за її таке буйне, невлаштоване душею дитя.

— Змучилась я з ним, спечалилась,— призналася вона.— Єдина ж у мене дитина... З першою судьбою і отак горюю... Серце зітліло, душа обливається кров'ю за нього! Оце дивіться, яка стала,— витягла вона свої жилаві руки,— а я ще ж молода. І всьому причина він. Бо немає днини спокійної, настане ніч — і тоді ще більше в тривозі, біжу після кіно до клубу, нічних сторожів питаю: чи не бачили? Гасаю по селу, плачу, шукаю: де воно? Може, купалося та втопилося, бо не такий же він у мене моряк та плавак, як сам про себе накаже... «Утопився!» — аж наче хтось шепче мені. І ніби наяву бачу, як удосвіта витягують його неводом, неживе, посиніле, заплуталось у рибальські сіті... Станеш потім питати, де був, а він тобі як засипле сім мішків гречаної вовни, нарозказує, тільки слухай... Бо він же в мене, як Гоголь,— і змучено посміхнулась крізь налиту сонцем сльозу.— Скільки в нього тих фантазій! Може, й вам уже розказував, як дідуся поранило і як його Рекс витяг з поля бою? Що дідусь поранений був — це правда, з однією легенею жив, а ось що Рекс... то де він там узявся на фронті!

— Уява активна, ми це помітили,— зауважила Марися Павлівна.

— Повірите, іноді він у мене просто золотий: мамо, не хвилюйтесь, не плачте, я слухатимусь, житимем дружно, і школи не пропускатиму, завтра мене ра-

ненько розбудіть. Вибігаючи на роботу, поставлю йому будильник під вухо, а він і будильник проспить, і до школи потім не дійде бо когось по дорозі зустрів, чимось захопився і вже про все на світі забув! Десь уже в плавнях його шукайте, бо там йому найлюбіше, там йому право-воля!

— Волелюб,— вперше усміхнулась Марися Павлівна.

— Йому гарно, а мені... Місця не знаходжу! Де він, мій гуляй-вітер? Кинусь на розшуки, зловлю, натовчу, налупцюю, та хіба ж биттям виховаєш? А то ще було шиферину прибинтував до руки і в школу не йде: «Я, мамо, поранений...» Розбинтувала, а там нема нічого... Отакий фронтовик!

— Скажіть, дідуся він слухався? — запитав Борис Савович глибокодумно.

— О, доки дідусь був живий, я й горя не знала. Дружба в них була — нерозлийвода. І на риболовлю разом, і на виноградники, було, біжить, коли дідусь пішов сторожувати,— не раз у курені й ночував. Прибіжить після ночівлі радий, веселий, доповідає: «Мамо, я сьогодні нічого не накоїв!»

— А ви не пробували його до своєї роботи прилучати? — поцікавилась учителька.

— Пробувала. Візьму його з собою, дам сапу в руки, бере безвідмовно, покрутиться біля мене якийсь час, а тільки відвернулась — уже лови вітра в полі! Та для кого ж ці кучугури насаджую? — з жаром говорила вона, ніби син уже наяву ось тут виник перед нею.— Таж для тебе найперш! Двісті тисяч! Пустеля, Каракуми — таке тобі від капіталізму дісталось, а тепер, глянь, що зроблено! І для кого? Для кого, скажіть, оці кучугури розрівнюю, виногради закладаю, підживлюю, сто разів поливаю? Піски — як вогонь, навіть найживучіша філоксера, ота, пробачте, воша коренева, не витримує, гине, а саджанець мій росте! Бо з любов'ю вирощую, для тебе лелію, а ти? Оце така мамі вдячність від тебе? Та поглянь, яка вже я стала розшарпана, нерви всі пошматовані!.. Іноді розчулиться: не хвилюйтесь, мамо, не буду більше, кинеться на шию, заспокоює, ладен руки-ноги мені цілувати. Дивись, кажу, скільки я цих кучугур окультурила, але ж і на твою долю ще буде та буде! Тож готуйсь! Він і не відмовляється: вивчусь, каже, піду в механізатори, на плантажні

плуги... А поки що набере хлопців і гайда в ті он, ще не займані кучугури... А там повнісінько ж снарядів та мін у пісках — ото я можу бути спокійна? Ми ось тут як розрівнюєм кучугури, то саперів щоразу викликаєм. Вони йдуть попереду, а ми вже за ними — чубуки садимо...

Як ніби епічне щось, слухала Марися Павлівна розповідь робітниці про ті буденні негучні битви, що тривають тут роками. Адже не так просто оживити, окультурити цей пустельний край. Спершу треба розрівняти бархан за барханом, а потім засіяти житом в кінці серпня, а наступної весни жито скосити, підійняти плантаж, внести добрива і ще раз засіяти житом, а навесні по ньому вже садитиметься виноград з таким розрахунком, що, коли жито викине колосок, в той час і виноград якраз бризне листом, і вони мовби захищатимуть одне одного... Виявляється, жито одна з найвитриваліших рослин на планеті, жита боїться навіть осот, в цих умовах воно якраз і очищає землю, з жита тут усе починається... «Ось де панує творчий дух людини,— мимовіль подумалося Марисі.— І ці люди, що цілий край повертають до життя, вони теж — як жито...»

Не все з почутого Марися Павлівна розуміла, далека була їй вся ця виноградарська технологія, якою звично оперувала робітниця, але ясно для вчительки було головне: перед нею майстриня, перед нею людина, яка зуміла оживити ці мертві безплідні піски, що тільки й були начинені іржавим металом війни. І хоч педагогічних нахилів і не виявила стосовно свого сина, зате ж є в ній оцей хист — серед усіх труднощів виплекати свій саджанець зеленолистий!..

Борис Савович виявився досить компетентним у ділах виноградарських, він з півслова вхоплював те, про що йшлося. Марися ж Павлівна почувалася тут ученицею, наївною і, може, аж смішною, що не могла до ладу про все і второпати, хіба що про жито та про те, що в цім піску найстрашніший шкідник гине, не витримує влітку його пекельних температур. «Ох, якби ми, педагоги, так уміли вирощувати дітей, як жінка ця вміє вирощувати свої виноградники та соснята!» Навіть з Алжіру присилають їй сюди чубуки, і вони тут у неї проходять гарт. Філоксера, що раніш вважалася непоборною, навіть вона пропадає в цім вогня-

нім карантині. Адже ціле літо тут все вогнем пашить, босою ногою в пісок не ступнеш, і лише лоза виноградна якимось чудом все ж приживляється під Оксаниним доглядом, звідкись соки бере, розвивається. «Ось так, як ми саджанці, так ви дітей наших бережіть»,— могла б ця молода жінка зараз сказати Марисі Павлівні, і було б то справедливо. Найдорожче, що має в житті, сина єдиного, віддала вона тобі на виховання, не впоравшись з ним сама...

— Не віддала б я вам його,— сказала задумливо мати,— та тільки ж школа стогне, і сусідки просять: віддай та віддай, Оксано, його в той інтернат, бо й наших позводить з ума та з толку... Він же тут для всіх комишанських бешкетників авторитет!

— Чим же він цей авторитет здобув? — запитала вчителька.

— А тим, що вірний товариш. Хоч ти його вбий, не викаже, скоріше навіть на себе провину візьме... І меншого вдарити не дасть, завжди заступиться за нього перед забіякою. Якщо, каже, руки сверблять битися — бий краще мене: я здоровий, витерплю. Отакий. Просто безстрашник якийсь! Мабуть, у діда вдався...

Весь час кортіло Марисі дізнатись ще про одне — найінтимніше: від кого ж дитя, з якої любові? І коли, зрештою, зважилась запитати, то жінка сприйняла це на диво природно, навіть не зніяковівши: видно, не було їй чого соромитись у своєму минулому.

— Дехто каже, Оксана то ж така... легковажна, вона за вільну любов, безшлюбно з котримось зійшлась,— говорила мовби до марев, що вже зривалися, струмували ледь помітно попід обрієм.— І дитя в неї, мабуть, тому таке кляте, що безшлюбне, йому теж тільки свободи дай... Не суперечу — безшлюбне, беззагсове, але ж я таки по любові зійшлась! — стиха аж вигукнула вона.— Не заглядала йому в паспорт, на зарплатню його не жаднилась,— покохала, і все. Хоч дехто й радив, щоб на аліменти подавала, але ні, кажу, так обійдусь. Гордість людині дорожча... Та й станція мене скривдити не дасть. А колись ще він і сам, може, мене знайде, хоч сиву розшукає, щоб подивитися, якого ж сина виростила мати-одиначка з своєї першої та, певне, вже й останньої любові...

Ні скарги, ні нарікань не було в її розповіді, скорше вона просто виповідала себе цьому сонцю й про-

сторам, спокійно виливала душу цим уперше зустрінутим людям, віддалившись поглядом, задивившись у прозорі текучі марева, як у свої минулі літа.

III

Режим напівсвободи — так у них зветься це собаче життя. І саме таким уявляється воно малому комишанцеві. День твій і ніч розписані тут по хвилинах: лягай, вставай, бігом туди, бігом сюди, лише з двору не смій ані кроку... Брама залізна, глуха. У будці вартовий невідлучно. В який бік не розженись — мур тебе зустріне, мур такий, що його й собака не перескочить. І вони хочуть, щоб Порфир звик до такого життя! А йому і вночі плавня волею дихає, риба при місяці сплескується, очерети шелестять.

Улітку в плавнях — отам життя! Молоді ясени, то ж такі дерева, що не ламаються, тільки пружинять: як нагнуть хлопці гілляку, як кине тебе вгору — до неба летиш!

Десь там весна, птахи з вирію повертаються, а ти безвилазно за цим глухим муром. Найнудніше місце на світі! Монастир колись був, потім колонія неповнолітніх правопорушників, тепер школа. Тільки не просто школа, а с п е ц ш к о л а — цим «спец» багато що сказано. Всевидющий цупкорукий режим — він тобі тут батько. Звелять співати — співай, скажуть за парту — не огризайся. А як тільки старший хто на поріг, одразу схоплюйсь, виструнчуйся:

— Вихованець Порфир Кульбака вивчає правила внутрішнього розпорядку!..

Під нулівку остригли. Тут усі стрижені — плем'я маленьких стрижених людей. Винятком хіба що старші — ті, що здобулись уже права на чуби. Довго тепер Порфирові ждати, доки чуб відросте. А зараз і мама б не впізнала: голомозий, мов арештант, у карцері сидить. Не встиг озирнутись, як уже в карцер його запхали. За спробу втечі, за те, що з душової через кватирку хотів випурхнути на волю. Спробував, а потрапив просто до рук товаришеві Тритузному, начальникові служби режиму. Страшенної сили чоловік, дарма що віку пенсійного. Не пробуй і вирватись, коли він схопить тебе та, як обценьками, стисне там, де пульси

б'ють. Ще тільки десь там коридором крокує вельмишановний начрежиму, а Порфир уже чує його залізну ходу, чує навіть віддих, коли грізний вартувальник зазирає крізь вічко до карцеру, чи то пак штрафної кімнати, як вони його культурно величають. Потім засув брязь! — двері відчиняються,— здоровенькі були, товариш Тритузний вирішив провідати героя невдалої втечі.

— Ну як ти тут? Не випарувавсь?

— На місці, осьосьо,— озивається Кульбака з тапчана.

— Тільки ти встань, коли старший заходить.

— Не розумію, чого вставати? — хлопець підводиться знехотя.

— Так треба. Солдат теж не всяке начальство поважає, а проте честь дає!

— Ну хай буде вам честь... Хоча всі знають: влада людину псує.

— Не псує, а тільки проявляє... Все, що було в ній раніше, виходить на поверхню...

Зачинивши за собою важкі, цинком оббиті двері, Тритузний має звичку пройтись по кімнаті сюди-туди, молодцювато поводячи раменами, потім сідає на тапчані й, збивши кашкет набакир, наметикованим оком озирає штрафну, чи нема чогось недозволеного. Стіни штрафної поколупані, рябіють різними написами, що їх залишили після себе невідомі Порфирові попередники. І сам Порфир часу не гаяв, встиг увічнити себе, прооравши цвяхом навскіс через стіну: «Хлопці! Смерті нема!» Наче звертався в такий спосіб до плавневих своїх товаришочків, підбадьорював їх на той випадок, коли б котромусь із них довелося потрапити сюди, за оцинковані двері, в провалля нудьги і самотності.

Начальник режиму одразу помітив свіженько нашкрябаний Порфирів заповіт, з веселим прижмуром глянув на хлопця:

— Віриш у безсмертя? Це вже добре. В усякому разі, краще, ніж слізьми підлогу поливати... А цвях, яким стіну проорав, викладай сюди.

— Який цвях? — і погляд такий, наче на безневинну дитину зведено наклеп.

— Давай, давай, не примушуй чесну людину лізти до тебе в кишеню.

Довелося віддати.

— Беріть, якщо вже й цвяха боїтесь.

— Не боїмось, а порядок. Перед тобою був тут один герой, що й цвяха ковтнув, аби тільки випустили,— так йому тої свободи кортіло. Добре, що хоч без хірурга обійшлось, сама природа допомогла...

Ох, як розуміє Порфир того невідомого: іноді настрій наляже такий, що на все зважишся, аби лиш звідси вирватись. Інакше цю публіку не проймеш! Адже їм, дорослим, усе можна: і горілку жлуктять, і наклепують один на одного, а ти тільки школу пропустив, ніч дома не ночував, і вже тебе за шкірку та на режим! У неволю! У камеру смертну!

Ну, це ти вже занадто, Порфире, яка там смертна... Кімната як кімната, тільки двері цинком окуті й з вічком, щоб вартовому було куди зазирати. Вірний друг — тапчан — до твоїх послуг... Зараз на ньому сидить товариш Тритузний та лагідно з тобою бесідує.

— Знаєш, у чому біда твоя, хлопче?

— А в чому?

— Ременя путнього на тебе не було.

— Був.

— Ой навряд... Мені ось у твоєму віці доводилось уже на хліб заробляти. Один рік погоничем, другий — іди льохи-виносховища колоністам копати. Лопату в руки і нарівні з дорослими цілий день,— аж полуда на очі вилазить.

— Так то ж... колись.

— Авжеж. Тепер інше, тепер ви з пелюшок знаєте свої права: давай вам «Артеки», гармоніста штатного, розваги всякі... А коли ж до праці привчатися, як не замолоду? Глянеш, скільки тих старшокласників — парубчаки ж, траси б могли будувати, а вони ціле літо байди б'ють... Такі трудрезерви — й на вітер!

— По-вашому, канікул зовсім не треба?

— А навіщо вам стільки канікул? Щоб більше дичавіли та в шкоду лазили? Батьки-матері день крізь день на роботах, а ці тільки й знають Дніпро, човни, транзистор, карти... Або ватагами швендяють, доки десь таки на своє наскочать. Їдемо торік з нашим директором на Брилівку, а з кучугур дівча якесь вискакує навперейми, кричить, перелякане. Зупинились: що таке? Виявилось, хлопці снаряд знайшли, і котромусь закортіло в середину тій іграшці заглянути. Ну й загля-

нув... Ще ми його і в лікарню відвозили, поклали просто хірургові на стіл...

— Вижив?

— Але ж інвалідом буде! І сказати б за діло, а то так, з дурної голови... Оце ж і ти: нікого над собою не визнаєш, пішов і пішов по життю пустопаш... А була б на тебе, хлопче, міцна рука, вміла б приструнчити, не опинився б ти зараз ось тут, у штрафній, не соромив би матір перед людьми. Чесна трудівниця, а має через тебе, шмаркача, ганьбу терпіти!

Нагадуванням про матір Тритузний найбільше й дошкуляє Порфирові: соромиш, ганьбиш... Хоч би вже в це не ліз! Нудить, повчає, а в самого ніс червоний, голос хрипить — не одну, мабуть, цистерну горілки видудлив за життя... Наставник! Раніше Тритузний нібито єгерював у мисливському господарстві, є таке неподаля Комишанки, на відкриття сезону всі туди, бабахкають цілий день, птицю розполохають, метається в небі, нещасна, не знає, куди й подітись... Скільки того птаства, мабуть, перебив цей Тритузний: такий ні качці, ні каченяті пощади не дасть...

— А є такий закон, щоб лелек убивати? — зненацька запитує хлопець, дивлячись у вічі Тритузному.

Начальник режиму погладжує міцну щіточку вусів. Йому й невдогад, звідки це аж сердите запитання. Бо ж сам він не був свідком того, як знайшли напровесні величезного мертвого лелеку під радгоспівським гаражем, у калюжі крові, з крилами задубілими... Таким його вранці люди побачили після нічної чиєїсь розваги. Всі обурювались вчинком невідомого птаховбивці, шофери нахвалялись ребра йому поламати, якщо виявлять, а Порфир і в школу не пішов того дня, бо нащо йому й школа, коли отакі є на світі... Кому він заважав, той птах? Був зовсім довірливий до людей, десь аж із Африки прилітав на цей радгоспний гараж... Опустіло лелече гніздо. Скільки пам'ятає себе Порфир, усе воно було, усе стирчало хмизом на гребені сарая, і дзьобатий господар спокійно стояв на одній нозі та виклацував, згорда озираючись довкруги, нікого не боячись... І ось — нема. На словах усі за природу, всі такі розумні, а хтось-таки ж руку підняв, хтось убив?!

— Чого ж ви мовчите?

Хлопець з настовбурченим виглядом ждав відповіді,

і Тритузний мусив пояснювати, що про вбивство лелеки дико й говорити, бо це не тільки корисний птах, він просто друг людини... За народною прикметою, лелека щастя приносить...

— Та тільки чого це ти до мене з своїм лелекою?

Порфир чомусь не став відкриватись, не розповів, як було знайдено біля гаража птаха в крові затужавілій і як він за ним тужив... Мовчав, хоч нестерпно було, хотілося викричатись: «Малих тільки хапаєте, а самі? Лелек б'єте, ось такі ви... Жайворонят у степу скільки гербіцидами передушили? Навіть тоді, коли вони на яєчках сидять. Бо де ж їм сховатись від ваших отрутохімікатів!.. Цілитесь, звісно, по бур'янах, а чим оте захиститься, що голеньке, безпомічне, зіщулилось у гнізді... Дихнути на нього боязно, а ви на нього хмару отрути!»

— Гербіцидів цілу баржу притягли, а про жайворонят ніхто й не подумав...

— Це в нас буває,— нахмурившись, згодився Тритузний.— Сам бачив після тих обробок: бджоли мертві — купами біля вуликів... Та тільки ж буває інакше. Ось мені син пише з Каспію, він у мене нафтовик, у пустелі разом з туркменами ставить бурові вишки. Зима і в них там видалась люта, навіть море замерзло, мільйони птахів лишились без корму. Пропали б, якби не людина. І знаєш, як їх виручали? З вертольотів розкидали підкормку! Цілі авіаз'єднання працювали на птахів, тільки це й врятувало їх від загибелі.

— Ну, то по-людському,— буркнув хлопець і, зацікавившись, почав докладніше розпитувати про ту вертолітну операцію по врятуванню птахів. Хотів знати, які птахи на Каспії водяться та чи правда, що й тут, у степах, торік нібито бачили, як вертоліт за обмерзлими дрофами ганявся, тільки вже не з метою підкормки...

Тритузний цього підтвердити не міг, зате він виявився неабияким птахознавцем. Запевняє, що доводилось йому бачити на своєму віку навіть чорних жайворонят! І пташок, у яких не лапки, а копитця, пташка й зветься: копитник...

— А є ще такі пташата, що в ополонку під кригу пірнають і по дну річки ходять, шукаючи собі там здобич, а потім назад вибираються...

Ось таке Порфир слухав би хоч і до ночі! Одразу й неприязнь його до цієї людини мовби пригасла, він

присів навпроти Тритузного, ловлячи кожне слово з його розповіді про тих дивовижних пташок, що пішки по дну річки ходять... Але на цьому найцікавішому місці Тритузний, глянувши на годинник, мову урвав і вже іншим, діловим тоном звернувся до хлопця.

— Може, маєш яку скаргу на наш надзирательський состав, то кажи... Бо краще тут викласти, ніж потім бігати до прокурорки, коли вона приїде братію вашу опитувати.

І пояснив, що ті, кому належить здійснювати нагляд, регулярно наїздять сюди перевіряти, чи не кривдять тут вихованців, чи нема випадків рукоприкладства абощо...

З боку Порфира нарікань не було. Одна тільки скарга мучила хлопця, але він тримав її глибоко в собі: за що я тут? Який на мені злочин? І коли ви мене випустите звідси?

Дві доби можуть тримати Кульбаку в штрафній, більше не мають права. Але ж і за дві доби занудитися, здуріти можна, дивлячись у вікно на клаптик неба, що аж кричить своєю блакиттю, виманює: виходь, Порфире, гайнем погуляєм!

Вирватись звідси можна хіба що в нужник, чи то пак, пробачте, в туалет. Є потреба чи нема — а біжить! Добре, що хоч пускають, скільки б разів не попросився. Вискочивши на подвір'я, Порфир часом чкурне зовсім не в той бік, опиниться аж за майстернями, в глухім закутку, де човни лежать просмолені, літа ждуть. Повпирались носами в мур — та його не пробити. Хлопець сюди-туди перебігає очима: де ж той якірець іржавий, що валявся між човнами напередодні? І цвях відібрали, і якоря нема, що міг би аж он як прислужитись тому, хто замишляє ще одну відважну річ... Береш якірець, шпурляєш його через мур, він там зачепиться за що-небудь, а ти вже тоді по ланцюгу вгору, як мавпа, як скалолаз: ловіть!

Хтось догадався прибрати: мабуть, і з відстані в цій школі читають Порфирові потаємні думки.

День повен сонця, повен весни. Днища човнів понагрівались, смолою пахнуть. Сам цей дух смоляний не байдужий тому, хто виріс біля каюків, на кому ще й зараз під курточкою рябенький тільник, як у моряка,— мамин подарунок. На декотрих човнах по дну накладені ребристі смуги, це полозки — на той

випадок, якщо вода замерзне. Всюдихід: чи по воді, чи по льоду — тільки шурх! та шурх! між очеретами... А тут...

Умостився Порфир на перекинутій байді, на сонячному пригріві й задумавсь: моряк, а на такій суші, на такій мілині опинився. Птахом, чорним жайвороням яким-небудь стати б йому, щоб тільки випурхнути звідси. Бо ж не почуває себе винуватим! У чому провина його? Може, весна винувата? Взимку ще нічого, а як завесніється, так уже хлопець нічого й не вдіє з собою, за парту його не заженеш, з дому вийде, а до школи не втрапить... Мама іноді й у школу його відводила, за партою сиділа, та тільки щодня ж не сидітиме... Ну та й що? Однаково не дурніший за інших! Доки живий був дідусь, він таки розумів хлопця, заступався: хай покозакує, мовляв, ти не дуже, Оксано, на нього нападай, без батька росте, йому ще його буде...

Не було, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь. Фронтовик, з однією легенею в грудях, з медалями у вузлику, жив приймаком у якоїсь там на відділку, хоч дехто й підсміювався, що в такому віці, мовляв, старого у прийми потягло. (Мама цих жартів не підтримувала). З дідусем у Порфира ніколи не доходило до сварок, і тим болючіше йому зараз за той випадок з велосипедом. Никаючи якось по радгоспу, загледів був: чийсь велосипед без діла скучає, притулившись під аптекою. Не довго думаючи, Порфир ухопив, осідлав його і — в степ! Накатався й під лісосмугою кинув аж за селом, бо не додому ж його тягти. Повертається після катання, а назустріч дідусь іде сумний-сумний, пішки повертається до себе на відділок: «Якийсь недовірок велосипед украв...» Ох, як тоді прикро почувалося Порфирові перед ним! Мав би одразу й признатись, побігти та мерщій прикотити дідусів велосипед (і як він його не впізнав під аптекою!), але ж не признався, розгубився, згорів... Лише увечері потай відкотив той нещасний велосипед і під куренем тихенько поставив. Уже тільки згодом дідусеві признався... Все склалось би, мабуть, інакше, якби живий був дідусь! На дідусеву честь і онука назвали цим ось ніби дорослим іменем, ніби аж нетеперішнім: Порфир. Так і зовуть: Порфир та Порфир.. І ніяких ніжнощів, ніяких тобі там «Порфирко» або-що. Хіба лишень жартома кине котрий-небудь: «Ей

ти, Оксанич!..», а той жарт хлопцеві ножем у серце.

Влітку цілими днями Порфир на річці, ковбаситься у воді, стрибає з гілляк, пірнає на ямах без акваланга. І якщо хто відкушує курортникам блешні під водою, то це, звісно, «Оксанич», підкрадеться, льоску на зуби: хрусь! — і поплив з новісінькою японською блешнею в зубах! Матері не до нього, вона свої кучугури окультурює, а він... Та він не ображається на матір. Сюди віддала? А що ж їй з тобою, бешкетником, робити? Щось навіть схоже на жаль прокидається в нього зараз до неї, дома таке рідко з Порфиром траплялось. Скільки разів до безтяму її доводив, до крику та сліз: «Горе ти моє! Тиран мій вічний!» У такі хвилини на все була здатна, а тепер, коли спекалась, видно, як переживає за ним, страждає.

Найфантастичніші Порфирові думки все крутяться довкола одного: як випорснути звідси? Не страшно, якби чорна буря пройшла з курявою такою, щоб ці мури геть зарівняла, позамітала... Або між табуретки якби залізти, коли їх з майстерні вивозять за браму... Або... Або... Весь мур уже він очима обнишпорив, чи нема де дірки, шпарини якої-небудь, щоб ящіркою прослизнути крізь неї. Нема тріщини, міцно, клятий, стоїть. В одному місці, де стіна трохи нижча, ніж всюди, самі ж вихованці цілою бригадою домуровують її, працюють, як справжні муляри. Розвели вапно, щітками шпарують ніздрюватий ракушняк, щоб білий був, мов до свята. Та ви його хоч золотом укрийте, а для Порфира цей мур і зостанеться муром придухи й неволі!

З майдану спів стройовий долинає на різні голоси:

В нашій школі режим ох! — суровий,
Та шляхи нам — у світле життя!..

Скоро й Порфирові доведеться з ними співати. Чи, може, іншої затягне? Хіба ви забули, що є й така: «Біжав бродяга з Сахаліну звіриной вузькою тропой»?

Розмріявся й не помітив, що за спиною — хтось. Озирнувся — черговий з пов'язкою на рукаві. Сеньйор Помідор, як його тут прозвано, бо щоки надуті й червоні, справді як тугий помідор, мабуть, самими тортами матуся годувала. Цей товстун, видно, про втечу не думає, такого ковтюха хоч і підсади, то через мур не перевалиться. А ось перед новачком напустив на себе пихи, з першого слова присікався:

— Ти — чого?

Кульбака з свого боку ошкірився:

— А ти — чого?

— Я черговий по території.

— А мене в туалет відпустили!

— Так ти заховався і на сонечку загоряєш?

— А тобі сонця шкода?

— Припини розмови! На місце марш, блощиця карцерна!..

Порфир аж підскочив:

— Ах ти ж помідор розчавлений,— і по носі того: хрясь!

— Хуліган! Забіяка! Ану стій! Ану до директора! — Сеньйор Помідор кинувся хапати порушника, та не на такого натрапив, щоб дався в руки. Крутнувся, вертнувся, випорснув і швидше од перекотиполя поза майстернями, поза гаражем (виходила чимала орбіта), щоб потім уже шурхнути до карантинного корпусу. І тут якраз заскреготіло зелене залізо брами — вона відчинилася! Перше інстинктивне бажання було одним стрибком туди, за ворота, одначе весь прохід загородив трактор: саме в'їжджав він з потойбік, з волі, червоний та запилюжений, цілячись на хлопця фарами, зовсім сліпими від сонця. Тільки в'їхав, важке залізо брами знов зачинилося, зі скреготом замкнулося на замок, ніби назавжди. По той бік і вітер, і воля, і курява, а по цей бік... Краще й не говорити.

На тракторі їхали, начіплявшись цілою купою, хлопці, все старші за Порфира, веселі, в чубах,— ці, видно, пройшли вже крізь сито й решето. Досягли, що й чуби їм дозволяють носити, і самих без супроводу відпускають з території для весняних робіт на шкільних гектарах. У доброму настрої, обсмаглі, веселі,— що то значить волею дихнули! Трохи навіть вихизовуються, наче напоказ себе виставляють: ось гляньте, які ми орли, які ми трудяги в цих своїх розкуйовджених, аж сірих від пилюки чубах, що в них іще й польового вітру повно!

Трактор, дмухаючи спекою, зупинився поблизу Порфира. Зовсім маленьким відчув себе хлопець перед ним, одразу геть змалілим. І хоча й остерігався, що ось-ось підбіжить Сеньйор Помідор, зчинить гвалт, однак не міг не пристояти, очей не в силі був відвести від цих веселих чубанів на тракторі.

— Чого тобі, манюній? — звернувся один із них до Порфира зовсім незлобиво.— До мами хочеш?

А ще інший додав:

— Це якийсь новий жевжик.

Бо для них усі тут жевжики, хто менший за них, хіба тільки й різниці, що той жевжик чорненький, той руденький, а Порфира невідомо і яким жевжиком прозвуть... Стрибаючи на землю, хлопці й далі розважалися новачком, один із них спробував дати Порфирові щигля по носі й таки назвав його за русявість жевжиком сіреньким, інший,— рославий парубчак з темним маком, що вже висіявся на верхній губі,— хотів знати, чого такий сумний цей манюній:

— Свободоньки закортіло, еге ж?

Як у воду дививсь! Бо справді ж закортіло, ні на мить кортіти не перестає!

Найдобрішим виявився той, що все ще сидів з засуканими рукавами на тракторі, вільно тримаючи руки на кермі, все, видно, ніяк не міг навтішатися своїм капітанським правом...

Саме цей і вгадав потаємне бажання Порфирове:

— Хочеш за кермо потриматись?

— А можна?

— Ну давай...

Та тільки Порфир розігнався до керма, як змушений був хутенько змінювати вітрила: від майстерень накочувалась галаснеча, грізно ступав звідти начальник режиму в супроводі Сеньйора Помідора, який, на ходу розмахуючи руками, саме, видно, доповідав йому про свого розквашеного носа. В такій скруті Порфирові нічого не залишалося, як, вдавшись до ганебної втечі, миттю шурхнути до карантинної, відгородитись від усіх оцинкованими дверима своєї карцерної схованки.

Упав на тапчан, і аж дерево хотілося гризти: втечу, втечу! Сто разів тікатиму, а втечу!

IV

Плакав, уткнувшись обличчям у долоні, щоб ніхто не бачив цих його сліз, потім, виплакавшись, лежав, лицем до стіни, зіщулений, притихлий, хоча здавалось, що й так за ним стежать, що крізь оте вічко в дверях хтось невідривно дивиться на нього злим, пильнуючим оком.

Начальник режиму був таки зазирнув до штрафної, але, переконавшись, що грішник на місці, не став чіпати його, зачинив двері,— чути було, як він бере їх на засув.

І після цього такий настрій покинутості обійняв хлопця, таке відчуття самоти накотилося, що наче на цілий світ тепер він один, нікому не потрібен, геть усіма забутий. Мама не приходить і, може, ніколи й не з'явиться тут, вийде заміж і виїде куди-небудь на цілинні землі, навіть адреси не залишить. І друзі комишанські не йдуть, видно, матері їх не пускають. «Навіщо він вам здався, той розбишака? Десятою дорогою обминайте його, за ним уже Колима плаче!»

Був би живий дідусь — він, звичайно, провідав би, він ці мури по камінчику б розніс, не кинув би свого улюбленого онука напризволяще!

Є ще одна людина на світі, яка могла б виручити Порфира: дядько Іван, материн брат, рибінспектор. Не раз у хвилини скрути Порфирові лагідно лягала на голову кострубата дядькова рука. Іноді по кілька днів гостював у дядька Івана, там навчився й мотор на човні заводити, сам це робив щоразу, коли дядькові руки були ще в бинтах, пооббивані браконьєрськими веслами.

Дядько Іван, мабуть, ще нічого не знає про зміни в Порфировій долі, інакше був би тут,— з тих він людей, що не зраджують. Чи долетить на лиман чутка про Порфира? Хай тільки долетить — доля Порфирова зміниться одразу... Буде так: дядько Іван з'являється на подвір'ї, чорнявий та смаглявий, як мексіканець, веселе око його креше сюди й туди, шукає Порфира серед тих, що марширують, шукає й біля трактора поміж хлопців, тільки-но прибулих зі степу, бравих, запорошених, таких, що й вітер волі заплутався в їхніх розтріпаних чубах... А де ж Порфир? Це ви його під замком тримаєте? Негайно його сюди! Віддайте мені його на поруки, бо то ж вогонь-хлопець, саме такий мені потрібен помічник!..

Життя в рибінспекторів відважне та ризиковане, хай найтемніша ніч, а ти не спи, вирушай у похід, не відступай і тоді, коли намагаються веслом тобі голову розтрощити, вибити з рук електричний ліхтарик, який ти на них наводиш... Порфира ніщо б не злякало, без вагання пішов би до дядька Івана в підручні, якби той згодився взяти. Бо хоч Тритузний і підозрює в

Порфирові мало що не спільника браконьєрів (адже саме такі, мовляв, недолітки бігають їм по горілку та стоять на чатах, коли незаконний лов іде), але щодо Кульбаки, то все це тільки вигадки та припущення. Навпаки, він як виросте, то якраз і стане на варті гирла й лиману, буде охоронцем птахів і риб, а тим дичокрадам та рибохватам з сандолями та гаками-самодерами, тим, що аж божеволіють, коли рибець іде мимо них під час нересту, він скаже: «Оголошую вам бій без примирення! Доки будете ви, доти й воюватиму з вами. Воюватиму вдень і вночі, на всіх берегах, на всіх водах гирла й лиману! І пощади від мене не ждіть — пощади не буде, оголошується вам від мене вічна війна!» Бо, крім усього, з браконьєрами в Кульбаки ще свої порахунки...

Мрії мріями, а поки що тапчан, та всевидяча дірочка в дверях, та високо, аж під стелею, єдине вікно, хоча й чимале (бо належну норму сонця тут навіть карцерник повинен мати, такий закон). Деколи пташина прилітає, сідає навпроти вікна на гіллячці дерева, ще голого, весняного. Погойдуючись, цівкає до Порфира, щаслива, від квітневого вітру п'яна. Здається, карасик. Є така пташка плавнева, трішки більша горобця, любить жити в комишах. Зв'язує чотири-п'ять комишин, робить над водою підвісне гніздечко, гамачок такий, у ньому й живе, гойдається ціле літо та дітей виколихує.

Цівкання пташине навіває Порфирові інший настрій, почуття покинутості змінюється надіями, полонить хлопця все та ж невідчіпна думка про втечу, знов збуджується в ньому нестримне душевне розбишацтво, що виносить його звідси в плавні та лимани, на простір, де право-воля, де ти, як бог. І ніякий ваш карцер, ніякі Тритузні та Сеньйори Помідори не упокорять його, надія живе, жевріє під попелом невдач! Нелегко звідси втекти, та все ж нема на світі нічого неможливого,— смерті, хлопці, нема і не буде! Хай зловили, запхали сюди, хай і тут спіткала невдача, а колись же таки й пофортунить. Треба лише зметикувати, зуміти їх обхитрити. Було ж одного разу, коли торік вантажили кавуни з причалу до барж, заплуталася й Порфирова лобата голова поміж степовими головатими кавунами...Опинившись на одній із тих лайб, заховався, защух між горами рябих, мелітопольських та голо-

пристанських, ще теплих після степового сонця. Ото була плавба! Отам право-воля! (Улюблене мамине словечко, що й до Порфира перейшло). Вгору, навпроти течії, поволі йде розложиста баржа, пропливають береги в сріблястих вербах та незнайомі пристані-причали, люд річковий снує, хлопчашня купається, десь із протоки сіно правлять човном — цілий стіжок пливе... Заготовачі, що супроводили баржу, розлігшись посеред палуби, грали в підкидного на кавунах, потім вечеряли, пісень співали... А коли стрічні судна запитували їх: звідки? — відгукувались на все Дніпро добре знаним тут жартом-примовкою:

— З Комишанки, з козацької сторони!

І так це гучно гукалось, розгонисто, аж луна котилась... Плив і плив до самих шлюзів з ними маленький втікач, і лише коли шлюзувались, виявлено було між кавунами безплатного пасажира,— зі сміхом річкова міліція зняла з баржі навіть їм незвичного кавунячого «зайця»...

Аж усміхнулась душа, згадавши про ту пригоду. Повеселішав одразу Порфир. І ніякого вже й чуда не було в тому, що незабаром карцер знявся з якоря, зовсім відчутно поплив кудись разом зі своїми пошкрябаними стінами: мов летючий корабель, летить він серед вільності, під блакиттю весни на крилах нестримної дитячої уяви. І ніхто не зупинить цього корабля, ніяких мурів для нього нема, все він розсуне, проб'є, несучись до того світу-галасвіту, де води такі красиві сяють, і птаство гелгоче, і вільно похитується під сонцем очерет, вилинялий після зими, по-весняному бурий, русявий, як ти!

V

— Оце, діти, планета,— рука вчительки лягає на глобус.— Наша красуня планета... По-перше, вона кругла...

— Як кавун?

— Вважайте, як кавун...

— А хвостик є?

— При чому тут хвостик?

— Ну, в кавуна ж хвостик!

Карантинники, понахилявшись до парт, потішено пирскають, спідлоба позиркують на вчительку: чи не

образиться? Ні, не образилась. Навіть посміхнулась іхня Марися Павлівна:

— Ох, Кульбако... Ох, мудрець ти в нас... Хвостиком від планети цікавишся, а спитай тебе, де живеш, де твоє місце на цій планеті, то навряд чи й зумієш на глобусі показати.

— Де живу, я й без глобуса знаю... Ось відпустіть додому — з зав'язаними очима втраплю.

— Комишанка йому найлюбіша,— сміється з передньої парти Карнаух.— Столиця!

— А то ні? Очерети в нас найбільші на планеті. Один в'єтнамець казав: вони у вас — як бамбук!.. І так аж до гирла — кінця їм не видно, нашим очеретяним лісам! Заховаєшся — вік шукатимуть і не знайдуть! А рибки там! Устанеш раненько, ще й вода рожева, примостишся десь під очеретом, а воно ж клює!.

— Ану збреши нам ще про сома,— під'юджують хлопці.— Що з берега тебе потяг!..

— А таки ж було,— стверджує хлопець.— Кілограм на сто бюрократа підчепив! Я його сюди, а він мене туди, я його отак, а він по мені хвостом я-а-а-к дасть!..

— Годі, годі,— уриває його захват Марися Павлівна,— знаємо твої подвиги...

І далі веде урок. На столі перед нею лежить розкритий так званий сигнальний зошит, куди потрапляють всі твої гріхи, жодного Марися не пропустить. Невеличка, зграбна, прудка, у светрі, що туго облягає груди, вона схожа на студентку, на одну з тих, що час від часу приїздять до цих трудних спецшколярчат, щоб практикуватись на їхніх грішних стрижених душах. Марися гарна спортсменка, часто й після уроків залишається тренуватись з художньої гімнастики, коли спортзал вільний: натренованість почувається в її рухах, в енергійній пругкій ході, за що, мабуть, її й прозвано: Відзігорна. Уважна, доскіплива, жваво постукує по класу у своїх модельних на високих каблуках, або, як вона каже, «на обцасах», зазирне сюди й туди, ніхто не випорсне з-під її ока. І чим її могла звабити ця школа, яка, здається, мала б лише відлякувати таких, як Марися? Бо ж поряд з малечею тут тобі зустрінеться й бевзь, що вже на дві голови вищий за вчительку і знає на світі все, крім таблиці множення... Той курить потайки, той про втечу виношує думки з маніакальною впертістю. Вона його в музгурток,

щоб на трубі грати вчився, а він їй: я вже вмію грати на всіх дверних замках і навіть на дечиїх нервах! Навіщо їй це все? Влаштувалась би собі десь у місті або принаймні в селищі ГЕСу, де в неї нібито є наречений — лейтенант міліції Степашко, що якраз відповідає за неповнолітніх, по пристанях та причалах полює за такими, як оці ангелочки. Чемний, культурний, одначе, якщо ти де-небудь схибив, не в той бік задивився, кишені чиїсь переплутав, уже він тебе за шкірку та в дитячу кімнату міліції для ближчого знайомства... Ото й закрутила йому голову Марися. Бо хоч ніби й нічого особливого в ній, не зірка світового екрана, зате з характером, про неї інші вчителі жартома кажуть: «В малому тілі — великий дух».

Але з такими, як Кульбака, і цей дух не завжди раду дасть. Бо це ж артист! Зараз ось такий, а за хвилину вже інший, не знаєш, що встругне, якого коника викине. Ніби на живу загадку, поглядає на нього Марися, коли він, злігши підборіддям на руки, мов юний сфінкс, світить на вчительку своїм лукаво-вивчаючим, притамованим усміхом. Якесь вичікування, насторога в тій усмішці, часом іронія, майже глум. Аж ніяково стає вчительці від того дитячого нерозгаданого погляду, в якому переблискує безліч відтінків і значень, вловлюєш у ньому затаєну недовіру й зацікавлення тобою, іронія змінюється чимось схожим на приязнь, котра, одначе, щомиті може обернутись несподіваним глумом, зухвальством. Ведеш урок і раптом чуєш, як десь під партою починає жалібно підскавулювати мовби кимось підкинуте в клас... цуценя.

— Кульбако, це ти?

Схоплюється, виструнчується, погляд святий, невинний:

— Що таке, Марисю Павлівно?

— Припини свої витівки.

Губи він навмисно стулює міцно, а воно й далі десь там підскавулює...

— Кульбако, перестань.

Хлопець на губи вказує, дивіться ж, мовляв, це не я, це не з моїх вуст, а те скавуління знов озивається, десь воно там живе в ньому, в утробі, проситься на волю. Наче Рекс, заскучавши за своїм господарем, знайшов якусь шпарину й подає аж до класу свій жа-

лібний голос. Товариству, звичайно, розвага, клас шаленіє: ну дає цей Кульбака, от артист! А їй...

Іноді хлопець після своїх витівок стає зовсім серйозний, задумується про щось, вчительці, мабуть, здається, що він живе зараз у своїх комишанських очеретах, найбільших на планеті, а Кульбака раптом — ні сіло ні впало — вилазить із запитанням:

— Чи правда, що людина в Хіросімі випарувалась? Що тільки тінь від неї зосталась на тому камені, де її вибух застав?

Зітхне Марися Павлівна. Бо що ж тут відповідати, коли він і сам уже звідкись начутий про ту хіросімську тінь...

Часом, переступивши через власне самолюбство, Марися Павлівна проситься на урок до Ганни Остапівни, щоб повчитись, як та, досвідчена, заслужена, погамовує цих непогамовних. У Ганни Остапівни якось воно так виходить, що хоча голосу й не підвищує, суворості на себе не напускає, а проте цуценята на уроках у неї не скавчать. Гляне на комишанця і рівним лагідним голосом велить:

— Кульбако, розказуй вірш.

Він і на неї смиренником, святенником, трохи у вічі не вскочить:

— Ганно Остапівно, який вірш?

— Як який? «Мені тринадцятий минало...». Здається, якраз твій вік.

— Кульбака нам казав,— вкидає Карнаух,— що він ще й при мамонтах жив... Отакий, як є, вже й тоді був... Я, каже, вічний...

— Гаразд,— згоджується Ганна Остапівна.— Вічний, безлітній ти, стоїш над рікою Часу... А вірш все-таки розкажи.

— Я... я... не вивчив.

— Чому? — допитується Ганна Остапівна лагідно, майже ласкаво.— Поясни.

Важко дається відповідь:

— Не зміг.

— Цілий вечір з Карнаухом у шашки програв і для завдання часу не зосталось?

— Не дається мені... не можу...

— Бистрицький ось вивчив. І Петров... І Смаленний, і Палагута... Інші можуть, а ти? Ти не такий, як вони?

— А хіба такий? — в погляді змигує щось зухвальське, бешкетне.

— О, ні: ти в нас особливий. Винятковий. Мічений. Татуювання он на руці (татуйоване рученя миттю зникає під партою). Хоч наколювати себе — то не найкращий спосіб утвердити свою особу... Тож хоч і примітний, і винятковий ти, Порфире, одначе затям: є речі, якими не соромно бути схожим на інших...

— Якими ж?

— Трудолюбством. Чесністю. Старанністю. У тебе ж мати яка трудівниця. В неї на таких пустирищах виноград росте, де ні в кого не ріс...

— Порфир каже,— знов інформує Карнаух,— що мати його взяла зобов'язання виростити в кучугурах хлібне дерево... Із зернятка... Чи це він розігрує мене? Хіба хлібне дерево витримає в нас?

— У такої, як мати його, і хлібне дерево виросте,— з повагою каже Ганна Остапівна.— А ти ось, син її, той, хто повинен в житті їй стати підтримкою, захистом, опорою...

— Заждіть,— нетерпляче каже Порфир і, тяжко зітхнувши, робить відчайдушну спробу витягти з себе: — «Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом...» Гм... гм... И-и...

— Загальмувало,— чується з задніх парт.— Осічка.

Кульбака озирається, дошукується: хто ж це дошкуляє? Здається, Бистрицький? Дотягнутись би до нього через парту та...

— Далі, далі розказуй.

— Вони заважають.

— Не заважайте йому. Ну, сміливіше.

— «Я пас ягнята...» И... и... Е... е...

І вже, видно, загальмувало остаточно.

— Розбіглись ягнята, нема,— знов підкидає котрийсь, і всі заходяться сміхом, а найохочіше кидається у вир веселощів сам Порфир, його аж розколихує від нападу сміху.

— Чого хоч тобі сміятися? — в голосі Ганни Остапівни — і подив, і строгість.— Хай уже вони, хто завдання виконав, їм можна й посміятись, а тобі?..

— Мені теж весело.

— Ой Порфире, горе мені з тобою. Ну чого ти не вивчив? Наче ж не ледачий...

— Та ні...

— Май на увазі: в нашій школі ледарі не в пошані, слово «ледащо» в нас вважається найтяжчою образою. Школа така. Одного торік обізвали ледащом, то він навіть до прокурорки побіг скаржитись, коли та приїхала школу інспектувати...

— Я не побіжу.

— Тебе ніхто й не образив. Скоріш ти мене, вчительку, образив, що ось так недбало поставився до завдання. І якби ж не міг, а то можеш, здатен, сумніву в цьому не маю. А тепер як порадиш: через тебе всьому класу знижувати оцінку?..

— На завтра вивчу.

— Це певно?

— Залізно.

— Чую нарешті слово мужчини.— Ганна Остапівна веселішає і вже до всіх: — Будете сумлінні, діти, то сваритись не будемо, дружний у нас з вами складеться колектив... Улітку ось наша Марися Павлівна виведе вас у широкі світи, спортивні забави ждуть вас на воді й на суші,— звичайно, це після того, як добре попрацюєте в радгоспі на моркві та на черешнях...— Слова старої вчительки розпалюють дитячу уяву. Хлопцям хоч би й зараз оце кинутись прополювати моркву, дертися на черешні, звідки тобі сміються рум'янощокі «жабуле» та «ранні степові»...— А на зароблене протягом літа школа придбає вам до Жовтневих свят форму морську, на демонстрацію вийдете в безкозирках, усі наче юнги далекого плавання... Ви ж про це мрієте? Отже, головне — старанним бути, з юних літ привчати себе до чесного трудового життя...

І якось так виходило в Ганни Остапівни, що ніби й не моралізує вона, а просто дає цим стриженим щиру материнську пораду, як їм поводитись у майбутньому житті. «Вона їх любить, душею любить цих стрижених маленьких людей! — відзначала для себе Марися Павлівна, стежачи з останньої парти за уроком колеги.— До підступних, лукавих, безсердечних, до недобрих і добрих — до всіх вона має в душі запас материнського тепла... І, певне, ні досвід, ні знання, ніякі педагогіки не зарятують, якщо не буде цього, якщо не відчують вони самі, що ставишся до них справедливо, з надією, з любов'ю!..»

«Але вони ж нестерпні!» — чує заперечення від самої себе.

Так, нестерпні, але ж ти... ти педагог, ти старша! Кожне з цих дітей має ждати зустрічі з тобою, учителькою, як радісної події, як свята своєї душі. Тільки заходиш, вони всі вже на тебе: що на обличчі? Яка ти? Що їм несеш? І ти не повинна їх розчаровувати. Привітністю, теплом довір'я маєш огорнути кожного з них. Мусиш здолати його замкнутість і озлобленість, якщо перед тобою зле вовченя... Ганна Остапівна вміє, чому ж не зуміти тобі?

Про Кульбаку вона увечері запише до щоденника: «Збудливий, майже неможливо змусити його на уроці тихо сидіти. Реагує на все швидко, блискавично. Іронічний, любить розваги, навіть за рахунок учителя. Діапазон думок досить широкий: від Хіросіми до Комишанки».

VI

На перерву вони вилітають, мов з пращі, в коридорі Марисю Павлівну ледве з ніг не збивають, дарма що гімнастка. Вона для них ніби й не наставниця, остраху перед нею немає, справді, ніби якась практикантка, що з нею можна бути запанібрата. Мчить ось навстріч цей же ошалілий Кульбака, геть очманів від радощів, що вирвавсь на волю. Загледівши вчительку, зіщулюється, як хиже звіря, розчепіреними пальцями межи очі націлюється зрозгінці:

— Біжу! Лечу! Цілюсь в ліве око!

Здається, так і проштрикне. Стоїть, прикусивши губу, Марися Павлівна. Набігай, мовляв, виколюй... Перекошене, хижувате, само на себе не схоже, зупинилося, не добігши крок. Вразила його, видно, ця витримка вчительки, губа, прикушена мало не до крові.

— Чого ж ти? — Марися Павлівна аж нахилилась, підставляючи незахищене обличчя.— Виколюй! Ліве чи праве... Тобі стане легше? Ти будеш після цього щасливий?

Малолітнє хуліганча отямлюється нарешті від свого шаленства, стоїть в недобрій, очужілій осмішці. Рука, що перед цим летіла, як спис, націлена межи очі, уже заховалась за спину. Одначе хлоп'я ще не може визнати своєї поразки, ще не зовсім зійшла з нього безглузда його войовничість, розгублена усмішка ніяково покриває губенята, забуто черствіє на них.

Учителька кладе йому руки на плечі, на ті щупляві кісточки:

— Я тобі ворог? Я тобі щось зле заподіяла?

І хлоп'я, помітивши, як на очах учительки, з'явившись десь із глибоких глибин, росте неймовірно справжня, зовсім на мамину схожа сльоза, раптом мовби схаменулось, похнюпилось. Кажуть, що емоційна сльоза здатна виліковувати проказу. Хто зна. Може, то колись. Може, то в Африці...

Чи й справді-таки сльоза лікує? Надто ж, коли вона на мамину схожа... Може, цієї миті все ж ворухнулося в ньому щось оте, що здатне, долаючи власну жорстокість, помітити чужий біль? Хай ще не відчути, хоча б — помітити!

— Пожартував я,— каже насуплено, одводячи погляд убік.— Хіба як на режимі, то й пожартувати не можна?

Такий він. І хоч щойно завдав тобі образи, від якої, здавалось би, має залишитись у ньому бодай слід каятьби, одначе невдовзі все це з нього як вітром здмухнуло. Уже він веселий і добрий, так жваво й дотепно розповідає після уроків про своє рибальство та про якогось міфічного бухгалтера, котрий, працюючи на силікатному заводі, зумів у портфелі наносити собі цегли на цілий будинок! Не всі й вірять в існування того силікатника, а Порфира ніби якийсь веселий гедзь укусив: розпалився, пішов комікувати...

— Отак він іде, отак, отак! — Схопившись, хлопець з кумедним вихилясом пускається зображувати перекособочену під вагою портфеля постать, у запалі й не помічаючи, що під пахвою в нього замість портфеля, напханого цеглою, опинилась плетена з соломи японська сумочка Марисі Павлівни, якою вона так дорожить.

— Облиш, облиш мою сумку — там цегли нема,— сміється Марися Павлівна, яку ця щира безпосередність хлопця, миттєва здатність його переноситись у стан безмежного захвату просто обеззброює. Гори педагогічної літератури написано про таких, про те, як підбирати ключі до їхніх розхристаних душ, а постане ось такий Кульбака перед тобою, і раптом бачиш, що ніякий стандартний ключик до нього не підходить. До того ж він сам незгірший за тебе психолог, тільки в нього свій підхід, своя шкала оцінок, що випливає

з його досить-таки послідовного мислення. З товаришами легко зійшовся, розважає їх різними витівками та нестримним фантазуванням, справді можна заслухатись, коли він, уявивши себе там, де право-воля, бурхливо жестикулюючи, почне показувати товариству, як спритно він пірнає та як довго, затримавши дух, ходить просто по дну, і це ж не вигадка, адже ж і в характеристиці записано, нібито по глибинах цей земноводний підкрадався до курортників-вудкарів і не раз відкушував їхні цяцьковані імпортні блешні! Піди перевір, хто їх відкушував, може, самі курортники й відкушували, а записано на Порфира... Чи не тому, що аж надто добре обізнаний, як там воно під водою, де він без акваланга принатурився ходити, в усіх тонкощах вивчаючи, як річкова їхня риба живе! Розкаже про всі породи, що водяться в гирлі, та які серед риб витривалі бувають — є така, що годинами валяється на піску і все дихає! Ніби чарами опоєний хлопець стає, коли малює картину, як грає-виграє риба навесні, як вигулюється рибець, ідучи на нерест,— самиці в прозорій воді літають, мов стріли, а за ними по камінцях самці табунами! Браконьєри з мосту аж слину пускають, що стільки під ними пропливає живності, а вихапувати не смій, не маєш права. Відомо Порфирові, котра й куди ходить на нерест, яка рухається з гирла першою навстріч течії, бо любить воду холодну, свіжу, а яка вирушає, вже тільки коли річку сонце прогріє. Таке враження, мовби й сам він десь там під водою ріс і на власні очі бачив, як та риба ікринки на очерет прилаштовує, а інша кладе своє потомство по дну, по камінцях, щоб його свіженькою течією перемивало, купало...

А самого його в ногомийку ввечері не заженеш, і в ліжко він перед відбоєм вкладається останній, бо саме ж розійшовся, саме смішить товаришів, адже з усіх пунктів урочистої клятви, яку йому належить завчити напам'ять, він найбільше уподобав один пункт, останній: «Не журись!»

Ще з дитячого обласного приймальника, де Кульбака сидів — уперше в житті! — за гратами, попередили щодо його особи:

— За цим дивіться, просто феномен якийсь. Фізично, психічно все в нормі, навіть розвинений, але вдача...

І головне — має непереборне бажання тікати. В нього це ніби ідея фікс: на волю, хоч умри!

З думкою про втечу й тут хлопець не розлучається, про це відомо Марисі Павлівні, і часом її аж досада бере на директора: ось такого крученого, може, навіть небезпечного, саме їй доручив! Досі матір мордував, а тепер тут з вихователькн нерви тягтиме, намагаючись зробити з неї посміховисько. У вигадках він невтомний, цим живе, просто дивуєшся, скільки в цьому створінні енергії до життя! Уже й перед сном, коли в ліжко заженуть, хлопець, комікуючи, визиркує з-під ковдри, ще не нажартувався, оченята — дві іскорки хитрувати — жваво нишпорять по сусідах, вишукують комічне щось і в тобі, вихователькі, і лише коли зачуються з коридора командорські кроки вартового, аж тоді замруть, стануть одразу святі... Уперше зустрічається молода вчителька з таким характером, з маленькою затятою людиною, в якій так химерно поєдналось вроджене й набуте... Лагідність і підступність уживаються в ньому поряд, він уміє зачаїтись, зробити ангельські очі, після зухвальства шовковим стане — і все це заради чого? Втекти, вирватись звідси — ось його найжагучіша потайна мета, і задля неї він не зупиниться ні перед чим, ні перед яким обманом, піде на лестощі, на хитрощі, на будь-яке крутійство,— адже такі речі в його очах зовсім не вада, це скорше геройство. День за днем виношує своє потайне бажання, і почувається, що воно живить його, дає політ уяві, для нього вирватися звідси — це єдиний спосіб самоутвердитись, відстояти себе, непогамовну й затяту свою особистість.

Вчителька пробувала бесідувати з ним наодинці, підбирала тон довірливий, відвертий:

— Скажи: чому з усього ти обираєш втечу? Звідки ця бігоманія? Чи болить тобі що? Чи так дуже сумуєш за кимось потай?

Не відкривається, не хоче нікого пускати у свій з ілюзій збудований світ. Один раз тільки, ніби ненароком, признався:

— Находить на мене таке... Як засмокче отут, як підступить під душу!.. І мушу, мушу тікати!

— Куди?

— Хто зна й куди.

— Чим тобі в нас погано? Ми хіба не уважні до тебе? Ми хіба злого чого тебе вчимо?

Насуплюється хлоп'я, перемовчує, і лише тінь якась болісно перебігає по обличчю. Говори після цього скільки хоч і що хоч, а він німуватиме, замкнеться в собі надовго. Сидить, повитий смутком дорослого, думою людини, що вже по-своєму вмислюється в життя.

Деколи Марися Павлівна й після відбою заходить з черговим по режиму до кімнати, де малюки сплять, заходить, щоб упевнитись, чи всі на місцях, чи ніхто не прихворів, чи рівно дихають ці звезені з усіх усюд, по горищах та підвалах назбирані, по вокзалах та пристанях наловлені люди, трудні, малолітні... Лежать, спочивають хлоп'ята, звільнившись аж тепер від усяких обмежень, піддані лише одному — владі своїх сновидінь. Декотрі усміхнені, інші присмучені і всі — значні, загадкові. Той лоба нахмурив, а цей раптом здригнувсь... Чого він? Психіка помітно порушена: бо втікав, ловили, жахавсь... Бешкетники, правопорушники зараз, а виростуть — будуть ким? Пристоїш над його, Порфировою, бешкетною душею, що нарешті втихомирилася після денних витівок та шаленства, і, вслухаючись, почуєш, як і вночі продовжує вона жити, як і ввісні ця баламутна душа воює з якимись невідомими силами. Оце, діти, ваша планета, в материках вона, в океанах, в голубих серпанках летить у всесвіті ваша красуня, а правопорушне дитя дихає нервово, раз у раз здригається під казенною ковдрою щупляве його тільце, що вночі стає зовсім маленьким, безпомічним. Лише ось тут, мабуть, до кінця й відчуваєш, що перед тобою дитина, створіння беззахисне перед всіма тривогами світу, істота, в якої, одначе, є свої проблеми, і не менш серйозні, аніж у дорослих, є переживання, скрути свої і внутрішні драми, і аж тут до болю відчуваєш, як потрібна цій маленькій людині підтримка чиясь, материнське тепло та батьківська опора... Стоїш над ним, і горло тобі здушується, що не знаєш, як йому допомогти в цій нервовій нічній метанині, коли вже нема ні хвацькості в ньому, ні розбишацтва, а тільки голос так благально докликає з темряви найріднішу людину, з такою пронизливою ласкою-мукою кличе крізь жахіття снів:

— Мамо! Мамуню!

Ніколи не чула такої пронизливості благання, нікого не було їй так шкода, як зараз його. Що йому сниться? Хто його переслідує? Щось його мучить, якихось страхіть ще він не подолав, б'ється, може, з браконьєрами на лимані чи з гуркотнявою екранних війн, з неонами міст і кошмарами Хіросіми... То передихне, то знов заскімлить, то раптом аж засміється,— сни втоми не знають! — дитяча відважна душа знов і знов стає на бій з нападами якихось тільки їй відомих чудиськ-химер... Заспокійливо торкнешся рукою його колючої гарячої голови, і душа тобі заходиться, проймається співчутливістю до хлоп'яти, а воно ніколи й не дізнається, з яким почуттям стояла колись вчителька над ним у цій карантинній темряві, де маленьке нервове тільце, аж звиваючись, жалібно поскавулюючи, б'ється й б'ється з темними загадковими силами ночі.

VII

Одного дня прибула якась комісія, довго ходила по території школи, в усі закутки заглядала, а карантинники тим часом мліли від догадок: чи зайдуть і до них, чи не обминуть? Невідомо було, хто приїхав, може, якраз ота всемогутня жінка з прокуратури, яка щоквартально навідується до цього спецзакладу наглядати, чи все гаразд, чи не порушується законність. Тож як її зустріти, коли зайде? Як на Порфира, то добре було б ту комісію розвеселити чимось, скажімо, заскавчати потайним способом, як це тільки він уміє: стоїш перед учителькою з міцно зціпленими губами і навіть усміхаєшся безневинно, а воно десь там у тобі так жалібно поскавулює, ну, чистісінько цуценя, кинете напризволяще десь у бур'яні. Йому вже навіть уявилося, як поважна комісія торопіє, здивовано роззиркується увсібіч і ніяк не може втямити: де ж це воно заховалось, звідки воно підвива? Ото було б сміху! Може, після такої витівки і в комісії серце ворухнулось би: «А цього веселого хлопця навіщо ви тут тримаєте? Віддати його на поруки! Хай станція його візьме! Хай краще матері допомагає на виноградниках, аніж тут підвивати!..»

Одначе можуть і не зрозуміти жартуна. Бо різні ж

люди: одним жарти подобаються, а інший ще більше насупиться, вважатиме, що ти глузуєш з нього. Ще коли сидів Порфир в обласному приймальнику та показував із-за грат язика перехожим, переконався, яке людство не однакове: той озирнеться, усміхнеться на твою перекривлену пику та й далі пішов, а інший (трапився й такий!) зупиниться та давай у двері кулаком гатити: що ви тут своїм хуліганчатам ладу не дасте? Пройти не можна, перекривляють, глузують з перехожих!..

Тож краще, мабуть, буде повестись перед комісією на вже випробуваний манір — покірненьким телятком, ангелочком: комісії люблять, щоб перед ними стелився, щоб аж погладити себе дав.

Комісія таки не минула карантинного класу: ціла юрма людей зайшла, відтиснувши Марисю Павлівну подалі, до вікна. На чолі комісії виступала поважна дама, пишнотіла хімічна блондинка з лелечим гніздом на голові, і хоч на лобі в неї не написано було, що вона старша, але Порфир одразу це вловив із самого її милостивого тону розмови, з підкресленої чемності, яка, видно, їй самій подобалась,— дама була ніби одягнута в якусь службову ласкавість. Що перед ними не прокурорка, Порфирові це ясно стало одразу, бо цікавилась жінка не скаргами вихованців, а більше їхнім розумовим розвитком та санітарним станом (може, була це дама з міністерства, чи, може, дисертацію пише, хто її зна?). Повагом пройшлась поміж партами, веліла хлопцям, щоб руки їй показували, наче по руках хотіла вгадати, до чого вони, грішні, торкались та з якого ларка що поцупили... А скорше просто оглядала, чи нема болячок та чи кігтів на пальцях не позаводили, на Порфирів татуйований якірець звернула увагу, запитала з привітним виразом, чим виколював. Потім, стоячи біля дошки, вибірково зупиняла зелений свій погляд то на одному, то на іншому з хлопців, запитувала, звідки та за що сюди попав. І коли нарешті дійшло й Порфирові відповідати на оте неминуче: «Звідки?» — хлопець, схопившись, жартівливо виструнчився і вигукнув хвацько, мов для великого простору:

— З Комишанки, з козацької сторони!

Нависпів, аж весело та незвично це пролунало серед напруженої тиші класу, вигукнулось у тій розлогій

дніпровській інтонації, що її перейняв хлопець під час плавби на баржі з кавунами. В такій відповіді виявляла себе не тільки широка натура комишанця, тут була ще й хитрість, розрахована на те, щоб комісію розважити, потішити цією примовкою, здобути її симпатію — це ж таки щось! Як і передбачав хитрий комишанець, комісія справді клюнула на його наживку, повеселішала, а дама просто медовим голосом звернулася до Порфира:

— Жартун ти, одначе... Мабуть, веселі там люди, у вашій Комишанці?

— Сміються, аж кашляють.

— Але ж і вперті, самолюбиві,— буркнув із-за плеча в дами ще один із комісії, лисий, осадистий (чомусь Порфирові саме таким уявився цієї миті злощасний той силікатник, що цеглу в портфелі носив, аж поки був застуканий на гарячому).— Хто-хто, а я вже їх знаю...— І суворо запитав хлопця: — За що сюди?

Порфир відповів без брехні:

— Школу кидав, з дому тікав.

— А ще?

Міг би сказати Порфир, як матір не слухався, з двійок не вилазив, як тинявся цілими днями по пристанях, що аж у порт його занесло... Міг би, міг, одначе, відповідь чомусь так і присохла на язиці. Стояв, і непевний осміх блукав йому по губах — зараз це був осміх погорди й самозахисту. Тут захищаються, хто чим може. Той мовчанкою. Той понурістю. Той схлипом, якщо маму згадають. А в Кульбаки, якщо вже його притискують, мимоволі з'являється на губах оцей напружений, сухий, наче павутиною наснований осміх. Бо є ситуації, коли краще тінню усмішки прикритись, прикусити язика, або скористатись давнім комишанським правилом: цить та диш!

— Чого ж мовчиш? Чим ще відзначився? — наполягав лисий, осадистий.

І тоді почувся від порога дужий, хрипкуватий бас начальника режиму товариша Тритузного:

— Розкажи, як черговому по території носа розквасив!

— Таж питають про раніш...

— Ну, тоді розкажи,— знову глумливо порадив Тритузний,— як блешні курортникам відкушував та рибу гачив!..— І, звертаючись до комісії, додав, ніби він

був тут з усіх найвідповідальніший: — Це ж наш маленький браконьєр, маємо й такого кадра...

— Неправда! — обурено викрикнув хлопець.— Чого набалакуєте? Хто мене зловив? Коли це я гачив?

Доки дама з лелечим гніздом, нахилившись до директора, з'ясовувала, що воно має означати «гачив»,— начальник режиму, щоб не морочились, поспішив сам розтлумачити:

— Якщо хто рибу гаком за ребро хапає — ото й гачив. Дикий, варварський спосіб. Тільки якщо й був такий грішок, то хіба ж він признається...— І Тритузний, вивищуючись над усіма своїм картузом, виступив упевнено наперед, мовби сміливим рапортом здобувсь одразу на таке право.

— А з малих браконьєрів великі виростають, от у чім лихо! — заговорив він ще гучніше.— Скільки самих тільки «законних» розвелось, що з мисливськими квитками, у моторках з державного алюмінію! На кожне зайченя — їх дюжина п'яних пикатих ледацюг! Що вони — голодні? Нема їм інших розваг? Давно б уже треба рушниці в усіх у них повідбирати, а їм ще й премії за шкурки видають... Ну а такі, як Кульбака, це ж бачать — то що ж ви хочете?

Директорові, видно, не дуже подобалась надмірна активність начальника режиму, одначе Валерій Іванович навіть поглядом йому не зауважив, бо чи остерігався, чи звик уже до цієї риси в Тритузному, який при комісіях мінявся на очах і, рішуче відтискуючи інших, щоразу запопадливо пробивавсь наперед із своїми рапортами або з гнівним, як оце зараз, викриттям якихось явищ, для нього нестерпних... І хоч обурення його ніби й не стосувалось Кульбаки, та все ж...

— І оце ти так міг? — дама дивилася на Порфира докірливо і водночас ніби жаліючи його.— Живе створіння гаком за ребро? А що рибці теж болить — ти про це подумав?

— А що мені від брехні вашої болить, ви про це подумали? — відсік хлопець і відвернувсь до вікна.

— Будь чемніший, Порфире,— нагадав директор — більше для протоколу.

Марися Павлівна, що досі, ніби відсторонена, стояла біля вікна, не витерпіла, озвалась:

— А коли справді не гачив, не браконьєрив... Навіщо ж кидати тінь підозри?

— А ви не заступайтесь! — крикнув і на неї хлопець, не прийнявши захисту.— Може,й гачив! Може, й чужі сітки ночами трусив!

Якщо вже вони уявляють його таким розбійником дніпровським, то хай таким і буде...

Тритузний не проминув скористатися гарячкуванням Кульбаки:

— Такий митець, та щоб пропустив, коли вона сама на гака йде? Хвалився ж, як наловлював риби повні каюки, навіть осетрів тягав біля гесівської греблі з-під самих турбін... Казав таке?

Хлопець понуро мовчав.

— Треба ж знати психологію рибалки,— звернулась за підтримкою Марися Павлівна до найближчого з членів комісії — мовчуна в окулярах.— Йому аби слухали, він вам такого нагачить!.. Перед вами великий фантазер, людина унікальної уяви, ось ви це зважте! Фантазія в нього рівносильна реальності, в занятті своєму він завзятець, в нього темперамент ловецький...

— Захищайте його, захищайте,— зневажливо посміхнувся начальник режиму і діловим тоном став підкидати комісії нові дані про Порфира: як був затриманий у порту і як аж до міських пляжів улітку добирався...

— Пляжним роззявам, мабуть, не раз кишені перевіряв...— напівжартома закінчив Тритузний.

— І це брехня! — злісно викрикнув хлопець, бліднучи від обурення, аж ластовиння повиступало біля носа (щораз воно виступає, коли Порфир блідне, розхвилювавшись).— Як не бачили, не кажіть!

Настовбурчився весь, у погляді ненависть, кулачата стиснулись, видно, був до глибини душі скривджений цією намовою. Крадієм, злодійчуком малюють!

В його очах була це чорна зрада з боку Тритузного: адже Порфир сам розповідав йому під час бесідувань у карцері про свої походи, про те, як на пляжах улітку з хлопцями з'являвсь і, тішачи публіку, ходив по березі на руках, але ж про кишені й мови не було, бо не його це заняття.

— Здорові, а вигадують! Набріхують, чого й не було! Оце ви такі?!

Вкрай знервований, скривлений від болю й ненависті, хлопець аж нетямився, його взялись приспокоювати, однак він усе викрикував своє:

— Неправда! Неправда! Не лазив по кишенях! Не було цього!

— Ну, не було, так не було,— злагідливо казала дама з комісії.— Заспокойся, ми віримо тобі.

Проте хлопець уже, видно, не чув її, оглушений і засліплений болем образи. Вигадують, наговорюють, виходить, він злодійчук, крадюга якийсь!.. А він ще ні в кого й остілечки не вкрав! Бо від дідуся не раз чув засторогу: чужого не руш, Порфире, я ось вік прожив, а нічийого не торкнувсь, бо як його брати, коли воно людське... Порфирові міцно вкарбувалось дідусеве слово. І коли навіть кортіло щось потягти з радгоспного гаража або на пристані, то щоразу згадувалось: чужого не руш! То ж людське... Траплялося, звичайно, що каюка чийогось прихопиш, але ж потім і на місце його приженеш, прив'яжеш до верби, просто ніби напрокат брав. А тепер ось Тритузний таке наклепує, набрехи зводить перед лицем комісії, мабуть, щоб вислужитись перед нею...

Тритузний, відчувши, що переборщив, спробував загладити враження:

— Може, в чому й згущено фарби, але ж диму без вогню не буває. Чи такі вже ми святенькі?

Хлопець, одначе, ніяк не міг погамуватися:

— Що було, з тим не криюся, а набрехи зводити.. Це є у вас таке право?

— Годі, годі, Порфире,— заспокійливо сказав директор, а хімічна дама, всміхнувшись, додала:

— Не слід образу затаювати надовго. Бо з маленьких образ потім одна велика виросте, і ти відгородишся нею, як муром, від усіх, нічого доброго в людях не помічатимеш.

— Комишанські, вони дуже самолюбиві,— нагадав про своє осадистий.— А він же того кореня... Бачите, який амбітний. Чи не скіфських царів нащадок?..

Щось мовби знущальне вчулося Порфирові в останніх словах, і це його зовсім сказило:

— Корінь, нащадок,— гугняво перекривив він члена комісії.— Чого ви розписуєтесь за мене? А може, нічийний я? Може...

І голос його осікся. Усе горіло в ньому, ятрилося раною, яку досі витерплював у собі, утаював від сторонніх очей. Син матері-одиначки, та й усе! А ви вже, дорослі, поясніть, що це воно таке — син одиначки?

Що це, коли батька ні разу й у вічі не бачив! І слова його ніколи в житті не чув! Як це буде по-вашому? Від святого духа вродився? Лелека на хвості приніс? Чи, може, в капусті знайшли? Знайшли й гарячим залізом на тобі тавро випекли: одинак! Оксанич! З тим і живи на вашому білому світі.

— Трудні, ох, трудні діти,— зітхнула жінка з комісії.— Я згодна з Корчаком: недисциплінована й зла дитина тому, що страждає. А ми часто забуваємо про це. Забуваємо, що в такого ось отрока швидше, ніж у дорослого, розгальмовуються небажані інстинкти та збудники.

Ще один з комісії, той мовчун в окулярах, нарешті подав голос, більше звертаючись до Марисі Павлівни. І хоча йшлося про «підвищену реактивність» та про «органічне відчуття справедливості» в її вихованцеві, але це можна було сприйняти також як вияв підтримки молодій учительці, бо, видно, мовчунові до душі було, що ця чорноброва, з сміливим лицем особа в потрібну хвилину рішуче взяла свого «великого фантазера» під захист. Перед тим відсторонено стояла біля вікна та тільки губи кусала, прибравши іронічного виразу обличчя, а коли вибрала мить... От вам, будь ласка. Одразу видно, що людина має свою думку і вдачею не з полохливого десятка.

Дама з комісії тим часом звернулася до дітей:

— Друзі, любі наші малята. Це тільки напочатку вам тут незвично. А закінчиться карантин, ви себе одразу інакше відчуєте, школа зробить усе, щоб ваше дитинство було щасливим і сонячним...

Після цього стала співучим голосом розводитись про дисципліну, про гігієну, але Порфирові вже не слухалось, нудило від її підсолоджених слів, як від пасльону.

Не зводячи сердитого погляду з хімічної дами, з її отого лелечого гнізда на голові, він різко підняв руку:

— Пустіть у туалет!

Коли ж хлопець, ніби з ланцюга зірвавшись, вискочив із класу, начальник режиму сказав, аж ніби зраділо:

— Ох, і штукар!.. Тільки злегка зачепи і вже — наче окропом налитий... Цей у житті не пропаде, цей зуміє впіймати вовка за вухо!

— Я вважаю,— твердо сказала Марися Павлівна,— що вам би годилося вибачитись перед ним.

— О! Перед цим пуцьверінком? Це ж за що?

— Самі знаєте.

Аж коли комісія відбула, тільки тоді Кульбака приплентався до класу. Забився, як вовченя, в куток на останню парту, мовби й на Марисю Павлівну сердився за те, що вона заступилась за нього. Вчителька, щадячи хлопця, вирішила не чіпати його: хай відтане, перестраждає. До кінця уроку ніхто й слова не почув від Кульбаки. Усамотнений, відсторонений, сидів, зліг-ши підборіддям на парту, пірнувши стуженим поглядом у вікно. Не існувало зараз для Порфира ні вчительки, ні товаришів, ні навіть обмежень, які його тут тримають. Уява, дужча за саму реальність, розломивши мури, підхоплювала й несла хлопця від образ і суворостей в існування позашкільне, блакитне, він знову був там, де води й очерети, був на сонячнім згірку біля маминої хати, де старий абрикос от-от рожевим цвітом обцвіте...

VIII

«То ж як-таки: з хвостиком планета чи без?» Про це саме допитувались у Марисі Павлівни її колеги, що зібрались в учительській, цю проблему саме намагалися з'ясувати, коли з'явивсь на порозі начальник режиму — чи, точніше кажучи, помічник директора школи по режиму, цей самий Тритузний Антон Герасимович. Крутої вдачі, багатющого досвіду людина. Коли в школі кому занедужається, Антон Герасимович пропонує свій радикальний засіб: «Пийте полин!» Має на увазі звичайний степовий полин, отой гіркий-прегіркий, що його жодна худобина не візьме в рот, тільки людині, мовляв, і під силу його спожити. На всі випадки життя визнає Антон Герасимович тільки це рятівне зілля, від усього воно нібито йому допомагає. Самим своїм виглядом Тритузний ніби засвідчує, що то значить — користуватися полином: коли невідступно, як ось він, це чортове зілля вживаєш, тоді в тебе й колір обличчя здоровий, і хода пружна, і виправка, навіть у такому солідному віці, ще брава, молодцювата.

З появою Антона Герасимовича вчителі одразу стають поважними, сміх де й дівся, хоч Марися Павлівна аж губу прикусила, щоб утриматись під час нежданого візиту в належній серйозності. Тритузний догадався, що це була в них пауза, весела передишка, бо, видно, до очманіння дозасідались, аж посоловіли всі. Антон Герасимович досить скептично ставиться до цих нескінченних учительських сидінь, де люди дорослі — на чолі з директором — годинами сушать собі голови над тим, звідки беруться шибеники, босяцюги, халамидники та які педагогічні хитромудрощі протиставити черговій витівці котрогось із своїх малолітніх правопорушників.

Знаючи, що має право бути присутнім на педраді, Антон Герасимович повагом проходить до улюбленого свого кутка, сідає якраз під написом: «Діти — майбутнє народу». А перед ним по стінах барвисті художні орнаменти, що їх виставив на огляд колегам Артур Берестецький, вчитель малювання та співів (або, як він каже, «навчитель красних мистецтв»). Квіття, виноградні лози та листя, скіфські й сучасні мотиви в химерному поєднанні — все це він збирається подати на обласну виставку самодіяльних митців. Тритузний мимохідь ковзнув поглядом по орнаментах, не виявивши при цьому ні схвалення, ні осуду. Тугий кислатий картуз браво сидить на сивій голові Тритузного, він його й тут не скинув, бо, по-перше, служба йому це дозволяє, а по-друге, в кашкеті почуваєшся якось певніше: одразу видно, які в тебе обов'язки і що ти людина міцного вишколу й дисципліни. Знав Тритузний, що його звичка не скидати в учительській кашкет викликає в декого з педагогів реакцію іронічну, так само як і його манера говорити урочистим тоном про свої обов'язки: «Ми, надзирательський состав, наполягаємо і т. д.», одначе й далі тримається свого, бо вважає цілком природним саме цей тон і цю манеру для себе, корінного кадра, що чи не єдиний тільки й зостався тут із працівників колишньої трудколонії неповнолітніх, суворої попередниці спецшколи.

— Випадок цей якраз підтверджує наші спостереження,— говорив Валерій Іванович, звертаючись до своїх колег та колежанок.— Типова дисгармонія поведінки. Безгальмівність, показна бравада, якою іноді приховують душевну травму, якісь внутрішні розлади,

що можуть призвести навіть до руйнацьких дій... Доки не суперечиш йому, все гаразд. А тільки заперечив, вибухає бурею гніву, крику, сліз...

— Сліз не було,— уточнила Марися Павлівна.

Оскільки начальник режиму не зводив погляду з директора, то Валерій Іванович у двох словах пояснив йому, про що йдеться: розглядались зауваження, що їх залишила комісія, зокрема щодо «феномена Кульбаки», як буде потім записано в протоколі педради. Звертаючись до Марисі Павлівни, директор попросив доповісти, як почуває зараз себе той клятий комишанець.

— Пазурята випустив, і не підступиш до нього,— доповідала Марися Павлівна.— Починав був відкриватись, з'явились навіть були проблиски чогось схожого на гризоти сумління, а після відвідин комісії, після образи, якої йому було завдано, їжачок наш знову замкнувся, озлився, очужів... Хочете знати, хто винен? Ми, вчителі. Вимагаєм сліпого послуху, забуваючи, що слухняність і покірність — це ще не ознака душевної доброти... Затявсь, одне слово. Не знаю, як цього разу з ним і повестись...

— Найперше, не виказуйте, люба колего, ні тіні розгубленості перед ним,— порадила Ганна Остапівна.— Бо той психолог одразу ж скористається.

— Вам добре, Ганно Остапівно: у вас такий досвід, такий стаж...

— За цим не журись, від стажу й ти не втечеш,— з усмішкою мовила Ганна Остапівна.— А втім, щоб не було нарікань, я можу Кульбаку до своїх забрати, мені якраз такого клятого бракує... Згода? Тільки глядіть, щоб потім не пошкодували.

Директора, видно, зацікавив такий варіант. Глянув на Марисю Павлівну:

— То як?

Вона вагалась. Запитливо глянула на Бориса Савовича, хотіла почути, як поставиться він до цього, бо ж удвох вони відповідають за клас, за свій табунець... З самого початку директор точно визначив їхні обов'язки: Борис Савович втілюватиме начало, так би мовити, мужське, суворе, дисциплінарне, а Марися Павлівна має внести начало материнське, адже ласки й ніжності цим шибеникам треба не менш, ніж дисциплінарних заходів. Ось так і виступають вони педаго-

гічним дуетом, у якому Марисі все ж випадає вести першу скрипку, так велить їй діяльне й бурхливе «начало» її вдачі. І навіть зараз, коли вона жде слова свого колеги, він мовби й не чує, сидить, схилившись у роздумі над своєю золотою каблучкою (Борис Савович недавно одружився і ще носить на пальці обручальний перстень).

— Самолюбство їй не дозволить визнати поразку,— підкинув учитель фізики, зіщулений, з насмішкуватими очима чоловічок.

— Справді, хай уже як є,— сказала Марися Павлівна.— Спільно будем його формувати.

— Посковзнутись не боїтесь? — посміхнувся директор.

— Я нічого не боюсь,— було йому відкарбовано.

— Ще раз переконуємось: в малому тілі — великий дух,— подарував комплімент Марисі Павлівні довготелесий Берестецький.

— До того ж у вас колега надійний,— поспішив нагадати Марисі Павлівні директор і приязно кивнув на Бориса Савовича. Всі перевели погляд на цього крутов'язого вчорашнього моряка, аж він зашарівся, це з ним часто буває.— Ви як, Борисе Савовичу, щодо Кульбаки?

— Перекуєм,— сказав Борис Савович і, помовчавши, додав: — ...мечі на орала.

Це підбадьорило й Марисю, вона тепер заговорила впевненіше:

— Ціла ватага вчителів та не зможено з одним упоратись? Зрештою, легких тут нема: інші теж феномени, усе дисгармонійні виплоди цієї атомної доби... Найбільше турбує мене в Кульбаці саме оця різка дисгармонія його душевного ладу, раптові спалахи, крайня неврівноваженість... Не влучиш його. Тільки-но був перед вами лагідний, відкритий, просто обворожливий, а за хвилину витіє щось таке, що жахнешся. І це при тому, що від природи в нього справді ж здорова психічна й нервова конституція. Я згодна з характеристикою, яку нам дали на нього з дитячої кімнати міліції та з приймальника... Хлопець справляє враження натури своєрідної, непересічної, як на мій погляд, інтелектуально навіть обдарованої, але ж оце, що він несамовитіє від найменшого необережного доторку...

— Природна річ... для нього принаймні,— сказала

Ганна Остапівна.— Спробуємо вмислитись у саму психологію правопорушника, уявити внутрішній світ такого маленького забіяки. Бути хуліганом, вимучувати матір, бродяжити — це, по-вашому, погано, але ж він так не вважає! Хочете, щоб мав повагу до старших, мав жалість до меншого, хочете, щоб по очах навчився впізнавати чиєсь страждання і здатен був пройнятись співчуттям до іншого, а навіщо це йому? Коли зручніше бути розхристанцем, егоїстом, деспотом маленьким... З нашого погляду, поняття його викривлені, але це — з нашого! В нього ж на все своя мірка, свій погляд, так само як і своє розуміння добра і зла, честі й безчестя... Тож нічого дивного, що нам, дорослим, так важко з ними. Всяких уже бачили, ще й не такі були, як цей ваш Кульбака... Тричі можна посивіти, доки отроки ці переказяться, тож раджу: набирайтесь терпіння надовго. Прискорювачів у нашій праці нема, педагогові, як і селекціонеру, потрібен час. Постарайтесь викликати свого феномена на цілковиту відкритість душі, хай він як матері чи, може, навіть більше як матері, довіриться вам з усім своїм потаємним... Хай виповість до кінця усі свої тривоги, мрії, а то й внутрішні муки, бо ж їх у дитини буває не менше, аніж у дорослого, і часом вони ще сильніші в підлітка, аніж у нас, бо загострені дитячою вразливістю, надчутливою ранимістю юної душі...

— Справді, ми ж так мало ще про нього знаємо,— задумалась Марися Павлівна.— А може, його чимось тяжко покривджено. Може, ставав жертвою чиєїсь сваволі, грубощів, нерозуміння...

— Емоційну сльозу над ним пролийте! — вигукнув Тритузний своїм дужим хрипкуватим голосом (чи не від полину прохрип?).— Та він сам — перший свавільник і грубіян! Порушником вроджений... У нього вже й хватка завтрашнього злочинця!

Директор невдоволеним поглядом пригасив запал Тритузного.

— Навіть якби це було й так,— сказав, не підвищивши голосу,— ми й тоді не перестанемо за нього боротись. Інакше для чого ж ми тут? Насамперед він мусить відчути, що потрапив у здоровий, вимогливий, але й справедливий колектив. І що не для експериментів потрапив, не в ролі кролика піддослідного, а для науки найглибшої — науки життя. Антоне Ге-

расимовичу, до вашої мудрості волаю: перед нами ж — людина! Хай ще мала, й запущена, і чимось знівечена, але людина. Яка ще колись, можливо, й нас перевершить та в колі друзів незлобиво посміється з наших педагогічних зусиль: диваки, мовляв, були, хоча дещо й тямкували. Зуміли все-таки подолати кризову ситуацію, вчасно відстояли, підтримали дитячу чистоту й непорочність...

— Це він для вас — непорочність? — Тритузний мало не зареготав.— Та за таким уже тюрма плаче, а ви тут розвели: чистота... хвеномен... дисгармонія...

Борис Савович дарма що не любив ув'язуватись в подібні дискусії, цього разу все ж подав голос:

— З такого, по-моєму, скоріше щось путнє вийде, аніж з якогось тихаря-пристосуванця. Горішок? Ну й що? Хіба це погано?

Валерій Іванович весело нагадав Тритузному:

— Як ви там казали? Цей вовка за вухо вхопить? А таки вхопить, особливо вовка відсталого... Одне слово, з живчиком та з перчиком хлопець,— посміхнувся Валерій Іванович і знову перейшов на офіційний, твердіший тон: — І хай перед нами справді дисгармонійний варіант особистості, та вихователі все-таки ми, а він тільки вихованець. Ми озброєні знаннями, досвідом, терплячістю, зрештою, своєю небайдужістю до його долі... В нас на нього інструкцій тисяча і одна... Звичайно, він теж не дрімає, весь час до нас приглядається: ану, які ви, мовляв, наставники?.. Чи кожен із вас правдивий, стійкий, принциповий? Чи не лише на словах, а й на ділі бажаєте мені добра? З перших кроків уже маємо дати відчути йому, що опинився він у колективі людей вимогливих, але й справедливих, доброзичливих, тактовних... І з цього погляду, я вважаю, ми не зовсім педагогічно повелися з нашим вихованцем під час відвідин комісії. Зокрема це стосується вас, шановний Антоне Герасимовичу. Ваші деякі припущення щодо минулого Кульбаки були, м'яко кажучи, безпідставні, отже, й не педагогічні.

— Я в педагоги не пнусь,— сердито відказав на цей закид Антон Герасимович.— А до чого ваші тактовності ведуть — ось подивіться самі...

В інтригуючій мовчанці він добув з кишені кітеля якийсь папірець і, підійшовши до столу, поклав перед директором:

— Читайте.

Якесь послання на шматині заяложеної географічної карти. Усі притихли, доки директор вивчав поглядом записку. Веселе щось перемайнуло по обличчю Валерія Івановича, коли він дочитав цидулу до кінц.

— Звідки це у вас?

Начальник режиму буркнув:

— Хтось підкинув у діжурку.

— Ось так починаються анонімки,— сказав Валерій Іванович, передаючи папірець на ознайомлення Ганні Остапівні.

— А помилок! — вжахнулась вона.— Ну й грамотій...

— Та що ж там таке? — не втерпіла Марися Павлівна.

Своїми словами Ганна Остапівна переповіла, що перед ними донос на Кульбаку: нібито він погрожував начальникові режиму страшною помстою... Похвалявся, що коли Тритузний після чарки засне, він вуса йому обріже і на голові лиш «оселедця» зоставить... Одне слово, чисто дитяча витівка...

— А прізвисько? — нахмурився Тритузний.— Це мені ще прізвисько носити від поганця!

— Яке ж? — звеселівши, поцікавилася Марися Павлівна.

Ганна Остапівна, видно, вважала, що розголосити буде неделікатно щодо Антона Герасимовича, але Тритузний, буряковіючи від обурення, сам вигукнув:

— Саламур! Цей шмаркач, байстрюк комишанський, саламуром мене охрестив!

Вчителі розсміялись.

— Що ж тут образливого? — здивувався піснолиций вчитель математики.— Саламур, як відомо, це широко вживана серед наших рибалок приправа до юшки. Щоправда, вельми гостра, часом пересолена, перепер-чена, але я, скажімо, охоче вживав, доки дозволяла печінка... Саламур — зовсім не лайка, нічого в цьому образливого не бачу.

— Я теж,— підкинув Берестецький.— Це ви самі собі уявили, що в його сприйманні саламур неодмінно має означати щось страшне, пекуче й нестерпне.

— До того ж кому вони тільки цих прізвиськ не наліплюють? — добродушно сказала Ганна Остапівна.— Мене ось, скажімо, Буддою позаочі звуть... Борис Са-

вович для них — Боцман... Марися Павлівна — просто Марися, або Кручена.

— Або ще: Відзігорна! — засміялась Марися Павлівна.— А мені це навіть подобається.

— Вам подобається, то й носіть! — вигукнув Тритузний.— А я не маю наміру. В мене законне прізвище є, воно в наказах фігурувало, в подяках за відмінну службу... Тритузний — це Тритузний, а не Саламур, так було й буде!

Валерій Іванович, тамуючи усмішку, спробував заспокоїти ветерана:

— Пожалійте себе, Антоне Герасимовичу... Це ж дрібниця, і чи варто на неї так бурхливо реагувати?

— Просто гоголівська історія якась! — з веселою міною вигукнула Марися Павлівна.— Той того обізвав гусаком, і вже судову тяганину затіяли на роки... То, може, й ви передайте позов на Кульбаку в нарсуд? З дітьми воювати — це ж просто смішно!

— То хай ліплять, що заманеться? — рішуче глянув на неї Антон Герасимович.— А в мене сім'я! Сини, онуки! В мене підлеглі, крім того!

— ...весь надзирательський состав,— пошепки підкинув до колег Берестецький, але Тритузний, як людина ще доброго слуху, репліку почув і закипів з новою силою.

— А ви ж як думали? — сердито обернувся він до патлатого «навчитеся красних мистецтв».— Дисципліни без авторитету нема — невже цієї азбуки вас не вчили? І якщо вже в такому закладі начальник режиму буде Саламур, то ким будете ви? Вони вам оті й патли обсмалять!

І знову — вкотре уже! — заговорив про своїх синів: не пішаки, мовляв, вони, повага їм і згори і знизу, а тепер, виходить, дозволити, щоб і на них прізвисько перейшло?

— Сини у вас справді орли,— підхвалила Ганна Остапівна, мабуть, щоб приспокоїти, але це тільки розпалило в Тритузному його батьківський гонор.

— Бо не панькався з ними! — гримнув він.— Не тинялись з транзисторами по парках до третіх півнів! Як одне так і друге знало: не прийде вчасно додому, то дістане по м'якишу — все пір'я з нього обіб'ю!.. А цього, бач, недоторканця, пальцем не торкни!

— Тут школа,— нагадав директор.— Бити чи не би-

ти — це шекспірівське питання в нас не існує, кулачного права не визнаєм... Не штурханами — теплом гуманності бийте їх, Антоне Герасимовичу...

— Я ж до нього як до людини,— аж застогнав Тритузний.— І в карцер заходив, індивідуально з ним бесідував, старався отямити окаянну душу. А він, байстрюк, чим віддячив... Ні, провчити, провчити треба поганця, я цього так не залишу! І ви також повинні своє директорське слово сказати...

— Гаразд,— сказав директор і, звертаючись до всіх, додав діловим тоном: — Розгляд конфліктної справи переноситься на вечірню лінійку.

...А на вечірній лінійці, коли вже горніст відсурмив і струнко завмерли вишикувані загони, директор вийшов на середину плацу й, піднявши в руці школярську записку, голосно і ніби навіть весело запитав:

— Чия?

Суцільне мовчання. Усі погляди — на той клаптик географічної карти (здається, шмат Нової Зеландії), на те анонімне посланіє, в якому котрийсь невідомий, звичайно ж, одразу впізнав свій твір...

— Хто писав?

Ніхто нічичирк.

Директор перевів погляд по рядах, зупинив його аж укінці, де окремо стояли карантинники — ще не в формі, ще хто в чім.

— Впізнавай і не соромся признатись!

Знов тиша, мовчання.

Потім хтось запитав із задніх рядів:

— А що в записці?

Валерій Іванович підняв угору той шматок Нової Зеландії:

— В записці повідомляється, що вихованець Кульбака дозволив собі нешанобливо відгукнутись про одного з наших заслужених працівників. Легковажним прізвиськом образив літню людину — ветерана служби режиму... Вихованець Кульбака, було таке? Правда це?

З шеренги карантинників видихнуло глухо:

— Правда...

— Вийди наперед і повтори так, щоб усі чули.

Кульбака залишив стрій, знехотя вичвалав аж на середину майдану й, набравши повні груди повітря, видмухнув із себе на всю силу:

— Правда!

— Стій тут. З тобою буде окрема розмова. Тепер нам треба знати — хто підкинув записку?

Ряди німували. Товариство горіло бажанням виявити: хто? Автор, одначе, не озивався. Директор змушений був знову звернутись до своїх легіонів.

— Пояснюю,— голосно звернувся він у бік карантинників.— Ми проти ябедництва! Такі речі в нас не практикуються. Наш колектив вважає, що доноси принижують людину. І що з донощика, хай навіть малолітнього, може згодом вирости хіба що шкурник, підлиза й малодух, а не вірний товариш, мужній громадянин.

Щось прошелестіло по шеренгах — здається, сказане сподобалося вихованцям. Бо хто ж не мріє мати вірного товариша й самому бути таким! Але справа не зрушилась, той невідомий писака й далі волів залишатися невідомим: знишклий, прищух десь у рядах і не дихав. Кульбаці аж язик свербів сказати директорові: «Я знаю хто»,— але директора, видно, цікавило інше, йому важливо було, щоб той сам зізнався. І він знову взявся терпляче розтлумачувати — і більшим, і меншим:

— Коли хто хоче зробити яку-небудь заяву, якесь оповіщення, помітив щось негідне за товаришем (курив там у туалеті, чи що), то правило в нас таке: виходь ось тут на лінійці і перед лицем товариства відкрито говори. Будь ти хоч третьокласник, а зважився сказати слово критики про восьмикласника, сміливо виходь і, як ото мовиться, ріж йому правду в живі очі.

— А тоді начувайся,— кинув упівголоса котрийсь із малюків.

— Помсти не бійтесь! Якщо хто спробує мститись за відкрите, правдиве, при всіх на майдані сказане слово... Та й не буде помсти. Бо то було б негідно мужчини, просто безчесно. Весь колектив стане тоді на твій захист... То хто ж писав? Ми, звичайно, маємо можливість виявити, але хочемо, щоб автор сам зізнався. Щоб знайшов у собі мужність. Отже, ще раз питаю: чиє творіння?

І тоді з гурту карантинників пискнуло зляканим тоненьким голоском:

— Моє.

— Ти, Карнаух? Виходь на люди.

І ось він, пуцьверінок капловухий, чи не найдрібніший з-поміж усіх, видибує, блідий з переляку, отетеріло зупиняється перед директором. Занедбане, нещасне створіння з гостреньким підборіддячком, з гостреньким пташиним носом. Директор якусь мить дивиться на нього з мовчазним жалем, потім, поволі рвучи записку на дрібненькі шматочки, обернувся до Кульбаки:

— Знаєш такого?

— Ще й як!

— Міг би ти йому — ось тут прилюдно — руку потиснути?

— За що така честь?

— За мужність. За правдивість. За те, що знайшов у собі духу зізнатись!

Кульбака зверхньо глянув на геть зніченого Карнауха, свого шашкового партнера, що так невдало дебютував на ниві тайнопису, пропік його поглядом, і аж по тому через силу вичавив із себе:

— Хай підійде.

Директор, порухом брови підбадьоривши Карнауха, звелів йому:

— Підійди до Кульбаки.

Потупцявшись, поогинавшись, перемагаючи сам себе, Карнаух ступнув нарешті до Кульбаки і сторожко, наче боячись, що його вкусять, простягнув навстріч комишанцеві свою грішну руку. Порфир, одразу звеселівши, чіпко схопив її і, на втіху публіці, смиконув те нещасне рученя так, що Карнаух мало носом не заорав.

Дружнім сміхом відповіло товариство на цю штукарську витівку комишанця. Сказано ж: артист!

IX

А тим часом весніє, весніє... Вечорами, коли учителі розходяться по домівках, іноді чути скрики птахів у темному небі — журавлі чи гуси гомонять, крізь темряву летять на північ. Буває, зупиняться вчителі просто серед вулиці, щоб послухати вічно бентежливу мову весняного неба, забувши про час, про всі суєтності дня, стоять притихнувши, проводжають німотно той летючий, мовби сповнений неземної при-

страсті гомін. Ледве чутний гелгіт дикого птаства у нічній високості до кожного з них промовляє по-своєму, чимось розбентежує і кличе кудись...

— Звичайна річ: птахи летять, а скільки музики в небі,— задерши голову, зупиняється серед колег Берестецький.— І як багато важать для душі ці уроки гармонії...

— Вихованці наші позбавлені, на жаль, змоги чути цей гелгіт небесний,— каже після паузи Марися Павлівна.— Анекдотиками оце десь там розважаються нишком після відбою... І хіба ж не парадокс наш учительський: ми їм заронюємо в душі красу свободи і водночас тримаємо під замком обмежень... Це послідовно?

— То що ви пропонуєте? — запитує зісохлий, виснажений хворобами математик.— Пустити, хай розбіжаться? Як оті радгоспні цигани, що, тільки зачувши весну, кидають ковалювати, запрягають своїх півтора коня і гайда в дорогу...

— А я й тих розумію. На саму іноді таке находить, що хоч би й порушити буденний наш розпис... Хоч би закохатися в кого до безпам'яті абощо.

— А чому б вам не закохатися в мене? — каже Берестецький, цей патлатий красень, що давно вже лицяється до Марисі, щоправда, більше жартома.

— В неї ж наречений є,— нагадує Ганна Остапівна.— Хай не такий баритон, як у вас, але хлопець бравий, з мотоциклом. На край світа ладен везти Марисю в кіно, якщо тільки вона якогось там фільму забагла. Квітами її осипає... А чим би ви, Артуре Пилиповичу, могли скрасити життя своєї подруги?

— Таж він на гітарі грає й квіти малює,— заступилась за Берестецького Килина Устимівна, повногруда дружина викладача математики (вона кухарює в школі).— В Артура Пилиповича до всього талант, він не те що ми! Тільки й думаєм, де новий гарнітур добути...

— Візьмусь і я за орнаменти,— озвавсь з удавано ревнивими нотками в голосі чоловік Килини Устимівни.— Квадратуру кола намалюю для вашої виставки...

— Намалюйте мені оцю ніч,— каже грайливо до Берестецького Марися Павлівна.— Настрій наш барвами передайте, і нічну музику неба, і птахів отих, що їх нам не видно... Півпланети у темряві летять і не

заблукують, дорогу знаходять додому,— хіба ж не диво? Інтуїція, чи родовий інстинкт, чи що там їх веде?..

І потім вони далі йдуть широкою вулицею, поміж заснулих будиночків, позаплітаних виноградами, минають стовпи ліхтарів, на яких лампочки лиш де-не-де горять, а інші знову порозтрощувано, самі скляні гузирі з патронів стирчать. Це вже не їхніх вихованців робота,— їхні з-за муру сюди не дістануть. Скоріш усього то розважались зразкові, немічені з радгоспної школи, де вчаться й діти Валерія Івановича. Чи й взагалі діти тут ні при чому, може, якісь дорослі лобурі в такий спосіб відводили душу після чайної.

— І чому не лобом об стіну, а каменюкою по ліхтарях? — каже Килина Устимівна.— Поламати, потрощити — звідки в людині таке дике бажання?

— Печерний інстинкт час від часу прокидається,— зітхнула Ганна Остапівна.— Він живучий.

— А Марися Павлівна завзялась будь-що переінакшити людську природу,— іронізує Артур Пилипович.— Погамувати вирішила оте руйнівне, агресивне, що, може, в самих генах закладене... Намір шляхетний, але ж... Вона до нього з ідеалом, з світильником у темні надра його душі, а звідти лізе з скуластою мордою маленький Герострат...

— Цинік ви,— каже Марися Павлівна.— Тільки з кого смієтесь? Чого вам і в школу було йти, якщо нема віри?

— Я не гірший за інших,— не образившись добродушно відбороняється Берестецький.— Красних мистецтв учу ваших правопорушників, ще й шагістику мені накинули,— теж не відмовляюсь... Чергую, стінгазету випускаю, щоденники веду. Ви ось мене критикуєте, а самі ніяк ради своєму Кульбаці не дасте, не можете подолати його внутрішній спротив, неконтактність. А я, до речі, вже його своїми орнаментами зацікавив... Мистецтво — найкращий педагог!

Марисю при імені Кульбаки знов пройняло почуття гіркоти. Справді ж бо, після тієї сутички не хоче визнавати її дикий цей вихованець, не лише на Тритузного, а мовби й на неї переніс образу. Неконтактність — це навіть м'яко сказано... Озлився. Ще й сьогодні пробувала втовкмачити Кульбаці, що вчинок його негідний, що випад проти начальника режиму неприпустимий, але на всі свої аргументи тільки й чула

незмиренне: «А чого ж він...» В інституті мріяла про випроби та труднощі педагогічні, тож і вимріяла — має їх тепер вдосталь, аж далі нікуди... Ох, попався індивід! І як тільки природа вміє ліпити характери, в яких незліченних варіаціях творить вона людські вдачі, нервові структури, темпераменти... А ти береш на себе сміливість стати її співтворцем, формувальником душ... Чи не надто самовпевнено з твого боку? Переінакшити людину, змінити в ній те, що в первісних формулах закодовано і, може, визначено наперед? У найдикішому поменшити «ступінь звірячості» — ти відважуєшся на таке?

Ось, нарешті, й директорів котедж. Біля хвіртки стоїть уже, як на чатах, в накинутій хустці Зінаїда Петрівна, виглядає свого Валерія Івановича. «Пані директорóва», як її називає Марися Павлівна. У школі всі знають, що ревнує вона свого мужа до Марисі Павлівни, і тому, коли повертаються додому й випаде так, що Валерій Іванович іде в гурті, тоді Марися, під'юджена іншими, навмисне бере його під руку, їй самій теж неабияке задоволення — пококетувати з директором на очах Зінаїди Петрівни, яка — хай це буде й за північ — не спить, вистежує із-за хвіртки, підзирає звідти за подіями з ревнивою зіркістю...

Помітивши, що сьогодні Валерія Івановича серед учителів нема, Зінаїда Петрівна стривожується:

— А де ж мій?

І тільки дізнавшись, що Валерій Іванович зоставсь на нічне чергування, підмінивши біолога, в якого розгулялась печінка,— «пані директорова» зітхає полегшено, хоча око ревниво когось вишукує у гурті.

— Зінаїдо Петрівно, я не в школі, я тут,— весело визиркує із-за плеча Берестецького Марися Павлівна.— Можете спати спокійно...

— Стривайте, стривайте, ще й ви взнаєте, що таке ревнощі,— сумовито сказала «пані директорова».— Це такий звір, що людині, мабуть, до старості пощади не дасть.

— Пережиток,— недбало кидає Артур Пилипович.— Емоційний атавізм.

— Добре говорити вам, неоженьбі! А ось як закрутить голову котрась із Будинку культури, тоді посміємось... Звісно, ревнощі — пережиток, теоретично це мені зрозуміло, і сама добре ж знаю, що Валерій Іва-

нович нічого такого собі не дозволить, та коли уявлю, як десь там вона, оця відзігорна, поведе до нього очима, як крутнеться перед ним на одній нозі — ой, не кажіть!.. Бо вона ж не те що я: бачите, як розтовстіла, обабилась...

— Зінаїдо Петрівно! Ви красуня,— твердо сказав математик.

— Була,— прикриває молодиця квітчастою хусткою обличчя.— А зараз, хоч хліба зовсім не їм, ось так мене розігнало... Ні вареника ж, ні пирога...

— Тут від самого повітря повніють,— усміхнулась Ганна Остапівна.— Тільки Валерій Іванович у вас чомусь ізсохся...

— Зате він ще більше тепер схожий на Шандора Петефі, правда ж? — веселішає Зінаїда Петрівна.— Колись у гуртожитку наші дівчата цю схожість вловили... Вони були певні, що Валерій — як більшість закоханих — і вірші потайки пише, виливаючи почуття ось цій своїй Беатріче, ще не розповнілій тоді... Ах, що тільки не згадається в такі ночі, коли перелітні гуси над нами так жагуче скрикують, комусь подають голоси!.. Студентські весни, кохання, ревнощі,— все наче вчора було... Йому ж аспірантуру пропонували, якби був пішов, давно б уже став кандидатом наук. А тут?

— А тут всі ми його любимо,— каже Марися Павлівна.— Хіба це менше, ніж стати кандидатом?

— Усе з нього випиває робота, за вашими стриженими зовсім часу для своїх не залишається,— тихо скаржиться Зінаїда Петрівна.— Таня ще нічого, а Максим що далі, то гірше. До уроків не присилуєш, на трійки з'їхав, тільки транзистор йому на умі, та кіно, та ще гумового човна купіть... Жахливі сцени влаштовує. Оце вона, мабуть, і є, підліткова буря?

— Переросте,— заспокоює Ганна Остапівна.

— Вимагач, егоїст пробивається — ось що страшно,— далі відверто ділиться наболілим Зінаїда Петрівна.— Прибіг, поїв похапцем, дай грошей — біжу в кіно. Хліба й видовищ — цим обмежуються всі бажання. А спробуй стримати — що він тоді витіватиме... Я вже й від Валерія Івановича це приховую, бо повернеться зі школи геть виснажений, просто аж шкода його, такий нервовий став...

— Зате на роботі — спокій олімпійця! — зауважила

Марися.— І до жінок ставлення лицарське... Ні, котрась таки закохається!

Зінаїда Петрівна розуміє, що це жарт, однак хвилюється. Якби вдень, було б видно, як під квітчастою хусткою яблучка щік пашать, рум'янцем палають. Незабаром учителі рушають, віддаляючись, тануть в глибині вулиці, а її постать лишається самотньою в темряві коло хвіртки, на яку вона схилилась у своїх клопотах-роздумах... Поступово вчительський гурт меншає, то один, то другий відстав, завернувши до своєї домівки, а далі підуть Ганна Остапівна та її молодша колега Марися (вона в Ганни Остапівни квартирує), та ще, як завжди, причепиться в провожаті Берестецький, і вчительки хоч-не-хоч змушені будуть слухати веселі його теревені, різні «пікантерії» (його висліе), що ними він сипатиме, доки й виникне з темряви біля двору Ганни Остапівни висока чорна тополя.

— «Нещасне дерево, Шевченкова любове!..» — скаже Ганна Остапівна рядком поета і, торкнувшись рукою тополі, зітхне, і одразу відчуєш, що це зітхнула солдатська вдова.

Знизу, від ріки, тягне прісною весняною свіжістю, у березі між вербами, на тьмянім екрані води, чітко проступає якоїсь закоханої пари силует. Тендітні, може, навіть старшокласницькі постаті... Глибинно, весняно клекоче вода, шум течії наче зливається з шумом невидимих крил угорі, в нічному небі, де, почувається, птахи летять і летять,— повно там руху життя й загадковостей одвічних...

— Друзі мої, чи відчуваєте ви плин часу? — каже в задумі Ганна Остапівна.— Ось так він тече, летить мимо вас, і ви на щось сподіваєтесь, а щось неминуче втрачаєте, і душу вам охоплює смуток від неможливості зупинити чи бодай затримати цей невблаганний плин... Зовсім він вам непідвладний, він понад усім, тільки й того, що ось у такі ночі його почуваєш...

X

Ще як займались Порфиром батьківський комітет та комісія у справах неповнолітніх, мати Порфирова часом кидала їм, бувши у гніві та відчаї:

— Відправте його, мучителя, та тільки в таку установу, що вдень і вночі добре охороняється. Бо втече!

І як у воду дивилась. Бо хоч тілом Порфир її ще й тут, та дух його шугає хтозна й де, для лету уяви брам не існує.

На різні способи вдається до втечі Кульбака. То він перекине якір від човна через мур і з його допомогою вибирається на волю, то підкоп робить з підвалу кочегарки і звідти підземним ходом вибирається в степ. А то ще в гумовім колесі викочувався з території, за автобусом услід. Іноді занишкне в кузові, навантаженим табуретками, що їх вихованці роблять у майстернях, щоправда, на прохідній при перевірці втікача неодмінно виявляють, і вахтер наказує: «Ану, вилазь, чоловіче! Ти ж таки жива душа, а не табуретка!» Ще він нагинав ледве не до землі пругку молоденьку яворину, одну з тих, що ростуть на подвір'ї неподалік муру, і деревце, відпружинивши, вистрілювало Кульбаку, шпурляло через загорожу на той бік, просто в обійми жаливи, дерези й волі...

Проте все це були тільки розваги духу, фантазії та вимрійки, народжені в буднях карантинних. Насправді ж хлопець з раннього рання підлогу миє в довжелезному коридорі, де, скільки не пильнуй, однаково буде сміття й піску, як тільки промчить орда правопорушницька. Засукавши штаненята, бореться за чистоту хлопець, шваброю драїть підлогу, немов палубу готує до огляду який-небудь новачок-матрос. Старається, аж лоб у росі. Мати підходить та через плече заглядає у страшенному подиві: «Невже це мій син? Той, що вдома хату не підмете, відро води принести його не допросишся? І оце він у вас — без грозьби та бійки — підлогу миє? Ні, це не мій Порфир! Може, це чийсь Вітько, або Сашко, або Микола!»

Ясна річ, мама теж над ним лише уявна стоїть у своїм великім і радіснім подиві. Не приходила ще, а якщо й була, то не пустили, бо право на побачення з нею тут маєш спершу заслужити. Власне, ради цього й старається Порфир. Ревно працює сам, не дає лінуватись і своєму підручному, в ролі якого сьогодні виступає Карнаух, цей невдалий навуходоносор: він у Порфира з ганчіркою повзає по підлозі, і найменша спроба ухилитись від чесної праці не минається без того, щоб він не дістав нагінки від комишанця, а поде-

коли й дружнього щигля по лобі. І це зовсім не відплата за цидулку, за неї Кульбака мститись не став. Після пам'ятної лінійки, коли Кульбака, відбувши ще окрему розмову з директором, знов опинився у карантинному товаристві, він ніби й не помітив колишнього свого побратима, що сидів на ліжку, тяжко похнюплений. Лише перед відбоєм Порфир кинув у його бік майже сумовито:

— І що за народ — гірш од людей... За те, що тричі в шашки його обіграв, нужників йому наставив, уже він доноса на тебе шкрябає...

Недосконала, мовляв природа людська. Більше на цю тему розмов не було. Бо якої ще йому кари, цьому нещасному Карнаухові, коли воно й так затовчене, занехаяне, коли його й мати-алкоголічка відцуралась... І все ж у шашковий гурток Порфир відмовився записатись, хоча раніше мав такий намір. Багато тут різних гуртків. Воно, звичайно, цікаво було б спробувати і мотогуртка, й хорового, але поки що Марися Павлівна, навіть не питаючи Порфирової згоди, сама записала його в драмгурток, тобто в артисти, бо в тебе ж, мовляв, така багата міміка, така смішна жестикуляція, ти будь-кого можеш скопіювати, виобразити на кону! А як на Порфирів розсуд, то краще б він у майстернях табуретки робив, день і ніч би їх збивав, аби тільки швидше звідси випустили. При нагоді він, звичайно, не відмовиться щось утнути, як на тому вечорі, де хлопці, перевдягнуті в дівчачі сарафани, співали частівки, і раптом у самому розпалі виступу Кульбака, ніби «забувши» текст і те, що він «дівчина», задер на втіху публіці свій сарафан і поліз до кишені за словами...

Гуртки гуртками, а поки що підлогу мий, потім на подвір'ї, біля клумб, під наглядом інструктора продовжиш свою трудову діяльність. Буйна правопорушницька челядь, гроза садків та парків, зараз сама тут садівникує, повзаючи по клумбах, чемненько квіти висіває та висаджує в сиру землю трояндові кущі!

Інструктор — Василь Якимович, трудяга з трудяг (руки весь час у землі) і аж облущений від сонця, терпляче показує, як що робиться, і, коли стараєшся, вміє твою роботящість оцінити. Кульбаку теж відзначив збадьорливим кивком:

— Є в тебе жилка трудова... Видно, не раз матері на виноградниках допомагав?

— Було,— каже Порфир, хоч нічого такого й не було.

Тут гарно: сонце пригріває, земля пахне, а ти в неї, в теплу, відволожену, насіннячко кидь та кидь!.. Чи трояндовий корінець втикаєш.

— Тільки ж вирости не дадуть,— каже Порфир,— як коні, перетопчуть.

Інструктор посміхається:

— Ні, цього не буде... Іноді аж дивуюсь: ті, що в парках клумби топтали, квітники нівечили, тут за літо нічого не зачеплять. Ще самі й поливають... Ось на собі перевіриш: якщо сам посадив — уже його не перетопчеш, не зломиш. Рука не підніметься, щоб ламати. Бо вже воно тобі рідне.

— Цікаво, а якби дикий мак тут посіяти? — запитує Порфир.— Він би прийнявся? Або воронець? (Рідко де побачиш той воронець, а дідусь якось показував Порфирові).

— Все прийметься, аби тільки з любов'ю,— весело каже інструктор.— Женьшень і той виросте, якщо душі докладеш...

Різна тут публіка довкола Порфира. Той з міліції сюди переданий, іншого самі батьки привезли, бо на товарняках десь аж до Баку ганяв, хоча, може, й вигадує, може, далі Генічеська й не бував. А Гаркавенко, цей ось у дитбудинку виріс, його мати аж у Карагандi, строк там по вироку відбувала,— за розтрату, чи що. Школа допомогла розшукати хлопцеві матір, замовили з Карагандою телефонну розмову, запитали розшукану:

«У вас син Василько є?»

І звідти, здалека, через тисячі кілометрів долинуло ледве чутно:

«Не знаю, як звати... А десь є».

«Так ось він біля нас, поряд!.. Передаємо йому трубку!»

Взяв Василько і вперше у житті здалека-здалека, із чорних степів карагандинських почув материн голос:

«Здрастуй, синку... Це я — твоя мама... На шахті працюю... Живем нормально... В тебе вже й сестричка маленька є...»

«Приїдьте, мамо! — тремтячим голосом кричав, як у безвість.— Я хочу побачити вас!»

І за кілька днів мати приїхала. Це було взимку, в завірюху. Мати виявилась людиною доброю, душевною, над сином плакала, не розлучалася з ним. Умовили її забрати Василька, і хоч вагалася спершу, бо не знала, як вітчим зустріне пасинка, проте згодилась-таки, пообіцяла наступного дня прийти, забрати з собою Василька назавжди.

О, як він ждав! Як готувався до від'їзду! З товаришами і вчителями вже попрощавсь...

А вона... не прийшла. Втекла! Він не вірив, кричав, що вона, мабуть, десь в аварію потрапила, під автобус абощо, мусили навіть до міліції вдатись, по лікарнях наводити довідки... Та марне. Зникла, щезла безслідно, кинула дитя, і ось він зараз сумний, замкнутий, ходить поблизу в нарукавній пов'язці чергового і лише зрідка в хвилини одвертості котромусь із найближчих товаришів виллє свій біль:

— Не розумію, чого вона втекла... Я ж їй сподобавсь... А що нова сім'я, то я нахлібником їм не був би — здатен уже сам заробити на себе, маю розряд...

Відчувається, що не має він до матері зла, а тільки болить йому за неї, гірко й соромно, що вона так вчинила... Краще б і не приїздила, щоб і не знали, що в нього мати є...

Цей, звичайно, втікати зі школи не буде. Він би ладен, щоб його й після восьмого класу тут залишили, якщо, звичайно, дев'ятий відкриють після педагогічних дискусій...

А ось Швачко-білобровець, цей, як і Порфир, з вовчою думкою поглядає за мур. Швачко вже раз вдавався до втечі, через три дні його, впійманого, привезли назад, і він тепер, знехотя порпаючись на розритій клумбі, переживаючи гіркоту й ганьбу поразки, при нагоді дає хлопцям цінні, як він вважає, поради.

— Головне, додому не тікай,— таємничим напівшепотом звертається він до Порфира,— бо евакуатор якраз додому найперше нагряне...

— А хто це — евакуатор?

— Той, що ловить нас, він у них у штаті, йому за це гроші платять! Преміальні має за кожну впійману душу!..

— Ну, я вже якби втік, то чорта з два їм у руки дався б,— каже Порфир, усміхаючись.— Знаю, де заховатись... Хай хоч на ланцюг посадять, однаково втечу — от щоб я вчорашнього дня не побачив,— жартома клянеться він.

— І не забудь одежу змінити,— дораджує Швачко,— брови сажею натри, щоб нічим на себе не схожий був, бо прикмети твої по всіх міліціях підуть...

Усе це на вус мотає Порфир, може, справді знадобиться, хоча він уже як вирветься звідси, то хай і сто Саламурів женуться — облизня вхоплять!

Наперед усе обметикував: де й першу ніч переночує (скоріш усього це буде в радгоспних теплицях), потім на лиманах промишлятиме, а там і кавуни зарябіють в степах, виногради наллються,— буде йому де пастись. Додому він і ногою не ступить, щоб ловцям до рук не потрапити, не наскочити на їхню засаду. Та ще ж невідомо, як і мама зустріне.

Іноді, бувало, повернешся з плавневого походу, а вона, ніч не спавши, з очима червоними, замість радуватись, аж зашкварчить від люті й з криком: «Чорним зроблю!» — мерщій хапається за дідусевого ременя з бляхою... Як усмажить тією бляхою раз і вдруге — довго потім носиш на задній частині мамину татуїровку... Отже, тікатиме будь-куди, тільки не додому. Хіба що з кучугур іноді підкрадеться, хоч здалеку подивитись на маму, як вона йде на роботу або, зігнувшись на ділянці серед очеретяних кулів, чаклує там над своїми «ізабеллами», виноградними немовлятами... Увечері вона деколи буває біля Палацу культури, аж звідси видно йому: причепурена, принаряджена, з кимось розмовляє, сміється. І голос її мовби чути Порфирові: «Оце віддала свого тирана в спецшколу, тепер хоч трохи передихну!.. Бо правду кажуть: малі діти спати не дають, а підросте, то не дасть і дихати... Спекалась нарешті — тепер і мені право-воля!»

В очеретах житиме Порфир, у своїй очеретяній державі. Серед птахів і сам як птах. А коли закортить у кіно податись до радгоспного клубу,— сажею себе розмалює, такі на себе прикмети наведе, що стане мов сатана, ніякі дружинники не впізнають... І хлопці не викажуть, там не такі ябеди, як оцей Карнаух, вони не зрадять... Ну, а прийде осінь, тоді видно буде. Може, знов на лиман подасться, браконьєрів з дядьком

Іваном ловитиме. Одне слово, тут його довго не втримають на припоні...

Увечері Порфир дає хлопцям спектакль: показує нафантазовані сцени з власного життя, як ганяються за ним комишанські дружинники на чолі з самим доктором наук — директором наукової станції (здається, Кульбака й сам вірить, що таке було), як ловлять його, в'яжуть і під голосний плач усієї Комишанки відправляють до цього спецзакладу, ну й, звичайно, все завершується знову його відчайдушним рибальством. Тільки зайдеться про це, як мова Порфирова одразу переходить на самі вигуки та жестикуляції, оченята розблискотяться, товариство тільки й чує його енергійне, натхненне:

— Джик! Вжик! Бульк! Шубовсть!

І як вершина всього:

— Смик — і є! Смик — і є!

Вилицювате обличчя його при цих «вжик» і «джик» розцвітає, грає кожним живчиком, очі, сяючи, стріляють сюди й туди — услід за рибиною, що вже ніби й тут, у карантинній, вистрибує з води, в ясну ніч при місяці з переплеском виграє... Вдесяте почують, як далеко пірнав, як по дну ходив та блешні курортникам відкушував,— тільки слухай і всьому цьому вір... Тарані він цілі кучугури за літо нав'ялить і насушить, є матері й сусідам, ще й знайомим із радгоспу та наукової станції перепадає від його щедрот, бо тепер навіть для докторів та кандидатів наук тараня — то головна пробивна сила. Коли десь треба чогось добути, виканючити, вибити наряд на запчастини або на шифер,— мішок тарані не забудь прихопити, їдучи у відрядження, повернешся з перемогою...

— Не тараня, виходить, а таран? — розроджується дотепом Сеньйор Помідор, і тут уже вони, забувши розбрат, обидва вдоволено регочуть.

Нарешті настає той день — мусив же він колись настати! — коли на урочистій лінійці під музику духового оркестру Порфира переводять у вищий ранг, кінець карантину! Бо заслужив, не захворів, не втік і правила назубок вивчив, весь майдан слухає, як дзвінко відкарбовує він перед колективом заповіді вихованця:

— Не вмієш — навчать, не хочеш — примусять!

— Безвідмовно слухався вихователів, чергових по

режиму і членів ради командирів! («Ох, скільки вас на нас!» — хотів би при цьому додати Порфир).

— Будь правдивим і чемним! (Це ще нічого...)

— Розпочату справу доводь до кінця! (А що саме доводь, це дозвольте йому тримати в таємниці...)

А насамкінець — його найулюбленіша з усіх заповідей:

— Не журись!

Порфир її вигукує хвацько, з насолодою,— вся вишикувана братія аж веселішає...

Інше товариство буде відтепер у Порфира, і він сам стає ніби інший, мовби підростає одразу. Висвятили! Вперше ведуть його після карантину на третій поверх спального корпусу, куди раніш не мав права й ногою ступити. Ось виникає перед ним вікно велике, з піднятою фрамугою,— з такого півсвіту видно. Забувши все, Порфир вишурхнув з-під руки Боцмана, чи то пак Бориса Савовича — вихователя, і мов очманілий кинувся до вікна, припав, просяяв, нагледівши там щось... Ніби в широкоекранному раптом відкрилась його очам якась екзотична краса, що від неї аж дух перехоплює... Уп'явшись у вікно, пив жадібним поглядом те, про що марив у сні, що тільки і можна побачити звідси, з горішнього поверху,— знизу воно муром закрите. А коли спитали, яке ж він там диво вгледів, хлопець ледь чутно видихнув у тихому, безмежному захваті:

— Очерет!..

XI

Отже, спатиме він тепер тут, на третьому поверсі, де квіти в кімнатах, фіранки на вікнах, мережива на подушечках — усе білосніжне, аж відлякує чистотою. Увечері перед сном туалет вечірній, маєш бігти з усіма в «ногомийку» (яке слово смішне!), помиєш ноги — рушничком витирай, кожному з вас рушничок для лиця і для ніг окремий, персональний. І тоді вже далі тебе по команді передаватимуть. Тут весь час від когось до когось тебе передають, із рук до рук. Перед самим сном вихователь повинен усіх вас ще раз перелічити і аж тоді, повмиваних, перекупаних, обов'язково в л е ж а ч о м у стані передасть старшому по режиму. Ногомийку обминути не смій, без неї до

спальні, в оце накрохмалене, білосніжне царство не маєш права зайти.

Ну, а вікна так просто в небо, просто на волю, на Дніпро! Виявляється,школа міститься на виступі берега, що вдається аж в очерети, вода поблискує майже біля самого муру, видно між вербами шкільний причал, човен, ще не спущений, лежить на згірку догори дном, і — як мрія мрій! — потяглися понад затоном кудись у бік гирла очерети, похиливши торішні мітлиці... Хай прижухлі, вилинялі під негодами, але високі, густі, пішли й пішли в понизов'я, вільно й таємничо розкинувшись на весь простір і мовби єднаючи хлопця з його рідною Комишанкою.

Одначе:

— Марш в ногомийку!

Ногомийка та душові — це мов клуб, з усіх боків тут надивишся цих ангелочків. Хоч не такі вже вони й ангелочки, як приглянешся ближче. Ті, що на лінійці їх бачив чепурненьких, підтягнутих, що командирів слухаються, команди карбують, а як до майстерень, то й зовсім біжать наввипередки (бо для багатьох там куди цікавіше, аніж за партою), вони в ногомийці одразу дикішають, як тільки вихователь куди-небудь відвихнеться, так уже й чуєш:

— Ану відступись від крана, робот!

— А то що?

— По іклах хочеш? Як уріжу, то майстер не збере!

Двоє малюків теж завелися, мов півники:

— Не бризкайся, бо так і дзизну.

— Ану, дзизни!

— І дзизну!

І вже штурханина, борюкання, доки котрийсь із старших таки розборонить їх стусанами.

Старші, яким скоро випуск, поводяться стриманіше, вони змушені оглядатись на задні колеса, бо кому ж охота після спецшколи та потрапити ще й до спецпетеу,— вони того спецпетеу, як вогню, бояться: там режим ще крутіший... Інша річ — морське училище, але ж туди з поганою характеристикою не потикайся. Отже, стараються, наганяють бали... Тільки не всі, є такі, як Бугор, у котрого вся надія на кулаки. Переросток з бичачою шиєю, весь розтатуйований, він тут верховодить у ногомийці. Не встиг ще Порфир огов-

татись, як Бугор уже стояв над ним, витріщившись баньками своїми нахабними:

— Ще не купаний? А таких Нептун купати велить!.. Водохрещу йому!

І як був Кульбака в одежі, так його й пхнули гуртом у душову кабіну, регочучи, підперли спинами двері й пустили зверху струмінь холоднющої води! Добре, що хоч не кип'ятку. Викупали, вибанили до цокотіння зубів, а випустивши, ще й пригрозили, щоб не жалівся,— якщо ж спитають, кажи, що сам ненароком під струмінь потрапив...

І тут же Бугор та його підлабузники, оточивши, влаштували новачкові екзамен.

— Урок як по-нашому буде?

Не знає Порфир, тільки плечима знизує. Самі йому й підказують:

— Ходіння по муках!

Ну, це неважко запам'ятати. Йдемо далі...

— Школяр на екзамені?

Знов знизує плечем і знов чує:

— Живий труп!

Двійка у них — «Звичайна історія», новий вихованець — «Підкидьок», вартовий — «Непроханий гість», п'ятірка — «Невловимий Ян» або «Фата моргана». Кожен учитель, кожна шкільна річ мають у них якесь химерне, тільки їм зрозуміле назвисько. Учись, мовляв, розмовляти цією потаємною мовою, якщо хочеш, щоб тебе вважали своїм...

Змагаючись у вигадках, навперебій загадують Порфирові різні сороміцькі загадки й тішаться, що він аніяк не влучить їх відгадати.

Потім Бугор, виглянувши в коридор, чи ніхто не йде, починає впівголоса наспівувати свою блатняцьку пісеньку:

Когда шумит ночной Марсель,
Моя чувиха пьет коктейль,
А я сижу, гляжу в окно
И пью шампанское вино...

І далі заводить другу, зовсім безглузду:

Лап-тап-туба!
Він гумку жує,
Смокче гіркий самогон крізь соломину.
Лап-тап-туба!
Лап-тап-туба!

І оце безглузде «лап-тап-туба» хором підхоплюють інші голоси, а декілька голяків, взявшись за руки, ще й пританцьовують, мов дикунчата з якогось африканського племені.

— А ти чого тільки сопеш крізь двоє дверцят? — Бугор суворо глипає на Кульбаку.— Чого не підтягуєш?

— А мені не подобається.

— Ух ти ж мічений атом! Ану ще раз його під душ!

Мабуть, і потягли б, та, на щастя, якраз проходить десь там вартовий Григорій Микитович, що здебільшого висиджує в задумі біля своєї тумбочки в кінці коридора. З наближенням вартового хлопці прищухають, аж надто ретельно хлюпощуться біля умивальників, мовби змагаючись за чистоту. Та як тільки кроків вартового не стало чути, Бугор та його потерчата одразу знову збіглися кружкома і знову взялись за свої роздебенді,— просять Юрка-цигана розповісти, як це він коней умів викрадати на очах у чесного люду. Він-бо тільки зараз такий зразковий і командир загону, а в минулому давав концерти... Одного разу коня навіть у циркачів був потяг, правда, на цьому й піймався. Гаряча циганська кров ще й тут дається взнаки: хтозна-де хай оце загледить хлопець коняку в степу, то весь аж затремтить, ладен до неї без пам'яті бігти...

Ох, таки справді «мічені атоми»! Є серед них такі, що тікали. Хто раз, а хто й двічі. Стахура — цей ось зірвався був у найбільші морози...

— Тільки й пригоди,— сміється він,— що на вугільній платформі до Кривого Рога прокатавсь, пальці поприморожував...

Навіть малюк худоребрий, на прізвисько Хлястик, теж пробував через мур перелізти, бо за цуценятком дуже скучив...

— Не вмієте ви тікати,— авторитетно каже Бугор.— Я вже якби дав дьору, то найперше дрібнокаліберку б десь роздобув або пістолет. Маску карнавальну на очі, і до універмагу, до дівчат-продавщиць: «Касу на стіл!» А з купою грошей куди хоч!.. Ресторани скрізь є!..

З-поміж усіх «мічених» Бугор найбільш «мічений», з-під душу виходить, грає м'язами, дає меншим розглядати, як він рясно татуйований: на грудях у нього виколота русалка, про яку він каже, що вночі вона ворушиться. Бугор ніби сам її виколював, запевняє

малюків, що міг би і тут таємну майстерню відкрити, всіх би оцих пацанчат розмалював, якби тільки добути йому спеціальну туш та дві голки...

З'являється в душовій вихователь Борис Савович, і буйнощів одразу як не було, бо цього вихователя «мічені» не лише побоюються, але й поважають, він з ними ніби напівтовариш, всякі дивовижні речі розповідає їм про Курили, де він служив моряком.

— Нарешті бачу людей цивілізованих,— весело каже він до вихованців.— Без грязюки у вухах, без чорнила на пальцях, просто приємно глянути...

Помитих, причепурених ангелочків після цього чекає спальня, черговий по режиму прийматиме хлопців від вихователя під розписку. Марися Павлівна теж тут, вона показує Порфирові, де буде його ліжко.

— Оце? — він стоїть перед ліжком радісно-отетерілий, навіть трохи розгублений від цієї аж страшної чистоти. Простирадла ніким до тебе не торкані, пухнаста ковдрочка у квітчастих візерунках, подушка білосніжна... А зверху на подушці — мережива, сяюча, як піна морська, накидка, що до неї просто й торкнутися боязно...

— І оце мені тут лягати?

Марися Павлівна всміхається:

— Тобі. А кому ж?

— Скоріш би це підійшло яким-небудь ангелочкам з крильцями...

— А приготовано тобі, грішному,— сказав Борис Савович.

Порфир усе розглядав ці непоруйновані білі сніги, потім сказав рішуче:

— Не ляжу.

— То що ж, цілу ніч стоятимеш отак над постіллю? — звела брови учителька.— Чи де ти спатимеш?

— Осьосьо! В курені!..

З цим вигуком Порфир — не встигли вихователі й схаменутись — шурхнув під ліжко в свій уявний курінь.

Наморочились, доки витягли його звідти і зі сміхом вклали-таки нарешті в постелю, в оте білосніжне.

Укрившись, лежав, похихикував, ніби з лоскоту, так йому незвично було, хоч і вдома ж не щодня ходив замурзаним, адже мати в нього чепуруха — в хаті рушнички, а влітку ще й свіжою рогозою долівку настелено.

Уже перед тим, як розлучитися з вихователями, запитав зовсім несподівано:

— Що таке бумеранг?

Здивована Марися Павлівна не могла одразу й відповісти.

— Це хай Борис Савович пояснить,— перевела вона погляд на колегу.— Я певна, він краще за мене на цьому розуміється...

Борис Савович вловив у її голосі нотку ревнощів, бо часом Марися Павлівна аж заздрить йому, що він хоч і хмурко, а з вихованцями «контактний», хлопці, коли є вільний час, так і в'ються біля нього, мабуть, після школи не один із них на Курилах опиниться, на тих скелях, де їхній учитель кордони морські чатував...

І про бумеранг Борис Савович теж, виявляється, дещо чув. Це таке метальне знаряддя в австралійських племен: у вигляді зігнутої палиці...

— Лук не лук... І має властивість: після польоту до тебе назад само повертається...

— Полетить і до тебе знов прилетить?

Є робота для Порфирової уяви! Це ж можна й собі в плавнях вирізати таке з молодої ясенини, зігнути і...

— Отак і в житті,— каже Марися Павлівна.— Якщо ти зло кому заподіяв, то раніш чи пізніш воно ж до тебе й повернеться...

— А добро?

— Повернеться й добро... А що зло — то напевне. Чи давнє, чи недавнє... Велике чи мале... Навіть у думці подумане — і те відплатиться... Ви згодні зі мною, Борисе Савовичу?

— Що принцип бумеранга діє в житті? Так це ж, власне, те, що в народі здавна говорять: не копай на іншого яму — сам до неї впадеш... А що вчинене зло із закономірністю бумеранга має до лиходійника повернутись, то це, я гадаю, й наука з часом пояснить... Невідомі ще якісь біоструми відкриє чи щось у цьому дусі.

Черговий по режиму, зазирнувши з коридора, гукає владно:

— На добраніч!

Це стосується всіх. Вихователі теж повинні залишити своїх підопічних. Світло вимикається, післявідбійна тиша настає.

Одначе нові сусіди Порфирові й тоді ще якийсь час чують з-під ковдри його притишене, щасливе, мовлене до самого себе:

— Джик! Вжик! Смик — і є!

Рибу вудить ангелочок...

Аж поки скакун сновидінь підхопить його й шалено понесе в степові простори, по груди шугаючи в буйних квітучих травах...

XII

Автобус летить у степ, у міражі.

Повітря небосхилу вібрує, світлими ріками тече-перетікає з безконечності в безконечність. Як великий художник, природа дала волю своїм фантазіям, творить з весняних марев озера, лагуни, сліпучі плеса, купаються в них примарні гаї та оази, а через дорогу перед автобусом весь час незникно котиться міражна повінь.

Ще рання весна, ота сама розвесінь, коли над степами покотили весняні тепла й вигріті сонцем поля буйно парують, прозорою земною силою струменять у небо, і механізатори кажуть: «На врожай!» Мине якийсь час, і засвистить над степами суховітриця, вип'є вологу, розжене марева, а поки що течуть і течуть вони, купають простори, перебігають шляхи степові, і навіть у містах цього краю, через широкі проспекти в нових мікрорайонах — навперейми тролейбусам — струменять такі ось ілюзорні пречисті ріки.

Мчить степами автобусик, не такий, правда, як ті розкішні рейсові «Ікаруси», що ходять по трасі, а значно менший за «Ікаруса», буденний трудяга застарілої моделі, списаний шефами і подарований школі, на лобі в нього напнуте червоне полотнище з написом: «Діти!», хоч у самому автобусі сидять «діти» цілком дорослі... Їх лише троє: з одного вікна визирає молодий міліціонер з задумливою усмішкою, біля вікна протилежного — сувора дівчина, що сердито й напружено закам'яніла в нахмуреній своїй чорнобровості, а в самому центрі автобуса ще хтось широкоплечий розсівся, вусатий, у кашкеті... Нічого собі діти! А розгадка проста. поспішаючи з виїздом, в хапанині забули той напис зняти, залишився він після вчорашньої поїздки на

екскурсію до гідроспоруди, куди возили премійованих школярчат, саме тих, які відзначились працею в майстернях.

На степових розвилках автобусик зупиняється, неначе в ваганні. Виходять з нього троє, роззираються, радяться про щось. Наче те «щось» навмисне водило їх у цих просторах, показувало їм марева й дикі вогнисті маки на узбіччях і, мовби граючись, знову плутало їхні дороги.

З траси автобусик зверне на узбічну дорогу й помчить аж до земель кінзаводу, мовби тільки для того, щоб знову ці постаті — дві чоловічі й жіноча — могли вийти на межі й, жестикулюючи, посперечатися про щось серед марев, серед цих затоплених сонцем просторів, де аж під обрієм мчить табунець кінзаводського молодняка. Восени лошаки вже будуть на іподромах, виборюватимуть призи у великому дербі, а поки що вільно гуляють, розпустивши гриви, молодий вожак — сам як образ і втілення свободи — в нестримному леті повів їх кудись аж попід небо.

По якомусь часі зупиниться цей ошарпаний автобусик ще біля степового аеродромчика, і люди з автобуса постоять край злітного поля, дивлячись, як літаки місцевих авіаліній вирулюють на просторе, беруть розгін, залишаючи кожен після себе хвіст ранньої весняної куряви. Звідси шкільний автобусик, ще раз змінивши напрям, помчить десь на південь, аж поки з'явиться із-за пагорба велика ріка, зблисне навстріч своїм розлогим сяйвом. Униз, уподовж ріки, поміж кучугурами лежить напівзабута дорога, по ній тепер мало хто й їздить, а ці вдаряться й туди, бо після тривалих перемовок в автобусі водій почує коротке й рішуче:

— На Комишанку!

І розпорядження те якраз належало Марисі Павлівні Ковальській. Тритузний в душі не був згоден, проте дискусію розводити не став: хай уже цього разу буде її зверху.

Прикрою була причина, що ганяє їх сьогодні по степах: шукають Кульбаку. Випарувався, зник цієї ночі! Знехтував засторогами досвідченіших, що тікати вночі, мовляв, небезпечно, бо після відбою варта особливо пильна, всі ходи й виходи стереже. І все ж, усупереч здоровому глузду, Порфир обрав для своєї

операції ніч, і виявилось, що вона, ніч-мати, його не підвела! Зник, щез, розчинився в просторі. Була просто неймовірною ця його втеча, оце найсерйозніше для школи за цілу весну чепе. Напередодні так слухняно поводився, так вражений був білосніжністю спальні, розпитував про бумеранг, жартував... І зовсім не схоже було, що це лише гра, хитрування, розраховане на те, щоб приспати пильність вихователів та служби режиму. Чи, може, вкладаючись після відбою, й справді не думав про втечу? Тоді що ж штовхнуло його на цей крок? Антон Герасимович вважає, що причиною всьому фрамуга, яку не зачинили наглухо на ніч,— до речі, теж наполягання Марисі Павлівни. Здалося їй, що недостатньо провітрюється кімната, де сплять вихованці, кисню мало ангелочкам, тому попросила чергового залишити на ніч фрамуги відхиленими, і ось маєте... Недоврахувала, що для такого, як Кульбака, піднята десь аж під стелею фрамуга, ота вузенька щілина — то вже нарозпаш розчахнута брама в широкий бродяжницький світ! Можливо, помітив звечора й те, що за вікном одразу починається дах нижчої прибудови, отже, коли спуститися на той дах, то такому спритникові не важко перескочити з нього й на дерево, що росте по сусідству, а з дерева на мур... Факт той, що коли черговий по коридору зайшов перед підйомом до спальні, то застав Кульбачине ліжко, ніби в насмішку, акуратно застеленим,— усе на місці, білосніжне покривальце лежить на подушці, як піна морська...

— Невже він енуретик! — розгортаючи постелю, висловлювала здогад Лідія Максимівна, шкільний лікар.

— Казали б ви по-простому,— зауважив на це Тритузний,— впісявся, та й усе.

Енурез, ця дитяча вада, досить поширена серед вихованців спецшколи, є вона, мабуть, наслідком усіх тих переживань, нервових струсів, що їх аж надто діставалось багатьом із цих дітей, перш ніж вони потрапили сюди із свого безладного життя. Адже ж і перемерзали по горищах, і перестрашувались так, що декотрих досі мучать ночами галюцинації, бо якщо воно бачило сокиру, підняту озвірілим п'яницею на матір, то таке не скоро забувається... Тож не з одним трапляються тут нічні конфузи...

Однак ліжко Кульбаки було сухе.

А сам Кульбака зник. Вилетів, вивіявсь, мов святий дух, з третього поверху вашого зразкового закладу. Шукайте його тепер, зайдисвіта, серед невловних степових міражів.

І шукають. Побували найперше в радгоспних теплицях, де він міг, за деякими даними, влаштувати собі ночівлю, телефонували в селищну Раду Нижньої Комишанки, чи не з'являвсь на їхньому горизонті,— ні, не з'являвсь, поцікавилися лише, більше для насмішки, як же воно, мовляв, стільки вчених, дипломованих сторожів і не встерегли одного маленького комишанця... Щодо кінзаводу та аеродромчика, то їх можна було й не провідувати. Тритузний вважав це зайвим, бо який же це скорохід встиг би аж он куди забігти? Одначе молодій вихователькі зниклий суб'єкт, мабуть, уявлявся крилатим, за її наполяганням автобусик уже облітав півсвіту, а тепер жене ось ще й на Комишанку. Жени, пали бензин, хоч не такий же той Кульбака наївний, щоб, випорснувши зі школи, летіти навпростець просто до маминої пазухи!

Розшук поки що здавався Тритузному позбавленим логіки й правил, точніше, якщо й була в нього яка логіка, то тільки жіноча, тобто мало чого варта, і дивно було, що представник міліції, оцей ось молоденький, що з ними їде, лейтенант, не вважає за потрібне вносити корективи. На всі примхи Марисі Павлівни в лейтенанта усмішка, згода, неприхований вияв симпатії. Оце ж бо так буває, коли до твоїх службових обов'язків долучається щось стороннє, до діла не стосовне, різні шури-мури та спільні прогулянки на мотоциклі! Наречений він їй чи хто, а тільки щосуботи можна бачити його мотоцикл під муром біля прохідної. Тільки сонце над захід, уже й підлетів, сигналить нетерпляче, викликаючи свою «відзігорну» (деколи вона довгенько примушує себе ждати). Потім, дивись, таки удостоїла, вибігла, скікнула на сидіння, обома руками за спину вчепилась і — помчали. Для інших він працівник райвідділення, лейтенант, авторитет, а для неї просто Костя, почувається, що крутить ним це дівча, як циган сонцем. Тож і в сьогоднішніх розшуках не представник району задає тон і не сам Антон Герасимович, як начальник служби режиму, а ця доситьтаки в'їдлива й владолюбна особа. Тритузному тільки й

лишається, що час від часу пускати, мовби кудись у простір, стріли своїх сарказмів.

— Оце ж вам і «хвеномен»... Оце вам і з живчиком та з перчиком,— кидає він, не озираючись.— Бистроум, інтелектуально обдарований... Хо-хо! Якщо обдарований, то це ще гірше в нашому ділі! Тупий навряд чи зумів би отаке витіяти, а цей, бач, усіх нас у дурні пошив... Він їм казочки та баєчки, а вони й розтанули... Ось як швидко ми перековуємо...

Мовчить Марися. Прилипла біля вікна, аж очі мружить, видивляючись, чи не з'явиться де, чи не вимелькне, як ховрашок, з-поміж кучугур... Такий удар! Ще вранці йшла до школи в чудовому настрої, з почуттям певності, як це нерідко з нею буває, що день попереду жде тебе цікавий, змістовний, і хай чомусь буде він нелегким, клопітним, але неодмінно принесе і радісні несподіванки. Проте вже на прохідній відчула: щось сталося. Неприємно вразила Марисю похмурість вартового, що й на привітання не відповів, а ще тривожніше відчула вона себе, коли зайшла на подвір'я й загледіла коло автобуса гурт чимось занепокоєних людей. Автобус лаштували в дорогу, чути було незвично різкі розпорядження директора, насторожувала присутність міліції (в першу мить Марися не розгледіла, що то Костя стоїть до неї спиною в своїй новенькій лейтенантській формі). Коли Марися Павлівна підійшла, всі до неї обернулись з холодком неприязні, так їй принаймні здалося, навіть Костя не посміхнувся, лише Антон Герасимович порушив напружену мовчанку:

— Чи не зустрічали там свого «хвеномена»? Щез і адреси не залишив.

А Валерій Іванович... Ні, він не сказав їй ні слова осуду, хоча краще б сказав, аніж ховати його під маскою своєї директорської витримки та врівноваженості. Здавалось, Валерій Іванович ось-ось зірветься, роздратовано кине їй при всіх: «Донюнькались... Тож їдьте! Шукайте! Самі ловіть!» Було б навіть лайку легше перенести, ніж ту, сповнену мовчазного докору, витримку Валерія Івановича та напружену притихлість колег. Бо варта вартою, а це ж таки вона нарадила за ті фрамуги... Ось так і вчать вас, наївних ідеалісток! Добре, хоч духу знайшла в собі сказати директорові: «Сама винувата, сама і на розшуки поїду!

Під землею знайду!» І ось пустилась у міражі, на ці безглузді лови. «Бо хіба ж не безглуздо? Двадцятий вік, а ви, як за звіром, полюєте на собі подібного!»

Давно такого каменя не лежало на душі. Отак зневажити всіх і найперше її, вихователькуу?.. «Це ж підло, підло! — аж закричати хотілось.— І як після цього вірити, що можна викорінити ниціть людську?!» Оце ж тобі «материнське начало»... Не вийшло «начала», товаришу директор! Підкинули мені таке звіреня, що навряд чи й самі б з ним упоралися!.. Хитре, лукаве створіння, воно тебе, вчительку, швидше збагнуло, аніж ти його. Психологом виявилось, та ще яким! Недарма пишуть, що психіка сучасної дитини іноді виявляється складнішою за психіку дорослих. Щадила його, вигороджувала, з наївним зачудованням слухала його теревені, захоплювалась, яка багата уява. Усе, з чим ішла сюди з інституту, він одним своїм вчинком розвіяв! Успадкувавши родинний фах, вчителювати пішла, найтрудніших обрала, щоб воювати з життєвою грубістю, щоб захистити таких, як цей юний черстводух, від їхньої ж власної жорстокості. Емоційних бальзамів прикласти до їхніх душевних травм! Переформуєш, переінакшиш, очищенням пробудиш у ньому почуття прекрасного... У драмгурток його, бо як же, артист! І він таки довів свою «артистичність», зумів отак тебе ошукати при першій нагоді. Всі твої зусилля, поради та напучування зараз йому, мабуть, тільки привід, щоб над тобою десь посміятись, зуби пошкірити з такими ж невиправними, як і сам. Стільки енергії витрачено — й марно-марнісінько. Душу вкладала, своїм жертвувала ради них... Часом і в кіно було не йдеш, а морочишся з ними, весь вільний час віддаєш для індивідуальних бесід, на спорт та гурткові заняття, хоча й доводилось чути: «Це вам не студія, Марисю Павлівно, а спецшкола». Але вона має свою думку щодо цього, та й колеги, здавалось, належно оцінюють вольовитість молодої вчительки, її здатність запалитися працею, поступитися особистим ради інтересів колективу «В маленькім тілі — великий дух». А що ж він виборов, твій дух, в оцьому ось конкретному випадку? Чи, може, й зовсім упав він на грунт бездуховності, раннього цинізму, емоційної глухоти? О ні, в емоціях йому не відмовиш, в нього їх, може, аж занадто, тільки все свої, химерні, як і ця комишансь-

ка його затятість, що одним махом звела нанівець, на посміх виставила всі твої ілюзії!

— Чула моя душа, що тут не обійдеться без чепе,— знову гуде Тритузний.— За таким фруктом треба було в сто очей дивитись, а ми йому: ось на «Дон-Кіхота» читай, скоро Матюшу в «Мартині Борулі» гратимеш... От і дограались...

— Ви так говорите, Антоне Герасимовичу,— зауважив лейтенант міліції,— наче хтось, а не служба режиму найперше несе відповідальність за втечу.

— Служба режиму, товаришу Степашко, своє дістане, директор не забуде її в наказі,— ображено відповів Тритузний.— Чого доброго й мені ще на старість зіпсують характеристику своїми оргвикрутасами. А хіба ж я не товчу їм день у день, що в нас не пансіон для дівчаток, що в нас заклад спеціальний, режимний...

— То по-вашому — карцер на них на всіх збудувати?

— За кого ви мене вважаєте? Руку маю тверду, це правда. Без ніжнощів у житті обходився, бо самого життя не балувало. Але ж синів виростив — не ледацюг: один гарпунер, другий буровий майстер на Каспії, орден уже заробив,— тож, виходить, чогось варта моя педагогіка?

Антон Герасимович у дискусіях раз у раз вдається до цього невідпорного аргументу з синами, і чим тут заперечиш? До того ж Степашко й сам добре знає обох його синів, бо, коли приїздять улітку, старий щоразу влаштовує на їхню честь бучне гуляння на острові, співи тоді лунають над водами до пізньої ночі, і Антон Герасимович на радощах кличе до гурту кожного, хто тільки на очі потрапить...

— Не так воно все просто в житті,— веде своєї старий.— Хай там уже, на Заході, розгільдяїв патлатих нарозводили, від наркотиків зарятуватись не можуть, а наш народ, він до дисципліни звик, спартанство, суворість у самій вдачі його. Через те й товчу, що режимні школи ширше треба впроваджувати і до таких, як ми, недрюкованих, уважніше прислухатись... А то ось я скільки пропонував наростити мур, підняти його на метр або й на два, а послухались?

— Ніякий мур ще нікого не втримав,— озвалась нарешті Марися Павлівна.— Хоч і до неба вимуруйте його!

— Треба, щоб у правопорушника зникло саме бажання тікати,— переконано додав Степашко.— А загорожі нарощувати, замки побільшувати — це середньовіччя.

— І хто це говорить? — осудливо мовив Антон Герасимович.— Той, чия служба тільки те й роби, що лови їх та акти на них складай...

— Якщо хочете знати, Антоне Герасимовичу, буду я найщасливіший у той день, коли ми зможемо і ці, вже існуючі наші мури розмурувати. Щоб бар'єр квітковий навколо школи, і все. Ото буде вершина наших трудів.

«Ось таким ти мені подобаєшся»,— окинула бистрим озирком Марися свого супутника і за хвилю знов сиділа серйозна, дивлячись у вікно.

А Степашко й далі гомонів до Тритузного:

— Поставимо себе на його місце: хлопець ріс, не знаючи обмежень, а ми раптом хапаємо його, накидаєм на нього сітки заборон, посягаєм на його особистість. Для нього свобода й розхристаність — поняття поки що рівнозначні, в обов'язках перед колективом він ще не бачить ніякої честі, то чому ж нас має дивувати його непослух, метанина, бунт? Навіть медики радять зважити на постійний «рефлекс свободи», що живе нібито в кожній людині... А нам хочеться, щоб у нього цей рефлекс одразу зіщулився й завмер перед нашими правилами! Ні, в кожного свій погляд на речі... Йому тікати, а нам ловити — звичайна діалектика...

За вікнами автобуса потяглись плантації виноградників, що належать тутешнім радгоспам, за ними з'явились серед безжиттєвості кучугур жилаві низькорослі переліски, здебільшого з сосен, білих акацій та ще тоненьких тополь, які, повироставши, підуть на переробку для целюлозного, а далі знов потяглись недавно закладені виноградники... Все це наслідки зусиль науково-дослідної станції, тієї, де працює Порфирова мати гектарницею.

— Можна ж, виявляється, досягти? Скоро справжній ліс буде на кучугурах...— звернувся мовби до когось Антон Герасимович.— Уже тут, кажуть, і диких кабанів бачили, а колоністи вважали ці піски безнадійними. Та ще й ми, правду кажучи, брали на глузи цю станцію, бо, здавалось, за дурне діло взялась: розорювати, заліснювати ці мертві кучугури, де й полин

не хоче рости... А вона своє довела, поприймались, бач, і соснята, і тополята... Виноград — і той приживляється...

— Не тільки приживляється, а ще й оздоровлюється,— уточнив Степашко.— Тут у них десь карантин проти філоксери: пропускають крізь нього навіть алжірські сорти... Бо піски ж ці влітку таких температур, що ніяка погань не витримує. А те, що Оксана Кульбачка посадила,— росте, дай бог!

«Як ми саджанці — так ви дітей наших бережіть»,— пригадались Марисі слова, якими гектарниця звернулася до них, коли прощались на винограднику... А, виходить, не вберегли, не догледіли. І, може, шукаєте втікача зовсім не в тому напрямі, де слід би шукати? Згідно з втікацькими правилами, може, обминув він свою Комишанку десятою дорогою, і марна річ, як це вважає Антон Герасимович, трястися вам сюди, ганятися за вчорашнім днем?.. Та вгадай, чи діятиме він тільки так, як підказала б холодна логіка втікача, як учинив би тверезий, наінструктований розум? Електронні роботи, оті діятимуть за логікою, якщо вони коли-небудь втікатимуть, а в цього ж таки не електронне приладдя, а серце в грудях, а в серці, може, місце й для мами є? Одне слово, розтанув. Розтанув десь у своїх безкраїх, як очерети, галасвітах, що їхні й координати невідомі,— Марися мимоволі усміхнулася, уявивши повеселілого Кульбаку в недосяжності туманних його володінь... Нестерпне створіння! І яка диявольська настійливість у досягненні своєї мети! Здавалось, нарешті приручили його, прижився, ввійшов у шкільний ритм, та виявляється, що й білосніжним вашим доброжитком і навіть набутими симпатіями він без вагання пожертвує, якщо проблисне йому хоч найменша можливість перемайнути в інше буття, в оте маревне, що він його так солодко вимовляє: правоволя!

XIII

На причілку материної хати, під розквітлим старим абрикосом, міцно спить зморений, забродженій у нічних росах невловимець. Вірний Рекс сидить біля нього на чатах. Спочиває втікач на царській постелі — на кулях очерету, що ними взимку

мати від буранів хату обставляла. Ось тут, серед розбушованих кулів, у солодкому сні й застала Оксана, забігши на обід додому, свого приблукалого звідкись коханого синочка. Де був, де блукав, а прибився сюди, на цей очеретик, що править йому зараз за найпухкішу постелю. Обмерши від щастя, нахилилась над ним, торкнулась стриженої голови, торкнулась ніжно-преніжно (щоб не злякати зі сну!), а як прокліпнувсь від незрозумілої ласки, так і вхопила, здушила в нестямі, обціловуючи свого найдорожчого на цілому світі тиранчика...

— Звідки ти? Відпустили тебе?

— Сам себе відпустив...

— Таж як це? Втік?

Він загадково посміхався, трохи навіть хизуючись перед матір'ю своїм геройством. Радий був і тому, що не заходилась бити. Бо в неї так: то відлупцює до синяків, то одразу ж після цього поцілунками обсипле...

— О горе моє: невже самовільно? — допитувалась мати.— Через мури оті? Вночі?

— Та ще при якій погоні...

І почалось! Які страхіття він переміг! По яких карнизах прокрадався. Із даху на дах, із дерева на мур, а вздовж муру саме вартовий іде, прожектором світить! І, звичайно, з рушницею, з вівчаркою, от-от освітить ліхтарем сміливця, що стоїть на мурі у повен зріст. Та тільки ж не вдалося йому, бо Порфир усе передбачив, присів та стриб униз, та мішок тому Саламурові на голову: раз і є! Накинув, скрутив, ну, а вівчарка... іншого, мабуть би, роздерла, а Порфира тільки в щоку лизнула, бо його ж усі собаки знають...

— Ох і вигадько ж ти! Ох і фантазер! — всміхалася мати щасливо.— Де той мішок у тебе взявся? Де у вас там вівчарки? Любиш вигадувати, як Гоголь, що «Тараса Бульбу» написав.

Рідко Порфир бачить матір усміхненою, все більше буває нахмурена, заклопотана, а то й розлючена, коли він її доведе. А зараз живі яскринки її очей світяться ласкою, і так личить їй бути усміхненою, добра, щаслива усмішка робить маму просто красунею...

— Ви мене, мамо, назад не віддавайте...

А вона знов занепокоїлась, зморшки тривоги перебігли обличчям:

— То чого ж ти все-таки втік? Покривдив хто чи сумно стало?

— Там сумувати не дають. Нема коли. І вчителі гарні... «Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом»,— аж проспівав він з міною артистичною.— Інструктори по праці теж мене відзначали. Я вже й табуретки робив, і бирки штампував для меблів...

— Так чого ж тікати було?

Порфир знизав плечима в щирому невіданні:

— Сам не знаю. Якийсь біс накотився...

Для матері й це відповідь: буває, що й біс... Одначе радість зустрічі з сином усе ж притьмарювалась для неї тривогою, неясністю того, що сталося.

— Може, ти щось учинив, синку, та не кажеш? Може, провина яка на тобі?

Нахмурився, задумався Порфир, і матері болісно тенькнуло в серці: «Щось таки накоїв!»

Але він твердо сказав:

— Ні, мамо. Я ні в чому не винуватий. Просто скучив...

І на матір подивився так глибоко, проникливо, як ніколи раніш. Що то розлука! Який учитель вона! Як уміє відсіювати, відкидати все, що в буднях накипіло, і злобу гасити, і кривди зм'якшувати. Забуто ремінь, що стільки разів по спині у нього ходив, дорікання та крики клятьби, вже і йому матір'ю прощено постійну оту люту війну, коли він її вимордовував своїм цілоденним байдикуванням. Взаємні образи й жорстокості, сльози й біль — усе зникло, розвіялось, наче й не було, зосталась тільки ця любов обопільна, це безмірне щастя зустрічі двох людей, що звуться: мати й син.

— Це ж ти голодний?

І, не ждучи відповіді, схопилась, відімкнула швиденько хату, і не встиг ще малий приблуканець очунятись, як перед ним уже шкварчить на столі яєчня, і мати аж пальці порізала, відкриваючи йому консерви: і шпроти, й сардини... Ще й пряників гербиків наклала:

— Їж, синку, їж! Це ж я тобі збиралася передачу нести.

Сидить за столом молодесенький господар, так смачно уминає все, що йому подано, і хата враз наповнилась радістю, тільки й того, що незвично матері бачити його стриженим. Вдома було так заросте, що й зі школи

завертають, посилають до перукарні, а йому як туди йти, то краще в плавню гайнути. Бо іншого в перукарню батько веде, насторожі стоїть, доки стрижуть, а його... Тепер ось, гололобий, прибився додому, і щось з'явилося в ньому мовби серйозніше, пригорьоване, хоч і прикрите зовні веселою хвацькістю.

— Ох, і біг! Такий марафон дав! Уже світає, уже можна б і передих зробити, а ноги самі біжать! А потім ще й на машину з цеглою вчепився...

— То, сину, завжди так: до рідного дому ноги людину самі несуть... Тільки ж як воно буде... Ні, піду, відпрошу тебе в них, заберу!

— Навряд чи дозволять... Треба не менше року вибути, коли вже до них потрапив...

— Ублагаю!

Порфир, заморивши черв'яка, знічев'я розглядав давні фотографії на стіні — дідусеву, дядькову Йванову...

— Мамо, а хто мій тато?

Для неї це було як удар. Відколи син став вимовляти слова, все ждала цього запитання. Ждала, й боялась, і знала, що колись воно таки буде, готувалась до відповіді, а, проте, застало воно її зненацька, жаром обсипало всю.

— Ти ніколи не питав мене, сину, про це... і ніколи не питай. Знай тільки: хороший він був і не зобидив мене нічим, не обдурив...— голос її аж налився пристрастю.— Ти не з обману! Ти — з правди!

Порфир навіть пошкодував, що вискочило в нього це запитання, що завдав матері болю. Нахилившись, шкріб нігтем настільну церату, розмальовану квітками.

— Гаразд, більше не питатиму.

Вона почувалася зараз глибоко винуватою перед сином, бо й раніш найперше самій собі ставила на карб, що хлопець напівсиротою росте, без батьківської ласки та догляду. Інші з батьком і в перукарню, й на риболовлю, за іншого батько і в школу піде довідатись, а цей усе сам та сам, одиначчин син! Оксанич! І навіть що неслухняний такий, перекірливий, шалений, і за це вона брала скоріше вину на себе,— може, це їй розплата за оте перше кохання з його шалом і диким місяцем у небі, і солов'ями, що аж задихались, аж стогнали у вербах над вашою любов'ю!.. Кажуть же: найстрашніша з усіх кар — кара дітьми. О, ні, ні, не кара він і не гріх, саме він щастя для неї! Бо хай і ди-

кий, невпокорений росте, одначе вірить вона, що буде з нього людина! Її душа, її любов, її вдача уже в ньому проблискують!

— Я одного хочу, сину, щоб ти гарним хлопчиком ріс. Щоб совість у тебе чиста була... Чиста, не тюремна! Не слухайся тих, що по-пустому геройствують: ось то я, нікого не боюсь, піду ларьок пограбую, з когось годинник зніму!.. Нема в злочині геройства. Є тільки сором і ганьба, і до таких від людей лише презирство... Героями на іншій дорозі стають... Працею людина і сильна, й красива... Ось і на станції в нас, який колектив дружний, усі за тебе переживають, хочуть, щоб ти людиною став, маму свою не соромив... Бо вже так я змучилася, сину, нервів моїх не вистачає!

— Більше цього не буде, мамо.

І він з щирою каятьбою глянув на неї, справді змучену, перестраждану: вже й зморщок пташині лапки з'явилися біля очей, і шия худа, жилава, як голову мама поверне, найбільша жила під шкірою випинається, як лоза виноградна... Руки мамині біля тих саджанців та пісків кучугурних стали старіші за неї саму. Бо вона ще молода, ще до неї лицяються. Із жалю до синочка вирішила була торік батька йому добути, хоч нерідного, з плавнів привела, з бригади, що заготовляла очерет для целюлозного: «Оце буде тобі тато, Порфире. Заступатиметься за тебе». А за кілька днів Порфир аж на роботу до матері прибіг з рішучою вимогою: «Вижени його, мамо! Нащо ти цього п'янюгу привела? Ледве нам хату не спалив!..» І розповів, як зайшов до хати, а той п'яний спить на дивані, сигарета випала з рота й подушка вже тліє. «Я на нього й дивитись не можу, мамо! Вибирай: або він, або я». І коли аж так зайшлося, кому віддати перевагу з них двох, то мати таки вибрала без вагань його, сина, а того витурила геть, бо навіщо хлопцеві такий «батько»...

— Винувата і я перед тобою, сину... Не було за тобою пригляду, все ти десь та десь — в одстороні від мене. Тільки ж подумай, як і мамі нелегко, стільки роботи на ній, а хто допоможе, підмінить? Ось і сьогодні: і на виноградник біжи, і за добрива клопочись, а там ще й семінар по виноградних кліщах та листокрутці...

— У школі питали, чи виросло б хлібне дерево на наших пісках...

— Це вже ти маєш випробувати,— відповіла з усмішкою мати.— Кучугур нерозроблених ще й на твою долю вистачить...

— А я й не боюсь.

— Ото. Сам відчуєш, як таки гарно, коли воно в тебе з-під руки росте, на очах зеленіє... Хіба ж давно ще всі тут гвалт кричали: піски йдуть, засипають посадки, вітри видувають і засікають посіви... Сахара! І нічого з нею не зробиш, вже й копанки піском позаносило, а станція ваша, мовляв, тільки даром хліб їсть... Так треба ж було все це комусь перемогти? Не само воно сталось. На вчорашніх, на вічних кучугурах виногради в'ються на сотні тисяч кущів, і тополі та білі акації піднялись...

— Я, мамо, як ще трохи підросту, на трактор сяду, плантажні плуги поведу... Механізатор — чим погано? Житимем дружно, я жалітиму вас.

— Вірю, вірю,— каже вона з жаром.— Бо треба ж колись і вірити!

А хлопець далі малює ідилічними барвами:

— Рибку ловитиму після роботи, сома вам на півхати притягну. І знаєте, на яку наживку він піде? На соняшникові пелюстки!

Ніхто тут про таку наживку й не чув, а син її, бач, придумав, зробив відкриття... На золоті блешні ловитиме.

— Водяні діди, чогось вони дуже люблять соняшниковий цвіт!

Мама, збираючись уже йти, звично провела помадою по губах (цього вона не забуває), потім добула з шафи сюрприз для Порфира:

— Ось я тобі тільняшку нову купила, бо та вже на тебе тісна... Ще й беретку до неї.

Хлопець не втерпів, одразу ж натягнув на себе новеньку морську сорочину, порадувавсь: чим не юнга? Стрижену голову беретою прикрив, примаскував, нікому й не видно буде, що стрижений. І евакуатори не впізнали б, якби де зустрілись...

— Тільки ж ви, мамо, нікому ні слова, що я тут був... Що я тут є.

— Які тайнощі,— посміхнулась вона.— А спати ліг на найвиднішому, аж на пристань видно...

— Так мене ж Рекс стеріг! І плавня поруч... Тільки б Рекс голос подав — я одразу клубком вниз, шась! — і в очерети, а там хай шукають... Хіба з вертольота...

— Увечері повернуся, все тоді з тобою обміркуємо,— сказала мати, вже йдучи.— А поки що набирайся духу після походу,— пожартувала вона якось невесело й з ласкавим усміхом вийшла: за мить постать її в газовій косинці вже майнула за вікном, пірнула попід обліплене цвітом гілля абрикоса.

Де не буде Оксана в цей день, усе почуватиме неспокій за сина, все буде в тривозі за нього душа. Бо треба, виходить, його ніби переховувати, мовчати, як про незаконного. Та таки ж не зовсім законний і є, це ще тоді відчула, коли в метрику записувала і ніби навмисно було її запитано про батька. Треба було назвати — хто батько... Та хоч що там хай кажуть, а вона знає одне: з любові народжений. Принесла його на світ від красеня капітана, і не спокушав він її, нічим не обманював, сама розпалалась до нього коханням, отим першим, сліпленним... Будувалася саме ГЕС, баржами брали з кар'єрів каміння, а вона поблизу з дівчатами ліс корчувала, плавні, що мали під воду піти. І тоді зустрілася з ним, і хоч знала, що шлюбний він, без оглядки пішла за його вродою в хащі чаклунські, у плавневі роси-тумани. З тих плавневих місячних ночей та з жаги молодої зіткалося те, що стане потім синовим життям.

Ой чорна я си, чорна,
Чорнява як циганка...

І хоч не чорна й не циганка, а як натхненно співалося їй тоді цієї вперше почутої пісні біля вогнищ вечірніх! Карпатські лісоруби, що з ними її капітан подружився, десь із гір цю пісню сюди принесли, завербувавшись плавню корчувати. Готували дно під затоплення, валили верби вікові в три обхвати, після того ще взялись і за комиші, косили їх для целюлозного, а якби далі, то ще, мабуть, тоншим стало б їхнє заняття,— вже, мабуть, павутину б косили!.. Та далі будова ввійшла в береги, лісоруби поїхали назад у свої гори, в той Рахів піднебесний, брандвахти ще деякий час стояли припнуті в плавнях на якорях, а потім і вони познімались, і капітанова баржа була переведена на іншу лінію,— покликало його інше життя, інші вантажі возити. Поїхав, ще й не знавши тоді що в нього син десь тут ростиме, у цій Комишанці. Листуватись? А нащо? Скільки їх спалахує таких ко-

хань новобудовних, лісорозробницьких — вони не лис туються, пройдуть, прошумлять, мов зливи весняні та й нема, тільки хіба де побачиш багаття вечірнє, нагадає воно, як ти хмиз тоді в плавнях палила та гаки начіплювала на боки верб неліквідних, що і в огні не горіли,— їх тракторами відтягували геть.

Минулося, відспівалося... Іноді хіба що фантазіями тішить себе: як виросте син та буде вже курсантом морським або льотчиком, повезе вона його в те місто портове, де її кохання приписане, скаже йому: «Знайомся...Оце твій син». А поки що лиш сльозами заллється, коли з пристані, із палуби екскурсійного пісню зачує: «Ой чорна я си, чорна...» Бо ж то спів її молодості, спів її плавневих вечорів. А більшого щастя, ніж те, якого вона зазнала, уже й не буде в житті, не повернеться, бо один тільки раз людина своєю молодістю цвіте! І тим дорожчий для неї Порфир, що прийшов він до неї звідти, з гарячих шепотів та шалених ласк недозволених, прийшов, як істота, зіткана з самої любові, з краси, з місячних марев та рос-росяниць опівнічних...

XIV

І знов цього сонця блиск!

Аж засліпило, коли Порфир, вибігши на кучугури, глянув униз, і звідти сяйнула йому ріка, вдарила навстріч вируванням весняного світла. Вир сонця — так би й кинувся в нього, в розлийводи оті! Ось вона, свобода! Гуляй — скільки хочеш, іди — куди заманеться, ніякий Саламур не стоїть над душею. Право-воля, як кажуть комишанці. І небо, і птахи, й ці рідні кучугури, до яких ще мамині руки не дійшли,— усе належить тобі, існує для тебе, ти тут повновладний господар.

Комишанки звідси майже не видно, вона потяглась понад берегом, тільки де-не-де виглядають над кудлатими вербами вшиті очеретом гребені хат, а на них стирчать хрещаті шпичаки телевізійних антен. Городи комишанські своїми ранніми полуницями збігають аж у берег, в очеретяні зарості, що й зараз дають Порфирові якусь певність, так само як і вранці, коли він після нічного пробігу перевів дух нарешті і влігся під мами-

ним абрикосом. У тих очеретяних джунглях справді й каюком не проб'єшся, там людину помітиш хіба що з вертольота.

Білобокий пароплавчик, завернувши з фарватеру ріки, прямує до пристані: з екскурсантами йде, не інакше. Кого ж він привезе цього разу? Надивився Порфир різних екскурсій, добре знає їхній протоптаний маршрут: від пристані посунуть до Тихої могили, де щоліта товчуться археологи, визбирують кісточки скіфських царів та царенят, ще побувають екскурсанти біля велетня дуба, посперечаються, скільки йому — п'ятсот чи сімсот, і, звичайно, відвідають мамину науково-дослідну станцію, бо вона ж знаменита на весь край. Важко віритиметься їм, приїжджим, що недавно тут, скільки зглянеш, арени мертвих пісків лежали, текучий пісок аж дзвенів від найменшого вітерця, а коли зривавсь вітрюга, то весь світ баламутився,— хутори, й дороги, і копанки заносило пилюгою, немовби брудним снігом. Піщані бурі — здавен найбільше лихо цього краю. Хто тільки не пробував рух пісків зупинити, але нічого не виходило, бо садили не те, або не так або не тоді. Скажімо, посадять чисту сосну, а вона вслід і гине від шкідників або від пожеж під час суші середлітньої... І ось станція додумалась, як ті кляті піски приборкати, в неї й виноградники вже тут приживляються, і ліси розростаються справжні, з травою, з грибами, з птахами — такий ліс сам себе, без хімікатів, од нападу шкідників захищатиме!..

А до цих кучугур, серед яких зараз дихає волею Порфир, черга ще не дійшла, бо це в а ж к і кучугури, сюди треба саперів з тракторами, два місяці тут стояв фронт, в отих он сагах наші були, а по той бік шляху німці, тож всюди тут ходи та оглядайся, без сапера в цю землю не лізь. Якось забрела череда, бик став бутіти й рити рогами кучугуру, і швидко дорився: міна як жахнула, тільки хвіст од того бика десь у космос полетів!

Міг би тут Порфир сам водити екскурсії, розповів би і про Гілею, і про те, які люди відважні колись жили кочовищами в цих степах, царства стрясали, на край світа ходили звідси в походи, аж десь там Персія тремтіла, загледівши їхніх списів лаврові гаї (вістря списа кожен воїн увінчував листком лавра) Розповів би Порфир і про шлях отой старовинний

що проліг до соляних озер,— мав він бути кам'яним, але чумаки нібито запротестували: не треба каменю, бо віл підбивається... За проїзд по цьому шляху брали з чумаків плату — з воза по копійці, для цього шлагбаум стояв. А не хочеш платити, об'їжджай через кучугури, де й колеса тонуть у піску... На місці причалу колись пором був, а там корчма стояла, де зараз Палац культури афішами блищить.

Все, все пояснив би Порфир, якби взяли його в тлумачі до екскурсантів. Бачите, сказав би, як добре почуваються оті посіяні рядками акації-підростки та сосни-підлітки, це їх висівала станція позаторік... А он там починаються виноградники, це єдиний на Україні розсадник, де вирощують з чубука саджанці різних сортів винограду,— з Італії, Франції, з Алжіру і навіть з Японії одержують посадковий матеріал, а тут беруть його на карантин, знезаражують, бо ніякий шкідник не витримує температури комишанських пісків! Звідси вже чистий саджанець іде потім в різні винрадгоспи, і все це, що таке дивне для вас, це робить моя мама!

Цікавитесь тополями — вам і про них розкаже Порфир: оце посаджена рядами тополя чорна, або ще її звуть українська, чи граціозна, а білокора — це туркестанська, вона теж чудово почувається, а де акація росте — там, так і знайте, в глибині під піском поховані родючі грунти, отже, сміливо в тих місцях садіть виноград...

Дико, тихо, безлюдно серед кучугур. А чи давно тут розважався з хлопцями Порфир: викочували на згірок велике мазівське колесо, один з них, скрутившись, залазив усередину колеса (найчастіше це був сам Порфир), і товариші пускали його згори. Летиш, і світ тобі крутиться, аж поки зрозгінці в річку — шубовсть! Колесо й зараз лежить у бур'яні, нога твоя стоїть на ньому, на його потрісканій гумі, колесо є, а товаришів нікого нема, всі у школі,— за партами протирає штанці твоя відважна плавнева гвардія! Тільки ти оце, тиняйло, бродиш без діла, уникаючи людських очей, тамуючи в собі страх і настороженість, адже ти втікач, на тебе звідусіль можуть чатувати різні небезпеки.

Однак, здається, лиха ніщо не віщує, і хоч постійно треба бути насторожі, зате — який світ! Там ріка вирує

сонцем, плавні вниз десь аж до лиманів синіють, а тут маки палають всюди по пустирищах — скільки їх насіяла весна! Чашечки їхні повні червоного сонця, по вінця повні... Міжкучугурні ями та западини, що їх комишанці звуть сагами, влітку будуть налиті піщаною спекою, все живе тут згорить, поскручується, а зараз саги квітують, мов оранжереї, і коли йдеш, аж боязко серед маків ступати, щоб не зламати цвіт.

Вибравши місце, звідки було добре видно школу, заліг на пагорбі під кущем заячого холодку, замаскований гіллячками, як дозорець на кордоні. Школа он твоя, нова, двоповерхова, з силікатної цегли... Полегшено всі там зітхнули, мабуть, спекавшись тебе, позбувшись нарешті заводіяки. Наукам віддаються твої товаришочки. Певне, й про свого вожака забули, а він ось тут, так близько від вас, підкрався поміж кучугурами й жде... Дочекався перерви, коли школярчата, висипавши на подвір'я, з лементом, галасом кинулись ганяти м'яча. Вчитель фізкультури Микола Дмитрович теж приєднався до малюків, лише Порфира там нема серед їхніх форвардів. Он Петро, Вітько, он Кислиця Олег — все його дружки, гукнути б до них: ось я тут, повернувсь! Гайда зі мною, хлопці! Гайда в плавні розшукувати оту затонулу турецьку фелюгу, що її вже й мулом в очеретах затягло... Та де там! Не крикнеш, голосу не подаси, це тобі зась, адже ти зараз поза товариством, жити мусиш віднині під покровом таїни, весь час пам'ятаючи, що за тобою, може, всюди розшуки, погоня. Задзеленчав дзвінок, шкільне подвір'я одразу спорожніло, і Порфирові стало тоскно на душі. Піти б у школу та сказати: «Ось я вернувся й на минулому ставлю хрест! Наше гасло: «На свободу — з чистою совістю!»

Розтривожений, підвівся й рушив знов у кучугури. Незабаром стояв на іншому пагорбі, дивився у бік далеких виноградників, що розкинулись аж до обрію під небом степів. Десь там і мамин гектар. Десь там її виноградні вихованці, з усього світу звезені, щоб проходити гарт у гарячім тутешнім піску... Щоліта Порфир пасеться в довколишніх виноградниках, і в станційних, і в радгоспних, знає, де сорти найсмачніші,— це тоді, коли грона наллються й виглядають з-поміж листя, як мамині груди. Огорожа на виноградниках — густий живопліт із колючих акацій, але

Порфир крізь найгостріші колючки пролазить. Видно й звідси крізь сонячне мерехтіння, як по всіх виноградниках біліють хустками жінки. Он дівча якесь випросталось серед міжрядь, лице зав'язане по самі очі хусткою, стоїть далеченько, не видно, яке воно з себе, але навіть і з відстані ясно, що дівча те... сміється! Сміється самою своєю поставою, і схиленою набік голівкою, і навіть виноградарські ножиці ніби аж весело поблискують у дівчини в руці. Мабуть, то одна з тих молодих переселенок, що, бувало, жартома зачіпають Порфира, коли він з'являється біля Палацу культури: «Оксанич прийшов, наша симпатія... Може, хоч ти запросиш до кіна, будеш кавалером?» І так це в них виходило, що він і не ображався, коли вони кликали його Оксаничем.

Відвернулось дівча, взялось до роботи, а Порфирові чомусь полегшало на душі, так гарно стало, ішов кудись навмання і незчувся, як заспівалось-замугикалось йому,і дивно, що якраз їхня шкільна замугикалась, ота маршова пісенька, що її хлопці щодня викрикують на подвір'ї, ступаючи строєм, дружно відбиваючи п'ятами такт:

В нашій школі режим ох! — суровий,
Та шляхи нам — у світле життя.

Ще там ішлося про вихователів та майстрів, які дбають, щоб тебе «довести до пуття», але тих слів він співати не став, усе повторював оце: «В нашій школі режим ох суровий...» І хоч, сидячи в карантині, часом навіть дратувався, коли пісня про режим долинала з подвір'я, одначе зараз і це, режимне, кралось йому до співу, бадьорило душу: бо ж на волі опинився!

Нема мурів, нема брами, тільки небо обступає тебе, польовий вітерець обвіває,— просто почуваєш, що йдеш крізь повітря! Ох і випорснув, ох і перехитрив же всіх. Аж усміхнувся хлопець, уявивши, який там зчинився шарварок після його втечі, як лютує Саламур, креше громи на свою невдатну сторожу. Відплатив йому Кульбака за все. Жаль тільки, що й Ганні Остапівні та Марисі, мабуть, теж перепаде, до них Порфир проймається співчуттям, бо добрі були з ним, з усіх, може, найдобріші. Ну, Валерій Іванович має розібратись, що вихователі тут ні при чому, бо нема сили

на світі, яка могла б удержати Кульбаку, якщо вже його душа волі запрагла!

Випурхнув за мури нарешті. Відтепер змінить своє життя, робитиме все, щоб тільки мама ніколи більше не плакала через нього. Втеча його відбувалась теж, можна сказати, під прапором мами, її образ йому сил додавав. Опинившись на території станції, найперше до парку забіг, з кущів виглянув: чи є мама на Дошці пошани? Чи, може, скинули її через сина-забродника, хулігана, що аж у правопорушницьку школу попав? На місці була мама, ледь усміхалася поміж фотографіями: з одного боку Ілько Ярошенко, механізатор, з другого — Ліда-лаборантка. Полегшено зітхнулось Порфирові після цього, отоді вже й побрів, прокрадаючись кружма, до свого абрикоса... Мама, яка вона була ніжна при зустрічі з ним, яка сердечна та красива, здається, ніколи такою не бачив! Тільки б заміж не виходила, не приводила йому чужака-вітчима, бо якось пригрозила напівжартома: «А що, якби й привела? Було б хоч кому заступатися, коли більші товчуть тебе, забіяку!» Сам за себе заступлюсь, мамо, ще й вас оборону, лише не приводьте п'яниці в хату! Досі вважав Порфир, що він для матері тільки сама досада, тягар, камінь на шию. Коли з відлучок своїх вертавсь, зустрічала його перенервована, змучена, у криках, у гвалтах: «Горе моє! Гріх мій тяжкий». А за час цієї розлуки, бач, як скучила, при зустрічі місця не знаходила з радощів... «Ти не з обману, ти — з правди»,— ніколи такого від неї не чув і ніколи цього не забуде.

Блукав саме біля Тихої могили, коли до неї потяглася від пристані череда екскурсантів. Молодші, позадиравши голови, попереду йшли, а були такі, що й на милицях стрибали чи шкандибали з паличками,— видно, з лиману прибули, з грязелікарні. З усіх усюд наїжджає публіка на тутешню ропу, знають дорогу сюди шахтарі навіть десь із Крайньої Півночі, прибувають деякотрі геть покручені радикулітами та ревматизмами, а, покиснувши сезон у гарячій ропі, виписуються додому іноді зовсім без милиць, полишають своє дрюччя персоналові на згадку разом із розчуленими записами в Книзі подяк.

Раніше, коли прибували сюди екскурсанти, Порфир мав звичку, ув'язавшись хвостиком, теж никати за ними, бо кому ж не цікаво послухати про тих боро-

датих скіфів, про загадкову Гілею, а зараз при появі екскурсантів перше бажання було: дременути геть! Одначе відразу й схаменувсь: чого, власне? Кому з них відомо, що ти за один? Хіба на лобі мічено, що ти втікач?

Екскурсоводка, голонога, цибата, з напущеним на лоб чубчиком на сучасний манір, не стала відганяти Порфира, навіть осміхнулась заохотливо: можеш, мовляв, послухати, я не забороняю. Справді ж бо, розповідатиме для всіх, а Порфир до таких речей має цікавість, кортить йому знати про тих давніх людей, що насипали оці кургани-могили в степах і ходили звідси в далекі походи, а повернувшись, справляли тут свої свята, на колісницях змагались, і смагляві скіф'янки в прикрасах співали біля вечірніх вогнищ своїх, уже забутих тепер пісень.

— А ти чого не в школі, хлопчику? — звернулась до Порфира одна з екскурсанток, розвезиста тьотя в рудих буклях, у великих, від сонця, окулярах.

Чепурний вигляд Порфирів, новенький тільник та мідна бляха на ремені (та, що нею не раз хлопця було татуйовано) дали людям підставу думати, що він, певне, з училища юних моряків.

— Ти з Нахімовського, еге ж? — допитувалась кругловиденька тітуся.— Чи з мореходки?

— Я із спецшколи,— буркнув Порфир, невдоволений цією причепливістю.

— Це що воно таке? — спохмурніла розвезиста, в окулярах.

Знайшовся одразу в гурті й знавець — паруб'яга в білій кепочці, груди розхристані, волохаті.

— Це та школа, де малих правопорушників уламують,— пояснив він жінкам.— Є тут одна на всю область. За монастирськими стінами, через які ченцям колись дівчат у лантухах подавали...

— А чого ж ти тут? — запитала Порфира екскурсоводка.

Хлопець, набравшись духу, видавив із себе:

— Відпустили.

— Відзначився чимось? Вибув строк, чи як?

— Премія за працю в майстернях.

— Молодець! Давай добувай розряд,— підбадьорив хлопця смаглявий чоловік, поплескавши дружньо по плечу.— Матимеш розряд, одразу себе мужчиною від-

чуєш. У мене ось такий, як ти, а вже прибіга на кар'єри: дозволь, тату, я сам вибухівку закладу!

Стояли, чекаючи, доки підтягнуться всі. Коли інші підходили, то теж цікавились, що за хлоп'як серед них, і тепер уже самі екскурсанти пояснювали, що це вихованець спецшколи, відмінник, за працю та зразкову поведінку відпустили його погостювати додому... Кульбака, нахнюпившись, слухав ці свої власні вигадки, вуха йому горіли, і зарятувало тільки те, що екскурсоводка їхня відвернула увагу, інший світ з'явився, заколихались у повітрі лаврові гаї,— то йшли на персів воїни з цього краю, а на кінчиках списів у них зеленіло лаврове листя, як материн виноград!

— Час ущільнюється, епохи зблизились,— завчено говорила екскурсоводка,— і в цьому кургані, можливо, поруч лежать бородатий античний скіф і половець середньовіччя, порубаний ордою козак і молодий кулеметник з будьоннівської тачанки...

Дівчина пояснила, що розкопки тільки починаються, може, тут археологів ждуть ще великі відкриття... Як завжди, знайшлись серед екскурсантів такі, що найперше цікавились, чи багато золота було знайдено на розкопках цієї Тихої могили, екскурсоводку це аж образило, бо:

— Річ не в золоті, товариші, а в тому, що на тім золоті накарбовано! Яка мистецька краса на ньому відтворена та яка її художня цінність...

Сухорлявий дідок в окулярах, видно, неабиякий грамотій, бо й тут з книжкою не розлучався, коли зайшлось про художності, ожвавів, розгорнув у книжці закладене місце й зачитав, наче дітям у класі:

— «В ті часи праця художників вважалась священнодійством! Митці були у великій пошані. Вони гордились діянням рук своїх ще більше, ніж царі своїми перемогами. Тільки якщо гімни царів починались словами: «Я зруйнував...», «Я покорив...», то гімни художників мали зачином: «Я воздвиг...», «Я спорудив...», «Я виконав роботи прекрасні...»

— Знов старий завів свою пластинку,— кинув губатий мордань, цілячись фотоапаратом в екскурсоводку, і хоч на губаня глянули осудливо,— «нечема, мовляв, ти»,— проте вголос ніхто за старого не заступивсь, і він, закривши книжку, ображено замовк.

Як і передбачав Порфир, від Тихої могили екскур-

санти потяглись до обсадженої високими тополями садиби наукової станції, де, певне, покажуть їм кабінет агротехніки з засушеними шкідниками під склом, далі, звичайно ж, не минуть і радгоспу, якщо мають дозвіл оглянути його прохолодні льохи з величезними бочками вин. Порфир лишився на місці, відчувши себе в самотній, гіркій покинутості. Адже в той бік, до людей, дорога тобі закрита. Ти втікач, майже злочинець. Постояв трохи, послухав жайворонка, що високо десь витюрлюкував над головою, й нарешті побрів, сам не знаючи куди. Просто так, навмання. Бо які ж йому виконати «роботи прекрасні»?

Ноги самі привели до річки. Поникав уздовж берега, позаглядав, де чиї каюки стоять, примкнуті ланцюгами до верб та берегових осокорів. Різнокаліберні замки на них висять, більші й менші, простіші й складніші, та будь-який із них сам відімкнувся б перед Порфиром, тільки забажай... Нема на всьому березі замка, якому б ради не дав оцей майстер «золоті руки».

Чийсь катерок вихопився із-за очерету, з гуркотом летить до берега, Порфир мимовіль заховався за вербу. Але можна було й не ховатись, бо це ж Микола, аж чорний від смаги, радгоспний моторист, майже приятель, на нього Порфирові сама приємність дивитись, коли він, отак вільно відкинувшись, сидить за кермом, править однією рукою, і катерок слухається найменшого доторку господаревої руки. Славиться Микола тим, що, мабуть, найраніше за всіх у Комишанці встає, про нього й мати Порфирова каже: «О, це ранній! Цей не проспить росяні блакитні світанки!..» Хай навіть гуля допізна, а вранці, ще й сонце не сходить, а моторчик Миколин уже загуркотів над водою, вже помчався найраніший комишанець з якимось дорученням до міста, або на ГЕС, або на целюлозний.

Причаливши, Микола глушить мотор, сходить на берег з якимись пакунками в руках і аж тепер помічає Порфира:

— Здоров, здоров,— каже йому так, наче вчора розстались.— Ну, як живеш?

— Та нічогенько... Живу як оте колесо весь час крутишся, а тебе тільки надувають.

Моторист без слів, самою усмішкою відповів на Порфирів дотеп. Хлопець з деяким острахом ждав від нього розпитів про свою долю, та й самому кортіло

запитати, чи не був часом на лимані, чи не зустрічався з дядьком Іваном, рибінспектором, одначе Миколі, видно, було не до розбалакувань, бо він одразу й рушив, кивком відкинувши чуб назад і міцніше підібравши під пахви свої пакунки:

— Поспішаю, брат... У лабораторії ждуть.

На пристані під осокорами кілька пасажирів куняють з клунками — ждуть річкової ракети. Пароплавчик, що доставив екскурсантів, притулився до причалу й теж спочиває,— так стоятиме, аж доки його пасажири повернуться. Двері на судно навстіж, трап настелений, усе ніби припрошує: заходь, хлопче, якщо хочеш вирушити в рейс... Капітан сидить на кормі, читає газету. На верхній палубі двоє матросів, що їм Порфир приносив одного разу пиво з чайної, задивились у небо, перемовляються:

— Он-он вони пішли... Та рівно як!

— Не блукають, а к р о к о в к о ю йдуть... У них теж дисципліна...

Задер голову й Кульбака, нагледів і він ту кроковку в небі, що, рухаючись, ледь мерехтіла у високості: журавлі йдуть із гирла кудись у верхів'я ріки, кудись аж за Київ, на поліські болота, подалі від браконьєрських пострілів.

XV

— Кучугура з чубом! Оце кучугура... Отут і буде наш спостережний пункт,— весело казав, бувало, дідусь до онука, вибравши місце для куреня. Відтоді й здається Порфирові, коли опиниться серед кучугур, наче це велетенські голови чиїсь лобато витикаються з землі, а на них вітерець чуби розвіває... Чубом дідусь називав кущик шелюги на самім вершечку піщаної дюни і пояснював, що кущик цей і саму кучугуру сформував, бо затримував пісок... Отже, прапрадід цієї шелюжини, пустивши коріння, й кучугуру почав...

Дюни і дюни. Де лисі, а де з чубами, німі, мовчазні, «Українські Каракуми», як писав про них у своїх ранніх статтях теперішній керівник станції, доктор наук, що його за тихість та лагідність вдачі жінки-гектарниці називають вуйком. Літа не щадять нікого,

змінився й він, приїхав сюди чубатим, а став безчубий, зате чубатіли його Каракуми. Цієї весни механізатори та гектарниці освоюють ще одну арену пісків, на стогектарнім клину за кілька днів кучугури позачісувано, як ножами, розрівняно, розпланировано, сапери пройшли, за ними трактор з плантажним плугом тягне борозну, вивалює глибоку, як траншею, за ним другий — вкидає добрива, а далі вже ті, що з чубуками в руках, дівчата та молодиці, що мають посадити тисячі й тисячі чубучат на один гектар! Одна каже: «Мої чубуки...», друга — «чубучини», третя — «мої чубучата»,— це вже в котрої який характер... Але всі — як матері, жодна не забуде, що, влаштувавши в землі того маленького, треба його ще й «з головою прикрити», щоб зовсім не видно було чубучати, його верхнього вічка, бо спекою запече або засіче піском...

Ще одна виноградна шкілка тут закладається, де під найдбайливішим доглядом будуть всі оці «шасли» та «піно», «фіолетові ранні» та «красуня Цегледа», «Італія» та «перлина Сабо»... Кожна з гектарниць без нагадувань знає, що, коли і як їй робити, бо шкілка на те й шкілка, щоб око не дрімало, найніжніший сорт повинен у цих пісках прийнятися, вкоренитись. Якщо треба, то в шкілці його ще й перешколюють, тобто пересаджують, щоб тільки чубученко твій краще ріс!

І ось, коли тут саме кипить робота і жінки ледве встигають з чубуками за трактором, з'являється з-поміж кучугур ще не торканих ошарпаний автобусик з пов'язкою на лобі й починає допитуватись, де ж тут Оксана Кульбака, гектарниця, та чи не прибігав до неї збіглий зі школи синок?

Гектарниць аж обурило це.

— А ви ж там, шановні, для чого? Ось ти, діду вусатий,— це до Тритузного,— якого там дідька пасеш? Не прибігав ваш бурсак, а якби й прибіг, то хіба б ми виказали? Шукайте його у борозні поміж чубучатами, може, там він сидить та з пастухів своїх у жменю сміється!..

— Ви їх краще не чіпайте,— озвався від трактора закушпелений парубійко і скаламбурив: — Наші гектарниці-аси язиками жалять, як оси... Доктор наук і той їх остерігається...

З Оксаною в шукачів і зовсім зустріч не відбулася, їй випало сьогодні підмінювати бригадира, і тому десь оце поїхала з саперами оглядати нову ділянку.

Довелося так і відбути ні з чим. А невдовзі автобусик уже зупинився на Комишанській пристані під осокорами, і водій, ще й мотор не вимкнувши, спокійно кивнув у бік причалу:

— По-моєму, він там...

Екскурсанти, з'юрмившись біля трапа, саме заходили на пароплавчик і, як здалось водієві... Одне слово, учасники розшуку змушені були вдатись до капітана судна. Відкликавши його вбік, Степашко, як працівник міліції, серйозним тоном почав розпитувати, чи не пробрався до них часом на судно безбілетний пасажир. Пацанок такий. Помічено було, нібито щось прошмигнуло в натовпі, схоже на їхнього втікача...

— У мене тут миша не проскочить,— ображено відповів капітан.— А втім, можете обстежити.

— Хіба тільки щоб совість була спокійна,— сказав Тритузний, і разом із Степашком, відсторонивши екскурсантів, вони пройшли по трапу на судно.

Марися Павлівна зосталася на причалі. Нервувалася, ледве стримувала себе. Красива ж тобі випала роль! Педагог, прихильниця такої гуманної системи, раптом у ролі Шерлока Холмса,— досадливо іронізувала вона над собою. Походжаючи під осокорами, знічев'я озирала пристань: ось вона, комишанська гавань, про котру Кульбака не раз згадував захоплено. Звичайний річковий причал, яких багато на Дніпрі, притулився в очеретах, живе своїми неквапливими буднями. Зараз тільки початок навігації, ритм життя поки що стишений, а влітку тут усе закипить, завізно буде від вантажних машин, що прибувають зі степу, збіжжя лежатиме горами, день і ніч братимуть звідси зерно, овочі, фрукти, відпливатимуть баржі, важко осілі під степовим вантажем, і в усьому цьому вразлива дитина, така, як цей шалений Кульбака, звичайно ж, знаходила для себе романтику, поезію мандрів, і чи не звідси й зароджувалась його ота невситенна тяга в світи-галасвіти, яку ми звемо бродяжництвом.

Тритузний та Степашко повернулися з судна розчаровані: обстеження нічого не дало.

— Я ж казав, що в мене безбілетник не проскочить,— спогорда зауважив капітан.

І саме в цей час десь із верхньої палуби вдарило жіночим вереском:

— Він тут!

Кричала якраз та рамениста дама в окулярах і в рудих буклях, що біля могили чіплялася до Кульбаки з допитками. Нахилившись, вона люто докрикувала на берег, що злочинець на судні, що матроси, мовляв, самі його переховують:

— Вони у змові з ним! Дали йому притулок!.. Самі покривають! Оце вам і «нє проходітє мімо!».

Ревна громадянка, вона потім до самої грязелікарні, не вгамовуючись, на різні лади товктиме все про те ж, як перша помітила цього малого злочинця, що крутився біля кургану та на жіночі сумочки поглядав, а тут — до чого нахабство може дійти! — навіть на судно забрався, і, коли вона, проходячи, виявила його в кутку під трапом, він так звідти ошкірився — думала, за ногу вкусить!..

Тут він! Тут! — лунали з судна сигнали підтвердження, з-поміж яких вирізнявся голос котрогось жартуна:

— Всі свідомі — шикуйсь!

Почалися лови.

Ціла веремія знялася на судні, зчинився гвалт, тупотнява,— все там ходором ходило... Марися Павлівна стояла на березі й звідси стежила за розвитком подій. Їй до болю соромно було за все, що там відбувалось, вона не могла подолати в собі почуття приниження, навіть якоїсь обриди. Ловлять людину! Та чи це вже само по собі не дикість? А ти, педагог, витончена душа, інтелігентка, стоїш тут та губи кусаєш, сповнена гризотами сумління, знемагаючи від сорому й приниження... Гризоти гризотами, але де ж вихід? Вкажіть його, якщо знаєте! Порадьте, дайте рецепт, як інакше ствердити над ним своє право вихователя і як від нього відвернути лихо майбутнє, може, тяжкому злочину перепинити дорогу?

Операція набирала розмаху, судно аж гуло, люди перекрикувались, розпалюючись у своїм веселім ловецькім азарті. Знали-бо, що втікач тепер уже нікуди не дінеться, пильнуй лише, щоб не вистрибнув за борт, і тому ставали вподовж бортів, розчепіривши руки, створювали мовби живопліт із людей, і всі були у веселій готовності переймати, хапати. А воно, оте

мале, невпокорене, ну що тобі блискавка кульова, перекочувалося з носа на корму, з корми на ніс, десь із трюму враз вимчить на верхню палубу, і майже вхоплене, знов вив'юнювалось, виривалося, зацьковане й зле, ніяк не даючись до рук.

— Та тримайте ж міцніше! Чи ви навмисне його випускаєте? — чулися погуки.— Де ж воно, непутяще?

— У воду пішло! Ні, в атмосферу!

Ловці, хоч і розпалені в мисливському азарті, усе ж, здається, не поспішали довершити справу, в цих ловах було для них щось розважальне, культзатійницьке, схоже на масову, не набридлу ще гру. Ймовірно також, що дехто з екіпажу потай справді співчував втеклому комишанцеві, інакше-бо чому ж вдавалось йому, майже схопленому, якимось чудом знову випорскувати з міцних матроських рук.

Нарешті втікача таки загнали в глухий кут, затиснули внизу під трапом, там, де він і обрав був собі перший сховок. У сліпій люті хлопець і тут ще відбивався руками й ногами, відгризався зубами, мов зацьковане звіря, і хоч аж на берег до Марисі було чути його знесамовитіле: «Вовкодави! Душогуби!»,— хоч у нападі люті викрикував він дещо й зовсім непристойне, таке, що ні до якого протоколу не впишеш, однак це вже публіку не проймало; акція була звершена, азартне збудження на обличчях ловців почало згасати, втрачати напругу.

Хлопця вивели на берег, цупко тримаючи за руки: міліціонер — з одного боку, начальник режиму — з другого. Укоськаний, нарешті став Кульбака перед ясні очі Марисі Павлівни. Вжахнуло вчительку те, що сталося з ним, учорашнім жартуном, вигадником, веселим щибайголовою... Побачила зараз перед собою обличчя чуже, спотворене гримасою безсилої люті, в патьоках розмазаних сліз... Очі теж нестерпно чужі і якісь недитячі, повні зненависти, здатні зараз, здається, на все. Де ж той Кульбака, що був? Що в цьому від того зосталось? Нашарпане ловцями, змучене тільце вже не виборсувалось, воно стало безпружним, поникло, мовби втративши останню волю до життя... Лоб у мазуті, ще й гуля виступає, видно, десь ударився з розгону. З обох боків тримають його міцно, і здається вчительці, що й вона чує, як на стиснутих китицях дитячих рук сполоханими пташатами пульси б'ють.

— Пустіть його,— сказала Марися Павлівна.

Послабивши руки хлопцеві, Степашко й Тритузний, однак, не зовсім їх відпустили.

— Відпустіть, я сказала,— повторила вона різко.

Тепер вони відпустили, і хлопець не кинувся тікати, поразка геть стишила його вояцький пал.

— Заставив нагріти чуба,— втерся рукавом кітеля Тритузний.— Єй же єй, легше було б вовка за вухо впіймати.

З судна, що відходило, долинали жартівливі поради й навіть щирі прохання дати хлопцеві амністію, адже ж він нічого страшного не вчинив, нікого не порізав, ножа при ньому не було...

— Їдьте собі на здоров'я,— відказував Тритузний,— без вас розберемось.

Хлоп'я стояло похнюплене й ні на що не реагувало. Сором поразки, гіркі образи й приниження перейшли в байдужість. Усе йому, видно, зараз стало однакове, немиле, оприкріле, здається, хай би отут хоч і смерть.

Лише час від часу тіло його мовби само собою здригалося коротким нервовим дрожем, і в гримасі обличчя з'явилось щось змучене, майже старече, до невпізнання спотворюючи ще вчора таке безтурботне, раз у раз осяюване дитячими усмішками лице. Коли ж Марися Павлівна спробувала покласти йому руку на голову, щоб приспокоїти, хлопець рвучко струснув, майже з ненавистю скинув із себе ту руку:

— Без ваших жалощів обійдусь!..

Однак сама присутність Марисі Павлівни, її ласкавий порух і те, що звеліла руки йому відпустити, все це, видно, таки вплинуло на хлопця, помітно стишило, пригамувало його збудженість, може, навіть згадались йому обіцянки, які він неправдиво (чи тоді навіть і правдиво?) давав вихователькі та директорові Валерієві Івановичу в його кабінеті. Каятьби, однак, не почувалось, дитячу душу виповнювала зараз темна озлоба, затята незмиренність та ще гіркота поразки визнання неминучості розплати за вчинене, що, як той австралійський бумеранг, і тут тебе наздогнало, на межі свободи.

Без сумніву, він страждав. Але ніякої підтримки, ані співчуття не здатен був зараз прийняти. Стрівшись поглядом з учителькою, хлопець знову сердито й різко крутнув головою, одвернувсь, і цим інстинктивним

порухом, знаком зневаги й нерозкаяності мовби ще раз підтвердив те, що міг би сказати: «Ти така ж, як і ці, цупкорукі! Хоч які там слова говориш, а сама теж причетна до цього насильства!»

Затримка сталася з автобусом: у ньому виявивсь проколотим скат, довелося міняти. Тим часом комишанські телеграфи посилено працювали, передаючи всім, що відбувається на пристані, бо, коли хлопця вели до автобуса (довелося тим же двом знову взяти його попід руки), назустріч із-за пагорба вилетів на скаженій швидкості станційний брезентовий газик, той, що на ньому здебільш роз'їжджає вуйко — доктор наук, мандруючи серед свого кучугурного царства. Підлетівши до причалу, газик різко гальмонув, і з нього клубком полум'я й гніву вихопилась Порфирова мати.

— Та що ж то ви дитині руки ламаєте, костоломи! — зрозгінці накинулась вона на Тритузного та Степашка.— Та куди ж ви його ведете, людохвати?

І видно було, що нічим від неї не відборонитись, ніякі пояснення її не проймуть, палаюча, збурена, готова до нападу, ступала ходою засліпленої гнівом тигриці, про наслідки не думала, в розшаленілих очах горів лише безстрашний інстинкт материнства. Було враження, що ось так налетить, і хоч ціною життя, а вихопить, вирятує з їхніх лабетів свого коханого синочка...

Чомусь найперше накинулась на міліціонера.

— Пусти хлопця! Що ти йому руки крутиш? Своєму крутитимеш!

— Хто крутить? — спробував заперечити Степашко, ніяково всміхаючись і зовсім пустивши хлопця, навіть відсторонився від нього.— Ось він вільно стоїть.

Одначе мати ніяких виправдань не приймала, все тонуло у вибуху шаленої материнської пристрасті:

— Не дозволю знущатися над дитиною, отак тиранити її. Облиште хлопця і вимітайтесь геть! Не дам вам більше його! Ніж таким вихователям віддавати, краще в кучугури заберу, хай там з ящірками виховується!..

На її гвалт збіглося пів-Комишанки, голова сільради, трохи розгублений, спробував був нагадати, що сама ж вона добровільно віддала сина до школи режимної і що є відповідна й заява її та постанова комісії в справах неповнолітніх...

— То, по-твоєму, я назавжди їм його відписала? — бурхнула вона гнівом і до голови.— На рідне дитя не маю права?

— Маєте, маєте! — схвильовано, з щирим співчуттям заговорила Марися Павлівна, підступивши до жінки.— Повернеться він до вас!.. Хіба ми не розуміємо, ким він для вас є?

Жінка навіть не одразу і впізнала вчительку, уважно й суворо глянула на Марисю Павлівну, ніби через силу намагаючись втямити, що вона каже.

— І нічого страшного за ним,— ще лагідніше казала вчителька,— душею він добрий і в школі зовсім не найгірший...

Марисин тон та її слова, видно, справили враження на матір, вона після цього не так озвіріло глянула на вчительку.

— Правда? Не найгірший, кажете?

— Запевняю вас! Хлопчик,— один із найкращих...

І наче щось сталося з жінкою, враз її, людину розбушованих почуттів, мовби підмінили, полум'я гніву, обурення, роз'ярілість стали опадати на очах. Упокорена, стишена, вона дала вчительці взяти себе під руку й одвести вбік, щоб і там слухати з її вуст обнадійливі слова про сина. Люди бачили, як пристрасно щось там говорила їй вчителька, з виразом серйозної довіри й душевної напруги заглядаючи молодиці в її стражденне, знервоване, розпашіле обличчя. І хоч нічого особливого в Марисиній мові не було,— були то звичайнісінькі, майже сентиментальні слова втіхи, але, може, тому, що йшли вони від серця і що вчула мати в них щире вболівання за свого сина, двоє людей цих — на подив іншим — швидко порозумілись: жінка після щойно пережитого прояснювалась, світлішала на очах, в жадібній надії ловила кожне слово вчительки, в погляді її з'явилося щось сестринське. А коли Марися від імені колективу пообіцяла, що з Порфира вони таки виховають людину, мати знайшла в собі силу навіть вибачитись за свій спалах, за влаштовану їм сцену на очах в усієї Комишанки.

— Ще раз довіряю вам його, як рідній сестрі,— припала Оксана до вчительки.— Напоумте хлопця! Ви розгадали — душею він добрий, але ж так боюсь я за нього! Все б віддала, тільки щоб він більше ніде не спіткнувся, щоб чесним виріс...

— Заспокойтесь, так воно й буде,— запевнила Марися.

А жінка, звично прикладаючи хусточку до очей, знов шепотіла палко, майже благально:

— Жалійте його! Воно ж без батька! Наче з грудей оце його вийняла й вам передаю, найдорожче своє довіряю...

— Все буде гаразд. Ну, ясна річ, суворо в нас, такий заклад...

— Хай! Казала й кажу: робіть, що хочете, тільки людиною верніть!

Був після цього гарячий потиск руки і щось схоже на проблиск усмішки, і припадання до плеча, і, коли Тритузний спостеріг аж таку розчулену сцену, він кивнув напарникові: давай, мовляв, дій, і тієї ж миті, майже піднявши на руках, хлопця упхнули в автобус.

Порфир не чинив спротиву. Знівечений, зажурений, мовчки опустивсь на сидіння, осторонь біля вікна. А коли й Марися Павлівна зайшла, і дверцята автоматично хряпнули, зачинившись за нею, мати Порфирова знов у розпачі вимахнула руками, з грудей її мимоволі вихопився крик болю й прощання. Мабуть, вжахнуло її, що побачила сина за склом (як за гратами!) й біля нього переможно усміхненого міліціонера в кашкеті. Однак запізнілого скрику того ніхто з них уже не чув, бо автобус, лунко стріляючи вихлопними газами, рвонувся вперед, і все одразу заглушила музика, яку водій увімкнув на повну силу.

Виїхали на верховий Бекетний шлях. Хлопець, зігнувшись, сидів біля вікна й проводжав поглядом пароплавчик, що, вибілений скісним призахідним сонцем, пішов і пішов, віддаляючись у бік лиману.

Марися Павлівна не чіпала хлопця: хай уляжуться пристрасті, хай пригамується розбурхана душа. Зараз, звідки не заходь, чим не заторкуй, він зостанеться до тебе глухий, адже ви позбавили його найдорожчого, і сама ти для нього зараз ніяка не вихователька, не друг, а одна з тих нестерпних ловців, учасників насильства. Будь-які твої слова й докази розіб'ються об панцир його озлобленості, об розранений біль його приниження. Людину травмовано, душа його зараз така, що не знайти тобі з нею контакту, все світле в ній геть потьмарене, збаламучене. Скільки треба буде часу, терпіння, педагогічного хисту й душевної делікатності,

щоб вивести його з цього стану, з цієї озлобленої затятості, якою він наїжився проти всіх вас!

Ви хочете від нього смирення, але чи буде воно щире, якщо й буде взагалі? Хіба ж не спробує він при першій нагоді знову вийти з своєї поразки, утвердити своє право, яким воно постає в його хай навіть викривлених уявленнях?.. Зачаїлось, і тобі, наставниці, по-справжньому невідомі навіть мотиви його втечі, внутрішнє виправдання, яке він,безперечно, має для свого вчинку. Зумій увійти в цю людину, в її підглибне, потаємне, в саму структуру мотиваційної сфери, яка, звичайно ж, у нього своя і багато в чому від твоєї відмінна. Холод у насурмленім погляді. Знову й знову мусиш долати цей холод, відчуженість, яку дехто схильний вважати характерною прикметою віку, вірусом, що викликає недугу самотності й вселюдського похолодання... Сьогодні щось дуже важливе розруйнувалось. Маєш владу карати, маєш бали та оцінки — ох, замало цього! Пригадується, як Ганна Остапівна ще з перших кроків напучувала тебе: «Ви принесли сюди свої інститутські, здебільшого слушні педагогічні ідеї, а тут найчастіше треба просто людського тепла... Нічим незамінного материнського тепла до цих травмованих душ, трудних, найтрудніших...» Слушна порада, та тільки що робити, коли й тепло почуттів твоїх відкидають отакі озлобленці, баламути, що їх вам передано в кризах, на межі катастроф...

У школі він знов опиниться на вістрі подій: аякже, побував на волі, для декого — майже герой! Цілий колектив вихователів знову напружуватиме свої інтелекти, шукаючи найвпливовіших засобів, щоб розімкнути замки його настороги, мстивої недовіри. Вся педагогічна тактика й стратегія, всі ваші вчительські, зовсім-таки не волячі нерви, весь досвід ваш — в кого більший, в кого менший — будуть спрямовані на те, як наставити його на путь праведний, як із цього клубка неприборканих інстинктів, стихійних поривів, успадкованих генів та буйних порушницьких нахилів, надбаних десь на самій зорі життя, видобути людину, витворити особистість, яка відповідатиме вашим уявленням і буде прийнятною для суспільства. «Верніть людиною!..» Як вона благала тебе, ота змучена жінка, безпомічна мати, що спершу роз'ярілою беркуткою налетіла на вас, а потім тільки тихо схлипувала в тебе

на плечі. Чудодійниця на своїх виноградниках, жодне чубученя там у неї не гине, а цьому, що є часткою її ж єства, її кровинкою, не змогла дати ради... Напоумте, людиною зробіть,— волала до тебе у своїй великій святій надії, і ти обіцяла, а чи виправдаєш материнські її сподівання? Хто з певністю скаже, які плоди принесуть усі ваші педагогічні зусилля, чиє око прозирне в ту глибінь внутрішніх процесів, що в дитячій душі вирують так само складно, загадково й бурхливо, як і в душі дорослого, чи, може, навіть бурхливіше? І, нарешті, чи принесуть ці ваші зусилля отой вінець, якого ви прагнете, чи стане ця дитина — та хіба тільки ця! — людиною справжньою, потрібною для інших і для себе — щасливою?

Змучене й розранене створіння защухло біля вікна. Видно, після всього почуває себе просто знищеним. І будь ти педагог із педагогів, то й тоді навряд чи зможеш йому зараз допомогти, принаймні так, як це зробила б мати. Ще в дитинстві знала Марися одну стару, до якої носили лікувати малих. Майже сліпа, руки вузлами покручені, казала, що лікує тільки тим, що муки й болі дітей здатна перебирати на себе. І щоразу, як вилікує котрусь дитину, врятує чиєсь юне життя,— сама злягає хвора, мучиться ночами... Якби ж то й тобі було дано набути таку силу найгуманнішого чаклунства — перебирати на себе чийсь біль...

Марисі знов виринає перед очима образ жінки, що зосталась на пристані з своїм розпачем і надією матері-одиначки, що з такою силою пристрасті залюблена в безшлюбне своє дитя, в оцього свого лобатого мучителя. А чим віддячить він їй? Чи вистачить у нього серця для неї, чи полишить матері на старість лише свою байдужість та холод самотності?

Впіймана, зловлена людина сидить... Наїжилось, накострячилось, лише іноді спідлоба позиркує у вікно, на річку, на дуби, що з давніх-давен де-не-де вздовж шляху позалишались. Оті самі, біля яких чатували бекети, зіркі пильнувачі, що простим оком бачили далі, ніж у бінокль, і вміли слухати тишу нічну, і по тому, в якім напрямі біжить степова звірина, вгадували заобрійний рух орди... Вони, впередзорці, як тільки було помітять небезпеку, запалюють смолу в бочках, прив'язаних угорі на дубах, подають сигнали від бекету до бекету, аж на Хортицю... Не ловили

гав, зірко стояли на чатах, а він, бач, автобуса не зачув, отак по-дурному попався...

Хлопець мимоволі зітхнув.

А схили кучугур, між якими важко пробирається їхній автобусик, усе горять і горять диким червоним квіттям. Очі вбирає краса. І хіба ж не диво: з сірого піску, з силікату таким цвітом вибуяло! Яка гармонія форм, соковитість барв... На одному схилі суцільним живим вогнищем спалахнуло, аж усі припали до вікон.

— Що то? — вигукнула Марися Павлівна.— Мак? Ні, то не мак...

І, здається, ждала, що Порфир скаже. Він навіть завагався: казати чи ні?

Потім таки буркнув глухуватим, стуженим, потонулим у смутку голосом:

— Воронець цвіте...

XVI

— Візьми стілець, сідай,— сказав Валерій Іванович, коли Кульбака зайшов до кабінету.

Хлопець не рухнувся. Стояв, мов чужий перед чужим. Ніби вперше переступив поріг цього закладу й зупинився в пониклій неприязні.

— Сідай, сідай, буде розмова.

Кульбака в нерішучості пристояв, потім знехотя сів на край стільця, руки під стіл, відкрита голова з свіжою гулею втягнута в кістляві плечі. Було щось жалюгідне й беззахисне в його маленькій зіщуленій постаті.

З коридора хтось зазирнув, згораючи від цікавості, наче привезли сюди якогось знаменитого розбійника. Валерій Іванович змушений був взяти двері на ключ.

— Ось так буде краще,— сказав, повертаючись на місце.— А то твоя особа зараз викликає аж надто велике зацікавлення.

Залишились віч-на-віч. Антиподи. Ти старший, наділений правами вихователя, наставника, певний своєї правоти. Навпроти тебе маленька вперта людина, затерпла в своїй насторозі, з голодом втраченого раю в очах. Мав і втратив. Вмієм цінувати, лише коли втрачаємо — так уже, мабуть, влаштована психіка людська... Ти, директор, почуваєш зараз свою правоту,

але ж і він, цей комишанський волелюб, певен, що правда на його боці і що його сьогодні тяжко покривджено. Всім очужілим виглядом, гіркою нахмуреністю хлопець дає відчути, що твої напучення та нотації зараз його не проймуть, що між вами стіна. Неподоланний мур образи й завданого йому приниження. Шлях від серця до серця — найдовший шлях, і ти зараз при самім його початку. Перед цією злощасною втечею відчував, що якісь ниточки взаємних контактів між вами — між педагогом і вихованцем — уже снувалися, ниточки тонюсінькі, як павутинки, а зараз і їх нема. Розлетілись, порвались десь у тій бурі ловитви...

Запитань: «Куди тікав? З якою метою?» — ніби й не почув.

— А далі як житимеш? Знов тікатимеш? По-твоєму, в нас нема інших клопотів, як тільки за тобою ганятись?

Мовчить, закутий у свою відчуженість.

— Вважаєш, певне, що лише тобі свобода й дорога, а ми всі проти неї? Запевняю, нам вона не менш дорога, ніж тобі. Дорожчого за неї, може, нічого й на світі нема... Тільки я, скажімо, ніяк не можу втямити, що ж то за свобода, коли вона обертається маминими сльозами, мучить і старить її дочасно. Дехто розуміє свободу як необмежену можливість задовольняти будь-які свої примхи, забаганки, грубі й примітивні бажання. Нап'юсь, поб'юсь, покажу всім, який я герой... Ну, а далі що? Розваги, байдикування, насолоди — хіба це було б не пустоцвітне життя? Личило б воно синові матері-трударки? Звичайно, можна жити абияк, догоджати лише слабкостям своїм, темним інстинктам, що часом гірші за звірині й можуть хоч кого отваринити,— тільки подумай, яка це свобода? Скоріш це неволя, бо людина якраз тут і потрапляє в ярмо свого егоїзму, в рабство власної розбещеності та різних примх... Себелюбцем, рабом своїх забаганок, черстводухом жорстоким — хотів би ти стати таким?

— Ні.

— Для мене один з найпрекрасніших виявів свободи є свобода мислити. Можливість вглядатися в себе і в інших. Самому дошукуватися якихось важливих істин у житті... Мабуть, тобі таке теж знайоме. Раніш чи пізніш і для дітей підліткового віку настає момент, коли доводиться усвідомити, що в житті існує не тіль-

ки «хочу», а й «треба». І доки не усвідомиш оцього «треба», школа з її розпорядком буде для тебе тільки тягарем, каторгою... На жаль, ти поки що не можеш прийняти наших правил, обмежень, вважаєш, що тут посягають на твої права, що тобі в нас мало свободи...

— А то багато?

— Твоїй свободі не хочеться ноги щовечора мити, вона ніяк не звикне до відбою, підйому... До регулярних занять, до ранкових та вечірніх лінійок. Їй подобається інший стиль: іду, біжу, цілюсь в ліве око...

— Коли то було! А зате тільки й чуєш: хуліган, себелюбець...

— Я не хотів тебе образити. Просто треба навчитись розрізняти свободу і псевдосвободу. Для одного тільки й існує що свобода розбещеності, гультяйства, для іншого ж... Ось дідусь твій відважний був солдат, фронтовик. Я певен, він знав, яку свободу в боях відстоював... А юні герої, скільки їх було. Знав я дітей, Порфире, що в твоєму віці нарівні з дорослими снаряди носили до фронту. І ніхто не змушував, самі зголошувались: по грязюці невилазній за кільканадцять кілометрів... А батьки в повен зріст в атаку йшли... Людина, яка здатна на таке, по-моєму, якраз і є справді вільна людина...

— Моя мама теж снаряди носила й міни протитанкові...

— Так то ж мама...

— А я теж носив би.

Вчитель через стіл пильно вдивлявся хлопцеві в вічі, і той не відвів погляду.

— Як будемо в таборі, попросимо тебе, Порфире, щоб про свого дідуся біля вогнища розповів. Бо ж не кожен дві «Слави» мав...

— Була б і третя, якби не поранило.

— Отож і розкажеш товариству...

Про дідуся хлопець щовечора ладен їм розповідати. Адже таким дідусем кожен би гордився! І на Дніпровському плацдармі відзначився, і коли був бригадиром-виноградарем — теж... Триста різних сортів було в нього в колекції і з-поміж них — «чорна брила», дуже рідкісний сорт, що його тільки вводили та все з ним ховались, оберігали... І юку, спеціальну таку нитчасту траву, що йде на підв'язування винограду, дідусь у себе на відділку перший посіяв! Цвіте, як півники, і листям

на півники схожа. Шпагату нема — біжи, Порфире, юки наріж! Дехто з переселенців аж не вірив: бур'яном в'язати? А ти спробуй, воно міцніше за капрон...

А то ще міг би розповісти Порфир, як умів дідусь варити бекмес,— хлопці, мабуть, і не чули, що це воно таке! Не знають, що можна варити мед із кавунів! Цілий день кипить біля куреня у мідному казані цей бекмес, і, коли кавунячий сироп стане густим, аж тягнеться,— тоді доливай молока! І то буде найкращий для тебе від дідуся шоколад, найсолодший у житті... А найохочіше розповість біля вогнища про те, як дідусь підібрав десь підраненого орлика і той жив у нього на курені, зовсім звикнувши до людини... Коли дідусь, бувало, вирушає велосипедом до контори чи до аптеки, орлик аж на шляху дожене і, хоч як його відганяй, таки сяде дідусеві на плече, вчепиться кігтями в піджак і теж їде,— ще один велосипедист... Так і жили того останнього літа: людина в курені, а птах на курені, зіркоокий впередзорець на чатах...

Уже звечоріло, сутінки виповнювали кімнату, і Валерій Іванович, вставши з-за столу, ввімкнув світло. Мимохідь кинув погляд на Кульбаку, і відзначив, як змінилось обличчя вихованця: рознапружилось, відтануло мовби, теплом було повите, теплом якогось спогаду... «Навряд чи це наслідок твоїх повчань»,— усміхнувся сам до себе директор і звелів вихованцеві:

— Гаразд, іди.

Кульбака підвівся:

— В карцер?

Знав-бо, що за втечу належить відсидіти, такий тут порядок... Одначе цього разу Валерій Іванович чомусь відступився від правила:

— Йди на те місце, звідки втік. Тільки не дуже бравуй там своєю втечею. Нема чим вихвалятись. Колись ще соромно буде...

XVII

Не було ні фанфар, ні вітань, якими зустрічають переможців, прибулих із походу. Був холодний осудливий погляд чергового по коридору Григорія Микитовича, застебнутого на всі гудзики вусатого чепуруна, що, як і Порфирів дідусь, теж свого часу

брав участь у форсуванні Дніпра і, може, саме через це й до малого Кульбаки поставився був прихильно, розпитував при нагоді і про дідуся, і які сорти винограду вирощує мати та яке добриво кладе, крім комишанського торфу...

Але це було до втечі, а зараз він ніби не впізнав хлопця, при появі Порфира зірко насторожився, наче мимо нього проходив якийсь небезпечний тип. Обшукувати не став, але поглядом обмацав хлопцеві кишені: чи не проносить там бомбу або кинджал.

— Годують, зодягають, вчать його, а воно ще й тікає,— кинув услід.— Само не зна, чого хоче...

— Не знає, чого хоче, зате знає, чого не хоче,— визираючи із спальні, з усмішкою підкинув Гайцан, командир відділення восьмикласників.

Коли відважний комишанець з'явився на порозі спальні, стрижена гвардія теж не зустріла його криком «ура», як, здавалось би, належало вітати героя. Колективна неприязна мовчанка була йому зустріччю. Обступили, оглядали невдаху-втікача то зверхньо, то з недоброю цікавістю, потім хтось в'їдливо запитав, чому ж до Курилів не добіг...

— Прописати б тобі оце гарячих припарок,— сказав Юрко-циган, командир загону.— Хіба не знаєш, що за твою втечу всім нам тепер оцінки знизять?

— Та ще куди тікав — до маминої пазухи,— презирливо скривився Бугор.— Першу втікацьку заповідь порушив... Підійди, я тобі за це по кумполу дам.

Порфирове ліжко, коли він наблизився до нього, вже виявилось зайнятим: сиділа на ньому велика, до вух усміхнена лялька, вирізана з картону, з того самого, що з нього в майстернях школярчата роблять коробки для тортів. Сиділа як іронічний двійник самого Кульбаки і отим своїм усміхом мовби запитувала: «Ну що, досхочу набігався? Чи ще закортить?»

Єдиний, хто цього вечора виявив Порфирові співчуття й розуміння в його невдачах, розділив із ним гіркоту поразки, був Гена Буткевич, хлопець з сусіднього ліжка. Тихенький, начитаний, з культурної сім'ї, аж дивина бере, як він сюди, в це кишло, й потрапив. І тут тримається скромно, малопомітно, тільки після відбою, коли інші поснули, він пошептом озвався до Порфира:

— Я тобі просто заздрю, Кульбако, що ти такий

сміливець... Тоді он товстуна Синьйора Помідора потовк, тепер ось на таке відважився... Невже ти зовсім не почував страху?

Порфирові згадалось дідусеве прислів'я: «Відвага мед п'є!» — хотів навіть повторити його, але скромність щодо своєї особи стримала від похвальби.

— А чого боятися? — сказав Гені.— Ти б теж не забоявся, якби твердо вирішив, якби отак поклав собі: піду на все!

— О ні! Мені бракує сміливості. Ось навіть Бугрові відмовити не можу, коли він вимагає, щоб я листи за нього дівчатам писав...

Десь є в Ізмаїлі дівчина, симпатія Бугрова, старша за нього, але оскільки сам він їй до ладу написати не вміє, то писаря собі знайшов: і цей ось інтелігентний, безвідмовний Гена такі ніжні посланія складає тій незнайомці від імені грубої Бугрової душі.

— А ти не піддавайся йому,— радить Порфир.— Скажи: не буду, і край. Хай сам дряпає, коли вже така там у нього любов. На мені він не поїде...

— Бути безстрашним — це просто здорово,— шепоче в темряві Гена.— Без вагань, без сумнівів: вирішив — зробив.

— Відвага мед п'є,— таки не втримався Порфир.

Ніхто вже не перешіптувався по кутках, поснуло товариство, лише до цих двох не йде ще сон. У вікні мовби повиднішало, мабуть, місяць із-за очеретів піднявсь. Фрамуга напіввідкрита так само, як і минулої ночі, тільки по той бік вікна... темний якийсь візерунок з'явився, що його вчора не було. Незрозуміла оздоба у вигляді розгонистої квітки чи лози виноградної... Дивним видався цей виноград, ця ледь темніюча рослинна в'язь за вікном...

Відчувши якусь тривожність, Порфир запитав:

— Гено, що то на вікнах?

Гена, зітхнувши, пояснив: решітки. Грати з металевого прутття. Сьогодні їх поначіплювали...

«Ось що всім ти нам вибігав»,— мовби чулося й те, що Гена з делікатності не сказав. Виявляється, було це добро десь у схованці, тримала його служба режиму в запасі, доки йшла боротьба думок: чіпляти решітки на вікна чи ні? Сьогодні, коли взялись прилаштовувати прутття, навіть до скандалу дійшло, вчитель малювання Берестецький гасав по подвір'ю, розмахував руками

та кричав: «Яке блюзнірство! Отак споганити мої задуми! З найкращих моїх ескізів вони взяли собі модель для грат! Квітку, красу переводять в образ насильства!» Погрожував, що так цього не залишить, не дозволить собі в душу плювати, а котрийсь із тих, що мовчки начіплювали, жартома кинув згори: «Естетику — в побут!»

Ось таке сталося тут за час Порфирової відсутності. Вибігав, виростив їм виноград з металевого пруття!..

Гена притих, заснув невдовзі, а Порфирові денне збудження ще аж переблискувало в очах. Знову постала йому вся принизлива сцена на пристані, і мама, що бігла в сльозах, розшаленіла, з криком поспішаючи йому на вирятунок. Знову — вкотре вже — зарікавсь у думці: ніколи більше не завдаватиме горя та прикрощів мамі, не буде її тиранити більш! Можна ж таки примусити себе по-людському жити, без того, щоб, як чмур який-небудь, зі зброєю на дівчат накидатись: «Касу давай!..» Жити з чистою совістю, як мама ото казала. Бо нічого гіршого нема, коли совість нечиста, мучитимешся потім ціле життя. Бо хіба то життя у їхнього Хлястика, що хоч сам нікого й не вбив, але був при тому, коли його приятелі-бандюги таксиста душили, щоб виручку забрати. Дорослих бандюг засудили, а цей тут ночами б'ється в кошмарах, по закутках ниє весь час: «Як виросту, однаково мене розстріляють. Це мене, мабуть, тільки тимчасово помилували, доки роки дійдуть, а потім підведуть статтю...»

Денне збудження дається взнаки, лежить хлопець без сну в очах, думає, прикидає собі різне-всяке в умі. То бачить дідуся на велосипеді, з орликом на плечі... То мамин схвильований голос чує і вже зовсім зримо уявляє її дівчинкою маленькою, он вона, хусткою запнута, худенька, пішла й пішла степами у вервечці таких, як і сама, малолітків, що в грязюці по коліна чвалають до фронту, міни протитанкові та важкі снаряди несуть батькам. Бо війна йде, Україна визволяється, а степи розгасли, ніяким тягачам не пробитись... І ото вони, дрібнота, вирушають з матерями по холодній багнюці, під дощем, з важкою своєю, недитячою ношею на плечах... Ноги не витягнеш з багнюки, і снаряд той аж до землі тебе гне, а з неба ллє і ллє безконечним потопним дощем. І коли, знесилені втомою, попáдають десь під лісосмугою просто в грязюку, на

короткий спочивок, тоді круглі міни та снаряди кладуть під голови і миттю засинають, тулячись до матерів. Десь там між ними й вона, майбутня мама твоя, в драних чоботях лежала серед поснулих на снарядах дівчаток та хлопчиків, і на все життя їй запам'ятається, як раз у раз нервово здригаються вві сні дитячі бліді обличчя під ударами холодних дощових крапель...

XVIII

— Сила може народжуватись, сину, і від страждання,— так сказала одного разу мати Порфирові, і це йому міцно запам'яталось.

Переболівши ганьбу поразки, перестраждавши потай після невдалої втечі, Кульбака знов набирав духу для життя, для долання крутих життєвих бар'єрів.

У майстернях — ось де, виявляється, Порфир міг найбільше розкритися своїми талантами. До всього з цікавістю приглядавсь, на все накидався з жадібними розпитками, сто професій, здавалось, хотів би набути за день, щоб одразу все вміти — і по дереву, й по металу. Зовсім інакше почуваєшся, коли не з іграшковим, а зі справжнім інструментом маєш справу або коли підпустять тебе до мотора й ти сам уже можеш його ввімкнути. Це тобі не забавки, а справжнє: джик — і пішло! З'являється внутрішнє переможницьке почуття від цієї влади над технікою, над моторами та моторчиками, біля них мовби дорослішаєш одразу, схожим стаєш на тих, хто, вільно поклавши руку на стерно, швидше од вітру вилітає на ранніх зорях із Комишанки, щоб десь на лиманах, на просторій розлийводі зустрічати свої росяні блакитні світанки.

Порфирові на розлийводи ходу нема. Під час перерви можеш хіба що вибігти до надбрамної арки (арка — то єдине, що зосталось від колишнього монастиря) й крізь пруття брами виглянути в потойбічний піщаний, аж білий від сонця світ... Ще можеш галаснути тут щодуху, випробувати свій голос, бо під аркою чудова акустика, хоч концерти влаштовуй... Увечері по той бік муру солов'ї витьохкують, повно їх там у вербах, в їхніх зелених тучах, що віттям аж на мур налягають. На вечірніх лінійках, коли хлопці виходять з рапортами, солов'ї, ніби навмисне, перебивають їх своїми шаленими витьохками, і коли когрий зіб'ється

з рапорту, то причиною вважається солов'їне втручання:

Весна тут недовго триває. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові (рано вони зацвітають і швидко гаснуть), і вже літо смагляве виглядає з-за кучугур. Одного дня з радгоспу надійшло термінове замовлення на ящики для черешень. У майстернях тепер цим живуть, усі на черешню працюють. Операція в Порфира нескладна: підхопивши ящик, що пропливає перед тобою, маєш загнати в нього цвях і відправити далі сусідові. Декому робота ця здається нудною, одноманітною, а Порфир і в ній знаходить для себе смак, бо тут він уже ніби серед черешень, в садах, інструктор по праці спозирає збоку на хлопця з явним задоволенням, приємно йому дивитись, як спритно, простотаки артистично орудує молотком лобатий комишанець, як він, підхопивши цвях, легким і несхибним ударом, аж з прицмаком, заганяє його в дерево.

І доки на педагогічних радах у дискусіях ламають списи над тим, який шлях доцільніший: через працю — до знань чи через знання — до праці? — Кульбака з молотком в зіркій зосередженості стоїть на потоці, і пильнує пролітаючу мить, і дає по півтори, а то й по дві норми щодня.

— Вислужуєшся? — глузливо кине іноді Бугор, проходячи поза спиною.— Медаль вирішив заробити?

Кульбаку зараз мало доймає це глузування, йому не до розмов, він весь у ритмах праці, молотком стук та стук! А уява його тим часом уже наповнює ці ящики «мелітопольською ранньою» та соковитою «жабуле», що її — свіжою, ще в ранковій росі! — буде в цих ось ящиках перевантажено в літаки з адресами кудись аж за Полярне коло. Заодно виписує щедра уява безкоштовні плацкарти і самому Порфирові, і вже опиняється хлопець серед арктичних льодів, у товаристві суворих полярників чи з рибалками на сейнерах, а звідти залюбки перекинеться в сині тропічні води, на учбовім паруснику йде хлопець під напнутими вітрилами, перетинає екватор, і виринають перед ним острови з пальмами та отим дивовижним хлібним деревом, що чубуків з нього він і в Комишанку на станцію привезе, закладе шкілку,— має ж таки вирости хлібне дерево й тут, у цих їхніх спекотних кучугурах!..

Іноді трудовий артистизм Кульбаки раптом відчуває

потребу що-небудь встругнути в лише йому властивому дусі, і тоді Порфир звертається до Гени, свого підсусідка на потоці:

— Хочеш, покажу фокус?

— Який ще тут фокус?

— Із зав'язаними очима гвіздки забиватиму.

— Пальці пооббиваєш.

— Зав'язуйте очі.

Зацікавлене товариство, кинувши діло, міцно зав'язує умільцеві очі ганчіркою, і він, розпалений своїм незвичайним бажанням, на диво всіх, справді починає заганяти цвях за цвяхом в дерев'яні планки ящика, влучає наосліп кожного по голівці, а по пальцях себе — один тільки раз.

Отакий майстер. З присутніх тільки Гена догадується, на чиє мистецтво Порфир рівняється в цей час, на кого він хоче бути схожий ось такий — бог праці з зав'язаними очима! Дідусь Порфирів ще коли працював виноградарем у радгоспі, зайшов у сутичку з якоюсь комісією при сортуванні лози. Приїжджі йому: «Ви ж глядіть, не переплутайте, на кожен сорт чіпляйте бирку!», а Кульбака-старший їм: «Навіщо бирка? Я вам із зав'язаними очима скажу, де який сорт». Для жарту вирішено було зробити експеримент, і виноградар справді з зав'язанимй очима, самим тільким доторком пальців визначив їм сорок сортів і жодного разу не помилився! Це родинне мистецтво й мамі передалось, вона теж це вміє, показує, як фокус, дівчатам, коли буває в доброму настрої... Для незнайки виноград увесь однаковий, а вмілець по самій корі пальцями чує, який сорт, бо кора у кожного сорту своя: то нитчаста, то гладенька, то ребриста, то на ній луска, мов на рибі... І що порівняно з отим виноградарським хистом цвях у дошку загнати сліпма? Та ще коли їх безліч у день заганяєш в одне й те саме місце.

Кінчається Порфирів фокус і вже знову стоять, працюють хлоп'ята, а в цей час на порозі майстерень з'являється Валерій Іванович і з ним ще хтось: у дорожнім плащі, високий, сивочубий. Проти вікна чітко виступає профіль незнайомця, гордовитий, карбований, мов на давніх монетах. Зустрінуті посиленим стукотом-грюкотом, обидва зупинились, від порога оглядають робітню, когось вишукують поглядами серед стрижених малюків, що, витягнувшись уздовж потоку,

зосереджено гамселять молотками по дереву. Уста в хлопців стиснуті, лоби схмурені,— серйозні всі, жодного усміхненого. І гатять, гатять молотками, виказують перед директором свою трудову ревність. Закошлачена лижна курточка на кожному й лижні шаровари — це тут робочий одяг, спецівка, вона надає юним майстрам однаковості,— і з-поміж них не одразу знайдеш, кого шукаєш... Стрижені голови, схилені пози — все однакове для стороннього ока, кожне старається з невідривною увагою, з нахмурениим лобом кожне: стук та стук!

Інструктор наблизився до Гени Буткевича, що стояв спиною до дверей:

— Гено! Батько до тебе!

Хлопець рвучко озирнувся: так, батько стоїть на порозі поруч з директором. Якусь мить Гена тривожним поглядом дивився на батька, мовби впізнаючи його в цьому високому сивочубому чоловікові, що всміхнувся навстріч, губенята хлопцеві пересмикнулися, як перед плачем, здавалося, цієї миті він кинеться до приїжджого, підбіжить, у ніжному забутті впаде в його обійми... Але з хлопцем ніби щось сталося: хмара чужості враз оповила його, він знову згадав про молоток і, відвернувшись, якось аж люто почав гамселити по цвяхах, ніби нічого важливішого за це не було зараз для нього в житті.

— Гено! Чого ж ти? Біжи! — штовхнув товариша під ребро Порфир.

Проте Гена ще нижче схнюпився над ящиками, яких до нього чимало набігло, і навіть коли й директор окликнув, хлопець голови не підвів. Вважайте, мовляв, що не почув за гуркотнявою, чи не маю часу відриватися від роботи, чи й просто не хочу йти на розмову з тим, хто мене на мачуху проміняв!.. Вважайте, як хочете! І спересердя гатив, гатив молотком, що здавався більшим і важчим, ніж був насправді,— може, тому, що затиснуто молоток у маленькій тендітній руці, зовсім-бо тоненьке дитяче рученя його тримає!

— Гаразд, хай згодом,— з почуттям ніяковості мовив Валерій Іванович до приїжджого.— Зверніть увагу, як працюють. Яка зосередженість, доцільний кожен рух... Смак до роботи відчули. Ось куди, ми вважаємо, слід спрямовувати їхню агресивність.

Батько намагався приховати свій стан, однак почувалося; був тяжко ображений, що син не побажав до нього підійти, відверто зневажив його при всіх. Навіть Кульбака покосився на товариша осудливо: рідний батько приїхав, інший танцював би, а воно... Ах ти ж, деспот малий, тиран нещасний! — вилаявся він у думці

Буткевич-старший усе ж не спішив показувати синові спину, як цей показав йому свою. Потамувавши образу, стояв, спостерігаючи, як трудиться рідне дитя. Просто неймовірно: вдома не знало, з якого кінця той цвях забивати, а тут, бач, взялося за розум, старається з усіх сил. Школа, суспільство примусили, коли батько не зміг! І, мабуть, це єдині ліки для таких, іншого, певне, нема порятунку. Бо хоч зовні й тихе це створіння, ніжне, оранжерейне, але скільки натерпілися з ним! Зв'язався з компанією маленьких волоцюг, навіть взимку десь у цистернах ночував... Одначе який він худенький порівняно з іншими, завжди він був кволий здоров'ям... Дивишся на те рученя, що злилося з важезним молотком, і серце обливається кров'ю...

— Я розумію, вам шкода його,— сказав Валерій Іванович.— Та нічого не вдієш: іншого виходу нема, тільки праця. До того ж вони беруться за це охоче, з класу до майстерень наввипередки біжать...

Порфир, працюючи, час від часу зацікавлено позиркував на чужого батька й ніяк не міг виправдати жорстокої впертості, що її зараз виявляв такий ніби завжди податливий Гена Буткевич. Ех, дурне ти створіння. Та хай би до Порфира оце з'явився той, кого маєш право назвати татом. Хлопець, мабуть би, збожеволів від радості! Ніхто б тоді не посмів тебе байстрюком обізвати... Просто не знає Гена свого щастя. Та ще ж такий батько: архітектор, міста будує, власною «Волгою» привозив сюди Гену здавати, і зараз пригнав хтозна-звідки, хіба це не доказ, яке почуття має до сина в душі! Шкода дивитись, як той нещасний батько терпляче стоїть на порозі в запорошеним плащі, передчасно посивілий, сумовито пригорблений, а синочок ніяк не може над ним змилосердитись... Дорожчою за всі відзнаки йому була б одна привітна синова усмішка, порух любові, але цього нема, Гена кроку не хоче зробити назустріч своєму щастю. Отак затявся, не може власну образу, озлобленість в собі перемогти. Бо вважає, що після смерті матері (вона загинула в авто-

мобільній катастрофі) батько відступився від нього, на мачуху проміняв. І хоч як молода мачуха намагалася його приручити, хоч як задобрювала, добираючи ключик до його душі, в ресторани водила, на американських гірках катала, а він не спромігся подолати в собі неприязнь до неї, перенісши неприязнь заодно і на батька. Від першого класу був зразковий, самі п'ятірки приносив додому, а тут збунтувався, вийшов з-під контролю, почав з дому тікати, ще й на батькову роботу переніс свою дитячу лють. Одного разу, засліплений ворожістю, дійшов навіть до того, що з дружками вітрини потрощив у новому кінотеатрі, якраз у тому, що батько проектував. А батьківська любов великодушна, зла довго не таїть, усе йому прощає, цій любові вичерпу нема... Стояв, ждав, надіявся, видно, що син таки схаменеться, одумається, серце таки ж не кам'яне...

Одначе, так і не дочекавшись уваги від сина, приїжджий змушений був рушити з директором до виходу. Тільки батько переступив поріг, як Кульбака накинувсь на Гену:

—Ти що, здурів? Біжи! Доганяй! За поли хапай! Поїде й не приїде більше!

— Хай їде! Хай не приїжджа! — аж вискнув істерично Гена й, пошпуривши геть молоток, впав на купу стружок у кутку і в безсилому горі розридався.

XIX

— Дожитись, що рідний син тебе не хоче бачити... Як же це так, товаришу директор? Чому він не побажав підійти? Чому починає життя розривом з людиною, для якої він найдорожче створіння на світі?

Повні очі сліз були в архітектора, коли вони вийшли з майстерень на подвір'я. Всяких сцен надивився Валерій Іванович при зустрічах з батьками, але найтяжче бачити суворі сльози чоловічі, отакі сльози горя й розпуки... І людина ж перед ним мужня, вольова. Людина, що вміє володіти собою.

— Розумію вас, бо... теж маю сина.

– Невже він справді переконаний, що я йому ворог? — приголомшений щойно пережитим, не міг заспокоїтись архітектор.— Я, власне, знав, що він не бажає моїх відвідин, він мені написав про це, і все ж я повинен був приїхати. Слово почути, хоч глянути на

нього, так чомусь захотілося — сам не знаю чому. І ось така зустріч. Ви ж друг Сухомлинського, в Павлиші були, школа ваша має таку добру репутацію, тож поясніть мені: звідки взялася ця прірва між мною і ним? Невже нічим не повернути його, не розтопити лід?

Вони сіли на лавці під гіллястим платаном, що був посаджений кимось давно і чудом зберігся, дає тінь, розкинувши крону посеред подвір'я.

— Не забувайте: це ж діти,— заспокійливо мовив Валерій Іванович.— У хлопців зараз «кришталевий вік», як ми кажемо... Тонкий неустояний світ... І якщо він сьогодні не прийняв ваших відвідин, не відгукнувся вам, то це зовсім не означає, що в нього назавжди зникло синівське почуття.

— А була ж між нами взаємодовіра, дружба яка була...

Архітектор сидів у задумі, в прибитості. Валерій Іванович ще від першої зустрічі перейнявся симпатією до цієї людини. Довелось тоді порушити навіть деякі формальності, коли архітектор сам привіз здавати синка, вичерпавши всі власні засоби впливу. Вже тоді хлопець виказував свою черствість до батька: коли його відправляли в карантин, він навіть не попрощався і, ніби навмисне, залишив на стільці в'язані домашні рукавички, як здачу батькові за все.

Довго слухав того вечора Валерій Іванович сповідь архітектора, і боляче було чути, як раз у раз зривається в стражданні голос цієї мужньої людини. У війну був пілотом, літав на винищувачах, після війни взявся будувати, хотів, щоб і син змалку пройнявся його пристрастю. Батьківські зусилля архітектора викликали тільки повагу, про такого не скажеш, що він недостатньо боровся за своє дитя. Коли дізнався, що хлопця затягує злочинне товариство, не вагаючись, пожертвував посадою, становищем, сам попросився перевести його на периферію, хоч для столичного архітектора, зв'язаного, крім того, роботою на факультеті, піти на такий крок не так було просто... Обрав для мешкання одне з південних міст, сподіваючись, що, змінивши мікросередовище, убереже сина від згубного впливу. Одначе батькова жертва виявилася марною, бо й на новому місці з'явилися протоколи про розтрощені вітрини та непоясненне дитяче бродяжництво, яке спонукало хлопця й тут змінювати тепло домівки на ночівлю десь

по шкільних горищах та в залізничних цистернах. Звісно, теплом батарей не замініш тепло сердець, якого шукає маленька людина. Та хіба ж бракувало йому батьківського тепла, турботи, уваги?

— Були в нас хвилини інтимності, взаєморозуміння,— тихо зізнався архітектор і почав згадувати про ту золоту пору життя, коли син, ще зовсім маленький, перед сном, бувало, кличе, йди ляж біля мене, татку, розкажи, які ти міста збудуєш та в яких будинках житимуть люди майбутнього... І хіба ж не для нього жив, думав, проектував? Усі найкращі пориви душі були для нього, на всій батьковій праці мовби лежала йому мовчазна посвята...

— Нам, поколінню, за яким фронти і нестатки, хіба не природно було бажати, щоб хоч діти наші виростали серед краси й комфорту, щоб і душею були вони кращі за нас! Якщо я проектую кінотеатри, стадіони, житлові масиви, якщо день і ніч думаю про оті самі, по-газетному кажучи, сонячні міста майбутнього і навіть беруся зводити їх, то найперше це для нього, для таких, як він, адже в ньому моє майбуття, моя людська безконечність... А виявляється, все це йому ні до чого, він чимось іншим живе. Хто міг сподіватись, що з ніжних дитячих рук камінюччя летітиме у вікна батькових новозбудованих кварталів! Звідки цей потяг завдати найболючішої рани саме найближчій людині? Звідки вона взялася, саме ця ваша диявольська «проблема підлітка»?

Валерій Іванович посміхнувсь.

— Проблема ця існує тисячоліття. Ленін колись зауважував, що виховання — категорія вічна... І ці наші клопоти, вони старі як світ...— У напівжартливому тоні Валерій Іванович почав цитувати когось: — «Ти, який бродиш без діла по людних майданах... через те, що ти поводишся не так, як личить людині, серце моє мовби обпалене злим вітром... Своїм непослухом ти довів мене на край могили...» Думаєте, хто нарікає на свого безпутного сина?

— Хто?

— Від шумерів долинає такий зойк. На їхніх глиняних табличках знайдено цей навіки закипілий батьківський стогін... Давні єгиптяни теж нарікали, що молодь нікудишня і що вона погубить світ. А ви питаєте, звідки наша «проблема підлітка»...

— Чому ж ми так недалеко пішли від шумерів? Чому цих «трудних» дедалі більшає, і то повсюдно, по всій планеті?

— Я дивлюсь на це не так песимістично. Ці «трудні», прикрі, нестерпні, вони все ж тільки винятки серед легіонів наших славних школярчат. Розумію, що батькам «трудних» від цього не легше...

— Ну, а причини? Якісь таки ж є? Може, причиною вік електронний, вік стандартів, що намагається стандартизувати й нас самих? Може, це він викликає таке сум'яття духу і цей здебільшого навіть неусвідомлений спротив юних душ — душ, з-поміж нас найтонших і найвразливіших?

— Причини відхилень від норми щоразу бувають конкретні. Батьківське невміння чи небажання знайти з дитиною душевний контакт — від цього найчастіше зароджуються всі бурі конфліктів та правопорушень...

— Я приймаю це як докір,— сказав архітектор, і обличчя його пересмикнулось, але тільки на мить, далі йому знов повернувся мужній, переболений спокій.— Ви маєте право зараз говорити мені будь-що, і я не зможу вам заперечити. Адже я зазнав поразки. Більше того, я сам прийшов до вас із цією поразкою. Так, не зумів. Єдину дитину змушений передати на довиховання вам, по суті, стороннім людям...

«Які ж ми сторонні! — хотів був заперечити Валерій Іванович.— Коли ваші драми нам спати не дають...» До того ж і в нього вдома теж, здається, поступово, та все ж назріває оця клята «проблема підлітка». Син уже такий, що не візьмеш його на коська, не понесеш у себе на шиї в степ надвечірній, щоб запам'ятав, щоб душею вбирав, як палає за Дніпром трояндовий захід. Чомусь дедалі частіше уникає твого товариства, кудись біжить, спішить, матері за всі турботи відповідає грубощами... А ти повинен ось тут давати рецепти, поради іншим... І чим цю людину втішиш в її, може, найтяжчому горі?

— Скажіть, Валерію Івановичу,— нахилившись, зазирнув йому в вічі архітектор,— це криза тільки вікова? Чи справді він це переросте? Чи таким і зостанеться — втраченим назавжди?

— Наша професія велить нам вірити й надіятись,— сказав після паузи Валерій Іванович.— Бо навіть якщо перед тобою істота дрібна й нікчемна, ти й тоді подумай, що її знікчемнило, спотворило і яка може бути

рада. Але ваш до таких не належить. Гена чутливий, багато в що вмислюється, він не може бути безнадійним. Та ось хай вихователька скаже...

До них розгонистою ходою саме наближалась Марися Павлівна. Підійшла сердита, різко звернулась до відвідувача:

— Це ви батько Гени Буткевича?

— Так, я.

— Чого ви приїхали? Ще більш травмувати? Після минулих ваших відвідин в нього температура піднялась...

Обличчя архітектора враз пересмикнулось, як від удару, і за мить знов оповилось спокоєм витримки. Марися мимоволі задивилась на це обличчя — бліде, чисте, одухотворене... «Є в ньому щось мужнє, шляхетне, воно позначене карбом величі...» Не дратував її навіть цей сивий чубчик, підстрижений на юнацький манір... А надто очі: великі, виразні, вони були повні синьої краси й незникаючої туги, тільки вони й виповідали Марисі глибоке внутрішнє страждання цієї людини: «Так, ти маєш право говорити зі мною навіть таким тоном,— ніби чула від нього,— маєш право й вигнати мене звідси, бо я переможений...»

— У нас розмова якраз про Гену,— сказав Валерій Іванович.— Йому, здається, найбільше зашкодила на певній стадії сліпа любов батьків, зокрема, те, що його вважали вундеркіндом...

— Він справді щедро обдарований,— сказала Марися Павлівна.— Ви ж чули, як він Шопена виконував, скільки вкладав душі! — І, запалившись, розповіла, як уважно стежила за його натхненною грою, за такою багатою гамою почуттів, що під час концерту то хмарили, то осявали бліде, одухотворене обличчя її вихованця.— Він після того концерту став мовби добріший, самозаглибився, відтанув у своїх почуттях,— очевидно, це музика так діє на людину... Тепер знов доведеться починати з азів. Те, що вдалось досягти, ви знов руйнуєте своїм візитом, пробачте мені цю різкість...

— То що накажете мені робити?

— Їдьте й не приїздіть, доки вас не покличуть. Адже тут, як у шпиталі: маємо справу з людьми ображеними, з потерпілими, дарма що ім'я кожному з них: правопорушник.

— Ще одне: яка ваша думка про мого сина?

— Надто він піддається впливам, легко опиняється під рукою в тих, кого психологи називають «неформальний лідер», інакше кажучи — заводій... А загалом Гена — славний хлопчик, тонка натура, я вірю в нього. Він здатен на неабияке. Хто знає, може, в ньому зріє новий Шопен!.. Бо ж міряти людину маємо не по її падіннях, а по її висотах — отам буде її справжність.

Категоричність її тону викликала усмішку Валерія Івановича. А коли Марися вже попрямувала до корпусу, поблискуючи тугими своїми литочками, Валерій Іванович з веселою гордістю пояснив архітекторові:

— У нас в колективі про неї кажуть: «В малому тілі — великий дух»...— І додав примирливо: — Не ображайтесь, що вона так налетіла на вас. Зрештою — з добрих намірів. Вдача.

— Вдачею вона, по-моєму, й сама правопорушниця,— мовив серйозно архітектор.

А коли він зібрався зовсім залишити територію школи, біля прохідної під аркою його ще раз наздогнала Марися Павлівна. І не сама — за руку тримала Гену Буткевича, свого вихованця... Підвівши, рішуче штурхнула хлопця батькові навстріч:

— Вибачся!

І Гена, слова не кажучи, спрагло припав, притулився щокою до батькової руки.

...Нескоро, нескоро дізнається він, що це була їхня остання зустріч. На високому крутогорі, що його скільки літ уже підмивають хвилі штучного моря, та все не можуть розмити, на самій вершині степового пагорба, звідки видно півсвіту, буде знайдено надвечір сивочубу людину, навіки застиглу за кермом автомобіля. Навкруги степ буде, і води сяючі, і небо в багряних вітрилах заходу... І ніхто ніколи й не скаже, від чого могло розірватися серце: від гніву? від туги? від любові?

Гену після цього ще довго триматимуть у невіданні, в смутку поглядатиме він на браму, і від нього чутимуть деколи:

— Чомусь татко так довго не приїздить...

XX

Ожив, ожив Кульбака!

Хто б міг сказати, що мине зовсім небагато часу, і вже нова слава черкне комишанця своїм крилом, і вся шко-

ла зверне на нього захоплені погляди: Кульбака вийшов у чемпіони! Здобув першість у тому рідкісному й напівзабутому виді спорту, який тільки з чийогось недогляду не зайняв досі належного місця на олімпійських ігрищах.

Був вихідний, ганяли м'яча, бігали стометрівку, виважувались на кільцях біля старого платана, брались тягти — навперетяги — канат, а потім Кульбака запропонував ще оце: навперегінки... в мішку!

Чули ви про таке?

Ходьба в мішку чи навіть біг у мішку — такого виду спорту ніхто в школі не знав, окрім Тритузного, який признався, що й він колись-заколись у таких кумедних перегонах брав участь і навіть перемагав.

— Згадаймо молодість,— звеселився Антон Герасимович.— Напрактикуватись можна в усьому... Є така пташка колібрі, вона здатна літати хвостом наперед, то чому ж людині не вміти ходити в мішку?

Всіх захопила нова спортивна гра, вже й ті, хто, розділившись на команди, тягали канат, кинулися сюди, щоб подивитись чи й помірятися спритністю,— ану ж бо, хто в цій дивній ходьбі буде найвдатніший, найвправніший, хто тут сягне чемпіонства! Тритузний, запалившись, викликав на змагання самого ініціатора, комишанець виклик прийняв, і це піддало особливого жару всій грі. Кульбака, звичайно, приховав, що він у цьому ділі мав уже певний навик ще з Комишанки, де не раз влаштовувались такі турніри. Було, було! Ходив він і в мішках з-під цукру, і в лантухах з-під крупи, в жалив'яних і поліетиленових, навіть і в цупких паперових з-під суперфосфату. А ще ж бряжчав він до фінішів і в путах конячих на ногах — були в плавнях у них і такі перегони.

Мабуть, Тритузний теж мав за спиною неабиякий досвід цієї складної ходьби, бо почувався аж надто впевнено, наперед похвалявся:

— Головний приз буде мій, це вже як собі хочте.

Кухарі в білих ковпаках винесли той приз з великою помпезністю: на таці алюмінієвій щось вкрите було прозорою плівкою, дехто думав, що це буде торт, а виявилось, що несуть смаженого півня. Чим не приз? Понесли його аж у кінець двору, примостили на п'єдесталі, і не в одного з учасників змагання аж слинка текла від

самого духу смаженини, що для учасників турніру була не останнім стимулом до перемоги.

Тож коли принесли оберемок порожніх лантухів зі складу, їх розхапали миттю, ще й не вистачило на всіх. Викладач фізкультури, призначений керувати грою, перемовився з Тритузним і навіть Кульбаку залучив порадитись щодо правил, яких слід дотримуватись у цьому виді змагань. Зрештою, дистанція була визначена, групи розподілені, й настала та мить, коли пролунав з іграшкового пістолета стартовий постріл. Почалось!

Любительська кіноплівка Берестецького збереже й для наступних правопорушницьких поколінь славетну подію цього дня, напружений турнір шкільного лицарства. Чітко буде видно на ній, як виходять на дистанцію люди в мішках, біжать, плутаються, падають, а судді — вчительки та шефи з морського порту вмирають зо сміху. І таки є чого: видовище — як у цирку.

З першої стартової секунди Кульбака знапружив себе, хижо прицілився й кинувся вперед. Дух суперництва опанував його, і хоч ноги були десь там у мішку, хлопець пішов аж з підлетом. Спритність, натренованість, воля до перемоги — все було за те, щоб так іти!

— Вперед, вперед, до смаженого півня! — підбадьорювали з боків глядачі, теж розпалюючись.

Товстоногий Синьйор Помідор, що водночас із пострілом судді одразу був вихопився вперед, після кількох кроків уже зловив сторчака, так воно й мало бути: поспішиш — людей насмішиш...

Найнебезпечнішим конкурентом Кульбаки справді виявився Тритузний. Ще коли він тільки вступав до мішка, та пробував, та примірявся, хлопець завважив, що досить вміло він це проробляє, видно, знається на такій ходьбі, йтиме не вперше,— отже, цього стережись! Близький надсадний подих Тритузного Кульбака весь час почував на собі. Ось він іде майже притульма, майже нарівні з тобою, сопе, плутається, але не падає, навіть погукує молодцювато:

— Давно не ходив, а таки ж згадав!

Поєдинок між ними одразу опинився в центрі уваги, прикував зацікавлені погляди вболівальників. Змагання, власне, й вилилось у перегони двох — Тритузного та Кульбаки, які з перших кроків ішли нерозлучно, в одна-

ковім темпі ринулися вперед, в напрямку півня, здіймаючи лантухами кушпелу і з кожною секундою все далі відриваючись від загалу. «Вродиться ж отаке клятє»,— не раз казали про Кульбаку односельці, і ця клятість аж он як зараз виявила себе. «Лопну, а не здамся»,— поклав собі Порфир і просто з себе вискакував, щоб не відстати від суперника, більше того — щоб таки вибороти честь першості!

Та ще публіка заохочує, стрижена братія аж реве, мов десь на кориді, по криках Порфир почуває, що в нього більше уболівальників, ніж у Тритузного, з усіх боків екзальтоване глядацтво піддає духу, а шкільний фотограф Федя в тюбетейці та довготелесий Берестецький з портативною кінокамерою, перебігаючи, як фотокори на параді, вибирають позицію найзручнішу, квапляться увічнити найразючіший момент спортивної події. Морські шефи і вчительки, забувши про свою солідність, регочуть, верещать, бо справді ж таки сміхота дивитись, як люди, нагадуючи спутаних коней, з усіх сил натужаться перегнати одне одного в цій, мабуть, найкомічнішій у світі ходьбі, коли ноги, звичні до нормального кроку, безладно дрібушать у мішковині, перечіпляються та заламують одна одну, аж поки ходак, геть і зовсім заплутавшись, втративши рівновагу, падає, щоб за мить знову піднятись і кинутись доганяти передніх. Публіка найбільш і заохочує лідерів в особі Тритузного та Кульбаки, котрі, відірвавшись від інших, подались першими до фінішу, долаючи відстань з такою спритністю, ніби зроду вони тільки й ходили в мішках по землі!

Був момент, коли Тритузний опинивсь попереду одинцем. Розчервонілий, ніби щойно з лазні, він аж просяяв: нарешті конкурентів поруч немає! Та, видно, рано порадувався, бо відчув, що Кульбака знову наступає йому на п'яти, озирнувсь, весело переполоханий, і дорого ж йому обійшовсь цей озирк! Збився з ходи претендент, зашкопиртав, ловлячи руками повітря, і за мить публіка побачила вже його на чотирьох, знаменитий картуз покотився геть, а Берестецький, вчасно надбігши, встиг ще й клацнути, увічнюючи на плівку цей неповторний момент, сенсацію сезону!

Кульбака ж тим часом досягнув фінішного прапорця, і суддя змагань величавим жестом ще й руку йому підняв, як роблять це з переможцем на рингу:

— Ось він, герой дня!

— Відчиніть йому браму, він до самої Комишанки в мішку дострибає,— сказала весело Марися Павлівна, а герой, втираючи зрошене потом, щасливе обличчя, підтвердив:

— І дострибаю.

Ось такі лаври приніс Кульбаці цей день, дарма що ухекався комишанець неабияк. Збоку дивитися легко, одначе не так воно просто бігти, коли почуваєшся стриноженим, бігти, та ще й перемогти. І все ж, бач, успритнився, проскакав через подвір'я, ні разу не впавши, першим прийшов до фінішу, до того смаженого півня, якого йому, згідно з правилами, урочисто піднесли на таці.

— Поділимось, Антоне Герасимовичу, чи як? — тримаючи півня перед собою, виявив щедрість переможець.

— Ні, приз належить тобі,— відповів Тритузний.— Твій кінь виявився кращий.

Велике діло почути визнання від свого найгрізнішого суперника. Окрім того, це була заслужена відплата Тритузному за його намовки, і за те, що він руки тобі викручував на пристані (Порфирові здавалось, що таке було, хоч такого й не було!), помстився нарешті «байстрюк комишанський» за ті принизливі лови! Але помста його була весела, і вже й помстою ніби не була,— сама себе потопила в радощах перемоги.

— Не журіться, Антоне Герасимовичу, духом не падайте,— сказав великодушно комишанець.— За вами друге місце! Срібло!

— Бувають поразки, важливіші за перемогу,— сказав директор школи й дружньо-іронічно поздоровив Кульбаку з «півнячим» тріумфом, а Ганна Остапівна додала:

— Добре, що ти знайшов у собі й для суперника крихту великодушності. Бо людині з осколками в ногах не просто добувати призи...

Порфир уперше почув про ці осколки, йому стало навіть трохи ніяково, що під час змагань він виявив до старого таку нещадність.

За шарварком спортивного свята не помітили, як хмара зайшла десь із степу, і дощ, такий рідкісний та жаданий у цих краях, дзвінко вдарив першими краплями по шиферу шкільного даху. Густо припустив,

летить, біжить, аж співає цей дощ, вода з ринв, пінячись, весело гуркоче, старий платан, під яким збилася ціла купа вихованців, досхочу купається у весняній купелі, і Кульбаці так нестримно кортить підставити під теплі небесні струмені свою стрижену правопорушницьку голову... Одначе не можна й цього, вчительки занепокоїлись, Марися Павлівна, заганяючи своїх гололобих до корпусу, прилякує:

— Не бігайте під цим дощем! Може, він радіоактивний?!

Але шибайголови, нехтуючи осторогою, з радісним вереском, з дикунськими вилясками кинулись гасати по дощу, і довелось-таки повоюватись, доки позаганяли їх до помешкання.

Не завжди проносяться майські дощі над цим краєм, але вже як пройде ось такий, то люди зітхнуть полегшено, бо все навкруги одразу завруниться, яро зазеленіє, і солов'ї та зозулі відгукнуться з плавнів на весь світ.

Прошумів рясний та теплий, щедро скупав школу й дітлахів скупав, і знову тут світить сонце, й листя молоде на платані переблискує кожною завислою крапелинкою — безліччю малюсіньких сонць... Пішов і пішов далі той дощ, величезним вітрилом сивіє над річкою, змішаний із сонцем, аж білий, а над плавнями серед синьої хмари вже райдуга так соковито цвіте! Вигнувшись семибарвною дугою, дістає одним кінцем десь широких плес лиману, а другим опустилась якраз над комишанськими очеретами, і там з-поміж них воду бере. З шкільного вікна рукою можна тої райдуги дістати — так близько. Прислухайся, чи не почуєш, як шумить вона, женучи, немов помпою, комишанську воду в оті сиві тучі!.. Над школою небо вже чисте, а десь над гирлом синьо, аж темно, і серед тої темної синяви цвіте кольорами надбрамна небесна арка, заваблює Порфирів погляд, розбентежує дух. І якщо зараз хто, мов цирковий акробат, мов матрос десь на вантах чи верхолаз найчіпкіший, подерся й подерся по стовпу тієї небесної арки, якщо хто вже на самім вершечку опинивсь, осідлав її, верхи на райдузі сидить,— то це, звичайно ж, Порфир Кульбака, сьогоднішній чемпіон, для якого нема нічого зараз неможливого, недосяжного!

XXI

Єдиний, хто сьогодні не брав участі в спортивному святі, був Гена Буткевич: лежав з температурою в кімнаті медпункту. Неясно було, звідки й температура, справді, може, аж так перенервувавсь під час батькових відвідин...

По обіді Порфирові дозволили навідати товариша. Гена лежав змучений, з синцями під очима, від учора неначе ще більше схуд, спав з лиця. Цілу ніч горів вогнем, хоча не чхає й не кашляє. Порфир, ще збуджений після змагань, сів по-татарському просто на підлозі перед ліжком і з властивою йому запальністю та жестикуляціями взявсь одразу малювати, як він скік! та стриб! та верть! та круть! обігнав Саламура, зловив смаженого півня за хвіст.

— Шкода, Гено, що тебе не було, я б і тебе навчив...

— Я не зміг би,— тихо заперечив Гена.— Ніколи не ходив у мішку...

— Зміг би,— запевнив його Порфир.— Чого в воді один тоне, а другий пливе? Бо навичку має, знає, як треба ногами молоти...

Зараз він був щедрий, великодушний, усі свої таємниці відкрив би товаришеві, аби б тільки підбадьорити Гену. Навчив би його не лише ходьби в мішку, а й мистецтва рибальського лову, тільки — чесного, бо то ж не штука сандолею, як вилами, риби нахапати, коли вона потомство закладати йде. Вона ж тоді зовсім безвольна, небоязка, бити її в цю пору тільки бездушний може, який-небудь жлоб, жадюга браконьєр...

— Або взимку: дивитись гидко, коли вони, оті жлоби, з гаками-самодерами вийдуть промишляти... Риба в цей час напівсонна на ямах лежить, повкладалась на зиму — знизу більші соми, далі менші й менші сомчуки та соменята... От він, рибохват товстомордий, стане на ямі і гаком-самодером якого за живіт, якого за око... Та я таким не знаю, що робив би!

Одначе Гена, видно, був заполонений зовсім іншими переживаннями. Без кінця думав і думав про батька, тяжко переживав свою з ним жорстокість.

— Ти правду казав, Порфире,— мовив він кволим голосом,— міг би я бути до нього добріший... Для нього я все, а сам йому чим відплачую? Може, й справді, як

Ганна Остапівна каже, тільки експлуатую його батьківську любов?

— Ти напиши йому листа. Вибачення попроси. Це ж батько, найрідніша людина... Ти просто не вмієш цінувати те, що маєш!

— Знаю, знаю, що ні для кого не буду дорожчим. Але щось таке сидить у мені, зло якесь, і при зустрічі воно одразу свої пазурі випускає. Потім каюся і місця собі не знаходжу, здається, вже нікому-нікому я не потрібний, всіма забутий... Наче один-однісінький зостався і так уже й буде...

— А ти не піддавайсь. Заповідь: «Не журись!» — хіба забув? Ех ти, відмінник!

Щоб якось розрадити товариша, Порфир заходився малювати в усіх розкошах літо, що вже недалеко, пору, повну принад, коли вони цілою школою виїдуть до табору, розкинуть шатра десь над урочищем і, як обіцяє директор Валерій Іванович, влаштують тоді ще одні захоплюючі змагання — перегони на човнах, Порфир сподівається і в тих змаганнях слави зажити. А біля вечірнього вогнища слухатимуть розповіді знатних людей, Марися казала, що й Порфирову маму запросять, хай розкаже про свої виногради, про те, як оживлює вона ці спекотні українські Каракуми...

Гена, помітно ожвавівши, згадав піонерський табір, куди йому була путівка торік, чудове місце на березі моря, де хлопці й дівчата з різних шкіл їхнього міста смаглявіли під сонцем аж сорок днів. Захопила їх там цікава гра, що звалась «Зірниця», ходили вони навіть у нічні походи, на розшуки скарбів, хоч скарбом тим могло бути просто яблуко або кавун, захований десь під бур'янцем.

— Першого дня, як тільки прибули до табору, кажуть мені: ти, Гено, будеш «організатором вогнища».

— Ох, краса!

— Тобі краса, а мені... Натерпівся я сорому. Бо вогнище теж, виявляється, треба вміти розпалити. Перед тим якраз дощик пройшов, що не покладу — а воно тільки тліє.

— О! В мене й мокре б горіло! У плавнях, бувало, навіть глибокої осені таке кострище розведем, аж гоготить полум'я вище верб... І купаємось, було, до самих холодів. Вискочиш з води та голяком до вогнища мерщій! Обігрівсь, обсушився, і нічого — навіть не чхаєш.

— Отак треба себе гартувати. А то в таборі все, було, трусяться над кожним із нас, море при самім бережку обгородили: далі не заходь, туди не забродь, тільки ось тут і хлюпочись на мілкому...

— Де горобцю по коліна,— засміявся Порфир і, розлігшись на підлозі, замріявся.— Ні, влітку — життя... За наші трудові заслуги, може ж, таки відпустять нас додому хоч тижнів на два?..

— До мачухи як їхати...

— А ти зі мною давай. У мене матуся — такої в світі нема... Вона буде нам рада обом. Звісно, коли до того часу заміж не вийде. Бо нібито сватався до неї один механізатор, що в нього торік дружину струмом убило...

— І що ж би ми там робили у вас?

— О, за чим журишся! Спорядим якусь фелюгу, наберем хлопців, і гайда на лиман браконьєрів ганяти!..

— Далися ж вони тобі.

— Ненавиджу чорно,— лице Порфирове враз похмурніло.— Хочу, щоб виздихали вони всі! Тільки ж самі не виздихають...

— Перепадало тобі, мабуть, від них?

Не в тім річ, виявляється. І тут уперше Гена почув від товариша: за дідуся мусить він гадам помститись. Напали вони вночі на виноградники, що дідусь їх стеріг, берданку поламали, поглумилися над старим. Самою такою образою можна людину згубити. Та ще коли вона самолюбива й горда і знає вояцьку честь... Ніякої пощади тому браконьєрському поріддю, де б воно не діяло, чи в гирлі, чи в степу... Тож і лелеку вбито котримось із них, бо в кого ж іще підніметься рука?

Торік браконьєри одного рибінспектора з гесівської греблі вночі скинули, а ще через ніч на дядька Івана напали, і він з ними в темряві серед каміння бився, в крижаній воді з льодом пополам, бо то було взимку. Каменем вдарили по голові, думали, кінець уже інспекторові, знепритомнів, на дно пішов... Втекли і потім аж очі повитріщали, коли на суді його знов побачили живим... За все з ними мусить поквитатися Порфир. Хай начуваються! Де б не були, хай знають, що помста за ними ходить, хоч і малолітня!

Хто б подумав, що цей веселий, життєрадісний Кульбака виношує в душі й таке, та ще й товариша собі в спільники намовля...

— У підручні до дядька Йвана підемо, їм такі, як ми,

потрібні аж-аж-аж,— розвивав свої плани Порфир.— Є ж ото юні дзержинці? Один інспекторський син браконьєрові, кажуть, пальця відкусив, захищаючи батька, а хіба б я не зміг відкусити?

Було після цього, звичайно, ще джик! і вжик! і сом на півкаюка, що «як дасть хвостом по мені — я і впав!..» У момент ловецького екстазу медсестра зайшла нагадати Кульбаці, що пора йому закруглятись. Так то й так — хлопець схопився:

— Ну, будь, Гено! Тільки ти в цій каталажці не затримуйся... Дідусь казали: від лежби нутрощі злежуються, жити треба на ногах!

На подвір'я він вискочив саме вчасно: десь із потойбік муру вже хтось підсвистував знайомим комишанським свистом... Черговий по території, йдучи на порушення, шепнув, що не інакше — товаришочки прийшли провідати свого зневоленого ватажка. Заявилися, не забули великого невольника, що, потрапивши в скруту, десь тут кайданами бряжчить. Коли й Порфир підсвиснув у відповідь (тонко, на пташиний манір), з потойбік муру відгукнулись, і незабаром звідти на мотузці з'явилась пляшка з-під молока з якоюсь передачею в ній... Буденна, звичайнісінька собі пляшка, що стала враз небуденною, почала поволі опускатися, погойдуючись по стіні сюди й туди, як ота штука, що висить у фізкабінеті й зветься маятник Фуко. В пляшці пакуночок целофановий, міцно в ньому щось зав'язане, замуцьоване, а збоку ще й записочка біліє,— привіт правопорушникові рідна Комишанка шле! Тільки прийме передачу з волі, він і відповідь друзякам пошле в цій же пляшці, назад її з запискою через мур пошпурить, як шпурляють капітани в океан у закоркованій пляшці звістку про себе... Та ледь Порфирова рука в радісній нетерплячці простяглася, щоб зловити той маятник Фуко, як хтось іззаду владно торкнувся хлопцевого плеча й культурно його відсторонив:

— Вибачаюсь, тепер це вже мій приз,— почув він знайомий насмішкуватий голос того, над ким сьогодні здобув просто-таки олімпійську перемогу, коли довелося бігти навперегони в мішку.

XXII

Настав час вибирати місце під літній табір. Одного дня Валерій Іванович, взявши з собою кількох вихователів та командирів загонів, вирушив з ними на розвідку. Антон Герасимович, щоправда, взагалі був проти того, щоб виносити табір за межі школи, він пропонував поставити шатра на самому подвір'ї вздовж муру, адже подвір'я велике, хай тут собі літують. Однак його пропозиція зі сміхом була відкинута, хоча, за свідченням Тритузного, в якійсь із спецшкіл нібито вдавалися й до такого експерименту.

— У них так, а наша бурсацька республіка буде винесена в степ,— весело казав Валерій Іванович.— Таку фортецю там воздвигнем, що ніхто не втече.

Місце, куди спецшкола виходила табором у минулі роки, тепер було втрачене, з якихось там міркувань районний землевпорядник звелів його розорати, хоч під посіви воно й не годиться. Отже, школа мала шукати десь іншого осідлиська. Позалишалося в цьому краї чимало різних урочищ, яким ще в давніх-давнах кимось давано імена, часом чудернацькі, такі, як Гапчина Пазуха, куди їздять з радгоспів на маївки (Антон Герасимович запевняє, що було тут колись навіть урочище під назвою Тритузне, назву таку зустрічав у якихось стародруках, бо він запеклий краєзнавець і має сентимент до всякої минувшини). Крім Гапчиної Пазухи, відомі ще тут урочища Домаха, Жабурянка, Вовчий Яр, або Куркулак, Кандзюбине, Чортувате... Це останнє особливо привернуло увагу Валерія Івановича та його супутників, бо звідси найближче було до полів та виноградників радгоспу «Степовий велетень», з яким школа уклала трудову угоду. Крім того, по кряжу над урочищем зберігся чималий клапоть цілини — якраз там зручно буде намети ставити. В один бік — степ, у другий — сяючі простори гесівського моря. Восени воно як розштормиться, то добиває крутою хвилею аж до цього пагорба, рве, відламує звідси брили чорнозему та глини... Зараз море поки що спокійне, і белебень кряжа всуціль біліє ромашками. Саме урочище, весь його крутояр потопає в розквітлих акаціях, що стали ярусами по схилах (насадили їх уже після війни, щоб захистити грунт від ерозії), а по самому дну урочища блискоче вода, зайшовши із штучного моря й

створивши тут, у колись похмурім яру, тихий сяючий затон. Шторми сюди не дістають, бурі не зрихлюють воду, всю весну й літо сяйвом її налите урочище. Чітко віддзеркалюються в ясних водах затону округлі шатра білих акацій, і навіть коли понад шляхами в степах їхній цвіт уже припаде курявою чи пригорить під гарячим подихом суховітриці, то в урочищі він і тоді буде білосніжно-чистий, з весільною білістю звисатиме кетягами аж до води.

— «Здесь будет город заложен»,— сказав Валерій Іванович, коли оглядини в основному були закінчені.

З властивим йому практицизмом директор уже замальовував на папері, де будуть розташовані намети, де кухня та спортмайданчик, де буде зведена щогла для прапора... Крім того, вода близько, зручно буде купатись після роботи бурсацькій республіці, змивати з себе трудовий пил...

Марися Павлівна була просто в захваті від цього місця. Такий шир, так далеко видно з цього степового кряжа, що завис над морем дніпровської води... Вперше відкривається тут Марисі у своєму розмаїтті флора степова, натрапиш тут навіть на кущик тирси-ковили, що про неї раніше Марися тільки з книжок і знала, всюди полинець під ногами сивіє, нагрітий сонцем, і деревій, це дике дитя степу, він теж сивий (чомусь більшість трав степових мають сизувато-сивий відтінок, від сонця чи від чого вони посивіли?).

Доки ходили, назбирала Марися букет квітів польових,— супутники їй також у цьому охоче допомагали; квіти простенькі, непоказні, а склалась багата гама кольорів, злегка приглушених, повитих туманцем...

— Гляньте, як у французьких імпресіоністів,— показала букет Берестецькому, і він миркнув у відповідь, що тут «щось є».

Група вихованців — командири загонів — жваво обговорювала з директором план майбутнього табору, і, коли картина в цілому вималювалась, Юрко-циган запитав не без іронії:

— А де ж буде загорожа?

Це кортіло знати й Марисі Павлівні, бо вона вважала, що коли всього належним чином не передбачити, то з табору їхні вільнолюби легко можуть порозбігатись... І хоч прихильницею крутих обмежень її не на-

звеш, однак була здивована, коли Валерій Іванович твердо сказав:

— Ніякої загорожі.

— Себто як?

— А так.

І пояснив, що їхнє наметове місто, табір юних і вільних людей, матиме лише символічний кордон — оборють його плугом, та й усе. Борозна, відвалена скиба — це буде єдина познака, що відмежовує правопорушників від білого світу. Тільки вже цю межу, сказати б, межу сумління, ніхто не переступи, не поруш!

— А то навіть і відорювати не будем, просто отам по периметру,— зробив широкий жест Валерій Іванович,— залишимо при косінні ромашковий бордюр, смужку нескошених диких квітів: вони й правитимуть для нашої чесної публіки за непереходимий бар'єр, стануть муром найнадійнішим. Межа сумління, і все. Згода? — звернувся він до командирів загонів.

Така довіра хлопцям була до вподоби, а Марися Павлівна навіть пошкодувала, що нема зараз тут Кульбаки: от би хто порадувався! От кому буде до душі, що той шкільний мур (який для волелюбного комишанця є втіленням усього найнестерпнішого) тут замінятиме всього лиш смужка нескошеної травички... Як і інші, комишанець нетерпляче жде цього табору, вже наперед закидав вудочку, щоб його призначили «організатором вогнища»: «Я вам таке розкладу — до неба язики викидатиме!..» Дитя очеретів, лукаве й хитре комишанське створіння, як воно поведеться в цих нових умовах? Марися для себе вже прикинула, де й місце буде для багаття: отут, на самій вершині пагорба, щоб усім, хто йде по Дніпру, було видно... Це ж так чудово, коли пливеш пароплавом чи поїздом їдеш, а десь у синьому надвечір'ї яскравіє тобі чиєсь багаття, заваблює своєю таємничістю. Рибалки його розіклали чи, може, якісь закохані палять там вечірні вогні?

Ще треба було дати назву майбутньому табору.

— В мене є пропозиція,— зблиснула оченятами Марися Павлівна,— давайте назвем... «Бригантина»!

— Не нове, але тут щось є,— сказав Берестецький.— Послухаємо, що наш моряк скаже. Здається, він настроєний критично...

Борис Савович, навпаки, цілком серйозно підтримав Марисю, аргументуючи свою думку тим, що коли

звіддаля дивитись на цей лобатий крутогір, то він і справді нагадуватиме бриг чи бригантину...

— Та ще при відповідній грі фантазії,— додав Артур Пилипович.— Хоча «Степові пірати» більше пасувало б...

— Отже, так і запишемо: «Бригантина»,— сказав директор, вносячи якісь позначки до своєї саморобної карти.— Розвелося, правда, останнім часом цих бригантин... Одначе для наших маленьких піратів це буде саме те, що треба... В їхньому дусі.

Добре находившись, вчителі сіли нарешті перепочити, знайшовши собі затінок край урочища під шатром обтяженої цвітом акації. Вихованців вони відпустили покупатись у затон, де вода вже прогрілась, і звідти, знизу, долинав тепер щасливий дитячий лемент.

— Бар'єр з квітів... Межа з трави... так воно, власне, й повинно бути,— задумливо розмірковував Артур Пилипович, розлігшись на траві своєю довжелезною постаттю. Кібчик степовий високо застряв у небі, і Берестецький спрямував свій погляд туди.— Світ для людини повинен бути всепрохідний, без будь-яких перешкод, як оте небо для птаха... Планета існує для всіх в однаковій мірі, в однаковім праві...

— Всепрохідний, але — для людини, не для руйнача, не для хама,— уточнив Валерій Іванович.

— На хама гамівну сорочку, це ясно,— згодився Берестецький.— Але я маю на увазі саме людину... Мені хочеться уявити її навіть без трав'яного бар'єру... От, скажімо: чи можливий у нашу космічну еру всюдипрохідець типу Уленшпігеля, або Сковороди, або Дон-Кіхота? Зробити б експеримент: палицю в руку, птаха на плече і — в путь...

— З якою метою? — усміхнувся директор.

— Перевірити на практиці, чи можливий Уленшпігель в наш час? Тобто тип людини, що за покликом душі — без порушень, звичайно,— вирішила йти поміж ближніх і дальніх... З добрими намірами вирушаю, з бажанням присвятити себе співбратам по планеті, йду з готовністю навіть ведмедеві допомогти, якщо він цвяха в лапу зажене... І водночас хочу простежити, наскільки людство до мене терпиме, якою мірою в мені зацікавлене і взагалі чи має для нього якусь вагу моя особистість...

— Одне слово, в бродяжництво колегу потягло,—

сказав Борис Савович, уважно, ніби вперше, розглядаючи обручальну свою каблучку, що аж врізалася в палець.

— Збирався ставити вас начальником табору,— посміхнувся Валерій Іванович,— а зараз бачу, що рано... Навчитель красних мистецтв і шагістики, шановний наш Артур Пилипович раптом виявляє незрілість, що межує з легковажністю. Якщо вас, мудрого, тягне в бродяжництво, то що тоді вимагати від наших бурсачат?

— Для бурсачат хоч пояснення є,— докинув Борис Савович.— Пишуть, що в генах у них нібито збільшується руйнівний елемент... Тільки, по-моєму, це вигадка.

Директор уголос роздумував:

— Кого ж мені з вас — на табір?

Борис Савович спідлоба кивнув на Марисю Павлівну:

— Он її призначте. Перша жінка в історії мореходства буде капітаном бригантини...

— Вона не підходить,— заперечив Берестецький.— Вона закохана.

— Це ж у кого? — кокетливо звела очі Марися Павлівна.— Щось я не бачу поблизу відповідних об'єктів...

— Ну-ну, образ не потерпимо,— жартома сказав директор.— А щодо призначення, то я вважаю пропозицію Бориса Савовича прийнятою. Сьогодні ж і наказом проведу...

Марися, видно, думала щось своє: сиділа усміхнена, замріяна, потім знічев'я зловила руками кетяги, що низько нависли над нею, втопила розпалене обличчя в теплий акацієвий цвіт... Відкрилась, аж коли почула продекламоване Берестецьким (ніби жартівливо, але з почуттям) щось про чорнобривку з спраглими губами нецілованими, з рум'янцем світанковим...

— Це з Омара Хайяма? — запитала Марися, а він відповів з гордістю:

— Моє власне.

Директор тим часом нагадав:

— Тож від завтра, Марисю Павлівно, займетесь табором. Діло неабияке. Сподіваюсь, ви оцінили довір'я?

— Дякую за честь,— усміхнулась вона,— тільки я за чинами не женусь...

— Я серйозно кажу: дивіться, щоб не попливла ваша бригантина без керма та без вітрил...

— Вся надія на Бориса Савовича,— кивнула Марися на колегу, який, відпустивши останнім часом шкіперські бакенбарди, ще більше прибрав вигляду бувалого морського вовка.

Колишній підводник у цей час замість каблучки вже розглядав листочок деревію: ніяк не міг надивуватись доцільності, мудрості витвору.

— Таке звичне, тисячу разів бачене,— тихо сказав він,— а все ж загадка... Самий візерунок листка, оця зітканість, форма, елегантні зубчики... А розгалуження стебелець таке, щоб кожен листок міг добувати сонце, здійснювати фотосинтез... Який в усьому розум і досконалість...

— Чому природа не могла витворити таким досконалим мене? — без звичної іронії підхопив Берестецький.— Хоча є і в мені, в людині, дещо таке, що викликає подив і навіть захват, але водночас скільки недосконалостей, вад!.. Особливо, коли зазирнути туди, в надра... Які пристрасті шкірять звідти зуби, дарма що homo sapiens... Печерний волохатий пращур раз у раз дається взнаки... Ото хіба що любов, вона таки нас ошляхетнює, все грубе собою перекриває...

Марися слухала їхні розмірковування, лежачи горілиць й приплющивши очі,— цікаво їй так було дивитись на сонце: замість світила — суцільна бура каламуть. Уся небесність зіллялась, кипіла бурогарячим...

Вважаючи, певне, що вона задрімала, колеги розбрелись хто куди, Борис Савович пішов до вихованців, він теж вирішив купатись,— зосталась Марися Павлівна під акацією сама. Аж тепер війнуло на неї тривогою за цю майбутню «Бригантину». Здалося навіть, що злегковажила, згодившись очолити табір, коли є в колективі люди і з більшим досвідом, і з сильнішою волею... Тривожно. Бо вгадай, як поведуться в нових умовах, серед відкритих просторів ті маленькі корсари. Випустиш чортенят з пляшки, а назад потім їх чи й заженеш!.. Одначе не відступати ж! Сама визначила свою життєву дорогу, навіть почуття жертовності ростила в собі, трудного шукала. Ось і маєш його по саме нікуди...

Коли після інституту виїздила сюди, в цю школу трудну, правопорушницьку, дехто підсміювався.

— І трьох днів не протримаєшся...

Їхала сюди справді з острахом, знала ж бо, що не в

дитсадок їде, а до таких, що здатні на все, можуть і з ножем на вчителя кинутись, на те й правопорушники, злодійчуки, люди насильства. Хай ще початкового, неусвідомленого, але таки насильства, що ним вони вже отруєні зі своїх юних літ. Духовність, повага до людини, гуманне чуття — це для них не існує, людське в них заглушене, світ дорослих у їхній уяві населений істотами ворожими, які тільки те й роблять, що вигадують для підлітка різні правила, обмежують його бажання, приборкують волю, вносячи у життя безліч заборон. А якщо так, то дорослих маєш право ігнорувати, обдурювати, можеш викоювати з ними що тільки вдасться, і хай називають вони тебе правопорушником, але для тебе ганьби в цьому нема, є в твоїх вчинках тільки романтика бродяжництва, бездомності, гострий хміль пригод, нападів, сутичок і зв'язаний з ними ризик, азарт. З дорослими в тебе війна безперервна, тож і воюй, мстись, хитруй, викручуйся, не соромся бути підступним, бо всі засоби для тебе придатні, бо ти ще не почуваєш огиди й відрази до свого падіння. Ось такими уявлялись Марисі ті, найтрудніші, до яких вирішила йти наставницею не на сезон, а на роки, щоб, може, присвятити їм і ціле життя. Ростити людину — це радість! Які там не є, а вони теж люди, кожен з них індивідуальність, і часто дуже колоритна, яскрава... Трудні, в аномаліях, в дисгармоніях, але й з них мають бути люди завтрашні, люди майбутнього! Хоч як важко буде з ними, але тим певніше буде відчуття перемоги, якщо виявишся спроможною навіть з дисгармонійного сформувати повноцінну людську особистість. Станеш мовби скульптором його духовної сутності, допоможеш чимось кращим виявити себе навіть такому, що ніяких етичних норм не визнавав, що з перших кроків виходив у життя, як на полювання, несучи на вустах глумливий, вбивницький осміх майбутнього карного злочинця. Знала, що й таких зустріне в спецшколі, матиме з ними справу день у день, і що до неї, молодої вчительки, вони, певне, ставитимуться з особливою нещадністю, ображатимуть, глузуватимуть, будуть принижувати її по-дитячому жорстоко й цинічно, бо де ж малюкові зрозуміти, що, принижуючи іншого, найперше принижуєш, спотворюєш самого себе...

Ранньої осені вперше з'явилася Марися в цих краях,

а осінь тут тиха, довга, з високими небесами, з величним спокоєм степів... Щедрий край. Ідеш вулицею, і виноград лізе з кожного двору, заходиш на веранду — аж на плечі тобі нависає синьо-сизими та бурштиновими гронами. Хати великі, декотрі «в шубах», розмальовані одна краще за другу, аж до самих дахів обвиті виноградними лозами. Причілки від вулиці тонуть у заростях руж, чорнобривців та ще в отих квітах гіллястих, що ім'я їм нечесана бариня... Паркани всюди повиті крученими паничами з дзвіночками найчистішої ясно-блакитної барви.

У день Марисиного прибуття Ганна Остапівна сама запропонувала взяти її, молодшу колегу, до себе на постій, хоча тепер іноді й нахваляється жартома, що за неспокійну вдачу постоялиці братиме з неї додаткову подать.

Ось так і почалось. Любителька лижного спорту, Марися й тут запалилась: поставимо всіх на лижі! Самі в майстернях поробимо! Директор, хоч з усмішкою, проте згодився, дав завдання, поробили ще з осені, тільки ж стати на лижі так і не довелось: протягом зими снігу майже не було, раз чи два випав, а до вечора вже його сонце злизало. Навіть птахи не всі звідси відлітають у вирій, декотрі й зимують по сусідству, біля ГЕС, бо нижче турбін вода ніколи не замерзає... І її, Марисю, все міцніше бере в свої обійми цей смаглочолий Південь.

Жодного разу не пошкодувала, що сама напросилась сюди. Глушина? Але ж хіба є глушина для такої людини, як, скажімо, Ганна Остапівна? Нема глушини для того, хто мислить, хто має чим горіти, хто повсякчас носить у собі невщухаючий внутрішній світ!

Важко? Звичайно, важко. Тепер Марися може зрозуміти ту однокурсницю, яка вигукнула колись: «Іти працювати з правопорушниками — це просто божевілля!» Неврівноважені, бешкетні, скажені... Хоча по-своєму вони послідовні, нетерпимі до фальші, найменша несправедливість викликає в них бурю... Є, звісно, серед них грубі, підступні. Є нещасні. Є просто смішні... Ось Бугор відмовився працювати. «Не хочу працювати — хочу тільки їсти». Гаразд. Сідай он там окремо в кутку їдальні, ось тобі черпак, ложка найбільша — їж. Мало однієї порції, черговий принесе тобі другу, принесе й третю, а ти тільки їж, набивай кендюх... Уся

школа стежить, як Бугор, сидячи за окремим персональним столиком, мовчки орудує своїм черпаком. Проте настає-таки той день, коли Бугор каже: «Годі. Набив черево по саме нікуди, аж набридло... Хочу тепер, як усі».

А нещодавно привезли юного вбивцю. Розважався сірниками на іменинах своєї сестрички, запалював і кидав до кімнати, де дівчатка перевдягались... А на сестрі була сукня біла, нейлонова — спалахнула вмить! Від нейлону того рятунку нема, він просто розтопився на дівчинці, в страшних опіках у лікарні й померла... А винуватець тепер тут божеволіє... Ох, неспокійна публіка буде на твоїй бригантині! Ламай тепер голову, чи стримає ваших маленьких піратів цей ромашковий сентиментальний бар'єр, чи стане їм перешкодою, коли, сп'янілі від своїх бешкетницьких спокус, сипнуть врізнобіч на дикий поклик степового роздолля?..

Марися вільно розкинулась у траві, задивлена у навислі кетяги. Пахне акація густо, медово. І всій тобі солодко до знемоги. Бджоли гудуть, обліплюють білорожевий цвіт,— десь, видно, здалека прилітають за нектаром. По той бік урочища Берестецький голосом античного громовержця декламує якогось латинця, а потім аж виспівує улюблені рядки з «Пісні моряків»:

...Завтра в інший край мандрівка:
Чорна дівка — білий хліб,
Біла дівка — чорний хліб!..

Красивий його баритон Марисі приємно слухати. «Закохана»,— каже він про неї. З чого це він взяв? Певне, має на увазі її прогулянки із Степашком. Та чи це ж кохання? Скорше — просто дружба, щира, товариська, трохи іронічна... Справжнє кохання, яким воно їй уявляється, оте всеосяжне, сліпленне,— чи прийде воно коли, чи й зовсім її обмине? Мабуть, могла б покохати такого, як той сивочубий у плащі, з синіми тужними очима... Той, що його вже нема, що десь на такому ось пагорбі востаннє зболеним поглядом світ обійняв... У вічність відпливла його бригантина. О, як він глянув на Марисю коло брами під час прощання!.. Одним поглядом так багато можна людині сказати...

Примовк Берестецький, натомість десь із глибини урочища соловей подає голос. Кажуть, меншає на світі солов'їв. Хамів на світі більшає, а солов'їв меншає! Нев-

же планеті справді загрожує розлука з цим сіреньким, самозабутнім, найніжнішим своїм поетом? А з ким же ділити оте почуття, що підіймається, росте в тобі, хоча й не знаєш для кого?

Незвичний стан переживає душа в цім дивнім урочищі Чортуватім. Ніби п'янить самий дух акацій, від нього аж чадієш, умліваєш, поринаючи в безміри якогось райського блаженства... Марися знову змружує очі, і одразу зникає все, тане, маєш над собою лише цей дивний світ, зітканий із золотавості сонця й клубків білого, обліпленого бджолами цвіту. Досягається якась не знана раніш гармонія, сонце розлилося, і сама ти вже ніби розчиняєшся в солодкій млості природи, в її запашистих медах... Зовсім заплющуєш очі, і тоді тебе нема, життя розтануло, світ зіллявся,— на місці сонця вирує в небі тільки жовто-бура гаряча туманність, сповнена пахощів цвіту й золотої бджолиної музики...

XXIII

У день іменин Ганни Остапівни ще зрання їй приносять телеграму від сина, і цього досить, щоб потім уже до самого вечора в неї був добрий настрій.

Цього дня її вітатимуть у школі, Валерій Іванович від імені колег піднесе Ганні Остапівні букет квітів, а від служби режиму Антон Герасимович басом побажає їй «кавказького довголіття».

Коли після школи Ганна Остапівна повернеться з Марисею додому, їй доведеться чимало часу витратити, щоб розібрати поздоровну пошту, що надходила протягом дня. Не забувають свою вчительку колишні її вихованці. Той зблизька озивається, той здалека, а один вітає Ганну Остапівну дуже зворушливим листом з місць ув'язнення, де він після суду відбуває свій строк.

— Оце коректив до нашої педагогіки,— каже Ганна Остапівна.— Щоб ми не дуже зазнавались...

Розповідає, що славний був хлопець, вийшов зі школи з відмінними оцінками, ніхто і в гадці не мав, що він знову зірветься, сяде на лаву підсудних... Працював уже скреперистом на каналі, встряв у бійку під час пиятики, що кінчилась для когось трагічно... І ось пише, здається, десь аж із тундри, співає дифірамби

колишній своїй учительці: «Щодня вас згадую, Ганно Остапівно .. Аж коли тут опинився, оцінив ваші душевні поради, тільки тут і збагнув, що мав і що втратив...»

Лист із тундри Ганна Остапівна відкладає окремо: цьому неодмінно треба відповісти. Всі вони для неї, як сини, а якщо котрий збився з пуття, то за такого серце болить ще більше...

Квіти на столі, біля них потертий портфель Ганни Остапівни, де повно учнівських зошитів, та купою щойно прочитані листи й телеграми... Обважніла, втомлена, сидить сива вчителька над своїм багатством, Марисі з тахти видно її задумливу постать, повнощоке обличчя, що дихає спокоєм душевної злагоди. Не вчительку, а скоріш селянку-трудівницю нагадує вона своєю обважнілістю, врівноваженістю духу і цими великими, звичними до будь-якої роботи руками. Солдатська вдова. З якою скромною, некрикливою гідністю несе вона крізь життя свої втрати й свою самотність. Чоловік був командиром підводного човна, під час війни, коли вони розставляли міни десь у фіордах Норвегії, їх було виявлено ворожим флотом, човен, рятуючись від погоні, напоровся на підводну скелю, здається, сталося це у Баренцовім морі... І все. Відтоді вдова. Сама виростила сина, далеко він зараз від матері: є, виявляється, міжнародна інспекція по нагляду за дотриманням якоїсь там рибальської конвенції, і син Ганни Остапівни одразу після інституту дістав призначення в ту міжнародну службу... По кілька місяців не сходить на берег, то з датчанином, то з норвежцем ганяє браконьєрів у міжнародних водах, а діло це не просте, професія неспокійна (як багато неспокійних професій на світі!). Часом у відкритім океані мусиш перебратися з судна на судно,— одного разу під час шторму його ледве не розчавило між бортами, бо судна страшенно розгойдало на бурунах, «та ще, може, й навмисно так підстроїли тамтешні хижаки»,— висловлює припущення Ганна Остапівна, адже в океані інколи промишляють запеклі порушники конвенцій, вони люто ненавидять цих інспекторів за їхню непідкупність, а в інспектори якраз і відбирають людей непідкупних, принципових, бездоганно чесних...

Син для Ганни Остапівни — найбільша відрада, ним живе, ним гордиться. І хоч далеко він, і служба така, що все може статись, і переживання постійні для мате-

рі, зате коли озветься ось, як сьогодні, то це щоразу для неї свято. Перечитує Ганна Остапівна телеграму, і ледь помітна усмішка їй не зникає, і очі повні мовби тихої музики... Людина стійкої внутрішньої злагоди, Ганна Остапівна й на Марисю впливає заспокійливо, не раз у часи сумнівів вона підтримувала молоду вчительку своєю увагою й материнською добротою. Іноді Марисі думається, що й сама вона через багато-багато літ стане теж такою.

Коли сіли обідати, Марися запитує несподівано:

— Хто вас виховував, Ганно Остапівно?

— Найперше батьки.

— І якої педагогіки дотримувались?

— Проста була їхня педагогіка. Знала я, дочко, за ними принаймні три чесноти, що в народі досить поширені... Перша, що трудились обоє весь вік. Друга, що по правді жили. Ні на кого наклепу не зводили, ні обмови, вуста свої ніякою брехнею не опоганили... А третя, що вірно між собою любились. Ото вони й були для мене взірці, моральні наставники...

Якийсь час мовчали обидві. Потім Марися спитала:

— А далі?

— Далі саме життя взяло в круті свої жорна. Вчителювати прийшла в часи трудні, коли вогняна боротьба отут лютувала повсюди в цих краях, скирти, стайні горіли ночами, а по степах коні блукали бездомні, з фанерними дощечками на шиях: «Ходжу-блукаю, созу шукаю»... Ох, було, було...

І знов (уже не вперше) чує Марися про ті далекі роки, коли вчителювала Ганна Остапівна в маленькій степовій школі, де печі доводилось кураєм топити, і хоч ні електрики, ні радіо ще не було, але й там, в осінніх вітрах, у негодах, ця жінка почувалась щасливою, бо вдвох були, удвох... Школа тісна, гасові лампи, заняття в три зміни, і шляхи розбагнючені так, що на довгі місяці ніякого зв'язку з зовнішніми цивілізаціями... Однак працювали з радістю, не скаржились, ще й пісень вечорами співали хіба ж так!..

— А тепер глянеш: і Палац культури, і траса під вікнами, а воно приїде з своїм дипломом, та ще й носом крутить, вичікує, як би перескочити кудись ближче до барів та ресторанів,— обличчя Ганни Остапівни на мить хмарніє.— Чи згадати, як цю школу ми створювали: ще досвіду нема, страшно. Провопорушники ж!

Таких ще в нас не було, ми для них троглодити, вони для нас зарізяки, яких маємо на кожному кроці остерігатись... Недовіра, взаємний острах — боїмося ми їх, а вони нас. Спершу шестеро всього було, а потім цілими партіями почали їх завозити з різних областей. Та все такі — на людей не схожі: в болячках, немиті, замурзані, в кишенях цигарки, карти. Одного вечора ціле вогнище з їхніх заяложених карт розпалили. І силоміць не відбирали: кожен сам підходь і кидай, якщо совість заговорила... А зате пізніше... Іду якось містом, коли хтось гукає: «Ганно Остапівно!» Кому це я, думаю, тут потрібна... Юнак підбігає такий радісний, в куртці шкіряній. «Невже не впізнали? Це ж я, Зозуля! Що з картами не хотів розлучатися... Зараз на суднoремонтному». Завів до павільйону, та ще й морозивом пригостив...

Усміхнулась Ганна Остапівна при тих згадках, примовкла, а Марися тим часом уже прибирала зі столу.

Тільки були зібрались обидві сісти за учнівські зошити, як за вікном просигналив мотоцикл, почулися знайомі кроки на веранді... Жінки переглянулись весело. Так і є: з'явився на порозі власною персоною Костя Степашко, як завжди, підтягнутий, сухолиций, в доброму гуморі.

— Кажуть, десь тут іменинниця проживає?

Вручив Ганні Остапівні букетик троянд у целофані, поставив на стіл пляшку червоного угорського — «Бичача кров»... Марисю Павлівну запитав, чи не втік знову від них Кульбака...

Вона аж губки сердито надула:

— Звідки таке припущення?

— Та ось тільки що до мене один з лісосмуги вибігав, чистісінько ваш Кульбака...

І щоб розважити вчительок, Степашко з гумором почав розповідати свою пригоду. Мчить оце він грейдером, поспішає сюди зі швидкістю людини, яка квапиться на побачення, і раптом чує гук з лісосмуги: «Стій! Стій!» Голосок дитячий, вимогливий, довелося зупинитись, бо, може, що сталось... Підбігає до мотоцикла пацанок, викапаний тобі Кульбака, на голові в нього кашкет міліцейський — батьків чи братів!.. Десь там з кущів визирають ще кілька пастушат, стежать, як їхній вожак поведеться... А цей, видно, сміливець, зовсім по-бойовому звертається: «Дядьку міліціонер,

покажіть свого картуза!» — «Нащо тобі?» — «Будь ласка, ну, покажіть». Що вдієш: скинув, показую, а воно взяло, подивилося й розчаровано назад повертає: ні, каже, це не те... «Та що ж ти хотів?» — «Я,— каже,— хотів перевірити, чи підкладка у вашому картузі, як у моєму!..» Отак розіграли, бестії малі, блюстителя порядку...

— І колишнього правопорушника,— засміялась Ганна Остапівна.

— Невже був? — здивувалась Марися.— Хто б міг подумати... Такий зразковий!..

Марися підхопилась, щоб подати келешки та ще там щось приготувати, а гість тим часом, відкоркувавши пляшку, у вільній позі сидів на стільці й закохано стежив, як Марися господарює. Сьогодні він їй скаже нарешті те, що вже не раз збирався сказати. Колись це називалось: освідчитись, зізнатись у своїх почуттях... Щоправда, не зовсім уявляє, як це воно буде, але ж... Отак би дивився й дивився на неї... Ось вона, зіп'явшись навшпиньки біля буфета, дістає кришталеві келешки. Майнула з ними на кухню і вже звідти несе їх помиті, розставляє обережно, кладе чисті серветки... Робить звичайнісіньке діло, а йому так приємно спостерігати її, ще й відкривати в Марисі оцю вроджену грацію, плавність рухів, природну красу, що є і в стрункій, ладненькій поставі, і в гордовитім повороті голови, і навіть у тому мимовільному жесті, звичному змаху руки, яким Марися раз у раз поправляє своє неслухняне пухнасте волосся... Коли вона знов сіла до столу, гість, поналивавши червоного в келешки, запропонував:

— За вас, Ганно Остапівно...

Марися підтримала з пафосом:

— За людину великої душі!

Відсьорбнувши вина, Степашко з іронічною міною звернувся до господині:

— Ганно Остапівно, хіба є душа?

— Був час, коли не було, зникла,— в тон йому відповіла Ганна Остапівна.— У моєї подруги навіть неприємності виникли, коли вона якось на уроці слово «душа» дала учням відміняти. До конфлікту дійшло, на захист необачної мусив стати «Робос», так звалась тоді профспілка освітян...

— У наш час душа теж водиться не в кожного,— відповіла Марися дошкульністю своєму «кавалірові».—

А в декого її не завжди й виявиш, ледь-ледь ознаки життя подає...

— Здаюсь,— підняв руки Степашко.— Питання з'ясоване... Жаль тільки, що наші Марися Павлівна сьогодні чомусь не в дусі...

— Бо заждалася,— сказала Ганна Остапівна.— Переживала людина, чого так довго не з'являється її кавалір... Я вже її розраювала: він же студент-заочник, може, консультуватись поїхав... Або десь на операції — хуліганчат ловить...

— Для Марисі Павлівни, мабуть, дивною здається людина, що обрала собі таке заняття — ловити пацанчат? Мені самому іноді дивно. Тільки й тішу себе тим, що рано чи пізно потреба в нашій професії відпаде...

— Все може бути,— мудро посміхнулась Ганна Остапівна.

— Учені вже нібито виявили в мозкових півкулях центр, що керує людською агресивністю,— вів далі Степашко.— Головне було виявити цей загадковий центр, а далі буде простіше: таблетками збиватимуть агресивність...

— Не вірю в таблетки,— сказала Ганна Остапівна.— Вірю в інше... До речі, поздоровте й Марисю Павлівну: її призначено начальником літнього табору, він буде зватися «Бригантина»...

— Вітаю, товаришу начальник! — сказав Степашко.— Вдало вирішено: капітаном «Бригантини» саме й мусить бути така сувора особа.

— Не лише сувора, а й владолюбна,— додала Ганна Остапівна.— Така вже порода. Одна з її землячок колись навіть Оттоманською імперією правила... Ну, а цій дісталося зборисько маленьких піратів...

— Вам жарти,— зітхнула Марися,— а мене тривога не покидає: як я їх утримаю? Адже це буде щось схоже на повітряний замок, і мури будуть із самого повітря... Може, першого дня всі кинуться врозтіч, хто куди?

— Повиловлюєм,— усміхаючись, приспокоїв Степашко.

Марися дивилась на нього вивчально.

— Були колись мінезінгери,— сказала після мовчанки вона,— мандрівні філософи, бурсаки, вічні студенти бродили по всій Європі... Славний лицар Дон-Кіхот роз'їжджав по світах на своїм Росінанті... Один наш колега теж мріє про таке... А ви, Степашку, чи могли

б зважитись на щось подібне, звершити сучасний лицарський маршрут?

— У наш час, Марисю, Дон-Кіхот неможливий,— переконано заперечив Степашко.

— Чому?

— Як особа без певних занять, був би він затриманий негайно. Та ще й дістав би по відповідній статті «за систематичне бродяжництво»... Світ, Марисю, розмірений, задокументований...

Марися звикла до його жартів у такому дусі, буває він часом дотепний, а зараз... У його відданості вона не має сумніву... Та чи тільки цього вона прагне? Збоку їх уже розглядають як майбутнє подружжя, ніби до того воно і йдеться, тільки все ж випадковість, неповнота почувається в їхніх стосунках, якимись прісними вони здаються Марисі... Видно, він це розуміє, бо раз у раз за його жартами вчувається присмученість, і в його залицяннях є мовби доля гіркоти...

Приїхав, виявляється, щоб забрати Марисю в кіно. Тільки треба вирішити — куди? На ГЕС чи в радгосп, а можна ще в містечко льотчиків, щоправда, це далеченько в степу... Саме цього несподівано навіть для себе й забагла Марися:

— До льотчиків!

Степашко не заперечував:

— Приймається.

Ганну Остапівну радувало, що вони швидко дійшли згоди.

— Їдьте, їдьте... Оце, друзі, тільки й вашого. Життя, воно дуже коротке і так летить — із швидкістю світла чи й ще швидше...

Незабаром мотоцикл уже мчав їх центральною вулицею села, потім прогуркоче він мимо спецшколи,— не могла Марися відмовити собі в задоволенні на ракетній швидкості джухнути мимо Антона Герасимовича, знаючи, як він ставиться до таких її «правопорушницьких» поїздок. Ось і мур, побілений вапном, біля прохідної арки сріблиться акація у важкому цвіті, аж на каміння муру кладе свої розімлілі кетяги... Антона Герасимовича, на жаль, не видно, на прохідній стоїть інший вартувальник, мало знайомий Марисі.

— Що там? — запитала Марися Павлівна, коли водій пригальмував мотоцикла.

— Та нічого,— схмура відповів вартовий.— Тільки Бугор та Кульбака побились...

І коротко розповів: чистили на кухні картоплю, Бугор чимось розсердив комишанця, а той скипів — хіба їм довго? — і ножем наосліп пошпурив... Крізь сорочку в плече загнав, довелося укол давати...

— А за що ж завелись? — Марися зіскочила з мотоцикла.

— Та хіба їх розбереш... Матір той Кульбачину нібито непоштиво обізвав, чи що... А воно ж, Кульбача скажене, спалахнуло одразу...

Марися обернулася до свого «каваліра»:

— Їдь. Я залишаюсь.

І на очах сторопілого Степашка її маленька постать швидко зникла у дверях прохідної.

XXIV

«Гальма не відрегульовані» — ще й так про них кажуть. Реакції в таких на все блискавичні: йдуть, марширують по двору, пісню горлають, а тільки хто ненароком на п'яту передньому наступив,— враз обертається, і вже затуляй обличчя... Лясь! лясь! і далі пішли, співають.

Так і в Кульбаки з Бугром: швидко побились, швидко й помирились. Тим більше, що Бугор під тиском товариства змушений був визнати, що поводився, як останній нахаба: навіть у вічі не бачивши Порфирової матері, дозволив собі відгукнутись про неї брутально... Ну й дістав по заслузі.

За кілька днів по цьому, коли радісно збуджені школярчата їхали в радгосп на роботи, обидва забіяки, ніби нічого між ними й не було, вже сиділи в кузові поруч, і Кульбака навіть підспівував, коли Бугор затягнув своєї безглуздої:

По кривій і нерівній дорозі
Їхав безколісний грузовик...

Цей виїзд був особливий: їхали збирати черешню! Десантом мали викинутись на радгоспні сади, що вже ждуть їх не діждуться... Зустрів їх не карликовий сад і не пальметний, де ото молодим деревам руки викру-

чують та розпинають на дротах,— зустріли хлоп'ят могутні черешневі вежі, що вільно вигналися в небо й зажеврілись уже купами ягід по верхах, горять, як при світлі вранішньої зорі... Високо? Так це ж і добре, є куди дертися тим, хто черешню обриватиме... Хлопцям випало таке щастя. Тільки зарум'янилась «таврійчанка» та «рання мелітопольська», директор радгоспу одразу й примчавсь до спецшколи:

— Виручайте!..

І ось вони тут. Швидко розподілились, втямкували, що і як — і за роботу. Черешню їж, скільки хочеш, це дозволяється, а черешня така, що хоч і відро її з'їси — живіт не болітиме, тож смакуй, ласуй, але й про норму не забувай!

Кульбака, що перед цим відзначився на полотті гороху та моркви (можливо, сприяло цьому й гасло, розмальоване Берестецьким на спеціальному стенді: «Гостри сапу звечора! Хай вона буде гостріша за твої власні зуби»),— опинившись у саду на черешнях, виявив тут ще більше завзяття. Першого ж дня трудар комишанський перевиконав норму і на вечірній лінійці стояв правофланговим, хоч ростом і не найбільший. Бо заслужив, трудився на совість!

Інші теж не лінувались, за винятком хіба що Бугра, на якого в школярській стіннівці з'явилась карикатура: стоїть руки в боки, заїдений до вух шовковицею (десь він і шовковицю винишпорив). На збиранні черешні Бугор уперто задніх пасе, норма йому не дається, бо, мовляв, сонце так сліпить, що він не може розрізняти, де листя, а де черешня... Смішна була карикатура, і сам Бугор голосніше за всіх реготавсь, впізнавши себе, розмальованого...

Перший день минув загалом досить спокійно, а ось коли виїхали вдруге... Зовні, однак, ніщо не віщувало грози. Кипить робота. Хто на драбинах, приставлених до розкішних черешневих веж, а декотрі воліють і без драбини обходитись, шастають, мов білки, між гіллям, меткі, верткі, тільки листя шелестить та лоби крізь кетяги черешень проблискують... Під'їздять машини, відкривають борти, і ящики з черешнями раз! раз! — і вже кузов ними наповнений, помчать звідси які на консервний завод, а які просто з саду, ще в росі, до літаків, Аерофлот відправлятиме їх в міста безчерешневі, людям у Якутію, в Заполяр'я...

Усі задоволені трудовим десантом спецшколи: був директор — хвалив, був агроном — хвалив, підходить з костуром сторож, колишній мартенівець, людина-гігант, у самій майці, у штанях широких, і теж радується працею недавніх правопорушників.

— Можна ж, виходить, і чесно свій хліб заробляти,— каже він, спершись на костур, схожий на той черпак, що ним метал розливають.— Чесний хліб, він куди поживніший... А то скільки охочих буває на дармове! Як літо, так і штурмують ці садки, лізуть із пляжів, голі, мов дикуни, продираються крізь живопліт. Станеш такого соромити: та ти ж, мабуть, уже й комсомолець, десять класів, мабуть, скінчив? А він: «Та я тільки попробувати!» — «А нащо ото авоську припас?» І хоч стріляй його: звідси відженеш, а він з іншого місця лізе, ще й зуби скалить, такі поставали — ні сорому, ні честі.

Щира душа цей мартенівець, підійде то до одних, то до других, про свої хвороби хлопцям розкаже та скільки металу перетопив на заводах, перш ніж піти в охорону цих райських садів... Але ж не всі люди такі.

Псує настрій хлопцям новий доглядач від служби режиму, він тільки влаштовується до них, проходить іспитовий строк і, може, тому на всіх в'їдається, такий причепа виявився, що хлопці одразу його не злюбили, для них він з першого дня Алігатор, або просто — Крокодил (Хлястик запевняє, що очиці в нового справді схожі на крокодилячі). Невідомо, звідки й узявся; ті кажуть, з гесівської охорони його вигнали за пияцтво, інші, що він нібито строк відбував на комишитовому заводі. Пригорблений, жовтолиций, втягнувши голову в плечі, перебігає від дерева до дерева, винюхує, де що не так, кого на чому можна б зловити. А тут якраз і нагода трапилась. З консервного заводу завернули кілька ящиків з черешнею, де було виявлено фальш: знизу підкладено гілочок з листям та груддя землі, а черешнею зверху тільки прикрито... Наглядач ревно взявся дошукуватись винуватця, з підозрою кидався до кожного: «Мабуть, твоя робота?», аж поки Бугор непомітно для інших і, ніби жартома, кивнув йому на Кульбаку, на передового: то він, мовляв, утнув... Це можна було вважати за жарт, одначе причепа одразу вхопився, давай мерщій зганяти злість на Кульбаці:

— Оце ти такий ударник? Очі замилюєш? Гріш ціна

твоїм рекордам! І вгорі ото,— кивнув на дерево,— на вершечку позалишав, то для кого? Для горобців?

— То не моя черешня,— буркнуло хлоп'я, ображене підозрою.

— А чия? Хто обривав? Тебе питаю!

— Не скажу.

— Ага, втаюєш! Тоді лізь сам і позривай мені до останньої ягодини!

— Не полізу!

— А я кажу: лізь!

— Ні і ні! — кричало хлоп'я, доведене трохи не до сліз, бо справді ж не його це була черешня, і ящики браковані теж не його,— всі хлопці знали про це.

Товариство пробувало захистити Кульбаку, але заступництво ще більше розлютило наглядача:

— Змова? Кругова порука? Якщо так, завтра всі аж зашумите на кукурудзу! Отам погартуєтесь!

А коли нарешті Крокодил, так і не домігшись свого, подався до інших, ще там на комусь зганяти злість, Бугор, наставивши пальці ріжками над лобом, затанцював перед Порфиром:

— Второпав тепер, яка правда на світі? Хто зробив, а на кому окошилось! Доводь тепер, що ти не верблюд!

І признався, що то він, Бугор, таку штуку з ящиками встругнув, бо після вчорашньої карикатури теж вирішив норму перекрити, вийти в правофлангові... І викрутився, бо треба вміти, бо в нього правило таке: роби що хоч, тільки не попадайся!..

Сумно стало Порфирові, одразу й охота до роботи відпала. Старався як, а ще й винним зробили. Навіть подумалось: а може, й має рацію Бугор? З цим Бугром у Порфира складались дивні стосунки: то між ними доходить до бійки, до ножа, то іноді Кульбаку й самого тягло до цього татуйованого переростка з волячою шиєю, якого комишанець хоч і вважав за бовдура, одначе змушений був рахуватися з Бугровою досвідченістю у важливих життєвих справах.

— Ти старався, хотів, як і мати, у знатні вийти,— розпатякував Бугор,— а я їм грудомах на дно, гіллячок з листям, ягідками зверху притрусив і теж норма! І теж передовий! Одержуйте, будь ласка!

— А якби в Заполяр'я пішло? — вислухавши хвальковите патякання, мовив Гена Буткевич.— Або до тих, що в шахтах?

Бугор задумався на мить, потім вигукнув ще рішучіше:

— А до нас вони як? Нам до одуріння товчуть: будь чесний, справедливий, а самі? Дуже вони справедливі? Крокодиляча їхня правда! Не пий, не кури, бо від сигарети коняка дохне, а я ж ось не дохну? — і Бугор натужно затягнувся сигаретою, випускаючи дим, як фокусник, кільцями.— Мого пахана третій раз живосилом від алкоголізму лікують, а він звідти повернеться та знову як дасть концерт,— не знаєш, де діватися... І такі вони всі,— розмірковує упевнено Бугор.— Нам нотації пудами, правила тисячами, а для себе в них одне: «Поживем! Після нас хоч потоп, хоч атомна пустеля!»

— За всіх не розписуйся,— заперечив Порфир, бо йому чомусь майнула думка про маму.

— Наївняк ти. Правдою хочеш жити? Ну, то й живи! Він тебе з тією правдою завтра на кукурудзу пожене або й зовсім за браму не випустить...

І головне, що й поскаржитись на Крокодила зараз нікому було: директор у відрядженні, в міністерство на нараду викликали. Ганна Остапівна знов прихворіла, а Марися цілі дні заклопотана влаштуванням літнього табору, тієї «Бригантини», що невідомо — з ким та куди вона попливе...

Хлоп'яча рада, вже й про роботу забувши, зібралася на чолі з Бугром під черешнею обміркувати дуже важливу для себе річ: як провчити Крокодила? Як помститися йому?

— Чого він чіпляється до всіх, халява стара?

— Яке має право?

— Учудити щось йому треба,— сказав Бугор.— Щоб лопнув з досади — таке учудити!..

І це сподобалось товариству:

— Учудити! Учудити! — почулися звідусіль веселі правопорушницькі голоси.

XXV

Фрегати хмар біліють по обріях, а поміж них, серед пустельного бугристого ландшафту, серед уявних лісів Геродотових, що колись зеленіли тут, переповнені німфами, сатирами-фавнами, пробирається щось на місячний всюдихід схоже. Ніяких фавнів: без-

життєво, голо, молочаєво. Піщані видми жовтіють, лобато лисніються кучугури, чубаті й безчубі. Чи, може, десь там і фавни серед них поприщухали, як цапки, підглядають звідти: хто їде? хто сміється в тім брезентовім шарабані? Рухається газик-всюдихід науково-дослідної станції. Крім водія, хлопця іронічного, в машині ще доктор наук (він же й директор), симпатичний товстунець у брилі, в окулярах, та Оксана Кульбака, що їде провідати сина. Вирушаючи в справах на ГЕС, директор прихопив і її, бо це майже по дорозі. Весело в машині, смішне згадалось, що могло обернутись і дуже сумним: як учора сапери знешкоджували в цих пісках міни та снаряди. Настягували їх цілу купу, заклали вибухівку, підпалили шнур і швидше до машини. Др-р! дрр! — а вона не заводиться!.. Довелося рекорд із бігу ставити: таку швидкість розвинули, пустившись у лозняки, що олень міг би позаздрити... Пригадалися також різні штуки, що їх викоював Порфир. Одного разу осами нагодував станційного балакуна. Є такий у них, рота не затуляє, нічим його не спиниш, то Порфир йому скибку кавуна з осами підсунув. Той як вхопив — три дні потім не розмовляв, тільки на мигах показував: язик розпух, у роті не вміщається... А Порфир ще й слідом з ватагою ходить: розкажіть нам ще про свою дисертацію...

— Гуморист він у тебе, з ним не заскучаєш,— відгукується водій.— Вогонь-хлопець!

— Вогонь то вогонь, та от чи не тиранять вони там його за цей вогонь... Чи на користь йому піде їхня муштра?

— Вишколять! Там учителі такі, що й зайця навчать сірники запалювати... Я чув, їм навіть платять більше, бо робота з хуліганчатами дорівнюється до роботи в шкідливому цеху: кілька років попрацюєш — і вже руки трусяться...

— А в нас без Порфира аж надто тихо стало,— зауважив директор станції.— То, було, як не та пригода, так інша оживлювала наш буденний ландшафт... А тепер він десь там штукарює...

— Отож таке кляте: доки чогось не викоїть, і спати не ляже... А буває ж золоте дитя. І заспокоїть тебе, і школу обіцяє більше не пропускати, з усіх сил клянеться, звичайно, й тут із фокусом: «От щоб я вчорашнього дня не побачив!..»

Тепер синові штукарства навіть потішали матір, вона вже уявляла свою незабарну зустріч із ним. Добротою та ніжністю, невичлюпнутими ласками була їй переповнена душа. Надії на сина — це було зараз найсвітлішим у її житті. Ось тільки чи не забуває він там свою неню, чи не розучиться за всіма науками та муштрами матусю любити?

Своїми сумнівами вона й поділилася з доктором наук, котрому це теж, видно, було не байдуже.

— Там, де діти перестають любити батьків,— сказав він,— там кінець усьому... Звідти й починаються всі нещастя. І насамперед нещастя для них самих, для дітей. Жаль, що вони доходять до розуміння цього, коли буває вже пізно...

— Ви вважаєте, що й Порфир... забуде мене? Відвикне?

— Я цього не сказав. Навпаки, мені здається, в ньому є моральність, багатство почуттів... А що хлопець зараз у випробах, то це не страшно. За моїми спостереженнями, любов міцнішає, коли людині трудно.

— Вчителька говорила, що мій труднощів не боїться,— похвалилася мати.— Особливо на годинах праці себе показав.

— У матір вдався,— весело сказав водій.— Та й дід був трудяга... Ото був старий! Теж штукар! Іде в аптеку, і яструбок на плечі: не чіпай, мов, мене, бо й очі повидираю!.. А діло як своє знав!

— Ще й дочці передав науку,— зауважив директор.— Скільки ось до неї за досвідом їдуть. Тільки з машин — одразу: ану, де тут ваша знаменита виноградарка, що на вогні вирощує...

— Годі вам, бо перехвалите,— сказала Оксана.

— Іване Титовичу, а що будем робити, як її в нас засватають,— весело мовив водій,— і вивезуть хтозна-куди?

— Кому там я вже потрібна,— відмахнулась Оксана не без кокетства.

— Ми їй тут, на місці, підшукаємо пару,— сказав Іван Титович.— Так тому й бути: за рахунок станції зіграєм весілля, хай уже потім налітає контроль...

— Не завадило б хоч весіллям трохи розворушити нашу Комишанку,— сказав водій.— Бо вже рідко й живу пісню почуєш, все більше з радіоли.

— Це правда,— підтримала Оксана, зітхнувши.—

Мотоцикли по дворах, антени над головою, кожен у достатку живе, а вийдеш увечері — ні пісень, ні гуків.. Темно по хатах, тільки у вікнах голубенькі вогні, як на болоті блукають,— усі перед телевізорами сидять, хокей дивляться, провалився б він вам...

— Не лайся, я болільник: ні хокею, ні футболу не пропускаю,— нагадав водій.— А тебе висватаєм за такого, що матиме аж два телевізори в хаті...

Догадується Оксана, кого він має на увазі. Один такий у них молодий удівець — механік Юхим Обертас, що торік дружину втратив: струмом убило її, коли прасувала білизну... З переселенок, лаборанткою працювала. Любились вони міцно, здавалось, так і до старості дійдуть у глибокій взаємній любові... Коли поховав, думали, чи аж не схибнувся від горя, від переживань... Попервах Оксана з сусідками іноді забігали до механіка в хату хоч трохи навести лад,— запущено ж, незаметено... Забіжать, а він в чоботях лежить горілиць на постелі, блідий, з заплющеними очима,— спить чи тільки думає... по кутках телевізори аж два (жоден не працює), на вікнах важкі, з червоного плюшу портьєри, від них і в хаті сутінь, якийсь червоний висить туман... А одного разу застали Юхима за дивним заняттям: стоїть біля столу з електричним прасом у руці і прасує блузку дружині! Кажуть, перед кожним святом механік сам пере її і сам прасує... Бо Ліда-дружина, ще вона жива для нього, і хіба її хто міг би йому замінити? А ці, бач, не розуміють, уже б їм сватати... І ви, товаришу директор, хоч і доктор наук, хоч про мільдію та про філоксеру все знаєте достеменно, але в науках сердечних, людських, пробачте, не дуже, здається, тямкуєте...

— І людина надійна,— каже директор, знову натякаючи на механіка.— Свій, корінняк... Це вам не з прийшлих: одною ногою тут, а другою десь... Від літуна тільки й чуєш: «Я ж у вас не вічний...» А ви обоє корінням тут, у цих пісках, ви якраз вічні. Обоє ще молоді, міцну сім'ю створили б...

— Облишмо цю розмову,— сказала, посумнівши, Оксана.— А коли він ще свою любить і йому не до мене? Та й у моїй душі не все ще, може, вигасло...

І несподівані сльози враз їй виступили на очах. Непрохані свати після цього більше її не чіпали.

Де їм знати було, як усе складно для жінки, для

матері, що має дитя. Раз уже зробила спробу, та опеклась. Були й після того нагоди, були ночі вагань, та кінець кінцем знов материнське перемагало, думаючи про сина, знову казала собі:

«Нерідного батька йому? Ні, краще буду сама, для нього житиму!..»

XXVI

Любив Антон Герасимович ось такі тихі години, коли, підмінюючи вартового, доводиться йому самому залишатися в будці на прохідній. Як ніде, почуває тут повноту своєї влади, адже кожен, хто до тебе звертається чи повз тебе проходить, виявляє тобі шану й повагу, бо ти відаєш брамою, стоїш при тім найсерйознішім рубежі, від якого починається режимне чи безрежимне життя.

В будці прохолода, тут навіть у середліття спеки нема; стіни товсті, намуровані ще монастирськими муларами, а вікна затуляє від сонця лапатий, вихованцями посаджений виноград. У спокійному й возвишеному (як він сам каже) стані духу перебуває Антон Герасимович. Озброївшись окулярами, сидить біля столика над розгорнутим фоліантом, одним із тих обстрьопаних стародруків без початку й кінця, що якимось чином потрапляють час від часу в руки начальника режиму. Має пристрасть він до книжок рідкісних, звідкись чудом добутих, за це дружина його називає вдома чорнокнижником, звісно, більше жартома. Процес читання стародруків подобається Антонові Герасимовичу, не тільки сам по собі, а ще й тому, що маєш потім можливість несподіваним випадом загнати в глухий кут котрогось із цих шкільних мудрагелів з інститутськими дипломами, прилюдно втреш носа комусь із них, зацитувавши при нагоді напам'ять щось таке, як, скажімо, указ Петра Першого від 9 квітня 1709 року за номером 1698: «Нами замечено, что по Невскому прошпекту и в ассамблеях недоросли отцов именитых в нарушение этикету и регламенту штиля в гишпанских панталонах и камзолах, расшитых мишурою, щеголяют предерзко. Господину полицмейстеру из Санкт-Петербурга указываю впредь оных щеголей с рвением великим вылавливать, сводить их в литейну часть и бить кнутом, пока

из гишпанских панталон зело похабный вид не останется...»

Зацитує ось таке Антон Герасимович їхній педагогічній асамблеї, а надто ж тому патлатому дискутерові Берестецькому, з яким найчастіше схрещує списи, і стоїть тоді, вдоволено пожинаючи лаври їхнього сум'яття та подиву: «А що, вхопили? Оце вам і Саламур з дипломом це-пе-ша (тобто церковноприходської школи)!

А зараз Антон Герасимович сидів над книгою, за якою давно вже полював і яка аж оце, зрештою, потрапила йому до рук, і містила вона в собі справжнє багатство — поіменний реєстр усіх куренів січового лицарства. З більшою цікавістю, ніж який-небудь детективний роман, вичитував Антон Герасимович ті довжелезні списки козацьких сотень, маючи таємну думку зустріти серед реєстровців і котрогось лицаря на прізвище Тритузний. Бо десь із глибинних надр, з туманних переказів дитинства перейшла йому в спадок певність, що сам він роду лицарського, що недарма дубовий сволок у дідовій хаті прикрашало різьблене — з ятями та з твердими знаками — свідчення про лицарське походження роду Тритузних. «Десь має бути й Тритузний, неодмінно десь має бути»,— з цією думкою читав, вчитувався у списки реєстровців (теж з ятями та з твердими знаками).

— Охрім Пожар!.. Лесько Квіточка!.. Ясько Дудка!..— шепотіли губи його, вимовляючи кожне ім'я з насолодою.— Андрушко Великий!.. Михайло Чучман!.. Махно Заплюйсвічка... Олешко Вічний... Іван Семибаламут... Іван Злий!..

Антон Герасимович зітхнув сумовито: Тритузного поки що не було. Але ж які імена: Лесько, Ясько, Дорош, Жадан, не те що в теперішніх: Едик — Вадик — Жорик... тьху!

За цим роздумом і застала Антона Герасимовича несподівана відвідувачка. Стала на порозі, як тихе літо, як видиво його, Тритузного, юності, що прийшло глянути на його осінь. У газовій косинці, вив'язаній аж трохи грайливо, красуючись у своїх смаглих рум'янцях, стоїть усміхнена, приязна, з високим бюстом... Антон Герасимович одразу її впізнав. Це ж та, комишанська, що на пристані тигрицею на них накинулась, заступаючись за свого синочка, а тепер ось така з'явилась культурна, губи підфарбовані, золотий годинник

на руці й плетена з синтетичної соломи сумочка (з тих, що їх можна добути лише в китобоїв, син Антона Герасимовича, гарпунер, теж таку дружині привіз). І ніяких вузлів на ній та корзин з передачами... Тримає в руці лише жмуток синіх волошок, що десь синіли перед цим у гарячих її кучугурах,— вважає, певне, що для синочка це буде наймиліше... Чемно привіталась, питає:

— Це ви будете товариш Саламур?

Мав би вибухнути гнівом, розкричатися при такому звертанні чи й вигнати її геть, але ясно було, що запитує вона щиро, без наміру образити (ось так слава його пішла по світу під цим прізвиськом). І тому він, торкнувши вуса, відповів молодиці з спокійною статечною гідністю:

— Лева по кігтях впізнають... А ви що хотіли?

— Та син мій тут у вас... Кульбака Порфир...

— Знаємо такого... На черешнях зараз, повернуться на обід. Так що доведеться зачекати.

Жінка озирнулась, де б сісти, і Антон Герасимович аж тепер дотямив, що дав маху, вчинив не як лицар і, щоб виправити свою похибку, досить браво підскочив, подав жінці стільця. Сів і сам біля столу з телефоном, з металевою шпичкою, на якій були понаколювані якісь папірці, мабуть, перепустки. Руку Антон Герасимович поклав на розгорнутий фоліант.

— Тритузний я. Ніякий я не Саламур,— незлобиво пояснив відвідувачці.— Начальник режиму. А Саламуром став з ласки вашого синочка, це він — семибаламут! — мене так охрестив!

— Це на нього схоже,— вдавано посуворішала мати, хоча в душі тільки усміхнулась з затаєною гордістю.— Чи не хворів він тут у вас? Чи не бешкетує?

— Сам розкаже... У нас, правда, побачення тільки по вихідних, але для вас зробимо виняток як для знатної виноградарки... Я теж вдома виноградом займаюсь, ну в мене різносортиця, більше напівдикі, не те що ваші «сенсо» та «карабурну»...

А відвідувачка знов за синочка:

— Це правда, що отряха мій став тут у вас ударником праці?

— Що не лацюга, то не лацюга,— визнав Антон Герасимович.— Хапкий до всякого діла, а це вже неабиякий плюс... Можна надіятись, що вилюдніє, обере чесну трудову путь... Праця, вона-таки лікар найкращий!

Оксана, слухаючи Тритузного, була згодна з ним: так, вся мудрість людини — в праці. З нею почуваєш, що живеш недаремно на світі, дає вона певність тобі й шану людську, приносить навіть у самотності радість, іноді майже насолоду, яку, може, й називають щастям...

— Але тільки праця обрана, улюблена...

— Авжеж. У нас вона саме така. Черешню збирати — що може бути приємніше для дітвори? Учора ваш на лінійці вже серед правофлангових стояв,— це в нас честь така для тих, хто перед веде... Трудяга, нічого не скажеш...

Слухаючи ці похвалки, мати аж цвіте:

— А дома ж був такий шалений!

— Він шалений і тут... Прямо скажем, трудний хлопець, але є в ньому й таке, що хоч-не-хоч викликає симпатію... І що роботи не боїться. І взагалі... сміліва, хвацька душа! Одне слово, з живчиком, з перчиком хлопець.— Антон Герасимович і незчувсь, як скористався примовкою директора, що її сам свого часу висміював.

— Спасибі ж вам,— тихо, з почуттям вимовила молодиця.— Така я вдячна вашій школі... Хіба я не розумію, що було б зі мною, матір'ю-одиначкою, в інші часи, яка доля ждала б і його, і мене? А тут, бач, сама Батьківщина взяла малого під свій прихисток, щоб не пішов по безпутній дорозі...

— Вірно, міг би хлопець зовсім розпоганитись, а зараз він у надійних руках,— запевнив Тритузний.— Тут до нього увага, тут за ним догляд і вдень і вночі. Звісно, нам, персоналові, це не минається безслідно, декому передчасно здають нерви, зношується організм... Одначе щадити себе не доводиться, бо — треба...

— Спасибі, спасибі,— знов повторила жінка душевно.

— Можете уявити, яких сюди нам направляють... Понівечені вже та покручені, як отой карагач у пустелі... Так уже його крутило та викручувало життєвими бурями... А мусимо приймати, братись за його формування. Ох, не просте це діло — формувати людину...

— І не кожному воно дається, потрібен хист і до цього,— узгідно каже відвідувачка.— Та ще хто як ставиться до своєї роботи... Візьміть хоч і в нас, коли вийдемо навесні на виноградники обрізати кущі... Один робить це швидко та якісно, а інший — особливо з гаст-

ролерів перелітних — женеться лише за заробітком, ганебний слід кидає позад себе: цілісінькі кущі, які йому здалися трудними, геть повикидав, бо легше відразу зрізати цілий кущ, аніж думати над тим, як правильно його сформувати.

— Так то ж просто кущі,— вигукує Антон Герасимович,— а наші кущі — це живі людські душі! Юні ще та незаскорузлі, куди його спрямуєш, так воно й ростиме... Сьогодні діти — завтра народ!

— Чомусь погане до дитини само липне, а добре так важко доводиться прищеплювати,— з сумом сказала Оксана.

— А прищеплюєм! — вигукнув начальник режиму.— Хай навіть воно і кричить, і відборсується, бо ще не тямить, що добро йому щеплять... Беремо сюди найтрудніших, тих, що вже пройшли Крим і Рим,— інший і дорослий не бачив того, що воно вже встигло пережити.

— І звідки в них ця пристрасть до бродяжництва?

— А звідки — до безглуздого руйнування? Ти зробив, ти ці ліхтарі поставив, засвітив, а я поламаю, потрощу, бо мені так хочеться. А якщо до автобуса, то вскакую першим, захоплюю місце біля вікна, бо там моїй особі приємніше сидіти, вона хоче вітерцем обвіватися, а ви грубі, черстві, бо вимагаєте, щоб я встав, поступився місцем перед кимось старшим... Говоримо все про пережитки, а воно й нажитки наші нічим не кращі... Скільки їх таких розвелося, котрим пошанувати старших здається принизливим. Іноді навіть у добропорядній сім'ї воно раптом стає бездушним вимагачем, шкурником без совісті й честі. А батькам? Нема ж тяжчої кари, ніж кара дітьми! Жорстокими, невдячними... Ще на світі не жило, а вже набралося звідкись диких понять, хамства, нахабства, а нам усе це треба вичавити з них, як отому письменнику, що по краплі вичавлював із себе раба. Тільки він сам із себе, а ці ще самі не вміють, мусимо допомогти. Бо нікому ж не байдуже, якими вони виростуть, оці потомки, оці, що завтра мають нас замінити... Дивишся на нього й думаєш собі: ким же ти будеш? Бур'яниною, шкурником безсовісним чи людиною, якою пишатиметься народ?

Дедалі більше розпалювався Антон Герасимович, і відвідувачці до душі був цей його щирий пал, звертався до неї вже не просто один з вартових, що стережуть

хлоп'ят, а наметикований педагог, який багато чого спостеріг у житті і близько приймає до серця долю цих трудних малолітків, що потрапили за браму. Вже чула вона від нього мудренні слова про агресивність натури підлітка, і про дисгармонію поведінки, і про те, як обережно треба торкатись до пуп'янка ще не розквітлої дитячої душі... Мабуть би, заніміла в подиві педагогічна рада, почувши, якими термінами тут оперує зараз Антон Герасимович...

— Буває, розводять дискусії, чим краще виховувати: любов'ю чи страхом? — дедалі збудженіше вів Антон Герасимович.— А по-моєму, і тим, і тим... Бо плакатиме наша педагогіка, коли тільки по голівці гладитимем, так само як і тоді, коли тільки ремінь над ним свистить... Адже воно тоді скритним стає, ховається, причини його настроїв уже для нас невідомі... Крик, сльози, лють, тікає світ за очі, а ми й не здогадуємось, чого воно казиться. А його, може, хтось покривдив, може, мати його заміж вдруге або втретє виходить, і воно страждає від цього, ревнує,— у такому віці дитячі ревнощі страшні, воно на все здатне...

«А я ж його, як доведе, теж лякаю, що вийду заміж, виїду кудись»,— з жалем подумала Порфирова мати і знову з надією і пошаною дивилась на Антона Герасимовича. Адже цей чоловік, здавалося їй, у спромозі дати щодо сина справжню пораду, видно, він наскрізь бачить своїх підопічних, читає, мов розгорнуту книгу, їхні дитячі правопорушницькі душі. З вигляду простий, навіть грубуватий, не одразу вгадаєш у ньому аж он якого вченого чоловіка, що, як на її думку, міг би бути й доктором відповідних наук. Недарма ж ото біля нього книга така серйозна, у шкірі... Анітрохи зараз не шкодувала Оксана, що віддала коханого синочка сюди, на вишкіл цим досвідченим, терплячим і вимогливим людям.

— У вас, мабуть, теж діти? — запитала.

— У мене й онуки,— з гордістю посміхнувся Тритузний.— Так, знаєте, швидко все змигнуло. Життя, воно не стоїть на одній нозі, мчить і мчить вперед, мов поїзд пасажирський: одних висадить, інших набере, та й далі, далі... Мало хто й помітить, кого лишили на цім полустанку, а хто новий сів... Ще наче вчора був молодим, до дівчат лицявся... Бо хоч і бідні були, зате веселі, співучі, виходимо, було, увечері в плавню, на

човнах катаємось, купальські розводимо вогні... До пізньої ночі співи та гуки... Ех, не співайте, півні, не вменшайте ночі!.. А тепер уже й плавнів тих нема, і русалок усіх річкові ракети розполохали, не гойдаються на вербах ночами...

Говорив це Антон Герасимович з настроєм, бо чомусь хотілося постати йому в очах відвідувачки людиною, якій поетичність не чужа і думки якої сягають далеко поза ці мури.

— А я ж ваші плавні сама корчувала,— сумовито всміхнулася жінка.— Може, якраз ті, де ваша молодість зі співами при місяці ходила...

Промовчав Антон Герасимович, задумливо дивився в принишклий на столі телефонний апарат.

— Є люди,— сказав нарешті,— що мало чим цікавляться, я їх дрібнодухами чи й зовсім пустодухами назвав би... Одним днем живе, як та качка: ряски нахапавсь, воло набив і чого йому ще... Наїдений, напитий, півлітра на столі, а в кутку телевізор з футболом, можна цілий вечір сидьма сидіти до нього прикутим... А ми б не хотіли, щоб наші вихованці такими виростали. Людині замало качиного щастя!..

Голос Тритузного лунав гучно, піднесено, і таким його й застала Марися Павлівна, що зненацька влетіла до прохідної чимось збуджена, розхвильована, напалена сонцем польовим. Десь була, десь їздила, вбрана посвятковому, в міні-спідничці, хоч така вільність і суперечить шкільним правилам... Вона вже, видно, більше почуває себе десь там, на своїй «Бригантині», якою зараз тільки й живе. З відвідувачкою привітно перекинулась словом, Порфира, мовляв, ви тепер не впізнаєте, і після цього одразу до Антона Герасимовича з своєю радістю:

— На аеродромі була! Їздила з Ганною Остапівною сина її зустрічати!.. А літак затримався, десь у Прибалтиці нібито гроза не пускала...

І за кожним словом оченята їй яскрілись, блищали, і голос бринів незвично, як буває тоді, коли людину переповнює почуття якоїсь потаємної радості, почуття велике й нестримне... «Так наче своє щастя зустріла»,— з присмутком дивилась на неї Оксана, що одразу мовби пригасла в присутності вчительки, мовби злиняла перед її яскравою молодістю. Щось сталося, це ж видно по ній, хоч вона, може, й сама ще не розгадала свого по-

чуття... А від нього й красива... Чому кохання завжди красиве? Чому злоба завжди потворна?

Марися, рішуче відсунувши телефон, присіла на край стола, виставивши стрункі свої ноженята, і все щебетала до Антона Герасимовича. Яська, сина Ганни Остапівни (Яська — ім'я яке чудне!) вона вже, виявляється, запросила виступити біля вогнища на відкритті літнього табору, хай про ту свою конвенцію розповість, про шторми та айсберги, таке юним бригантинцям тільки подай, вони будуть у захваті!.. Збуджено дзвенів, переливався той щебет молодого щастя, а відвідувачка, схилившись, сиділа з пучечком волошок притихло, і, якби дано було читати Марисі її думки, мабуть, прочитала б: «З усіх країн найкраща країна — Юність. Але хто відплив від її сонячних берегів, тому назад нема вороття. Нема таких кораблів, нема таких бригантин, щоб туди повернули... Хіба що пісня інколи занесе людину в той край на своїх нестаріючих крилах...»

З сумовитим усміхом простягнула волошки Марисі:

— Це вам... За те, що клопочетесь моїм розбишакою... Чи, може, він уже чемніший став? Який він зараз? — допитувалась мати з надією.

Марисі, видно, не легко було на це відповісти. Протягом останнього часу різним бачила хлопця: і бешкетно-веселим, що ладен очі виштрикувати, і до сліпоти озлобленим, грубим, а зараз частіш усього бачить... задумливим. Іноді її аж тривога бере: про що він? Чого ото лоба схмурює? Просто посерйознішав? Адже це якраз той період, коли дитина починає узагальнювати явища, починає вловлювати якісь доти їй не доступні закономірності життя... А може, є й інші причини тих його задумувань... Дехто з колег вважає, що треба їм не давати замислюватись у цьому кризовому перехідковому віці, бо думка підлітка неодмінно шугатиме вбік, кудись у пороки, вади, в гріхи!.. Адже таке їх чимось принаджує, викликає нездорову цікавість... Останнім часом хлопець трохи присмирнів, від думки про втечу вже, здається, відмовився, змирився з долею. Вихователька така упокореність аж непокоїть: чи не надломилось щось у ньому, чи не перестарались, бува, у спільному педагогічному натиску на його дитячу волю та психіку, чи не став притуплюватись у нього самий інстинкт свободи, чи як там його назвати? Але про ці свої сумніви Марися не стала говорити матері,

навпаки, приспокоїла її, що Порфир вирівнюється, особливо в праці, тут він просто віртуоз!..

— Однак трудове умільство — це для нас іще не все,— говорила Марися Павлівна.— Наша мета — щоб син повернувся до вас внутрішньо оновленою людиною, щоб не глухим був до матері, не безсердечним... Ми віримо, що він за все оцінить вас, пройметься чи, може, й пройнявся вже почуттям синівської відданості, почуттям гордості за матір... А будуть глибокими ці почуття, то буде й здатність іти на подвиг...

— Дивлюся на вас і думаю: така ви молода і згодились піти на чужих дітей, взяти на себе клопоти з найтруднішими...

— А вони вже мені не чужі,— всміхнулась Марися.— Тут волі-неволі поріднишся... Тепер можу зізнатися: не раз до сліз доводив, думалось навіть часом: геть кину школу, до дідька всіх вас! В очі штрикаєте, під партами лазите, витівками своїми до краю вимордовуєте... Ну, а потім втяглася... мабуть, загартувалась,— додала іронічно.

Ще й ще могла б розповісти, як почувалась, коли воно тебе ображає, геройствує перед тобою, їжиться, колючиться, а ти мусиш терпіти, стримувати себе, бо за всім цим уловлюєш дитячу його невлаштованість, шукаєш способу знеболити його прихований біль... Уже і вночі стоїш над його ліжком, слухаєш дихання неспокійне, стогін якийсь, і серце твоє розшарпується від невідання та невміння допомогти... Ось тоді, здається, й відчула вперше в собі не просто випускницю, яка прийшла досліджувати звихнутих, найтрудніших, вистежувати, якою виростає людина в режимі напівсвободи, гіршою чи кращою стає (щось таке блукало в голові, коли подалася сюди), ні, серед цих терзань та нервувань якраз і прийшло до тебе педагогічне прозріння, і ти справді відчула в собі вияви того, що звуть покликанням, відчула в собі не службістку казенну, а вчительку майбутніх громадян, вихователькy з серцем, з душею, з пристрастю, з темпераментом...

Сидячи на ріжечку стола, Марися раз у раз ловила на собі погляди відвідувачки і сама уважно розглядала її, бо хотілось би їй глибше проникнути в душу людини, котра знала Вільну Любов, знала спалах шаленства і зараз, може, й потерпає за це... Свідомо знехтувала умовності, з власної волі пішла! Цим вона тепер най-

більше й зацікавлювала Марисю. «Вона пішла за своїм почуттям, за силою пристрасті, а ти? Ти — чи змогла б?»

Щоб зробити якусь приємність виноградарці, сказала їй:

— Ми й вас запросимо на вогнище до наших табірних...

— А мене за що? За які айсберги?

— За що? — примружилась учителька.— Завдяки вам однією пустелею буде менше на планеті! Саму природу робите досконалішою, вносите в неї розум і душу, а ви питаєте за що... Росте там, де не росло, родить там, де не родило — хіба ж про це не варто буде нашим послухати? Те, чим ви сьогодні займаєтесь, завтра взагалі, може, буде найважливішим у житті...

З черешень мали ось-ось повернутись. Антон Герасимович, глянувши на годинник, повідомив про це.

Мати в нервовій напрузі стала прислухатися, чи не під'їжджає шкільний автобус до брами. Радісно й бентежно уявлялося їй, як вискочить з автобуса її ненаглядний тиранчик, лобатий, засмаглий на тому черешневому сонці,— цікаво, яку міну він скорчить з несподіванки, коли загледить біля прохідної поряд з учителькою і свою мамусю, таку принаряджену ради сьогоднішніх відвідин. Може, й хлопців не посоромиться, кинеться до неї і, як маленький, припаде, обів'є теплими рученятами шию. І що може бути дорожчим за цю безмовну його ласку, в якій буде й каятьба за минуле, і надія на майбутнє, і шалена безпам'ятна радість зустрічі з нею тут, біля брами... Все те мати відчує до найтоншого поруху, на все відповість рідній дитині ніжністю й своїм безмежним материнським прощенням!

Задзвонив телефон, і Тритузний одразу виструнчився біля апарата, самою поставою даючи зрозуміти учительці й відвідувачці, що він зараз тут на посту, що він і віком, і службою — старший серед них.

— Хто? Хто? — суворо перепитував він у трубку.— А ви ж де були? Оце новина... Оце порадували, розгильдяї ви такі!..

Обличчя начальника режиму збуряковіло, цупкий вус його сердито нащетинився, і вже був Тритузний як ніч, коли обернувся до Марисі Павлівни:

— Чули?.. З саду — втеча! Групова! І серед заводіїв Кульбака ваш,— глянув він на відвідувачку так, ніби в цьому найперша вона була винувата.

XXVII

Багато їх розбіглося, аж незручно було показувати цифру у зведенні, проте надвечір перші втікачі почали приблукуватись, далі інші позбродились, хто відкіль... Не було трьох: Бугор не вернувся, Кульбака та Гена Буткевич. Їхні ліжка й після відбою зосталися неторкані.

— Мій промах, мій! — виправдовувався того дня перед Ганною Остапівною Тритузний.— Надало ж мені послати з ними того телепня. А він, виявляється, з тих, що тільки й уміють конфліктувати, озлоблювати проти нас... Духу ж тепер його не буде в нашому закладі!

Антон Герасимович, почуваючи свою провину за цей недогляд, під гарячу руку ладен був подати навіть у відставку, але Ганна Остапівна відставки не прийняла, залишила питання відкритим до повернення директора.

Як водиться в таких випадках, було оголошено розшук, повідомлено куди слід, названо прикмети втікачів. Одначе наслідків це поки що ніяких не дало. Зникли маленькі пірати, збезвістились...

Хоч інформація, яка надходила до спецшколи, й не вважалася дуже точною, проте, за деякими ознаками, можна було схилятись до думки, що втікачі не забігли кудись на околицю всесвіту, що хтось, схожий на них, десь блукає тут поблизу, визиркує, вистежує звідти, як вистежують, хай поки що в уявленні фантастів, позаземні загадкові спостерігачі життя нашої планети. Присутність утікачів якось почувалась і в довколишніх виноградниках, і в степах, і в різних чутках, навіть якщо й виплоджені вони були тільки уявою. Ночами Марисі здавалося, ніби за верандою щось шелестить у кущах, і вона схоплювалась, тихцем виходила на обстежини, бо чомусь була певна, що це нишпорить у темряві її маленький лицар, замучений докорами сумління. Одначе в кущах пошелестіло та й перестало. Ще котрісь рибалки запевняли, нібито бачили втікачів у плавнях, шурхнули в шелюги, і зі стрижених стали такі вже зарослі, що аж патлами зачіпалися за вербове віття. І заїжджий археолог докинув напівжартома, що хтось невідомий уночі нібито ходив довкола їхніх наметів, мабуть, привабленний скіфським золотом, що його археологи, звичайно ж, лопатами гребуть та під голови собі в наметах складають. Більше того, прибиральниця

з виноградарського радгоспу, яка наглядає за директоровою квартирою, доки господар перебуває у відрядженні (а дружина разом з ним), клялась, що одного вечора в директорській квартирі хтось телевізор дивився, не інакше — новоз'явлений домовик! (Мабуть, тепер уже й домовики без телевізора не можуть). Нічого не взяло, а стільці переставляло, і телевізор увімкнутий, важкі плюшеві портьєри опущені, щоб на вулицю не видно було... То хто ж це міг бути?

І, може, й недалеко відступилися всі ці чуткарі від істини, бо таки ж знаходили в лісосмугах то тут, то там кубла, де хтось ночував, і сліди хлоп'ячих ніг помічали на розпушених виноградниках...

Як ота червона планета Марс, що то наближається до нас під час протистояння, то знову віддаляється кудись на околиці сонячної системи, так і ангелочків наших щось то наближало ледве не до самого муру спецшколи, то знов відкидало геть, несло, як перекотиполе, кудись у степи.

А вночі в степах справді, як у всесвіті, всюди вогники, вогники плавають, наче планети ходять по своїх орбітах: почалися жнива! Тож і ночами степ не спить, живе, він мовби перемовляється тими вогниками, що там зустрічаються, там розминаються, посуваються то швидко, то поволі, рухаючись і шляхами, й полями (швидко — то на близьких полях, а якщо поволі — то це комбайни ходять десь далеко, далеко). Подібно до того, як ходять зорі та планети у всесвіті, так тут зараз прокладають свої орбіти володарі нічного степу — механізатори; перемовляються вогнями, наче мовою маяків, уся темрява розкреслена їхніми орбітами, весь степ і вночі ще пахне зерном, свіжою соломою, курявою, хоч її й не видно в темряві, і заночувати тепер можеш будь-де, зарившись з головою в кучугуру щойно скинутої комбайном соломи, ще повної денного сонячного духу.

Вранці, коли ангелочки схоплюються, то скорше на чортенят схожі: невмивані кілька днів, замурзані, закіптюжені, ще й солома стирчить із-за вух. Тільки прокліпався — вже маєш думати про якесь промишляння, бо кухні тут для тебе нема, однією ж свободою не проживеш, хоч яка вона солодка...

Усе далі несло наших ангелочків в обійми волі, несло на різні випроби, ризики та пригоди.

Одного разу по них навіть стріляли, коли вночі кружляли довкола польового табору, обсадженого тополями. Сторож стріляв з дробовика, маючи намір, певне, полякати, бо не вірилось, щоб усерйоз він хотів підстрелити, як зайця, котрогось із них,— кому ж охота, казав Гена, мучитися потім ціле життя, відчуваючи себе вбивцею.

А загалом на польових станах їм якраз і всміхалася доля в образі щедрих та жалісливих тіток-кухарок. Досить було тільки виповісти проникливу легенду про те, як їхали вони зі своїм ремісничим училищем десь на екскурсію та ненароком відстали, відбилися від своїх без копійки в кишені... Досить було цю Порфирову музику передати в майже плаксивому виконанні Бугра, як перед хлопцями вже з'являлася миска гарячого борщу і хліб білий, мов сонце, нарізаний великими скибками, і можна було вволю трапезувати, доки прийдуть до кабички ті, про кого написано гаслом на арці польового стану: «Слава рукам, що пахнуть хлібом!» Але хоч їм і слава, та зустрічей з комбайнерами блукачі уникають, надто ж після того, як один з механізаторів прискіпався був до них і пробував навіть затримати. Добре, що в хлопців ноги для втеч натреновані...

Ось так і живеться їм, як птахам небесним: там поклюють, там подзьобають і далі у світ-галасвіт... А одного разу вирішили навіть культурно розважитись, скориставшись тим, що в директора винрадгоспу марнується, пилюкою припадає у квартирі телевізор «Електрон». З директором у Порфира свого часу були нормальні дипломатичні стосунки, допомагав хлопець йому навіть ставити телевізійну антену, тож не вбачав Кульбака особливого гріха в тому, що вони, набігавшись, трохи спочинуть, відведуть душу перед екраном, адже господарів нема, і новісінький телевізор однаково гуляє, марнується без роботи. Тільки рішуче попередив Бугра, що у квартирі нічого не чіпати. Бугор обіцяв, одначе не втримався, прихопив-таки кухонного ножа, і, коли вже вони залишили будинок, нахилився біля веранди, чогось шарячи рукою між листям.

— Ти що там шукаєш? — в тривозі зашепотів Порфир.

— Та треба ж йому виноград підрізати!

— Навіщо?

— Щоб повсихав!

Перед тим він уже розповідав хлопцям, як, будучи в місті, заохотки це робив: фінкою лозу при землі чик! і вже вона повисла, як перерізаний кабель телефонний... І хай тепер на верхніх балконах ждуть, коли він до них дотягнеться. Ось таке й тут він збирався проробити. Цього Порфир допустити не міг. Але ж не відніме у нього силою ніж, тому вдався до хитрощів:

— Дай я сам переріжу!

І коли ніж опинився в його руці, Кульбака розмахнувся й наосліп пошпурив його в темряву.

Тієї ночі вони знов посварилися, ледве до бійки не дійшло, насилу Гена їх помирив.

Брели кудись навмання, аж доки в степу наполохала їх скіфська баба, що несподівано виринула з темряви, бовваніючи на невисокій, за довгі віки дощами розмитій могилі. Спершу наполохала, а потім притулок цим блукачам дала, розташувались біля неї осідлищем на ночівлю. Пробували розгледіти в темряві загадкову усмішку старої скіф'янки чи половчанки та узори на її кам'яному вбранні, а потім під захистком її лежали в духовитій теплій траві й відчували, як ще не зовсім вичахлий камінь диха на них теплом відлетілого дня. Дивились, як грають у небі зорі, мабуть, на спеку, на суховітрицю.

— Чогось так довго татко не озивається,— почав було Гена.— А що, коли приїде, а мене нема?

— Не скімли, тонкосльозе,— обірвав його Бугор.

А Порфир, який часто бачить товариша зажуреним і розуміє причини його журби, знайшов і зараз для Гени слово підтримки: зрозумій, зайнятий він, твій татко... В архітекторів клопотів по горло... Та ще, може, терміново проектує павільйон для всесвітньої виставки, ти ж казав, що він мріє про це...

Зоряно, тихо, просторо. Серед цієї природи Порфирова душа почуває себе на місці. Лежиш серед степу, вільний та незалежний, слухаєш, як шаленіють коники в траві, цілу ніч не вщухатимуть ці завзяті трав'яні оркестранти. А там уже тобі зоріє світанок. Пружиною перший схопився Порфир, бо душа його не хоче проспати ці росяні блакитні світанки, бо, як мама каже, «ранні пташки росу п'ють!» Порфирові кортить підгледіти, як п'ють росичку жайворонята, як співають вони її з кожного листочка своїми маленькими дзьобиками. А роса, вона ж найчистіша з усього на світі, тільки

сльоза людська ще така чиста! Кажуть, у росі є навіть пеніцилін, певне, тому нею дідусь під час недуги очі вранці промивав.

Уявляється Порфирові, як уже й зорянки, попрокидавшись у комишанських плавнях, спивають рясну росу з очерету та з листатої папороті. На островах, там роса, як вода, просто купаєшся в ній, як тоді, коли наукова станція була влаштувала на острові свій пікнік на День Перемоги, і гуляли допізна, і мама з росинками на віях при місяці співала свою улюблену «Ой чорна я си, чорна». Співаючи, зовсім відмолоділа, стала як дівчина, здається, й про Порфира забула, жила десь в інших, в дівоцьких своїх небесах. Дуже красива тоді була, красивіша, ніж будь-коли. Тільки жаль, що про нього забула. Ніхто з присутніх про Порфира теж не згадав, не погукав, не спитали — вечеряв він чи ні, чи ряскою тільки й живився, як каченя, що цілий день шубовскає у воді, всіма забуте, нікому не потрібне. Ревнощами мучився того вечора, з очеретяної засідки визирав, стежив, як мамуня, повна вечірньої краси, підхмелена та весела, катається з залицяльниками в човні, і сміх її чути, і далеко потім над водами лягає її зболений спів... Ой чорна я си, чорна... А Порфир, бач, русявий удався. Де ж він, той, у кого він вдався? Чи коли-небудь перетнуться їхні дороги? Чи станеться коли, що життя поставить їх очі в очі: це ось Порфир, уже юнак у морській безкозирці з стрічками, розвіяними на вітрі, а це той, невідомий батько його, майже нереальний, нафантазований, мов снігова людина.

Як і щоразу при таких думках, озиваються у ньому всі його душевні врази, йому стає до сліз шкода себе, і хочеться комусь виповісти свою журбу, але знає, що не виповість, вимовчить у собі, бо не догукнеться до тих, до кого хотів би догукнутись, з високостей на нього байдужістю віє цей зоряний невідкличний світ.

— Розкажи, Гено, ще про снігову людину.

Так лежать вони, блукачі, і зорі грають над ними по всьому небу, великому, як океан, і снується Гені про когось давнього, про лицаря, що пролежав замороженний в Гімалаях тисячу літ чи й більше, в нерухомому стані пробув у вічних снігах, а тепер, у двадцятому віці, в зв'язку з потеплінням відживився і йде по планеті, мов Уленшпігель, через світи і країни, йде, додивляється, здивований, до теперішнього життя. Зовні він

цілком як сучасна людина, але на що не гляне, то все бачить уперше: і комбайни, і літаки, і світлофори в містах, бо як поринав у сплячку, цього ще нічого на світі не було, і товаришами йому були ті, що ходили звідси походами на персів, що цілі лаврові гаї несли на своїх списах. Той тисячу літ проспав заморожений серед льодовиків, а інших, теж давніх, тепер викопують археологи. Гена пропонує, щоб їм, утікачам, пристати до котроїсь партії археологів, що всюди зараз риються в степах, вони для допоміжних робіт набирають нібито й підлітків — ото було б цікаво!..

— Лопатою цілий день? — злінька озивається Бугор.— Від роботи коні дохнуть.

Він вважає, що краще податися в Бахчисарай, там у нього старший брат десь м'ясникує, рубає баранів на шашлики та чебуреки. А чебуреки там — як лапоть завбільшки.

Стугоніння чути в степу. З темряви з'являється летючий вогняний дракон з довжелезним хвостом, згрізна гуркочучи, переміщається в просторі.

— Експрес!

Хлопці схоплюються, вдивляються в те чудисько, далеке, мимойдуче, що вогнями з пітьми та залізним двигтінням протинає степ, розруйновує цей тихий, зоряний, коніковий світ.

— Ах, зміюка...

Бугор замишляє вчинити напад на один з тих нічних експресів, що вони йому чогось ненависні, зокрема тим, що курортників до моря везуть та різних маминих синків товстоногих, у коротеньких штанцях, які хоч зростом вищі за матерів, а їх за ручку ще водять, тортами та морозивом запихають. Бугор не розумів, чому хлопці не підтримують його войовничості. Оті чебуреки, що десь не для нього шкварчать, йому, видно, піддають завзяття, він жадає нападу, йому б оце бити, трощити, просто звідси б кинутись навперейми тому експресу, де освітлені вікна пролітають, змигують, як летюче видиво чийогось благополуччя, комфорту, затишку, життєвої влаштованості. Фіраночки там у них на вікнах, вхопити б каменюку з-під насипу, та ось вам по фіраночках, по склу, щоб тільки брязь! та брязь! на друзки. Його охоплює екстаз зловеселого божевілля, він, зірвавшись на ноги, мерщій шукає грудок, рве сухогруддя, з лайкою шпурляє й шпурляє по тих недосяж-

них вікнах, і, мабуть, йому вчувається, як дзенькає розтрощене скло, бо він аж сатаніє, викрикуючи:

— Нате ж вам! Нате! Ось вам фіраночки!

Коли не стало летючого вогняного дракона, коли зник він за обрієм, аж тоді Бугор, зазнавши цього похмурого вдоволення, присів коло хлопців, задиханий, ніби після справжньої битви з експресом. Знайшов сигарету, почав прикурювати, сірники в його руці обламувались, ледь спалахнувши, і видно було, як тремтять йому руки, аж Порфир не втримався:

— Руки трусяться, наче курей крав!

— Заткнись.

Прикуривши нарешті, Бугор кинув сірник, не затоптавши, довелося це зробити Кульбаці. Бо з вогнем у степу не жартуй. Колись Порфир бачив улітку, як горів хліб. Нічого страшнішого нема за степову пожежу, коли люди кидаються в полум'я, в хмаровища гарячого диму, біжать з відрами, з шлангами і плутаються й падають в палаючих пшеницях, а потім когось з попеченими руками, обгорілого до невпізнання, відправляють в лікарню. Колись і дядько Іван був попікся, обсмалився на такій пожежі, викликаній всього лиш іскрою від комбайна.

Важкою для хлопців була ця ніч. То один, то другий схоплювався, вглядався в темінь, бо вчувалося, що хтось до них підкрадається. Бугор аж здригався вві сні, певне, й уві сні не вщухала безглузда його битва з нічними експресами, що, побільшені сном та уявою, виростали в безконечну низку освітлених гуркотливих вагонів, якихось уже мовби абстрактних поїздів, що без нікого ідуть і йдуть, протинаючи степ, оперезуючи планету.

А світанкова пора, отой час, коли над степом зоріє і ранні пташки росу п'ють, застала їх біля траси, де було сухо й безросно. Хоч ніякого руху по трасі, проте хлопці все ж трималися насторожі, ні на мить не забуваючи, що вони втікачі, що за ними полюють. Напередодні з лісосмуги бачили, як гасав по степу мотоцикл, може, то був їхній добрий знайомий Степашко, ловець мічених дитячих душ. А одного разу прокушпелив польовим грейдером і шкільний автобусик, напевне, розшукуючи їх,— над ним можна було тільки посміятися, визираючи з соняшникових джунглів, на які важко осідала хмара піднятої автобусом пилюки.

— Найкраща пилюка — та, що здіймається з-під коліс відбуваючого начальства,— пожартував тоді Кульбака.

Нині їх прибило до цієї ось безіменної степової зупинки. Навкруги нікого. В один бік потяглися величезні поля рицини, а в другий — піщані кучугури з чубами й без чубів, може, якраз ті, що їх мама залишила Порфирові для майбутніх трудових звершень. А поміж цього безлюддя — траса, магістраль, вона вдень аж плюща-тиме асфальтом, а зараз ще по-ранковому прохолодна після ночі. Біленька будочка стоїть біля траси, кимось невідомим побілена, ще й квітами розмальована, хтось подбав, потурбувався, щоб було де знайти притулок подорожній людині від дощу чи від спеки. Приліпились і вони, ангелочки, до цієї зупинки, ждуть, пильнують автобус, хоч їм то, власне, однаково, куди їхати: чи в той край, чи в протилежний. Коліс би їм тільки, швидкості, рейсу хоч будь-якого! Не самі вирішують, все за них вирішить автобус: звідки перший прийде, на той і вчепляться, в ту сторону й зашумлять. Звичні вже до таких безцільних катань. Заб'ються в автобус, де тиснява та духота, де репродуктор аж розривається, і тітки сидять над своїми корзинами, кожна незворушна, як Будда, і дядьки-чабани в піджаках, хоч як тут жарко. Дівчата якісь поблизу пересміхаються, кривляться,— корзина чималенька їм ноги віддавлює, «тітко, посуньте»,— не чує тітуся, спить... Проїдуть отак від зупинки до зупинки зайцями, як сіли в степу, так і встануть у степу, тільки подеколи Бугор з кривим осміхом виймає з пазухи щось підживитися: хлопці й не помітили, коли воно, оте чуже їстиво, з корзини до нього в пазуху перекочувало.

Зараз Бугор сердитий никає побіля будки,— куриво кінчилось, тому й злиться. А Кульбака та Гена, перевтомлені неспокійною ніччю, сидять край дороги поникло, і Порфир, знічев'я дивлячись на грядочку чорнобривців та струнких рож біля будки, марно намагається розгадати: хто ж їх посадив? Поблизу ні села, ні хутора, а будочка стоїть, дбайливо так причепурена, і чорнобривці біля неї вже розкриваються пуп'янками, і рожі малинові, жовті та рожеві, випустили цвіт з-поміж шорсткого листя. Мали б вони бути в росі такого ранку, але нема сьогодні роси, на листі пилюка, нічого пити пташкам польовим, нема де напитись і цим заблуканим

ангелочкам, що їм аж у роті після ночі попересихало... Одначе хтось їх таки посіяв, оті невибагливі квіти, що спеки не бояться, не самі ж вони посіялися в степу? Якась добра душа зробила проїжджим людям втіху. При цих думках виринає перед Порфиром мамин образ: ось вона з таких, що не за плату, не по наряду, а просто так, від душі, могла б посіяти, щоб краса з'явилася чиїмось очам і порадувала когось, хай навіть і незнайомого...

А Бугор, помітивши, на чому зосередилась Порфирова увага, підвівся знехотя з лавки, підійшов до квітника:

— Яка ж тут для мене росте?

І став поволі в'язи скручувати найвищій, обліпленій цвітом рожині.

— Не чіпай! — аж кинувсь Кульбака.

А той, навіть не глянувши на Порфира, із знущальницькою посмішкою далі мучив стебло, крутив, обшмульгував.

Кульбака зірвався з місця, в безтямі підскочив до нього:

— Не чіпай, гадино! Ти її садив?

Бугор, ще більше під'юджений наскоком Кульбаки і на зло йому, дав собі волю: стрибнувши на самий квітник, він вихилясом, з похмурою радістю пустився танцювати по ньому, чорнобривці так і тріщали під його розбитими черевиками:

— Лап-тап-туба!..

Засліплений люттю, Порфир кинувся на нього, щоб відіпхнути або за руку вкусити. Гена, здолавши вічну свою нерішучість, теж прискочив на підмогу, і саме Гені першому й дісталося від Бугра, від його залізного кулака: ударив так, що кров цвіркнула хлопцеві з носа. Кульбака, успритнившись, зненацька почепився на Бугра ззаду, встиг перегнути, повалити його, і тоді вже вони разом з Геною насіли, накірчили свого недавнього кумира, стали люто товкти його пикою в землю — хоч роси не напивсь, так землі наїжся! Бугор геть заїдений землею був, коли, випручавшись, з лайкою відскочив до будки.

— Жаль, що фінки нема при мені! — процідив, втираючись долонею.— Ну, та ми ще зустрінемось — нема миру під оливами...

Це, власне, була їхня розлука. Бо коли автобус піді-

йшов, Бугор рвучко скочив на приступку, і двері за ним зачинились автоматично,— помчав безплатний пасажир між корзинами кудись, мабуть, на Бахчисарай, де чебуреки, як лапті.

Гена, впоравши носа, усміхнувсь до Порфира:

— Ох, і дали ж ми йому... То все він верхи на нас, а це й ми на ньому покатались...

— Тварюка! Він ще погрожує... Та ти мені в чистім полі краще не попадайся!

Наче гора з плечей скинута в хлопців. Збадьорені були обидва, почувались героями, бо нарешті поквитались з давнім своїм тираном. Дістав своє: і за глуми, і за брутальнощі, і що на черешнях фальшував, зваливши вину на Порфира... І, може, десь підсвідомо навіть за те, що підбурив їх на цю втечу... Обтрушувались та шукали гудзики, що під час баталії кудись порозскакувались, комічні моменти бою ще звеселяли їхній дух, на якийсь час забулося й про небезпеку, а вона ж не зникла! Як образ її, раптом виджухнув десь із-за кучугур мотоцикл, і вже замелькав понад рициновим полем грізний інспекторський кашкет. Вітром здмухнуло хлопців з траси, сліпма летіли кудись, миттю змалівши обидва до розмірів горобців! Стали навіть ще менші, стали, як оті трав'яні оркестранти, що тільки ступиш, а вони так і бризнуть з-під ніг, щоб безслідно зникнути, збезвіститись у траві...

XXVIII

Є на лимані людина, безстрашник такий, що його безліч разів убивали, топили, а він знов повертається до життя.

Осінь, ніч (бо всі його пригоди відбуваються переважно вночі), темрява — не прозирнеш, а він з товаришем чи й сам у човні без страху йде на браконьєрів. Знає, куди йти, й ночі не боїться, просто в неї світить ліхтариком.

— Не світи, бо як засвітимо...

А він, нехтуючи погрозою, таки дає промінь, і тоді у відповідь — зблиск, удар! То постріл по ньому — з дробовика. Добре, що у ватянці,— позастрявав у ній дріб. Не розгублюється й після пострілу, кидається до їхнього човна, а вони веслом б'ють його по руках (побиті руки потім назавжди зостануться вузлуваті).

А то ще кидають йому вогонь у човен, щоб спалити

Ще іншим разом — налітає він серед ночі на таких, що встигли вже побувати в місцях, де козам роги правлять. Відбуде своє такий тип, повернеться, влаштується десь на роботу про людське око, а насправді нічним життям живе, у гирлі щоніч промишляє, хай там хоч яка заборона.

Мотор на човен ставить таких сил, щоб інспектор його не догнав, хіба що спересердя вистрілить йому вслід або ракету пошле... А іноді серед білого дня, коли наздоганяєш зловмисника, він сітки разом з рибою, та ще й з каменем, раніш приготованим, на очах у тебе викидає за борт, ще й глузує: «Візьми тепер мене!..» Бо знає, що слідчий без прямих доказів справи не заведе. . І яка ж спокуса для них у цьому браконьєрському занятті! На ризик іде, про кару забуде, щойно з тюрми прийде — та й знов за своє. Намагається влаштуватись десь ближче до води, замість реквізованого раніше човна, в нього вже дюралька з'явилась, самодерів наробив — однорогих, дворогих, трирогих! — і як ніч, так і на рибця. А то ще острогу-сандолю бере, нею, як вилами, б'є. Рибохвати ненаситні, немає меж їхнім апетитам. Під час нересту риби насолюють цілі бочки, повні горища нав'ялюють, щоб потім з-під поли — на базар.

Ось на компанію таких рибохватів і налетів дядько Іван однієї осінньої ночі. Певне, наперед готувалися злодюги до зустрічі з ним, бо й не тікали, і в рукаві передній мав уже заздалегідь приготовану трубку, налиту свинцем. Ах, це ж він, гроза лиману, безстрашник Кульбака Іван, це той комуніст, що йому більше всіх треба,— ану ж підходь, підходь!..

Він один, а їх троє...

По голові старалися влучити в темряві тим залізом, свинцем налитим, щоб череп йому проломити. Збити у воду старались, а він, хоч уже й закривавлений, усе тримався в човні, кричав передньому, найлютішому:

— Однаково я тебе бачу! Я тебе впізнав!

— А не побачиш більше!

З жорстокістю садистів намагалися бити по обличчю так, щоб очі повибивати, зоровий нерв пересікти, навік щоб осліпнув цей їм ненависний Іван-інспектор!

Нарешті збили, скинули у воду. Нема його, не буде, амінь йому, пішов на дно раків годувати! А той, що його топлено, вбивано, що його ніби навік осліплено й пуще-

но на скін у крижану воду,— він — хоч і на милицях, хоч і з пальцями, пооббиваними браконьєрським веслом! — таки з'являється потім на суді, щоб посвідчити, щоб кинути їм у вічі своє інспекторське:

— Тебе я впізнав і тебе! Думали, на дно пішов, а я знову є! Бо люди мене з води вирятували... Не дали загинути, щоб і далі я вам, гадам-браконьєрам, спуску не давав!

Вродливець смаглявий, як і сестра Оксана, чорнобровий, з усмішкою сліпучою, що все навкруг осяває, а чорні очі весело іскряться — такий цей лиманець-інспектор, старший материн брат, що для Порфира зблизька й здалека живе як потаємний його взірець. Бо не просто мужній та хоробрий (охоронцями голубих полів тільки людей мужніх і набирають), а ще й справедливий, а ще й товариський, у якому гурті не з'явиться, з першої хвилини викликає до себе симпатію. Коли прибуде до своєї сестри на дідизну в гості, тоді в хаті стає тісно від його друзів, тож сідають надворі під абрикосом, і там тоді келешками дзень! під веселе дядькове Іванове слівце-заклик:

— Вогонь!

І потім з усмішкою пояснить: по браконьєрах вогонь...

А зараз він сидить з хлопцями в порту і весело дивиться, як вони всухом'ятку булки наминають. По очах впізнав, що голодні обидва, і при зустрічі найперше дав їм по булці, яких у нього повна авоська, і навіть вибачився жартома, що до ресторану не поведе, нема коли та й зачіпки не бачить відповідної.

З неабиякими труднощами добулися хлопці до порту. Після бійки з Бугром та ганебної втечі від випадкового автоінспектора кілька годин проблукали вони, як дикунчата малі, в кучугурах безчубих, що їх призначала мати Порфирові під майбутні його виногради. Потім у Гілеях були, де з кучугурних пісків вигнались у небо акації щоглові (є порода й таких), прикривши своїм розкошистим гіллям вулики радгоспних пасік, що потаборилися всюди з куренями, з бджолярами похмурими, які не квапились, не поспішали хлопців пригощати медом, бо він, мовляв, ще молодий, ще він — як вода... А один зовсім грубо відрубав:

— Своїх трутнів вистачає...

Усе хотілось Порфирові матір побачити хоч оддалік, і, як йому здалося, одного разу й загледів-таки її

постать легку, гордовиту голову косинкою вив'язану, коли вона в гурті інших сідала до автобуса,— його щодня висилає станція забирати робітниць з виноградників. За всіма ознаками, то таки була вона, але й до неї, найріднішої в світі людини, син не посмів з'явитися в своєму становищі, не дав знати про себе, так і зостався лежати на узбіччі, мліючи в шелюгах від важкої надвечірньої спеки. Бо нащо ж ти їй здався тепер, заблуканець, утікач нещасний, що тільки й можеш бути для матері соромом та ганьбою!

З останнім річковим трамваєм щасливо добулися зайцями до порту, хоча в самім порту ледве не потрапили дружинникам до рук. У скверику портовому в кущах тамариску ніч провели, аж почаділи від духу тамарисків та терпкого запаху каучуку, що його крани цілу ніч вивантажували на причалі. Охоплені смутком, бачили вранці, як покидає порт їхня мрія мрій, бригантина їхня недосяжна — учбовий вітрильник, що пішов у кількамісячну плавбу з морськими курсантами. Саме на той даленіючий вітрильник дивилися, ажурно-легкий та високий, коли за спиною в них з'явився хтось і лагідно поклав Порфирові вузлувату руку на плече. Злякано обернувшись, комишанець побачив над собою смагле, повнощоке обличчя дядька Івана, його очі, переповнені чорним іскристим сміхом. Топлений та не втоплений, вбиваний та не вбитий... Стоїть з авоською в руці, посміхається:

— Чи далеко зібралися, мореходи?

— Ми... ми... на лиман у гирло...— промимрив Порфир якось писклявo, аж сам не впізнав свого голосу.

В усмішці інспектора з'явилося щось хитрувате. Якщо, мовляв, лиман їх вабить, то це добре, бо тут груди Дніпра. Груди широкі, могутні...

Сидять тепер з ним на лавці серед розімлілих тамарисків та завзято булки гризуть. Дядько Іван розповідає, що сім'я його зараз на лимані, там, де інспекторський пост. Дружина кухарює, а маленька Наталочка допомагає матері, а деколи — й батькові, бо зір у неї гострий,— окинувши поглядом акваторію, одразу помітить, де чесні рибалки, а де порушник... Щодо хлопців дядько Іван не надокучливий, може, й здогадується про все, однак не доскіпується, звідки та як тут опинилися, це його мовби зовсім не обходить. А якби запитав, то почуває Порфир, що не зміг би йому збрехати, не зміг

би його частувати вигадками, як це з іншими поробляв; відкрився б йому з першого слова, виклав би чистісіньку правду про все: як завівся на черешнях із тим Крокодилом і як пустився з хлопцями в це піратське життя, від якого перед тим, здавалося, вже назавжди відмовився. Усе б дядькові Йванові виповів без брехні, бо є такі люди, що їм сказати неправду просто не зможеш, язик не повертається. Однак не питає. Натомість чують хлопці, як доводиться йому час від часу ганяти безбілетників на приміських лініях,— на правах громадського контролера...

— Стоїть нечесане дитя віку перед тобою, підпарубчак уже, патли аж на шию відпустив, а квиточка забув узяти. Та чого ж ти забув? Гроші витягли чи поспішав дуже? Та кажи ж, хоч що-небудь, голубе! А він стоїть, бовдур бовдуром й на слово не спроможеться. Збрехати і то не вміє!

— Ну й що ж ви з ним? — запитує Гена.

— З яким як: індивідуальний підхід. По очах визначаєш, чи в ньому хоч трохи проблискує совість, чи ні. Все ж таки хочеться вірити в людину.

— А отим, що очерети з весни палили, коли вже й птахи гніздились,— нагадує Порфир,— тим, мабуть, все безкарно зійшло?

Далися йому ці очерети... Їх, щоправда, випалюють щороку, це дозволяється комишитовим заводам, але ж тільки ранньої весни, до певного числа. А цього року, запізнившись, загаявшись, плавню палили справді з порушенням строків, коли перната дичина вже почала була гніздуватись. Птахів там розполохали тьму. Спробуй тепер винуватого дошукатись! Кінчилось нічим, дядько Іван знає про це, і хмарка пробігає по його крутому чолу...

— Притягаєм до відповідальності, та всіх не притягнеш,— каже він з притамованим гнівом.— Браконьєрське плем'я, воно ж, як філоксера, живуче і хоч у різних личинах постає, а суть одна — хижацька... Той рибу б'є, цей птахів разом з очеретами випалює, а скажи йому, він ще й державними інтересами прикривається... Сліпа душа, він про завтрашній день не думає, йому навіть невтямки, навіщо цю природу так уже треба берегти, навіщо ради неї цілі штати інспекторів держава тримає...

— І річки та повітря забруднюють по всій планеті,—

сказав Гена.— А планета ж наша одна, другої такої нема...

— Ото-бо й воно,— нахмурюється дядько Іван.— Кожному слід би думати, що господар планети — це ти — людина, що, крім нас, на планеті — нікого... Не лев, не тигр, а людина в природі найстарша! Тож по праву старшого мусиш захистити і дерево, і пташине гніздо, і комаху. Можемо все тепер, все нам під силу. Ліси на безліссі розводимо, річки повертаємо, живлющу вологу даємо в степ, це ж здорово, правда? Тільки ж, проектуючи греблю, скажімо, подумай і про те: а що з гирлом буде? Чому очерети в гирлі починають висихати, нерестилища гинуть? Чому не турбує тебе, що птиця розлітається і солона вода підступає з моря вгору аж так, що дельфінчуки вже мало не до Комишанки заходять... Про це хай дядя думає? За долю гирла хай тільки інспекторам болить? — Помітивши, що хлопці присмутилися, дядько Іван усміхнувся: — Ну, та ми не з тих, щоб духом падати, нам це рішуче заборонено нашими інспекторськими правилами... Охоронець голубих полів мусить бути завжди на висоті. Бо наш брат не тільки свій лиман береже — турбується він про всю світову акваторію! Іде в такі місця, де міжнародний лов ведуть, інспектує судна різних країн, не дозволяє й своїм порушувати. Іноді він аж надто причепливим здається... Був випадок: свої ж радіограмою скаржаться на такого причепу, мовляв, сусіди ловлять, а цей нам план зриває, що з ним робити? «Зв'яжіть його та в трюм, а самі ловіть!..» Тільки ж чорта з два! Зв'язати себе не дам, і в трюм мене не закинеш, якщо за правдиве діло стою!

Це, виявляється, в характері в них таке, у Кульбак: родове, фамільне, чи що? Дідусь ото який кволий був та війною пом'ятий, але ні перед ким страху не знав,— чи, може, як дехто вважає, фронтова контузія якраз і приглушила в ньому почуття страху? Бо не побоявся ж із тими негідниками зчепитись, коли цілою хуліганською ватагою вночі вони налетіли на радгоспні виноградники...

Не раз уже чув Порфир про ту нічну драму, але все якось туманно, мовби недомовлено. Певне, мама навмисне щадила дитячу душу, не хотіла всіма подробицями ще більше розранювати хлопця, адже ж ішлося про дідуся... І тут оце з дядькових Іванових уст уперше почув правду всю, до кінця. Що інші недомовлювали,

дядько Іван усе виповів йому — з суворим спокоєм, як дорослому, як мужчині. Ти ж мужчина, ти мусиш усе знати,— так це розумілось... Виходило, що дідусь, може, й досі жив би, якби з тими не зчепився, по суті, й віку вони йому вкоротили отам, біля куреня, вкритого виноградним листям... Молоді, дебелі лобуряки накинулись на старого: веди показуй, де колекція, де ота сама «чорна брила» (це той новий рідкісний сорт, що його тільки вводили і найбільше берегли). Інший сторож у такій ситуації спасував би — сам-один перед ватагою лобуряк — що він їм зробить? Схилив би голову, беріть і «чорну брилу», й що хочете, ось вам і рушниця, тільки мене, старого, вірьовкою зв'яжіть, щоб перед дирекцією було виправдання, а самі робіть своє... Та тільки ж дідусь їхній не з таких, він фронтовик, у нього честь була, а їй не личить ухилятись, ховатися в кущі. Не дам, не пущу, забирайтеся звідси, злодюги, паразити, вишкребки,— оце була його мова до них, оце найбільше й викликало їхню лють. З кулаками накинулись, озвіріло ногами місили старого — у лікарні потім було виявлено, що весь він у суцільних синяках від побоїв...

— Усередині щось повідбивали,— глухо розказував дядько Іван.— Отак йому обійшлася та «чорна брила»...

— Я всього й не знав,— посмутнілий, здавленим голосом вимовив Порфир.

Ніщо б так глибоко не вразило його, як оце, що він тут дізнався про дідуся, про всі обставини тієї драми нічної... Те останнє літо, коли дідусь сторожував, Порфир часто бігав до нього на виноградники, і були то, може, найкращі дні його життя. Старенький велосипед стоїть під куренем, орлик сидить зверху, на гребені куреня, а вони з дідусем біля багаття варять бекмес, або куліш, або просто бесідують про все на світі... Дідусь такий уже сухенький був, з одною ж легенею в грудях жив — і оце вони його ногами місили мракобіси... Пекучу до сліпоти зненависть відчув, довічну помсту понесе на тих злодюг, що, за дядьковим Івановим припущенням, теж, видно, з браконьєрів заматерілих були: у відплату за те, що він їх тут переслідує, розперезатися їм не дає, вони зігнали свою браконьєрську лють на старій людині...

— Рибохвати, нищителі, хочуть вони жити злодійським нічним життям,— похмуро каже дядько Іван,— та тільки не вийде... Ми їх за жабри берем і братимем!

Знайомий Порфир і з товаришами дядька Йвана, знає, які то мужні та сміливі люди,— боягуз не піде в холодні осінні ночі ганятися по гирлу та по лиманах за швидкохідними браконьєрськими моторками та сходитись з ними в смертельних поєдинках. А Порфир би пішов, хай там що.

Біліють кораблі внизу, блищать на сонці довгошиї крани. Неначе жирафи збилися біля води табуном... Гена каже, що навіть шия жирафи неповторна, двох однакових в природі нема... А над кранами в небі поволі коршак плаває чи орел,— чи не дідусів це орлик так виріс уже? Пливе й ніби вишукує когось унизу, може, господаря свого шукає поміж людьми...

— Чи не взяли б ви, дядьку Йване, і нас до себе? — раптом виказує Порфир свою давню мрію.— Ми б робили вам усе: чи вогнище розвести, чи сітки вибирати... Навіть могли б і в засідку... Правда ж, Гено?

Гена, здається, цього ще для себе не вирішив, сидить у задумі, а дядько Іван був, видно, порадуваний намір небожа.

— А чого ж, це ідея, юні помічники були б нам якраз до речі... Тільки треба тобі, голубе,— посуворілим тоном звернувся він до Порфира,— спершу матір провідати, бо ж вона там місця собі не знаходить... Син її, гуляй-вітер, знову в бігах, на сина оголошено розшуки, по всіх міліціях оповіщено, які він має прикмети!..

Хлопці аж поблідли, так вони були приголомшені цією новиною. Хто б подумав, що своєю втечею нароблять вони стільки колотнечі! Всюди їх розшукують, ось аж до самого гирла тривога за них докотилась. Мабуть, зараз візьме їх дядько Іван обох за грішні загривки й поведе просто в міліцію, здасть, як належить, як вимагає закон. Бо що ж йому ще залишається з ними робити?

А він ніби вгадав їхню стривоженість:

— Відпровадити б оце вас куди слід. Бо чого ж бродяжити без пуття. Навіть зобов'язаний — узяти й відправити, як це належить з бродягами робити... Одначе ні, не стану поки що. Зрештою, в тебе,— він звертавсь найперш до Порфира,— своя голова на плечах. У такому віці, як ти, я вже безкозирку носив, пояс з моряцькою бляхою і, звичайно, обов'язки свої знав будь здоров. А формою як дорожив! Аджé в ній теж — честь моряка... Коли вітер, бувало, схопиться, зубами стрічки тримаю, щоб улюблену мою безкозирку бродяжницьким

вітром не здуло... Ось так воно, хлопці. Браконьєрів брати за жабри — це,звісно, діло, і воно, сподіваюсь, від тебе, Порфире, не втече, ти ім ще даси пити, але затямте собі обидва: найбільша перемога — це та, яку здобуваєш над самим собою... Дозволите йти?

При цьому дядько Іван підхопив сітку, напхану булками та батонами, й рушив до берега, бо інспекторський катер, яким йому їхати, уже наближався навстріч,— з крутим віражем, з вітерцем підлітав до причалу.

XXIX

Наметове місто, вибудуване раніш уявою Порфира Кульбаки, нарешні стало реальністю. На високому пагорбі над Дніпром кинула якір іхня «Бригантина», далеко видніючись своїми білими та червоними шатрами. І вогнище палахкотить увечері якраз на тому місці, що його визначила Марися Павлівна під час оглядин,— на самім пагорбі, на видноті палахкотить, як дозор бекетний. Вечори теплі, сині, зоряні, десь далеко чути гуркіт комбайна, а біля вогнища тихо, школярчата, зачаївшись, слухають мову чиюсь, що ллється плавно та супокійно, і в злагоді з нею невтомно січе й січе десь у темряві трав'яний музикант, цвіркунець чи коник, настроївши свою скрипку так, щоб смичка не випускати вже ціле літо.

Чого тільки не почуєш у ці сині вечори біля багаття! І розповідь знатного чабана про життя колишнє, сіросвитне, що його тепер хіба що в театрі й побачиш; орнітолог із заповідника розповість, скільки перепілок збивається в цих степах восени, де вони, перш ніж відлетіти за море, скидають із себе зайвий жир, щоб стати легшими, ждуть прильоту стрепетів, бо саме стрепет гуртує перепелиний табун і веде його потім у політ,— хоч і в негоду, хоч навіть і крізь кромішню тьму.

А деякі найдрібніші пташата, виявляється, перелітають море, влаштувавшись верхи на журавлях...

— Майже так, як ви на своїх вчителях,— пожартувала Марися Павлівна.

Морський капітан із шефів розповість про джунглі В'єтнаму, про те, який ліс він бачив страшний, мертвий та голий, бо там, де на ліси хмари хімікатів було випущено, ще й досі, через скільки ось уже літ, ніщо не ро-

сте; ні пташок, ні комах, ні мурашки ніякої, навіть жаби погинули. І це там, де буяла тропічна зелень, де бамбуки, тамтешні очерети, виростали за ніч вище людини...

Слухають хлоп'ята, аж дух затамувавши, прищухнуть на мить і трав'яні музиканти, мовби вслухаючись у людську мову коло нічного вогню. Дещо вловлять від неї, може, й ті, що, підкравшись десь із виноградників, невідривно стежать з кущів за вечірнім життям «Бригантини».

Інопланетники, пришельці з інших світів, не інакше як вони десь блукають поблизу! Хоч мало й віриться, а схоже на те, що вже побували в степах оті загадкові представники далеких позаземних цивілізацій. Звичайно, поки що це тримається в тайні, тепер хоч і «літаючі блюдця» побачиш, то мовчи, нікому не кажи, вважай, що тобі тільки привиділось. Одначе ж, якщо, згідно з припущеннями фантастів, інопланетники можуть з'явитись у вигляді «розумної хмари» або «мислячого океану» чи прилетіти на якомусь апараті, схожому на величезне блюдце, то чому ж вони не можуть з'явитися серед землян і у вигляді яких-небудь ошарпаних ангелочків, що про них щось таки перечуєш в наметі від шушукала нічного, щоб потім і самому про них з кимось пошушукати...

Опустились інопланетники в степу неподалік від траси, й було це рано на світанні, коли пташки росу п'ють. У скафандрах були, як водолази чи ті, що на Місяці. Ходили, роздивлялись. Є на інших планетах такі, що й при сонці ходять, а тіні від них нема,— так оце були такі. Можете, звичайно, спитати, а де ж їхня бригантина космічна, якою вони прилетіли, хіба ж її не помітили б одразу комбайнери або автоінспектор, хіба ж не кинулись би мерщій з найдальших польових бригад до телефонів, щоб сповістити районну міліцію? Але в тім-то й річ, що як тільки вони приземлились, то один змахнув якимось жезлом, схожим на очеретину, що, виявляється, мала в собі властивість чарівної палички, бо від помаху її бригантина розтанула на очах,— адже їхні кораблі щезають і виникають блискавично, завдяки лише силі уяви, самою уявою викликані. І, власне, що ж дивного, коли тепер нібито й людина вольовим зусиллям здатна гіпнотизувати фотон і змінювати напрям руху елементарних частинок, навіювати їм свої команди... Одне слово, ніяких слідів не лишили після себе ті,

прилетілі з безвісті (невідомо, добрі чи злі родичі людей), ходили й придивлялись до всього, що росте на землі, і які птахи на ній водяться, і яка риба грає в тутешніх водах. Одному рибалці вони потім сказали: «Коли підлітаєш до вашої планети, вона з висоти зовсім блакитна здається, це, мабуть, тому, що багато у вас води, вся планета огорнута блакитним серпанком. І така ваша планета маленька з висоти, така тендітна... Як квітка! Ніжна, найніжніша, ніби з самого марева зіткана! І ніде, ні в яких безвістях космічних іншої такої красивої нема... Тож бережіть цю свою незрівнянну домівку. А вона у вас чогось чадом просмерджена, чваритесь без кінця і води блакитні свої без жалю забруднюєте...» І хоч тому рибалці не велено нікому розповідати про свою зустріч з інопланетниками, має все це триматися до певного часу в суворій таємниці, одначе ж... шила в мішку не втаїш, воно то в одному, то в іншому місці вилізе. Помічено було їх і в кучугурах, що належать науково-дослідній станції, і в акацієвих гаях, де інопланетники пробували скуштувати земного меду, але їм у цьому рішуче було відмовлено, бо мед, мовляв, ще не визрів, ще він — як вода... Гнався за ними нібито десь і міліціонер на своїм мотоциклі, але наздогнати не міг, хоча вони йшли звичайнісіньким кроком, нітрохи ходи не прискорюючи. Якби то були земні втікачі, ясна річ, що, зачувши грізне дирчання мотоцикла, вони одразу б шурхнули в лісосмугу, бо й духу міліцейського бояться, а ці йдуть собі спокійнісінько, ще й озираються насмішкувато, бо мотоцикл хоч і летить їм услід на скаженій швидкості, проте залишається на місці, відстань між ним і цими суб'єктами ніяк не скорочується.

Присутність загадкових позаземних істот була виявлена також і археологами, цим веселим бородатим плем'ям, що ходить у шортах, живиться консервами, а мешкає неподалік «Бригантини», розкинувши свої латані шатра серед молоденьких обгризених шовковиць, насаджених для шовкопрядів. Тут археологи, власне, тільки ночують, бо з ранку й до ночі всі вони біля розритої скіфської могили, трудяться в ім'я науки. Встановивши контакти із скіфами, копачі ці виявили привітність також і до позаземних істот, дотепно зобразивши прихід інопланетників навіть у своїй стінгазеті, яку вони розмальовують на ошматині рогожаного лантуха. За їхніми відомостями, пришельці були стрижені,

невеликого зросту обидва і мали досить земний вигляд, бо ж для них нічого не значить одним лише напруженням волі добрати собі якої завгодно подоби. Тож сидить собі такий пришелець, вечеряє з археологами біля їхніх наметів, і нічим його не відрізниш від решти людей, перед тобою він ніби зовсім тутешній, ніби який-небудь Порфир Кульбака, а насправді він якраз і є т о й, прилетілий з безвісті на своїй космічній бригантині.

Коли звечоріє, двоє інопланетників можуть аж зовсім близько підкрастися до літнього табору школи, і вартовий їх не помітить, і вівчарка не зчинить гвалту, бо вівчарок тут нема. Засядуть у виноградниках непомічені й звідти спостерігатимуть за вогнищем, за земними істотами біля нього, і все їм буде видно до найменших подробиць, бо зір в інопланетників соколиний, він годен бачити крізь тьму! Може, навіть і сумно їм стане, що вони, як незаконні, мусять триматися осторонь, ховатися по кущах, не маючи права наблизитись до людського товариства, до їхнього звабливого патлатого кострища. І пошкодують, мабуть, що нема їх там, де біля багаття лється упівголоса пісня про бригантину, і підтягують її разом і вихователі, і вихованці, і симпатяга Степашко сидить над вогнищем чомусь у сумовитій позі, а навпроти стоять Марися й високий задумливий у білому кітелі моряк, син Ганни Остапівни. Вони поруч стоять, і пальці рук їхніх за спиною ніби самі собою сплелися в ніжності, моряк так пильно дивиться в полум'я, мовби заворожений видивом вогню. Марися тихо наспівує разом з усіма.

Потім вечірня лінійка буде, відзначатимуть трударів, тих, хто показав себе на збиранні лікарських рослин. У шортах, у зелених безрукавках стоять, вишикувані всі, на головах браві сині пілотки. Серед передовиків і Гайцан, і Рижов, і навіть Карнаух,— його, шкета, теж кличуть зайняти місце серед правофлангових, бо скількись там більше за інших полину назбирав та польової ромашки. Чи й не велика трудність! Кульбака їм того добра тонну назбирав би, та що тільки відлучений оце, водить його манівцями... Голоногі, засмаглявлені, повиструнчувались ангелочки, і Валерій Іванович голосно поздоровляє переможців праці, і капітан із шефів звертається до них з вітальним словом: закликає бути трудолюбами і щоб були мужні та чесні...

— Ростіть не гіршими, а кращими за нас!.. Хоча Бать-

ківщина й на нас, уже сивиною посріблених, не поскаржиться, зібрались тут люди, прямо-таки скажем, не пустоцвітного життя!

Саме на Карнауха шеф звертає увагу всіх вишикуваних:

— Цей ось ентузіаст, який пуд ромашки зібрав, хіба він меншу пережив радість, ніж той, хто байдикує цілими днями, бродяжить безглуздо, неробою живе? Жити неробою — то ж найбільша ганьба!

І це поціляло якраз у нещасних інопланетників, так наче той старий капітан і крізь темряву бачив, як вони злодійкувато прищухли, затаїлись у виноградних кущах за зоною табору. Довго їм після цього ще вчуватиметься слово капітанове, стьобке, тавруюче, бо ніби ж саме їх і малося на увазі.

Потім табір вкладатиметься спати, хлопці, помивши ноги перед сном, розбіжаться по своїх шатрах, а вранці прапорець знову злетить над «Бригантиною», щоб, спалахнувши ясно-червоним у вранішнім сонці, весело майоріти над табірною щоглою упродовж цілого дня.

Щоранку сурмить навстріч сонцю табірний сурмач, красень Юрко-циганчук, невтомний розважальник товариства і танцюрист, що його за зразкову поведінку цієї весни могли б і зовсім відпустити, але він сам попросився, щоб залишили, бо звик, освоївся, і табірна дисципліна зовсім уже його не гнітить, і в сурмацтві ніхто його не перевершить. Щоправда, коли коней десь, хай і далеко, загледить, тоді тримай його,— вчителі сміються: «Циганські гени даються взнаки!»

Як весела трудова республіка смаглих стрижених людей — таким склався цей літній табір над урочищем Чортуватим. Шатра, що розкинулись по верхогір'ю, з великим завзяттям напинали самі ж вихованці, про це мріялось свого часу й Порфирові, просив Марисю Павлівну ще заздалегідь: «Ви ж мене візьмете шатра напинати?» Однак усе це виростало тут уже без нього. А в кожному наметі, як у баштанному курені, духмяним сіном пахне, і на ньому вихованці так міцно сплять після праці й біганини довгого літнього дня. Не одному з них і взимку мріялось про такі намети, де й перед сном ще чутимеш дух степового різнотрав'я, безсмертників, полину та васильків... Наче ото в казці кажуть: «На квітах спиш, зорями вкриваєшся». А після ночі, коли разом із вранішньою зорею сурмач-циганчук просур-

мить табору підйом і хлопці з веселим гамором вилітають із своїх куренів «бунгало», то й надворі їх квіти стрічають, бо загони змагаються по красі квітників, і біля кожного намету польові квіти стоять у керамічних вазах-амфорах — ті ж таки безсмертники, васильки, волошки, і ніхто тих ваз досі не потрощив!

«Бригантина», табір праці та відпочинку, так він зветься. Клинець твердої цілини-неудобки на взгір'ї, і нема тут ніяких загорож, ні дроту, ні кам'яних стін, навіть плугом не оборано межу табірної зони... Замість муру, як і обіцяв Валерій Іванович, тільки й полишено символічний «ромашковий мур», що тягнеться з усіх боків по межі наметового поселення. Обкосили з цього боку, прокосили й з того, зоставили тільки вузеньку смугу дикої цупкої трави, покрапаної ромашками та васильками: оце буде межа! Оцього без дозволу не переступи!

І що найдивніше, ніхто досі не порушив правила, не переступив ромашкового бар'єру, так наче він був вищий за кам'яний, так наче струм був по цих квітках пропущений. Сурма підіймає вихованців рано, схопившись, біжать мерщій на зарядку, після неї — умиватися вниз до затоки, де вона така тиха, красива й святкова і прив'ялений цвіт акацій, осипавшись, плаває в ній... Звідти бігцем на сніданок, де мало не кожен вимах ложки маєш робити по команді, а потім схоплюйсь і на борт грузовика, щоб з піснями їхати на роботу, на оті радгоспні поля, що їх схема на великім щиті виставлена посеред табору. На тій схемі все позначено, заштриховано то так, то інак всі ваші архіпелаги: де плантації виноградників, де горох, де огірки... Що ж до лікарських рослин, то вони ростуть всюди, умій тільки їх знаходити з-поміж бур'янів... До роботи хлопців підганяти не доводиться, самі стараються, щоб виконати норму в ранкові години, доки ще спека не вдарила. А під час спеки їх, смаглюків, шукайте внизу, вода в затоні Чортуватого від їхніх тіл аж кипітиме і виляски йтимуть по всьому урочищу: зрозгінці, з берегових круч шубовскатимуть сміливці вниз головою, змагаючись, хто глибше пірне та хто далі вирине.

І так аж до вечора стоятиме над затоном веселий дзвінкоголосий гомін.

І не скажеш про цих стрижених, що їх так уже пригнічує та уневолює ота межа трав'яна, яку без дозволу

не маєш права переступити. Бо ж по табору ходи, скільки хочеш, під накриттям, де обідають, тебе зустріне привітне правило: «Добавки просити не соромся, ти її заробив!», гуляючи, можеш вибратися на найвищу табірну точку, і буде тобі на сто верст видно увсібіч, бачитимеш повиті серпанками далекі береги широко розлитого гесівського моря, а в інший край — степи й степи, з давніми курганами-могилами де-не-де. І рейси — якраз в оті степові простори, де баштани й кукурудза, де горох і морква ждуть твоєї сапи, де в обважнілих від яблук садах теж для тебе знайдеться діло... Зупиниться іноді перед щитом із схемою полів постать маленька, побачиш юне чиєсь личко, серйозніше за свій вік, повите задумою, стоїть хлоп'я, вивчає заштриховані свої архіпелаги: ото ще стільки треба прополоти... А бур'яни жилаві, а рядок довгий... І сонце пече... Й до мами хочеться...

Та все ж із вигостреними сапками, разом із сонцем, щодня — як у бій!

Ганну Остапівну хлоп'ята щадять, тільки сонце піднімається, вони їй одразу: «Ганно Остапівно, далі ми без вас. Забирайте свою сумочку з валідолом та йдіть он у холодок, у посадку!»

— Таж розбіжитесь.

— Не розбіжимось. Хоч і кортить, а вас не підведем!..

І таки наполяжуть, щоб ішла вона собі в затінок, бо ж усі знають, що «в неї — серце», бо ж, як сама вона каже: хвороби входять в людину пудами, а виходять золотниками... Не так легко ниву життя перейти, бувши вдовою. І ніколи й не скаржиться, не плачеться, гумору не втрачає. «Виходить, довгожителька я — всі педагогічні реформи пережила... І на пенсію не піду, доки ще цих ось бусурменів не виведу в люди...» Всюди в тутешніх радгоспах зустрінеш таких, що в неї за партою сиділи. Тож і не дивно, що коли треба було в Москву на Конгрес Миру делегата послати, то Ганну Остапівну обрали,— з індійськими жінками там познайомилась, бачила японця, обпаленого в Хіросімі атомною бомбою...

Струдженій, змученій хворобами Ганні Остапівні нелегко дається табірне життя, лікарка навіть порадила їй «наметовий режим», але вона й сьогодні тут, із своїми бусурменами. Тим-то ніяк не можуть хлопці дозволити, щоб їхня Ганна Остапівна та в спеку з сапою

нагиналась... Вони й за неї потрудяться, а вона хай собі сидить у затінку під лісосмугою та в'яже синові светр з овечої вовни.

Час від часу підводячи голову, Ганна Остапівна бачить маленьких трударів, їхні смаглюваті, в самих трусах-майках постаті, що позгиналися над роботою,— тільки сапки мелькають у руках, і земля аж куриться там, де вони йдуть, заштриховуючи сапками ще одне поле. Декотрих не вистачає між ними, зринули й покотилися в світ клубками перекотиполя, і невідомо, де вони зараз та що з ними — при цих думках тихий смуток набіжить на лице Ганні Остапівні.

Розморена спекою, обтяжена думами, сидить вона зі своїм в'язанням, поволі розмотує з свого клубка паралелі та меридіани, і раптом, ніби вві сні, їй сниться ось таке, що відбувається наяву: з лісосмуги, із колючих заростей неохайна чиясь голова висувається, очата бігають злодійкувато, а розтовчена, в зашерхлій сукровиці губа пробує зобразити щось схоже на винувату усмішку:

— Здрастуйте, Ганно Остапівно...

— Добридень... Тільки хто ж ви є?

— Та це ж ми... ваші (при цьому висувається з заростей і друга дивовижно нечупарна істота). Невже не впізнали?

— А так що й не впізнала,— із спокоєм Будди відповідає Ганна Остапівна і аж примружується.— Що за одні?

І хоч пришельцям важко й повірити, що вони вже такі невпізнанні, та все ж від них чується:

— Ну, я — Кульбака, а це ось Гена...

— Не знаю таких... Може, ви — інопланетники?

І вона знову схиляється над своїм в'язанням. І вже неприступно суворе обличчя в Ганни Остапівни, і очі тільки в роботу втуплені. І це розумійте, як хочте, скажімо, ось так: всю душу, мовляв, у вас вкладала, в люди хотіла вас, малих нікчемників, вивести, а ви мені чим віддячили? Ні в сих ні в тих почуваються обидва перед старою вчителькою, чути із заростей шушукання якесь невпевнене, потім голосок майже запобігливий запитує про Марисю Павлівну, але відповіді нема, на це Ганна Остапівна й зовсім не відповість, сидить, як кам'яна половецька баба на степовій могилі, тільки спиці в пальцях і ворушаться. Задичавлених прибульців для неї ніби

зовсім нема, не існують, розтанули, розчинилися в просторі. Така раніше ласкава була, а зараз нічим її зворушити не можуть, сама ображена мовчазність, навіть байдужість, стала зовсім, сказати б по-їхньому, неконтактна, і це дошкуляє найбільше, вона вже вас викинула з душі, ви для неї тільки підозрілі пришельці, відтручує обох геть у ваші колючі зарості: ідіть собі, звідки прийшли... Тут інші люди... Тут чесна зразкова школа трудиться...

А в обідішню пору, коли загони після праці повернулись до табору і, як звичайно, викупавшись та пообідавши, розходились уже по наметах, помітив табірний черговий двох... ну мовби інопланетних! Двоє ошарпанців, «осмалених, як гиря, ланців», несміливо виступивши з радгоспних виноградників, поволі наблизились до межі табірної зони й зупинились в нерішучості біля квіткового бар'єру. І хоч не було там колючого дроту, і не була замінованою та смужка невинного покордоння, хоч тільки ромашка там біліє та синіми сузір'ями цупкий петрів батіг цвіте,— все ж пришельці не одразу зважились той бар'єр переступити. Занехаяні, бездоглядні, сторожко стояли з нахиленими лобами, вглядалися в той трав'яний мур, що мовби чимось відлякував їх, мовби та ромашка й петрів батіг таїли в собі щось дуже страшне, непереходиме. Сонце палило, нагріте різнотрав'я пахтіло медовим духом, васильки та чебрець наче пригорілі були, поникло стояла шавлія з темно-синіми квітками та залізняк з рожевим цвітом, і десь між ними цвіркунці шаленіли, не знаючи втоми, коники та цикади аж чманіли у вічній своїй тріскотняві...

Тож як?

Могли б ще вернутись назад ці, що стояли, роздумуючи над квітковим бар'єром, могли б ще чкурнути геть звідси у свої галасвіти, і, мабуть, за ними ніхто й не гнався б, одначе, видно, щось таки переважило на тих тонюсіньких і зовсім невидимих терезах, біля яких, може, порядкувала у своєму фартушку зеленоока цикада, на терезах, в які ці двоє зараз пильно-пильно вглядалися... Раптом передньому з них різко схмурився лоб, і нога рішуче ступнула через трав'яний бар'єр, шугнула в ті переплетені ромашкові хащі, чебреці та петрові батоги, аж музика трав'яна на мить обірвалася, оркестранти так і бризнули увсібіч!

Так зробив Кульбака свій, може, найрішучіший крок у житті. Услід за ним і Гена мовчки переступив цей умовний, з травички зітканий мур, що подолати його було, здається, їм незрівнянно важче, аніж би двометровий мур із каменю, тесаного колись ченцями. Перетнувши зону, без поквапу прямували вони на очах у всіх до табірної щогли, де вже стояли директор Валерій Іванович, закутий у лати свого непроникного спокою, і Ганна Остапівна, тепер уже по-материнськи усміхнена, і Марися Павлівна стрічала їх, схвильовано прикусивши губу — чи щоб не розплакатись, чи щоб не розсміятися. Всі, всі в напрузі дивились, «Бригантина» з усім своїм особовим складом занишкла, стежачи, як двоє цих зіщулених прибульців, подолавши найвищий у своєму житті квітчастий бар'єр, переконавшись, як тяжко дається перемога над самим собою, робили по табірному тирловищу свій трудний перехід, крок за кроком, без поспіху несучи до щогли свої напалені сонцем голови і юну свою спокуту. Але навіть це тут виходило в них по-різному. Гена ішов знічений, мовби поменшений під тягарем вчинку, а цей... а комишанець, відчувши себе серед своїх, збадьорено випростався й наближався до щогли вже з веселим виглядом, під прапором своєї відкритої усмішки, мовби зовсім ні в чому не винуватий!

XXX

Юний вартовий-вперед зорець ходить по табору, на грудях у нього бінокль (подарунок шефів), час від часу хлопець прикладає його до очей, дивиться в далеч дніпровського моря... Проходять там у сонячній млі пароплави, осадкуваті баржі з вантажами,— всі вони вже знають цю хлоп'ячу «Бригантину», що далеко блищить наметами на одному з тих крутогорів, що їх хоч і підмиває ось уже скільки літ штучне море, розгойдане вітрами, а вони все ж стоять нерозмиті, ціле літо сивіють, окутані духом сонця, духом степового різнотрав'я.

Деколи й Марися Павлівна підходить до хлопця-чергового і, взявши в нього бінокль, прикладає до очей: бачить важкий рудовоз, що саме проходить по фарватеру, натужно гребеться кудись угору, на палубі видно

матроську білизну, вона сушиться, розвішана на мотузці, і ще видно Марисі високу і, як здається їй, красиву людину,— може, капітана баржі,— що, схилившись на поручні, пильно і ніби аж сумовито дивиться сюди, у бік «Бригантини». Певне, й тому, пропливаючому, добре відоме це місце, що рябіє внизу біля урочища річковим, так званим ходовим знаком для суден, а нагорі височить табірною щоглою, блищить наметами, з яких іноді постаті хлоп'ят водночас випорскують і, розсипавшись по всьому косогору, наввипередки мчать униз, до води.

Хто він, той, що на рудовозі? Може, котрийсь із шефів? Можливо, знайомий, бо ж чого так довго та пильно дивиться? Одначе навіть і в бінокль не вдається Марисі впізнати його. Хтось інший, мабуть, впізнав би, Оксана-виноградарка, мабуть, розгледіла б у ньому і з відстані того, кому дарувала тут колись свої плавневі місячні сяйва...

— Вантажити баржу!

За цією командою намети одразу пустіють, хлоп'яче плем'я, хоч і без вояцьких луків та без списів, з шаленим галасом чимдуж мчиться униз, до затону.

Бо хіба ж є праця жаданіша, ніж ця, що їм випала зараз! На дні урочища, біля самого затону, відкрито приймальний пункт, куди звозять зі всього степу кавуни, везуть просто з баштанів, і їх тут виростає ціла гора, щоб звідси перекочувати на баржу — по триста тонн бере вона їх за один раз! Баржа заходить до затону розлога, мов стадіон, ледве вміщається в берегах, вона стара, натруджена, Кульбака її оглядає зацікавлено, бо, може, це якраз та самісінька, що нею колись під час будівництва ГЕС возили тут каміння з кар'єрів,— мама іноді з незрозумілим присмутком згадує чомусь ту баржу з камінням як неодмінну познаку своєї молодості...

Баржа стає, прилаштовується до причалу, і ось тоді табірним ангелочкам нарешті настає час показати, на що вони здатні. З рук до рук, мов футбольні м'ячі, летять кавуни й кавуниці, летять рябі, смугасті, туманисті, тугі та теплі, бо щойно зі степу, з-поміж огудиння, і кожен із них — мов планета, тільки й того, що з хвостиком!

Ось де Кульбака показує свою віртуозність! Хоч у якому буде темпі робота, хоч безліччю йдуть і йдуть кавуни через його долоні, а хлопець жодного не впустить,

підхоплює і швидко й спритно бере їх, як малят, бо це створіння тендітні, їх бережи, бо тільки хто загавився, так і ковзнула твоя планета крізь руки, так і хряснула, і вже тільки червоніє під ногами іскристий розтовчений жар...

А де розтовчені або де гнилий попався — їх підбирає та відносить до окремої купи... Бугор. Так, так, той самий, що — в чорній масці, з пістолетом в руці — в селі Чабанському таки налетів на продмаг, озброєною рукою націлився на одну з продавщиць: «Касу на стіл!» Дівчата виявились такі, що не розгубились, схопили, скрутили новоспеченого гангстера, затовкли в підсобку, відібравши й пістолет, що виявивсь іграшковим. І ось Бугор тепер спокутує гріхи, йому велено — для очищення душі — давати біля баржі лад відходам, гнилим та розтовченим кавунам.

З'явився одного разу в таборі й Антон Герасимович, хазяйновито обійшов територію, мовчки оглянув межові познаки — той символічний трав'яний бар'єр...

— Бачите, сама травиця, а ніхто ж не втік! — підшпигнула одна з кухарок, коли він після обходин повернувся до кабиці під накриття.

Під час обідньої перерви вирішено було всім колективно сфотографуватися з Антоном Герасимовичем, оскільки він відбуває на заслужений відпочинок. Його, як ветерана, лицаря порядку, посадили на почесному місці, поруч з ним сіли Марися Павлівна та директор, а ззаду з'відусіль понависали ангелочки: на фотографії вийшло так, ніби на самім плечі в Антона Герасимовича прилаштувався усміхнений Кульбака, навмисне ще й міну веселу скорчив.

А потім знову баржу кавунами вантажити, знову тугі та теплі біжать і біжать через твої долоні. Не знає втоми за цією роботою комишанський трудолюб, опинився нарешті у своїй стихії. Меншає гора на березі, росте гора кавунів на баржі. Навантажилась баржа, відчалює, рушає, а на ній при кермі... хто ж би ви думали? Невже комишанець лобатий? Якщо наша фантазія здатна будувати міста й кораблі, то чому ж би їй не витворювати й інші всякі чудодійства? Ходили ж тут по степах маленькі інопланетники ті що їм крізь будь-який стан матерії зовсім нетрудно проникнути, крізь камінь вони проходять так само вільно, як і крізь повітря! Будь-який мур кам'яний переступали з такою усмішкою, наче то

перед ними всього-на-всього була смужка нескошеної трави. Одні називають це силою уяви, інші — чаклунством або чародійством, та як там не є, але дивіться: на баржі, коли вона вийшла з затону — просто на очах! — виростають, підіймаються величезні білі вітрила! Чути навіть, як вітер бринить у них, співає. Стара натруджена лайба, що, може, каміння возила, стає враз бригантиною тугокрилою, а кермує нею цей ось Порфир Кульбака, хай малий, але вже вправний стерновий. Горою лежать за ним ті, що тільки-но з баштанів, міцні теплі діти степової землі. Триста тонн взяв він їх на борт і править з низів'їв угору, назустріч течії, може, аж до столиці, де золоті бані, як фантастичні плоди, округло сяють над містом, на його вічних горах. Нестримно несе хлопця бригантина його уяви, її дух невпокорений, а він радісний стоїть за кермом, все далі й далі йде по водах розлогих та сяючих, і береги вітають його, і зустрічні капітани з веселим подивом запитують: звідки?

1970—1972

Примітки

До п'ятого тому ввійшли роман «Тронка» та повість «Бригантина».

ТРОНКА

Роман у новелах «Тронка» вперше опублікований у журн. «Вітчизна» (1963, №№ 2—3), окремим виданням вийшов у вид-ві «Радянський письменник» (1963). У республіканських вид-вах виходив у 1964, 1966, (двічі), 1968, 1976, 1978, 1984 рр. Кілька видань ілюстрував заслужений діяч мистецтв УРСР В. Куткін.

Російською мовою у перекладі І. Новосельцевої та І. Карабутенка вперше надрукований у журн. «Дружба народов» (1963, № 5); у «Роман-газете» (1963, № 13). Уривки з твору друкувалися в «Правде» (1963, 24.02). Російською мовою роман виходив 10 разів.

«Тронка» видавалася в Литві у перекладі І. Галвідіса (Вільнюс, «Вага», 1965), в Молдавії — І. Крецу (Кишинів, «Картя молдовеняске», 1965), Таджикистані — Ш. Сабіра (Душанбе, «Ірфон», 1966), Естонії — М. Нурмика (Таллін, «Eesti raamat», 1966), Туркменії (Ашхабад, «Туркменистан», 1967), Киргизії — С. Ерматова (Фрунзе, «Киргизстан», 1968), Узбекистані — Л. Таджієвої (Ташкент, вид-во літ. і мистецтва, 1972), Казахстані — К. Ідрісова (Алма-Ата, «Жазуши», 1973), Вірменії — Д. Серібекяна (Єреван, «Айастан», 1973), Білорусії — В. Шаховця (Мінськ, «Мастацкая літ.», 1974).

Окремими виданнями роман друкувався також у перекладі німецькою (1964), болгарською (1965), румунською (1965), іспанською (1966), угорською (1968), фінською (1968), словацькою (1965, 1976), монгольською (1975), польською (1978), в'єтнамською (1976) та китайською (1984) мовами.

У 1964 р. роман «Тронка» був відзначений Ленінською премією. М. Тихонов, вручаючи премію, говорив: «Тронка» у багатонаціональній радянській літературі займає особливо визначне місце. Цей роман у новелах здобув всесоюзну високу оцінку вимогливої критики. Ця книга про життя народне написана з великим розмахом, душевним хвилюванням, пісенно й правдиво... Життєстверджуючий талант Олеся Гончара, його любов до рідної землі, його вміння живописати словом, його життєва правда, його поетична мова проявилася у цьому творові».

З рецензіями на роман виступили в пресі Л. Новиченко, Н. Рибак, В. Чалмаєв, В. Фащенко, В. Дончик, Ю. Кобилецький, Ю. Суровцев, Л. Теракопян, О. Бабишкін, Г. Марков, Ю. Чорний-Діденко, Б. Буряк, Л. Якименко, В. Новиков, Ю. Бурляй, Л. Фоменко, І. Семенчук, В. Ко-

жевников, М. Алексєєв, С. Машинський, М. Пархоменко, К. Волинський, Ю. Бедзик, Т. Мигаль та багато інших.

«Тронкою» захоплювався М. Рильський. В листі до автора він писав: «На мене війнуло справжньою поезією. Читаю і радію. І мені захотілося про це Вам сказати» (2.03.1963).

П. Тичина в щоденнику занотував: «Яким світлим, яким багатонадійним і радісним душа моя бриніла, коли я «Тронку» перечитував...» Мріяв він написати велику роботу про поетику Гончарової «Тронки», на своєму примірнику книги залишив багато поміток (див. про це статтю «Тичина читає «Тронку» в збірнику «Співець єдиної родини».— К., 1981).

Зі Львова появу «Тронки» в літературі листовно вітав П. Козланюк: «Я щиро, від усієї душі тисну Вам руку, майстерну творчу руку за «Тронку». Давно я не читав в українській літературі такого справжнього твору. Скільки в ньому сонця, поезії, радості і радощів життя!» (10.06.1963).

Кілька разів писав про роман Д. Павличко, назвавши його «книгою доби», яку «не охопиш одним поглядом і не прочитаєш, прочитавши тільки раз. Береш її то як свідоцтво комуністичного передодня, то як скаргу на безглуздя, в яке завела людину її промислова, зростаюча з роками потужність, то як тривогу за збереження віковічного природного середовища людини, то як чарівну легенду про любов, то як скарбницю українського слова».

Болгарська газета «Народна култура» в 1965 р. провела серед читачів конкурс на найпопулярнішу книжку року. Перше місце в ньому зайняла «Тронка». Л. Стоянова в газеті «Літературен фронт» відзначала: «Талановитий письменник вловив хвилюючі драми, радості, поривання скромних трудівників, які захоплюють широтою свого розумового кругозору, своїми інтересами». Німецький літературознавець Рольф Гебнер зазначав, що автор «Тронки» «не тільки виніс на суд читацького загалу найскладніші питання суспільного розвитку, а й розробив відповідну художню форму, яка завдячує своєю специфікою як національним літературним традиціям, так і особливостям матеріалу. «Тронка» дала поштовх усьому подальшому розвитку літератури».

БРИГАНТИНА

Повість вперше опублікована у журн. «Вітчизна» (1973, № 2); окремими виданнями вийшла у вид-вах «Радянський письменник» (1973) та «Дніпро» в серії «Романи й повісті» (1973). Потім видавалася окремими виданнями та входила до багатьох збірників творів письменника.

У перекладі І. Новосельцевої російською мовою була надрукована в журн. «Москва» (1973, № 11), «Роман-газете» (1974, № 15) та у вид-ві «Советский писатель» (1974).

Литовською мовою у перекладі Р. Петкявічене і В. Петкявічюса повість вийшла в 1980 р. (Вільнюс, «Вага»), латиською — А. Рудзрога (Рига, «Ліесма», 1981). 1975 р. видана болгарською мовою у перекладі З. Іванова (Софія, «Народна младеж») та німецькою мовою — Р. Вільнова (Берлін, «Фольк унд Вельк»).

Одним з перших на повість відгукнувся В. Земляк, провівши на сторінках «Літературної України» розмову з критиками В. Дончиком і В. Ковалем. Він говорив: «Письменник обрав життєво важливу тему — виховання нової людини, нашої зміни, нашої молоді... Для традиційного Гончарового читача тут ніби все нове — і тема, і герой, і сама стилістика твору, її, так би мовити, орнамент поетових слів, думок, деталей, передчувань, всього, з чого складається велика проза. Відбулося те, що заподіює нова тема: вона примушує письменника обновити свою мистецьку «зброярню», вилучити з неї вже трохи зужите, відпрацьоване й поповнити її будівельним матеріалом для нового експерименту... Тут ми чи не вперше так чітко бачимо Гончара-педагога, уважного, по-доброму усміхненого для відкритої дитячої душі, водночас вимогливого в своєму гуманізмі».

«Повість несе в собі,— відзначав у «Литературной газете» С. Машинський,— відчуття простору нашого сучасного життя». Ю. Лукін в «Правде» підкреслив моральні проблеми співвідношення обов'язків і свободи, відповідальності особи перед суспільством і відповідальності оточуючих перед особою і за особу, боротьби з ембріонами майбутнього браконьєрства, які звучать у повісті.

ЗМІСТ

Тронка

Роман у новелах 5

Бригантина

Повість 281

Примітки

Віталій Коваль 484

ОЛЕСЬ
ТЕРЕНТЬЕВИЧ
ГОНЧАР

СОЧИНЕНИЯ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ПЯТЫЙ

Тронка *Роман в новеллах*
Бригантина *Повесть*

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1988

(На украинском языке)

Редактор *Н. М Кравченко*
Ілюстрації художника *В. С. Куткіна*
Художнє оформлення *І М. Гаврилюка*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *В. Ф. Котляревська*

Інформ. бланк № 3452

Здано до складання 05.03.87.
Підписано до друку 16.07.87.
Формат 84×108 1/32 Папір друкарський № 1.
Друк високий. Гарнітура балтика.
Умовн. друк арк. 25,62. Умовн. фарбовідб. 25,62.
Обл.-вид. арк. 27,145. Тираж 100 000 пр.
Зам. 7—827. Ціна 2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Гончар О. Т.

Г65 Твори: В 7-и т. Т. 5: Тронка: Роман у новелах; Бригантина: Повість/Приміт. В. Коваля.—К.: Дніпро, 1988.—487 с.
ISBN 5—308—00055—7
ISBN 5—308—00266—5

До п'ятого тому ввійшли відзначений Ленінською премією роман у новелах «Тронка», в якому розповідається про наших сучасників, життя радгоспу, розташованого у придніпровських степах, а також повість «Бригантина», присвячена вихованню молодої людини.

Г 4702590200—069
М205(04)—88 передплатне.

84Ук7